

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 14

Ο ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ 4ος – 15ος αι.

Επιστημονική επιμέλεια
Βούλα Κόντη

ΑΘΗΝΑ 2004

Ο μοναχός του Αγίου Ανδρέα
Μικρογραφία από τον Κώδικα Σκυλίτζη
(Μαδρίτη, Εθνική Βιβλιοθήκη)
Βλ. σελ. 77

Ο ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

4ος – 15ος αι.

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH
INTERNATIONAL SYMPOSIUM 14

MONASTICISM IN THE PELOPONNESE
4th – 15th c.

Edited by
Voula Konti

ATHENS 2004

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 14

Ο ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ
4ος – 15ος αι.

Επιστημονική επιμέλεια
Βούλα Κόντη

ΑΘΗΝΑ 2004

Ηλεκτρονική επεξεργασία-σελιδοποίηση: ΑΝΘΗ ΓΚΟΡΟΥ

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

© National Hellenic Research Foundation
Institute for Byzantine Research
Vassileos Constantinou 48, 116 35 Athens-GR

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών,
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα. FAX: (210) 72 73 629

Distribution: National Hellenic Research Foundation;
48, Vassileos Constantinou, 116 35 Athens. FAX: (+30210) 72 73 629

ISSN 1106-1448
ISBN 960-371-027-X

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	9-10
Το πρόγραμμα του Συμποσίου	11-13
Βραχυγραφίες	15-16
ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΛΑΜΨΙΔΗΣ, Αποστολικός κηρυγματικός μοναχισμός	17-27
† ΝΙΚΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Όψιμη ιεραποστολή στη Λακωνία	29-35
ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ, Πελοποννησιακές μονές και εξουσία (10ος-11ος αι.)	37-53
ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΡΙΝΟΥ-ΠΙΚΟΥΛΑ, Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της βυζαντινής Λακεδαμονίας: ο ναός του Οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε	55-61
ΗΛΙΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – ΤΙΤΟΣ ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ο μοναχός του Αγίου Ανδρέα στην Πάτρα και η απεικόνισή του στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη	63-85
ΑΝΝΑ Ι. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ο μοναχισμός στην Αχαΐα κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο: συνθήκες εξάπλωσης και ανάπτυξης	87-112
ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, Βυζαντινά μονύδρια και ασκηταριά στην περιοχή του όρους Σκόλλης στην Αχαΐα	113-129

ΑΦΕΝΤΡΑ Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Αγία Ειρήνη Ριγανόκαμπτου Πατρών	131-145
ΗΛΙΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Από την εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης στον <i>Βίο</i> των οσίων του Μεγάλου Σπηλαίου: Η ιστορία μιας κατασκευής	147-198
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΥΡΤΗΣ, Δύο ιστορημένα βυζαντινά χειρόγραφα της μονής Μεγάλου Σπηλαίου	199-214
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Ι. ΜΟΥΣΟΥΡΑΣ, Η μονή Στροφάδων (1200-1500). Ένα παράδειγμα αμυντικού μοναχισμού	215-241
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Χ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Μεσαιωνικά εκκλησιαστικά μνημεία Ηλείας. Προκαταρκτική παρουσίαση νέων στοιχείων από την τοπογραφική και αρχαιολογική έρευνα	243-289
ΜΠΕΑΤΑ ΚΙΤΣΙΚΗ-ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, Δυτικός μοναχισμός στην Πελοπόννησο. Κιστερκιανοί, Φραγκισκανοί και Δομινικανοί τον 13ο και 14ο αιώνα	291-308
ΜΑΡΙΑ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Οι Ιωαννίτες ιππότες και το πριγκιπάτο της Αχαΐας	309-318
ΦΑΝΗ Α. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, Προβληματισμοί για την ιστορία της μονής Βλαχερνών Κυλλήνης τον 15ο αιώνα	319-334
ANDREA NANETTI, Houses of the Mendicant Orders in Venetian Messenia: The Documentary Evidence Until 1500	335-347

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το Πρόγραμμα Ιστορικής Γεωγραφίας του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, σε συνεργασία με την 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων οργάνωσε στις 5 και 6 Μαΐου 2000 στο Αίγιο, διεθνές συμπόσιο με θέμα *Ο Μοναχισμός στην Πελοπόννησο από τον 4ο μέχρι τον 15ο αιώνα*.

Η επιστημονική αυτή συνάντηση κρίθηκε αναγκαία, καθώς συνδυαζόταν με την ολοκλήρωση και τελική επεξεργασία προς δημοσίευση του δότομου έργου του Προγράμματος, *Ιστορική Γεωγραφία της Βυζαντινής Πελοποννήσου (395-1204)*. Είχε προηγηθεί, δύο χρόνια νωρίτερα, η επιτυχής διοργάνωση συμποσίου για την *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*. Ως θέμα της συνάντησης επιλέχθηκε ο πελοποννησιακός μοναχισμός, με σκοπό την παρουσίαση της σύγχρονης προβληματικής γύρω από τη διείσδυση του χριστιανισμού στην περιοχή και τον ρόλο του μοναχισμού και της όψιμης ιεραποστολικής δράσης, ιδιαίτερα μετά την περίοδο των «σκοτεινών χρόνων», με κεντρικό πρόσωπο τον όσιο Νίκωνα. Η θεματική αυτή υπαγορεύθηκε και από την ανάγκη να αξιοποιηθούν συνδυαστικά τα δεδομένα των ιστορικών πηγών και των εκκλησιαστικών, κυρίως των μοναστηριακών μνημείων της περιόδου, να αναδειχθεί η πορεία των νέων πληθυσμιακών ομάδων προς τη χριστιανική θρησκεία και την ένταξή τους στην τοπική ελληνική κοινωνία, να μελετηθούν οι σχέσεις Λατίνων και Ορθοδόξων κατοίκων της χερσονήσου στα χρόνια της Φραγκοκρατίας καθώς και τα προβλήματα στις σχέσεις της εκκλησιαστικής και της πολιτικής εξουσίας με τα μοναστήρια της περιοχής. Στο συμπόσιο τίχθηκαν πολλές από τις πτυχές αυτές του πελοποννησιακού μοναχισμού. Στα Πρακτικά του συμποσίου, που εκδίδονται στον ανά χείρας τόμο, πολλές από τις ανακοινώσεις δημοσιεύονται σε εκτενέστερη από την αρχική μορφή τους και με διευρυμένη προβληματική.

Η αιφνίδια ασθένεια και ο αδόκητος θάνατος του Ν. Οικονομίδη στέρησαν δυστυχώς το συμπόσιο, το οποίο είχε ενθαρρύνει ως διευθυντής του ΙΒΕ, από τη δυναμική παρουσία του και την ενεργό συμμετοχή του στη συζήτηση. Όμως το κείμενο της ανακοίνωσής του, που είχε προλάβει να ετοιμάσει, περιλαμβάνεται στον παρόντα τόμο, ο οποίος και αφιερώνεται στη μνήμη του.

Ευάγγελος Χρυσός
Διευθυντής ΙΒΕ/ΕΙΕ

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 5 ΜΑΪΟΥ 2000

Απογευματινή συνεδρία

- 18.00 Υποδοχή συνέδρων
18.10 Χαιρετισμοί
- 18.20 Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, Αποστολικός και κηρυγματικός μοναχισμός
18.40 Μαρία ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ, Πελοποννησιακές μονές και εξουσία (10ος-11ος αι.)
19.00 Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Όψιμη ιεραποστολή στη Λακωνία
- 19.20 *Διάλειμμα*
- 19.50 Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Μονές και μοναστηριακή αρχιτεκτονική στα Κείμενα του οσίου Νίκωνος
20.10 Ελένη ΚΟΥΡΙΝΟΥ-ΠΙΚΟΥΛΑ, Η θέση του ναού του Οσίου Νίκωνος στη Σπάρτη
20.30 Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ – Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Ο μοναχός του Αγίου Ανδρέα. Ένας εικονογραφικός γρίφος;
- 20.50 *Τέλος απογευματινής συνεδρίας*

ΣΑΒΒΑΤΟ 6 ΜΑΪΟΥ 2000

Πρωινή συνεδρία

- 10.00 Άννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ο μοναχισμός στην Αχαΐα κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο
- 10.20 Μυρτώ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, Βυζαντινά ασκηταριά στο όρος Σκόλλις Αχαΐας
- 10.40 Αφέντρα ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Η μονή Γαρδενών Αιγιαλείας
- 11.00 *Διάλειμμα*
- 11.30 Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Συμειών και Θεόδωρος, ιδρυτές της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου
- 11.50 Ι. ΚΟΥΡΤΗΣ, Βυζαντινά χειρόγραφα της μονής Μεγάλου Σπηλαίου
- 12.10 Δ. ΜΟΥΣΟΥΡΑΣ, Η μονή Στροφάδων κατά τους 13ο-15ο αιώνες
- 12.30 Κ. ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ, Άγνωστη μονή της Αγίας Μαρίνας στη δυτική Πελοπόννησο, 14ος αι.
- 12.50 *Τέλος πρωινής συνεδρίας*

ΣΑΒΒΑΤΟ 6 ΜΑΪΟΥ 2000

Απογευματινή συνεδρία

- 18.30 Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Εκκλησιαστικά καθιδρύματα της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ηλεία. Προκαταρκτική προσέγγιση των νέων δεδομένων της αρχαιολογικής και τοπογραφικής έρευνας
- 18.50 Beata KITSIKI-PANAGOPOULOS, Αρχιτεκτονική των Σιστερσιανών, Φραγκισκάνων και Δομνικάνων μοναχών στην Πελοπόννησο στον 13ο και 14ο αιώνα
- 19.10 Μαρία ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Οι Ιωαννίτες Ιππότες και το Πριγκιπάτο της Αχαΐας
- 19.30 *Διάλειμμα*

- 20.00 Φανή ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, Μονή Βλαχερνών Κυλλήνης. Παρέμεινε ή δεν παρέμεινε στο δυτικό δόγμα μετά το 1430;
- 20.20 Ν. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Λατινικά μοναστήρια στην Πελοπόννησο
- 20.40 Α. ΝΑΝΕΤΤΙ, Houses of the Mendicant Orders in the Venetian Messinia: Documentary Evidence before 1500
- 21.00 *Τέλος των εργασιών του συμποσίου*
Δεξίωση

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

† Νίκος Οικονομίδης
Μυρτώ Γεωργοπούλου-Βέρρα
Βούλα Κόντη
Αγγελική Πανοπούλου
Ηλίας Αναγνωστάκης
Αφέντρα Μουτζάλη

Το Συμπόσιο δεν θα είχε πραγματοποιηθεί χωρίς την αμέριστη υλική συμπαράσταση του Υπουργείου Πολιτισμού.

Η Οργανωτική Επιτροπή εκφράζει τις θερμές ευχαριστίες της.

Ευχαριστίες εκφράζονται ακόμη
στη Μητρόπολη Καλαβρύτων και Αιγιαλείας
στο Δήμο Αιγίου
στην εταιρεία Οινοφόρος Α.Ε., Αδελφοί Ρούβαλη

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

<i>AAA</i>	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών</i>
<i>ABME</i>	<i>Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος</i>
<i>ΑΔ</i>	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
<i>ΑΕ</i>	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
<i>AFP</i>	<i>Archivum Fratrum Praedicatorum</i>
<i>AJA</i>	<i>American Journal of Archaeology</i>
<i>An. Boll.</i>	<i>Analecta Bollandiana</i>
<i>BCH</i>	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
<i>BNJ</i>	<i>Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher</i>
<i>BSA</i>	<i>The Annual of the British School at Athens</i>
<i>BZ</i>	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>CA</i>	<i>Cahiers Archéologiques</i>
<i>CFHB</i>	<i>Corpus Fontium Historiae Byzantinae</i>
<i>ΔΙΕΕ</i>	<i>Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος</i>
<i>ΔΧΑΕ</i>	<i>Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
<i>DHGE</i>	<i>Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques</i>
<i>DOP</i>	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
<i>ΕΕΒΣ</i>	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών</i>
<i>ΕΕΗΜ</i>	<i>Επετηρίς Εταιρείας Ηλειακών Μελετών</i>
<i>ΕΟ</i>	<i>Échos d'Orient</i>
<i>ΘΗΕ</i>	<i>Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια</i>

<i>JHS</i>	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
<i>JÖB</i>	<i>Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik</i>
<i>JS</i>	<i>Journal des Savants</i>
<i>ΑΣ</i>	<i>Λακωνικά Σπουδαί</i>
<i>NE</i>	<i>Νέος Ελληνομνήμων</i>
<i>OCP</i>	<i>Orientalia Christiana Periodica</i>
<i>ΠΑΕ</i>	<i>Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
<i>PG</i>	<i>Patrologia Graeca</i>
<i>PL</i>	<i>Patrologia Latina</i>
<i>REB</i>	<i>Revue des Études Byzantines</i>
<i>RLbK</i>	<i>Real Lexikon zur byzantinischer Kunst</i>
<i>ROL</i>	<i>Revue de l'Orient Latin</i>
<i>RSBN</i>	<i>Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici</i>
<i>TM</i>	<i>Travaux et Mémoires</i>

ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΛΑΜΨΙΔΗΣ

ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΣ ΚΗΡΥΓΜΑΤΙΚΟΣ ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ (Η ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΝΙΚΩΝΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΟΕΙΤΕ)

Στήν πολυσέλιδη έκδοση τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων γιά τόν ὄσιο Νίκωνα πού εἶχα δημοσιεύσει τό 1982¹ ὑπῆρχαν καί μερικῆς παραλείψεις στή βιογράφηση τοῦ ὁσίου. Μιά ἀπό αὐτές ἦταν ὁ βασικός καί γενικός χαρακτηρισμός² τῆς δράσεώς του τόσο στήν Κρήτη ὅσο καί στήν Πελοπόννησο.

Κατά τή χρονική περίοδο ἀπό τά μέσα τοῦ 9ου αἰῶνα ἕως τήν κοίμηση τοῦ ὁσίου Νίκωνα τό 1005 ἔζησαν καί ἤκμασαν, ἀνάμεσα σέ ἄλλους, στό χῶρο

---

1. Ὁδ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, Ἡ προβληματική περὶ τήν ἔρευναν τοῦ βίου ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ΛΣ 4 (1979) (= *Πρακτικά Ἀ' Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν, Σπάρτη – Γύθειον 7-11 Ὀκτωβρίου 1977, Α'*), 99-104, ἀνακοίνωση πού βασίζεται στά ἀγιολογικά κείμενα γιά τόν ὄσιο Νίκωνα. Μεταγενέστερη έκδοση τῶν κειμένων: Ο ἸΔΙΟΣ, *Ὁ ἐκ Πόντου ὄσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε. (Κείμενα – Σχόλια)*, Ἀθήνα 1982 (στό ἔξῃς *Βίος Νίκωνος*). Ὁ D. F. SULLIVAN, *The Life of Saint Nikon. Text, Translation and Commentary*, Brookline Mass. 1987, δημοσιεύει μόνον τό *Βίο* (κείμενο καί μετάφραση στά ἀγγλικά). Στό δημοσιεύμα μας ἐδῶ δέν θεωροῦμε τελειῶς ἐπανάγκες γιά τίς παραπομπές στά κείμενα τοῦ *Βίου* νά ἀναγράφουμε, ἐκτός ἀπό τήν ἔκδοση Λαμψιδῆ, καί ἐκεῖνη τοῦ Sullivan. Παρατηρήσεις, διορθώσεις καί νέες εἰκασίες γιά τήν ἔκδοση Sullivan δημοσίευσε ὁ J. O. ROSENQVIST, *The Text of the Life of St Nikon "Metanoecite" Reconsidered, ΑΕΙΜΩΝ. Studies Presented to Lennart Rydén on His Sixty-Fifth Birthday*, ἐπιμ. J. O. ROSENQVIST, Οὐψάλα 1996, 93-111. Ἡ ἀνακοίνωσή μας, προκειμένου νά δημοσιευθεῖ, ἔλαβε ἐπίσης ὑπόψη καί τά νεότερα ἀρχαιολογικά καί τοπογραφικά μελετήματα γιά τή θέση τοῦ ναοῦ τοῦ ὁσίου Νίκωνα στή Σπάρτη. Ἀπό τή μνημονεύμενη σχετική βιβλιογραφία, βλ. ἰδιαίτερος Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Ἡ τοπογραφική θέση τῆς μητροπόλεως Λακεδαιμονίας, ΛΣ 9 (1988), 114-116· Ἑλένη ΚΟΥΡΙΝΟΥ-ΠΙΚΟΥΛΑ, Ὁ ναός τοῦ Ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ΛΣ 14 (1998), 89-103· Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Ἡ τοπογραφία καί ἀρχαιολογία τῆς μεσοβυζαντινῆς Πελοποννήσου στά κείμενα τοῦ ὁσίου Νίκωνος, (Περὶληψις), *Πελοποννησιακά* 24 (1999), *Παράρτημα (= Μνήμη τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ «Μετανοεῖτε»)*, 45-48· Ἑλένη ΚΟΥΡΙΝΟΥ-ΠΙΚΟΥΛΑ, Συμβολή στή μνημειακή τοπογραφία τῆς βυζαντινῆς Λακεδαιμονίας: Ὁ ναός τοῦ Ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, 55-61, στόν παρόντα τόμο.

2. *Βίος Νίκωνος*, σχόλ. 408-412, 413-418, καθὼς καί σχόλ. στή *Διαθήκη*, 452-454, ὅπου σχολιάζεται τό ἀποστολικό ἔργο τοῦ ὁσίου καί τονίζεται ὅτι ὁ ὄσιος δέν ἴδρυσε μονή. Μὲ βάση τίς σημειώσεις πού τότε εἶχα κρατήσει γιά τό θέμα αὐτό, συμπληρωμένες σέ λίγα σημεῖα, παρουσιάζω τήν ἀνακοίνωσή μου.

της Πελοποννήσου και στόν περιγύρό της, ὁ ὄσιος Λουκάς³ στό Στείρι (890-953), ὁ ἅγιος Πέτρος⁴ στό Ἄργος (852 ἕως περίπου τὸ 922) καὶ ὁ ἅγιος Θεόκλητος⁵ στή Λακεδαίμονα (ἀκμὴ 9ος αἰώνας). Τὰ ἀγιολογικά κείμενα τῶν ἀγίων αὐτῶν μᾶς πληροφοροῦν ἀρκετὰ γιὰ τὴν κατάσταση ποῦ ἐπικρατοῦσε τότε στὶς μονὲς ὅπως καὶ γιὰ τὴ δραστηριότητα τῶν ἰδίων, τῶν μονῶν καὶ τῶν μοναχῶν⁶. Τότε ἐμφανίζεται ὁ ἅγιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, τελείως ὁμως διαφορετικὸς ἀπὸ τοὺς ἄλλους ποῦ ἀναφέραμε, τόσο στοὺς σκοποὺς ποῦ ὁ ἴδιος προέβαλε ὅσο καὶ στὴν παρουσία καὶ δραστηριότητά του⁷.

Ὁ ὄσιος Νίκων εἶχε ἐξαρχῆς ἀφοσιωθεῖ στό ἀποστολικὸ ἔργο, χωρὶς ὁμως νὰ εἶναι ἕνας περιπλανώμενος μοναχός⁸: κηρύττει τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Χριστοῦ

3. Germaine DA COSTA-LOUILLET, Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècles, *Byzantion* 31 (1961), 330-343· Τ. ἈΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Λουκάς ὁ Στειρώτης, *ΘΗΕ* 8 (1966), σσ. 380-384· Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Ὅσιος Λουκάς, Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Λουκά τοῦ Στειρώτη, Ἀθήνα 1989· Χρ. Ι. ΖΩΝΑΣ, *Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ θαυμάτων διήγησις τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ θαυματουργοῦ Λουκά τοῦ Νέου τοῦ ἐν τῷ Στειρῷ τῆς Ἑλλάδος ἀσκήσαντος...*, Ἀθήνα 1965². Τὸ δημοσίευμα, ἂν καὶ εἶναι «μετάφραση» στὴ νεοελληνικῇ, μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει στόν ἐρευνητὴ ὡς ὀδηγὸς γιὰ τὸ βίο τοῦ ὁσίου Λουκά.

4. Χρ. ΠΑΠΑΘΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ὁ πολιοῦχος τοῦ Ἄργους ἅγιος Πέτρος, ἐπίσκοπος Ἄργους ὁ θαυματουργός, Ἀθήνα 1908· DA COSTA-LOUILLET, Saints de Grèce, 316-325· Κ. Θ. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ἅγιος Πέτρον ἐπίσκοπον Ἄργους, Βίος καὶ λόγοι, Ἀθήνα 1976. Τὸ δημοσίευμα τοῦ Εὐ. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἅγιος Πέτρος ἐπίσκοπος Ἄργους, ὁ θαυματουργός, 855-925 μ.Χ., Ἀθήνα 1981³, εἶναι μιὰ ἐκλαϊκευμένη προβολὴ τοῦ ἀγίου μὲ πλήρη Ἀκολουθία του. Δὲν εἶναι δυνατὸν, ὁμως, νὰ χρησιμεύσει στόν ἐρευνητὴ παρὰ μόνον ὡς δεῖγμα τῆς ἀκτινοβολίας τοῦ πολιοῦχου τοῦ Ἄργους ἀγίου.

5. N. A. VÉES, Vie de Saint Theoclète, évêque de Lacédémone, publiée d'après le manuscrit no. 583 de la Bibliothèque Barberine, *Vizantijskoe Obozrenie* 2 (1916), Suppl. I, 27-53· Α. Γ. ΣΓΟΥΡΙΤΣΑΣ, Ὁ Λακεδαίμονιās ἅγιος Θεόκλητος, *Θεολογία* 27 (1956), 572-593. Στὴ μελέτη τῆς DA COSTA-LOUILLET, Saints de Grèce, δὲν περιλαμβάνεται βίος τοῦ ἀγίου Θεοκλήτου· Σωτηρία ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Θεόκλητος, ἐπίσκοπος Λακεδαίμονος, *ΘΗΕ* 6 (1965), σσ. 237.

6. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Ἡ βυζαντινὴ Ἑλλάς, 392-1204, Ἀθήνα 1965, 73-76.

7. Βλ. τίς ἐκδόσεις τῶν κειμένων ἀπὸ τοὺς ΛΑΜΨΙΔΗ (*Βίος Νίκωνος*) καὶ SULLIVAN (*The Life of Saint Nikon*). Μιὰ θεώρηση τοῦ βίου καὶ τῆς πολιτείας τοῦ ὁσίου μέσα ἀπὸ τὰ ἀγιολογικά κείμενα δικαιολογεῖ τὴν ἄποψη αὐτῆ, ἣ ὁποία καὶ θὰ ἐκτεθεῖ πιὸ κάτω λεπτομερέστερα.

8. Οἱ μοναχοὶ αὐτοὶ εἶτε ἀναχωροῦσαν ἀπὸ τὴ μονὴ χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ ἡγουμένου εἶτε, φεύγοντας ἀπὸ τὴ μονὴ μὲ τὴ συναίνεση τοῦ ἡγουμένου καὶ μὲ μιὰ συγκεκριμένη ἀποστολὴ, περιπλανῶντο, μετὰ ἢ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν πραγμάτωση τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς, καὶ στὶς πόλεις ἀλλὰ ἰδίως στὶς ἐπαρχίαι. Τὴν περιπλάνηση καταδίκασε ἡ ἐπίσημη Ἐκκλησία, ὁμως οἱ μοναχοὶ αὐτοὶ, τίς περισσότεροι φορὲς, ἀντιμετωπίζονταν μὲ περισσὴ εὐμείνεια ἀπὸ τὸ χριστοπώνημο πλήρωμα, βλ. P.-P. JOUANNOU, *Discipline générale antique, IIe-IXe s.*, I, 1. *Les canons des conciles oecuméniques*, Grottaferrata [Ρώμη] 1962, 185 (Σύνδος Τρούλλου, 691, Κανὼν ΜΣΤ): Ἀλλὰ καὶ ἄνδρες οἱ τὸν μονήρη βίον μετερχόμενοι, χρειὰς ἐπειγούσης, καὶ αὐτοὶ μετὰ εὐλογίας τοῦ τὴν ἡγουμένην ἐμπιστευμένου προϊέτουςαν. Ὡστε οἱ παραβαίνοντες τὸν νῦν ὀρισθέντα παρ' ἡμῶν ὄρον, εἶτε ἄνδρες εἶεν,

σε ανθρώπους που δεν το γνώριζαν, με το λόγο και τα έργα του επαναφέρει στο χριστιανισμό άτομα που κάποτε, τὰ ἴδια ἢ οἱ πρόγονοί τους, ἦσαν χριστιανοὶ ἀλλὰ στὸ μεταξύ εἶχαν ἀσπασθεῖ μὴ ἀλλή θρησκεία, τὸ μουσουλμανισμό⁹.

Ὁ καταγόμενος ἀπὸ τὸν Πόντο Νίκων –με τὸ κοσμικὸ ὄνομα Νικήτας¹⁰– σὲ νεαρὴ ἡλικία καταφεύγει στὸ μοναστήρι τῆς Χρυσῆς Πέτρας¹¹, στὴν περιοχὴ μεταξύ Παφλαγονίας καὶ Πόντου, καὶ κείρεται μοναχός.

Στὰ δώδεκα χρόνια τῆς παραμονῆς του στὸ μοναστήρι αὐτὸ διήνυσε τὰ στάδια πού προέβλεπαν οἱ μοναστικοὶ κανόνες, ἀσκώντας ταυτόχρονα καὶ τὸ σῶμα του στὶς στερήσεις καὶ στὴν κακοπάθεια. Ὁ βιογράφος του σημειώνει ὅτι ὁ Νίκων ἐβίωσε μὲ μεγάλη ἐπιτυχία καὶ αὐτὴν τὴν ἐρημικὴν καὶ ἀναχωρητικὴν πολιτείαν¹².

Δώδεκα χρόνια μοναστικῆς ζωῆς ἔζησε, λοιπόν, ὁ Νίκων στὴ μονὴ τῆς Χρυσῆς Πέτρας. Τότε ὁ φυσικὸς του πατέρας, συνεχίζοντας τὴν πολυετὴ ἀναζήτησή του τοῦ γιοῦ του, ἔφθασε καὶ στὴ μονή. Ἡ ἐνέργειά του ἔγινε γνωστὴ, ὁπότε *θεία τις ὄψις αὐτῷ* [ἐννοεῖται στὸ γέροντα ἡγούμενο] *ἐδήλωσε παραχορημα περὶ πάντων τῶν ἐσομένων καὶ συμβησομένων τῷ μακαρίῳ, ὡς εἶη ἀποστολικὴν μετιέναι διακονίαν καὶ πόλεις οὐκ ὀλίγας καὶ χώρας διαμείψας, κηρύξει πᾶσι λαοῖς τὴν μετάνοιαν καὶ τὴν δι' αὐτῆς ἄφεισιν τῶν παραπτωμάτων, πολ- λούς τε πειρασμοὺς ὑποσταίη παρὰ τῶν πονηρῶν πνευμάτων, ἠττήσας δ' ὁμως αὐτὰ τῇ ἀβύσσῳ παραπέμψει*¹³.

εἴτε γυναῖκες, προσφόροις ἐπιτιμίῳς ὑποβληθήτωσαν... Ὁ.π., 1, 2. *Les canons des synodes par-ticuliers*, 454-455 (Πρωτοδευτέρη Σύνοδος, 861, Κανὼν Δ'. *Περὶ τῶν καταλιπόντων τὰς ἰδίας μονὰς καὶ μὴ ἐπανελθόντων*): Ἀλλὰ τούτων τὸ ἄσφατον τῆς ὁρμῆς καὶ ἀνυπότακτον ἡ ἀγία σύνοδος ἀνακόπτουσα, ὥρισεν, ἵνα εἴ τις μοναχὸς τῆς ἰδίας ἀποδράσας μονῆς, ἢ εἰς ἕτερον μεταπέση μοναστήριον, ἢ εἰς κοσμικὸν εἰσχωμάσῃ καταγώγιον, αὐτὸς τε καὶ ὁ τούτων ὑποδεξάμενος ἀφωρισμέ- νος εἶη, ἕως ἂν ὁ ἀποφυγὼν ἐπανάλθῃ, ἐξ ἧς κακῶς ἐξέπεσε μονῆς.

9. Παράδειγμα, ἡ παρουσία καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ ὁσίου κατὰ τὴν ἐπταετὴ παραμονὴ του στὴν Κρήτη, πού ἐπανεφέραν τὸν ἐκεῖ ἐλληνικὸ ἰθαγενῆ πληθυσμὸ στὴ χριστιανικὴ ὁδὸ, βλ. πῶ κατω.

10. Σημειώνουμε τὴ μοναστικὴ συνήθεια, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ μοναχικὸ ὄνομα πού ἐλάμβανε ὁ μοναχὸς ἄρχιζε μὲ τὸ ἴδιο ἀρχικὸ γράμμα τοῦ κατὰ κόσμον ὀνόματός του, βλ. *Βίος Νίκωνος* (ἀπὸ ὅπου παραλαμβάνονται τὰ βιογραφικὰ καὶ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ ὁσίου), 22,10-11: *Νική- ταν, τὸν τῷ ὄντι νικητὴν, καλῶν ἐξ ὀνόματος*, καὶ σχόλ. 400. Πᾶ τὴν ὀνοματοθεσία, βλ. H. DELE- ΗΑΥΕ, *Vita sancti Nicerphori episcopi Miliesii, saeculo X, An. Boll.* 14 (1895), 153 σημ. 4. P. DE MEESTER, *De monachico statu juxta disciplinam byzantinam...*, Ρώμη 1942, 374.

11. *Βίος Νίκωνος*, 20,21-25: *Ἐφ' ἱκαναῖς οὐν ἡμέραις ἐν ξένοις τόποις καὶ ἀγνωστοῖς ὁδο- πορήσας, κατέλαβε τὸν Πόντον καὶ τῷ ὄρει προσήγγισεν, ὅπερ ἐστὶν ἐν μεθορίῳ Πόντου τε καὶ Παφλαγονίας, ἐν ᾧ καὶ μοναστήριον ἴδρυται, ὅπερ καὶ Χρυσὴ Πέτρα ἐξ ἀρχαίας τινὸς παραδό- σεως ἐπικέκληται, καὶ σχόλ. 398. Ἡ ἀκριβὴς θέσις τῆς μονῆς δὲν εἶναι ἕως σήμερον γνωστὴ.*

12. *Βίος Νίκωνος*, 24,31-32.

13. Ὁ.π., 30,36-32,4.

‘Ο ἡγούμενος, μετὰ τῆ θεϊκῆ αὐτῆ παρεμβάσει, γνώριζε πλέον τὴν ἀποστολή τοῦ Νίκωνα. Γι’ αὐτὸ καὶ προσπάθησε νὰ συνεργήσει στὴ διαφυγὴ τοῦ ἀπὸ τὴ μονή, πρὶν φθάσει ἐκεῖ ὁ φυσικός του πατέρας. Πρῶτον ἀποκαιρηθεὶς τὸ Νίκωνα, τοῦ προλέγει τὴ μελλοντικὴ του ζωὴ καὶ δράσει μετὰ τὴν ἀναχώρησή του ἀπὸ τὴ μονή: *Πορεύσει τοῖνυν εὐαγγελικῶς, μὴ πῆραν ἐπιφερόμενος, μὴ χαλκὸν ἐν τῇ ζώῃ, τὸ δὲ ἔνδυμα τρίχινον ἔξεις διὰ παντός... Ἡ βρώσις λιτὴ καὶ σκέδιον, ἄρτω μόνω καὶ ὕδατι ... ἐν θείοις ναοῖς καὶ σηκοῖς ἱεροῦς· πανταχοῦ δὲ μέγα βοήσεις τὸ «Μετανοεῖτε, ἤγγικε γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν...». Τοῦτο γὰρ σοι τὸ κήρυγμα ... καὶ ὑποκοριστικῆ σοι ἔσεται προσηγορία καὶ ζῶντι καὶ μετὰ θάνατον»¹⁴.*

‘Ο Νίκων ἀποχωρίζεται μὲ ὀδύνη καὶ αὐτὸς τοὺς συμμοναστὲς του καὶ τὴ μονὴ καὶ ἀρχίζει τὴν ὁδοιπορία του. Μὲ τὴ βοήθεια τῆς Θεοτόκου διαπερνᾷ τὸ ρεῦμα τοῦ ποταμοῦ Παρθενίου. Τότε ἡ Θεοτόκος τοῦ προσέφερε καὶ τὴ σταυροφόρο ράβδον¹⁵, πού τὸν συνόδευε παντοῦ¹⁶ καὶ πού μετὰ τὴν κοίμησή του ἀπολάμβανε καὶ αὐτὴ τμηὴ καὶ σεβασμὸ δίπλα στὴ σορὸ τοῦ ὀσίου στὴ Σπάρτη¹⁷.

Δὲν νομίζω ὅτι εἶναι σκόπιμο νὰ ἀφηγηθῶ –ἔστω καὶ κεφαλαιωδῶς– ὅσα ὁ ὀσιος Νίκων ἐβίωσε καὶ ἔπραξε, ὅταν διέσχισε τίς περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἕως τὸ νότιο λιμάνι, πολὺ πιθανὸν αὐτὸ νὰ ἦταν τὰ Φύγελα τῆς Λυδίας¹⁸,

14. ‘Ο.π., 32.29-34.10. Βλ. καὶ ὁ.π., 46.4-5 καὶ σχόλ. 408-418.

15. ‘Ο.π., 38.5-10: ‘Ἄμα γὰρ τῷ καθεῖναι ἐάντων τῷ ποταμῷ ῥέματι, αὐτὴ ἡ πανάμωμος μήτηρ τοῦ Κυρίου ἐπιφανείσα –ταύτην γὰρ καὶ διεμορφοῦτο, ὡς ἔλεγε, τῇ ὄψει συμβαλλόμενος– καὶ ῥάβδον αὐτῷ ἐπορέξασα, σταυρῶν τύπον φέρουσαν ἐπὶ τὸ ἄκρον, τῆς δεξιᾶς τε λαβομένη ἀβρόχως αὐτὸν εἰς τὴν ἀντίπερα ὄχθην διεσώσατο, καὶ σχόλ. 405. Ἡ σταυροφόρος ράβδος συνόδευε τὸν ἐπίσκοπο. ‘Ομοῦς καὶ ἄλλοι ἄγιοι, πού δὲν ἦταν ἐπίσκοποι, ἀναφέρεται ὅτι εἶχαν παρόμοια ποιμαντικὴ ράβδο, π.χ. ὁ ἅγιος Εὐγένιος, τοῦ ὁποίου ἡ ράβδος, ὅπως καὶ ἐκείνη τοῦ ὀσίου Νίκωνος, διεφυλάττετο καὶ ἐτιμᾶτο, βλ. J. O. ROSENOVIST, *The Hagiographic Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154. A Critical Edition with Introduction, Translation, Commentary and Indexes*, Οὐψάλα 1996, 373 σχόλ. 60.

16. *Βίος Νίκωνος*, 48.20: ‘Ἄσαντι τοῖνυν τὴν ἐννύχιον ᾧδὴν καὶ τὴν σταυροφόρον ῥάβδον, καὶ σχόλ. 419.

17. ‘Ο.π., 38.11-16: ‘Ἡ τε ῥάβδος καὶ μέχρι τοῦ νῦν διασφύζεται τῷ ἱερῷ καὶ θείῳ ταμεῖῳ, ἐν ᾧ καὶ ἡ σορὸς τοῦ τιμίου λειψάνου τοῦ τρισμάκαρος τεθησαύριστα, ὑπὸ πάντων τῶν πιστῶν ὀρρωμένη τε καὶ προσκυνουμένη, ὡς πολλῶν θαυμάτων δι’ αὐτῆς τελομένων καθ’ ἑκάστην ἐν πᾶσι τοῖς ἀδιστάκτῳ πίστει προσιοῦσαν αὐτῇ.

18. Ἀπὸ τὸ λιμάνι αὐτὸ εἶχε ἀναχωρήσει καὶ ὁ στόλος τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ γιὰ τὴν Κρήτη, βλ. ὁ.π., 46.4-7: *Χώρας οὖν οὐκ ὀλίγας τῶν ἐψών διεπείσας καὶ τῷ τῆς μετανοίας κηρύγματι τρανῶς κηρύξας καὶ λαοὺς ἀπειροὺς τῷ λιμένι τῆς σωτηρίας ἐγκαθορμίας διὰ τῆς μετανοίας καὶ τῆς πρὸς τὸ κρεῖττον μεταβολῆς, ἐν τῇ τῆς Κρήτης νήσῳ ἔργω δεῖν ἀποπλεῖν, καὶ σχόλ. 419. Πὰ τὸ λιμάνι αὐτό, βλ. ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Michaelis Attaliotae, Historia*, ἐκδ. I. BEKKER, Βόννη*

ἀπό όπου ἀναχώρησε γιὰ τὴν Κρήτη¹⁹.

Ἡ μεγαλόνησος μόλις εἶχε ἐπανεέλθει στὴ βυζαντινὴ ἐπικράτεια, ἔτι δὲ *λείψανα φερούση τῆς μακρᾶς τῶν Ἀγαρηνῶν κακοπιστίας*²⁰. Οἱ κάτοικοι, ἐξαιτίας τῆς μακροχρόνιας συνάφειας μὲ τοὺς Σαρακηνοὺς, εἶχαν ὑποστῆ τὴν ἐπίδραση *τοῖς ἐκείνων ἦθεσι καὶ ὀργίοις τοῖς μυσασοῖς καὶ βεβήλοις*²¹.

Ὁ Νίκων ἄρχισε τὸ κήρυγμά του διακηρύσσοντας πάντοτε «*μετανοεῖτε*». Στὸ κήρυγμά του τὸν βοηθοῦσε καὶ τὸ χάρισμα τῆς διορατικότητας πού τὸν κατοιστοῦσε περισσότερο πειστικὸ στοὺς ἀκροατές του²². Ἐκεῖ, στὴν Κρήτη, ἔμεινε περίπου πέντε χρόνια. Καὶ ὁ λόγος του ἀκούστηκε σὲ ὅλο τὸ νησί. Καὶ *ἱερεῖς καὶ δαιμόνους καὶ νεωκόρους καὶ τὴν ἄλλην τάξιν πᾶσαν ἐγκαταστήσας*

1853, 223.22· Hélène AHRWEILER, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Παρίσι 1966, 52 σπμ. 3, 115 σπμ. 3, 166 σπμ. 1· Βασίλειη ΒΑΣΙΛΑΟΥ – Ελεονώρα ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ – Στ. ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ – Τ. ΛΟΥΓΓΗΣ – Α. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Η Μικρὰ Ἀσία τῶν θεμάτων. Ἐρευνες πάνω στὴν γεωγραφικὴ φυσιογνωμία καὶ προσωπογραφία τῶν βυζαντινῶν θεμάτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (7ος-11ος αἰ.)*, Ἀθήνα 1998, 229 σπμ. 249.

19. Ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς ὑπῆρξε τὸ 945 στρατηγὸς τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν· στὴν ἐκστρατεία κατὰ τῆς Κρήτης ἦταν στρατηγὸς τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς, βλ. P. LEMERLE, *La vie ancienne de Saint Athanase l'Athonite composée au début du XIe siècle par Athanase de Lavra, Le Millénaire du Mont Athos 963-1963. Études et Mélanges*, I, Chevetogne 1963, 94. Στρατιωτῆς καὶ ἀπὸ τὴν ποντιακὴ περιοχὴ εἶχαν στρατολογηθεῖ γιὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κρήτης. Ἔτσι, χωρὶς νὰ γράφεται στὴ βιογραφία τοῦ δόσιου, εἶναι δυνατόν νὰ ἐξημευσοῦμε τὴν προτίμησή τοῦ ποντιοῦ Νίκωνα γιὰ τὸ ταξίδι στὴν Κρήτη.

20. *Βίος Νίκωνος*, 46.13-14.

21. Ὁ.π., 46.14-17: *ἐπειδὴ ἦσαν οἱ ταύτης οὐκ ὀκνητοί, τῶ χρόνῳ καὶ τῆ μακρᾷ τῶν Σαρακηνῶν ξηναυλίᾳ, οἴμοι, συναπαχθέντες τοῖς ἐκείνων ἦθεσι καὶ ὀργίοις τοῖς μυσασοῖς καὶ βεβήλοις, καὶ σχόλ.* 410-415. Πὰ τὸ πρόβλημα, κατὰ πόσον οἱ Κρητῆς εἶχαν προσχωρήσει στὸ μουσουλμανισμὸ, βλ. Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Προβλήματα τῆς ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίας (826-961 μ.Χ.)*. Περὶ τῆς διήθεν ἀλλοιώσεως τοῦ πληθυσμοῦ ἐξ ἀπόψεως ἐθνολογικῆς καὶ θρησκευτικῆς, *ΕΕΒΣ* 30 (1960-61), 1-34· Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, *Ζητήματα τινὰ τῆς κατακτήσεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων, Κρητικὰ Χρονικὰ* 15-16 (1961-1962) (= *Πεπραγμένα Ἀ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Β'), 9-38. Τέλος, ὁ Ἡ. ΒΟΥΓΑΡΑΚΗΣ, χωρὶς νὰ ἔχει ὑπόψη τίς μνημονευθεῖσες μελέτες τοῦ Τωμαδάκη καὶ τοῦ Παναγιωτάκη, στὴν εἰδικὴ μελέτη του, *Nikon Metanoicite und die Rechristianisierung der Kreter vom Islam, Zeitschrift für Missionswissenschaft und Religionswissenschaft* 3-4 (1963), 264, γράφει: "Das Christentum war nicht untergegangen, aber es mußte einen großen Aderlaß hinnehmen. Der Einfluß des Islam war sehr verschieden, am stärksten in den größeren Städten, namentlich in der Hauptstadt Chandax".

22. *Βίος Νίκωνος*, 46.28-30: *ἤδη γὰρ αὐτῷ καὶ δαυμλέστερον ἐπέλαμιν ἡ τοῦ διορατικοῦ χαρίσματος ἐνέργεια, καὶ βαθμῶν ἤπτετο τοιούτων, καὶ ἐν τῷ φωτὶ τῆς χάριτος φῶς προσελάμβανεν*, καὶ σχόλ. 410.

και *θυμίσας*²³ αναχώρησε από την τότε πόλη της Κρήτης Γόρτυνα²⁴, για να διαπεραιωθῆ με πλοίο στην Ἑλλάδα, στην Πελοπόννησο.

Ὅταν ὦμας πλησίαζε στα βόρεια παράλια τῆς νήσου, τοῦ παρουσιάστηκε ἡ ἁγία Φωτεινή. Τὸν ἔπεισε νὰ ἀναβάλει τὴν ἀναχώρησή του καὶ νὰ παραμείνει στὴν περιοχή τῆς Κρήτης, ὅπου τότε βρισκόταν. Ἔτσι, ἔμεινε ἐκεῖ ἄλλα δύο χρόνια²⁵. Ἔκτισε καὶ ἐκεῖ ἐκκλησία καὶ μόνον ἀφοῦ ἐγκατέστησε ἐκκλησιαστικὴ τάξη²⁶, ἀναχώρησε γιὰ τὴν Πελοπόννησο²⁷.

Ἡ ἀποστολικὴ περιήγησι τὸν ἔφερε στὴν Ἀθήνα²⁸, ὕστερα στὴν Εὐβοί-

23. Ὁ.π., 48.13-14.

24. Ὁ.π., σχόλ. 416-417.

25. Ὁ.π., 48.2-50.12: *Καὶ δὴ ἀναστάς καὶ τὸν ὕπνον ἀποτιναξάμενος, ὕπαρ οὐκ ὄναρ ἦν τὸ φανέν, καὶ λαμπὰς θεία τις, ἀλλ' οὐκ ἔνυλος ἐκ τοῦ σταυροῦ κατεφάνετο, καὶ φῶς τῷ δικαίῳ ἐπὶνῆαζε δαφνίλες, ... κόμομόν τι γύναιον ἐδόκει ὄραν, ἐπιτάττον αὐτῷ ἐγγεῖραι τὸν πεπτωκότα ναόν, καθὼς, φησί, δέδοκται τῷ τῶν ἀπάντων δεσπότη. Τοῦ δὲ πνυθανομένου «καὶ τίς εἶη ἡ ταῦτά μοι κατ' ἐξουσίαν ἐπιτάττουσα», ἐκείνη, «Φωτεινή», ἔφησεν, «εἰμὶ ἡ μάρτυς καὶ δούλη τοῦ Χριστοῦ, καὶ εἰ μὴ εἰς πῆρας μου τὸ βούλημα ἀγάγῃς, τῆς νήσου ταύτης οὐκ ἀποβήσῃ». Πά τὰ ἀρχολογικὰ κείμενα ποῦ ἀφοροῦν τὴν ἁγία Φωτεινὴ, βλ. Fr. HALKIN, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, II, Βρυξέλλες 1957³, 208 ἀρ. 1541· Ο ἸΔΙΟΣ, *Manuscripts grecs de Paris. Inventaire hagiographique*, Βρυξέλλες 1968, 351.*

26. *Βίος Νίκωνος*, 50.12-15: *Εἶτα καὶ θουαστήριον πῆξας καὶ ὡσπερ εἰκὸς τοῦτο καθιερώσας, ἱερεῖς τὴ ἐγκαταστήσας καὶ πᾶσαν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν τε καὶ κατάστασιν αὐτοῖς παραδούς καὶ πᾶσι συνταξάμενος καὶ, δόξαν αὐτῷ ὄντως, ἡ θάλασσα αὐτὸν ἐδέχτο. Τὸ ἀποστολικὸ ἔργο περιλάμβανε ὅπως ὀδηγετὴ τὴν οἰκοδόμησι ἐκκλησίας καὶ τὴν ἐγκατάστασι λειτουργῶν σὲ αὐτήν. Αὐτὸ ἀκολούθησε ὁ ὄσιος καὶ στὴν περίπτωσι τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Φωτεινῆς.*

27. Ὁ.π., 50.16-17: *Καὶ πεμπταίος οὐριοδορμήσας Ἐπίδαυρον, ὃν καὶ Δαμαλᾶν εἰώθασι καλεῖν οἱ ἐγγῶριοι, κατέλαβεν, καὶ σχόλ. 419.*

28. Ὁ.π., 52.11-13: *καὶ τῷ Δαμαλᾶ ἐπιδημήσας ὁ ὄσιος καὶ τῷ κηρύγματι τῆς μετανοίας πάντας πρὸς τὴν ἀληθινὴν ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας ἐπανήξεν, ἔγνω καὶ πρὸς τὴν τοῦ Κέκροπος ἀπαίρειν...: 52.14-54.16: Εἶχον οὖν Ἀθῆναι τὸν ὄσιον καὶ ὁ καιρὸς ἐκάλει τὰ εἰωθότα αὐτῷ ἐκτελεῖν. Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Ἀθηναίας εἶχε ἰδρυθεῖ στὸν Παρθενῶνα, βλ. ὁ.π., 420 σχόλ. 54.4-5. Γράφεται ὅτι ὁ *Βίος* τοῦ Νίκωνα ἔλαβε ὡς πρότυπο τὸ *Βίο* τοῦ Λουκά Στειριώτη καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι λίγες δεκαετίες ἐνωρίτερα τὴν Ἀθήνα, καὶ μάλιστα τὸ ναὸ τῆς Παναγίας στὸν Παρθενῶνα, εἶχε ἐπισκεφθεῖ καὶ ὁ ὄσιος Λουκάς. Ἔτσι ὑπῆρχε ἰσχυρὸ σημεῖο ἐξαρτήσεως τοῦ *Βίου* τοῦ ὁσίου Νίκωνα ἀπὸ ἐκείνου τοῦ Λουκά Στειριώτη. Ἄν, λοιπόν, ὁ συγγραφέας τοῦ *Βίου* τοῦ ὁσίου Νίκωνα εἶχε, ὅπως βεβαιώνεται, ὡς πρότυπο τὸ *Βίο* τοῦ ὁσίου Λουκά, θὰ μποροῦσε νὰ παρεμβάλει στὸ σημεῖο ἀκριβῶς τῆς προσκυνήσεως τοῦ Νίκωνα στὸ ναὸ τῆς Παναγίας καὶ τὴν εἰδησι γιὰ τὴν ἐπίσκεψι τοῦ ὁσίου Λουκά στὸν ἴδιον ναὸ. Ὑπενθυμίζουμε, ὅτι στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκά στὸ Στεῖρι ὑπάρχει ψηφιδωτὴ ἀπεικόνισι τοῦ Νίκωνα ποῦ φιλοτεχνήθηκε λίγο μετὰ τὴν κοίμησὴ του, βλ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας*, Ἀθήνα 1956, 14· Ο ἸΔΙΟΣ, *À propos de la date et du fondateur de Saint-Luc*, CA 19 (1969), 127-150 (= *Studies in Byzantine Art and Archaeology*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1972, ἀρ. XII)· ὁ ἸΔΙΟΣ, *Περί Μονῆς Ὁσίου Λουκά νεώτερα*, *Ἑλληνικά* 25 (1972), 298-313· Ε. Γ. ΣΠΙΚΑΣ, *Ὁ πῆγος τοῦ καθολικοῦ τῆς**

α²⁹, στη Θήβα³⁰ και κατόπιν στην Πελοπόννησο³¹. Παντού κήρυττε το «μετανοείτε», και, στην κηρυγματική αυτή πορεία, μεγάλη βοήθεια για να πείθει τους άκροατές του προσέφεραν τὰ θαύματα που τελούσε³².

Στό σημείο αυτό νομίζω ότι πρέπει να καθορίσουμε χρονικά τη βιογραφία του Νίκωνα³³:

Ήταν 15-16 χρονῶν, ὅταν προσήλθε στή μονή τῆς Χρυσῆς Πέτρας καί ἐκάθη μοναχός. Παρέμεινε στή μονή δώδεκα χρόνια. Τρία χρόνια παρέμεινε σέ ἀκατοίκητες περιοχές τῆς Μικρᾶς Ἀσίας σκληραγωγούμενος καί δοκιμαζόμενος ἀπό τὰ δαιμονικά πνεύματα. Ἄλλα τρία χρόνια ὑπολογίζουμε ὅτι χρειάστηκε γιά νά διασχίσει τίς νότιες περιοχές τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἕως ὅτου φθάσει στό λιμάνι Φύγελα. Ἐπομένως τὸ 962, ὅταν φθάνει στήν Κρήτη, εἶναι περίπου 34 χρονῶν. Μένει ἐκεῖ ἐπτά χρόνια, καί τὸ 969, σέ ἡλικία 41 χρονῶν, ἀναχωρεῖ γιά τὴν Ἑλλάδα. Δύο τουλάχιστον χρόνια ὑπολογίζουμε τὴ διάρκεια τῆς κηρυγματικῆς καί ἀποστολικῆς του περιουσίας, πρὶν φθάσει καί ἐγκατασταθεῖ στή Λακεδαίμονα. Ἐπισκέπτεται τὴν Καλαμάτα³⁴, τὴ Μεθώνη, τὴν Κορώνη, τὸ

Μονῆς Ὁσίου Λουκά, Ἀθήνα 1974-1975. Βλ. *Βίος Νίκωνος*, σχόλ. 421-422, ἀναγραφή ἀπεικονίσεων τοῦ ὁσίου Νίκωνα, 435-440.

29. *Βίος Νίκωνος*, 54.17-58.10: Ἀπάρας οὖν ἐκεῖθεν, τὴν Εὐβοίαν καταλαμβάνει, ἦν δὴ καὶ Εὐφροπον κεκλήκασι οἱ ἀνάκαθεν μεταφορικῶς ἀπὸ τῆς ἐν αὐτῇ τοῦ παλιμρόνου ὁσίου συνεχῶς μεταβολῆς, εἴτ' οὖν μεταπτώσεως, ἐπτάκις γινομένης, ὡς λόγος ἐστίν, ἐφ' ἐκάστῳ αἰεὶ ἡμερουνκτίῳ, τοῦ συμβόλου δηλοῦντος, ὡς οἶμαι, καὶ διδάσκοντος τοὺς δυναμένους τῇ τοῦ νοῦς ἐπιστασίᾳ τὸν λογιμὸν ἐμβαθύνειν ἀπλανῶς καὶ φιλαλήθως τεκμαίρεσθαι, 420 σχόλ. 54.18-31. Πὰ τὸν ἔβδομο αἰῶνα, κατὰ τὸν ὅποιο θά βασιλεύσει τὸ κακό, βλ. R. SCHMIDT, *Aetates mundi. Die Weltalter als Gliederungsprinzip der Geschichte, Zeitschrift für Kirchengeschichte* 67 (1955-56), 287 κ.ἑξ.· K.-H. SCHWARTE, *Die Vorgeschichte der augustininischen Weltalterlehre*, Βόννη 1966, καὶ τὴν πολὺ σύντομη ἐπισκόπηση ὀρισιμένων βυζαντινῶν πηγῶν στή μελέτη τοῦ Σ. Ι. ΚΟΥΡΟΥΣΗ, Αἱ ἀντιλήψεις περὶ τῶν ἐσχάτων τοῦ κόσμου καὶ ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1346 πτώσις τοῦ τροῦλλου τῆς Ἁγίας Σοφίας, *ΕΕΒΣ* 37 (1969-70), 214-233.

30. *Βίος Νίκωνος*, 58.14-15: ἐκεῖθεν ἀναζεύξας ταῖς ἐπταπόλαις καὶ Καδμείαις Θήβαις παρέβαλεν. Ἐν αἷς καὶ κηρύξας ἐφ' ἱκανὸν τὴν μετάνοιαν..., 421 σχόλ. 58.14-16.

31. Ὁ.π., 58.15: πρὸς τὴν τοῦ Πέλοπος ἔγρω ἀπάειν...· 58.21-22: Καὶ διανυκτερεύσας οὖν τάχει πολλῶν, τὴν Κόρινθον ἅμα φωτὶ κατέλαβε...· 60.38-39: Καὶ γὰρ ὡς τοῦ Ἄργου καὶ αὐτοῦ Ναυπλίου ἐπέβη, καὶ σχόλ. 419-420. Βλ. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, *Τοπογραφία καὶ ἀρχαιολογία*, ὁ.π.

32. *Βίος Νίκωνος*, 66.15-18: Ἦν οὖν ὄραν συρρέοντα ὁσμῆραι ἐξ ὅλης τῆς τοῦ Πέλοπος νήσου πλῆθῃ ἄπειρα τῶν ὑπὸ νόσων ποικίλων ἐνοχλουμένων· καὶ πᾶσι τούτοις τὴν θεραπείαν ὁ αὐοίδμος ἐπρυντάνευε, τὴν τε κατὰ σῶμα, οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ τὴν κατὰ ψυχὴν, καὶ 412 σχόλ.

33. Βλ. ὁ.π., σχόλ. 473-477, τὴ βιογράφηση τοῦ ὁσίου μὲ βάση τίς κυριότερες μαρτυρίες στὰ ἀγιολογικά γιά τὸν ὄσιο κείμενα.

34. Ὁ.π., 423 σχόλ. 62.19, 106.6. Τὸ τοπωνύμιο αὐτὸ καταγράφεται στὰ ἀγιολογικά κείμενα τοῦ ὁσίου Νίκωνα ὡς *Καλομάτα*, βλ. Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ, ἐφ.μ. *Καλαμῶν Πνεῦμα*, 28.5.1917 (= *Λαο-*

Βουρκάνο και την Κυπαρισσία³⁵. Παντού κηρύττει τη μετάνοια³⁶. Στο δρόμο για τη Σπάρτη φθάνει στην τοποθεσία Μώρο³⁷, όπου αναγκάζεται να παραμείνει λόγω άσθενείας. Εκεί το 975, σέ ηλικία 47 χρονών, ζητεί από τους ιερωμένους και τους μοναχούς της περιοχής να του άπονεύσουν το μοναχικό μέγα σχήμα. Και άκριβώς το 975 ο Νίκων συμπληρώνει 31 χρόνια μοναστικής ζωής, δηλαδή κατά ένα χρόνο περισσότερα από τα 30 χρόνια που άπαιτούσε ο μοναστικός κανόνας για την άπονομή του μεγάλου σχήματος³⁸.

Μετά την έπιμονή των κατοίκων της Σπάρτης, φθάνει και εγκαθίσταται στην πόλη αυτή³⁹. Και ο λόγος του έχει μεγάλη ισχύ⁴⁰ στην κοινωνία, στην ό-

---

γραφικά Σύμμεικτα, Α', Αθήνα 1920, 142-145) και Δ. ΓΕΩΡΓΑΚΑΣ, *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 1 (1939), 78-80, οι όποιοι με έπιχειρήματα στηρίζουν τη γραφή *Καλομάτα*.

35. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Τοπογραφία και άρχαιολογία, *ό.π.*

36. *Βίος Νίκωνος*, 62.16-23: Έκειθεν [άπό το Ναύπλιο] δέ άποφοιτήσας ενθύ της Σπάρτης έχωρει. Είτα, την Δωριέων χώραν [423 σχόλ. 62.17, βλ. Χ. ΣΥΜΕΡΝΙΔΗΣ, *Οί Τσάκωνες και ή Τσακωνία. Συμβολή στην έριμηνεία των όνομάτων και του όμώνυμου βυζαντινού θεομού των καστροφυλάκων*, Θεσσαλονίκη 1972, 76] καταλαβών και δύο ναούς ιερούς έκείσε δεμάμενος και πάσι την μετάνοιαν κηρύξας, προς Μαίην παρεγένετο κάκειθεν προς Καλομάταν μετέβη. Είθ' ούτως ενθύ Κορώνης και Μεθώνης και Μισύνης, ην και Βουρκάνον έχωριώς καλούσιν, έπίβας, εις Άρκλάδας [424 σχόλ. 62.21. Με το τοπωνύμιο αυτό ο Βίος έννοεί την Κυπαρισσία, βλ. Α. ΒΟΝ, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951, 157-158· D. Α. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Le Despotat grec de Morée*, II. *Vie et institutions*, Αθήνα 1951 (= édition revue et augmentée par Chryssa ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Λονδίνο, Variorum, 1975), 152 σημ. 1] αφήκετο. Είτα και λοιπός πάσας κωμπούλους διαδοραμών και πλήθη άπειρα προς μετάνοιαν όδηγήσας και προς την άμείνω ζωην χειραγωγήσας, της προς την Σπάρτην φερούσης ήψατο, και σχόλ. 421-424.

37. *Βίος Νίκωνος*, 62.24-27: Φθάσας δέ τινα τόπον, όν και Μώρον καλεΐν εΐώθασιν οί προσοικούντες τή τόπφ, μικρόν νοσήσας και άντρω τινί παραβαλών, έν καλή κειμένη του παρακειμένου έκείσε τόπου, και τή έδάφει άνακλιθείς, έκαμνε τή νόσφ και πονήρωσ ειχε τή σώματι, και σχόλ. 424-425. Βλ. Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Το άντρω της καθοσώσεως όσοιο Νίκωνος του Μετανοείτε (΄άϊών), *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985)*, Β', Αθήνα 1987-1988, 465-471. Βλ. και *Βίος Νίκωνος*, 424-425 σχόλ. 62.24-25.

38. *Βίος Νίκωνος*, 62.32-37: Έπει δέ ούπω ήν ο μέγας της τελειωτικής χάριτος τετηρχώς, του θεΐου φημι και μεγάλου σχήματος, ο τοΐς έργοις αυτοΐς επιφερόμενος και πρότερον το τέλειον, μετακαλεσάμενος τους προσοικούντας τή τόπφ ιερεις και μονάζοντας, ήξιον τυχέν του θεΐου και μεγάλου σχήματος. Οΐ και όσα νόμος έπ' αυτφ τέλειαντες περιβάλλουσιν αυτφ τα σύμβολα της προς ζωην άγούσης και άποστολικόν φημι και μακάριον σχήμα. Βλ. *Ενχολόγιον το Μέγα*, έπιμ. Σπ. ΖΕΡΒΟΣ, Αθήνα 1980², 199-219, την άκολουθία για την άπονομή του μεγάλου σχήματος.

39. *Βίος Νίκωνος*, 64.23-27: Ώς δ' άγκήσασιν οΐ της Λακεδαΐμονος έποικοι την έν Άμικλίας τούτου έπιδημίαν, μετά πλείονος όσης σπουδής οΐ τε προύχοντες και ο λοιπός λαός άπνευστι έκείσε έθεον, άλλος άλλον προκαταλαβέσθαι φιλονεικούντες. Οΐ και τοΐς ποσι τούτου προσπίπτοντες και λαπαρως προσκειμένοι θεομώς πάνν έδέοντο σκυλθηναι αυτόν άχρι της Σπάρτης.

40. *Ό.π.*, 66.18-23: Μετ'αλλόττοις γάρ φησι παρανέσει προς εϋσεβή ζήλον και ένθεον πάπτας ύπέβηγε και την σωτηρίαν άπαισι διά της μετανοΐας έμνηστεύσατο. Και ήν ευδαΐμων ή Λακε-

ποία ὁ Νίκων εἶχε ἐνσωματωθεῖ. Ὑποχρεώνει τοὺς τότε Ἰουδαίους κατοίκους τῆς Σπάρτης νὰ κατοικήσουν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη⁴¹. Καὶ ὁ ἴδιος τοῦ *λοιποῦ αὐτόθι ἐνδαισιώμενος*⁴², παρέμεινε μόνιμα ἐκεῖ, ἴδρυσε ἐκκλησία⁴³ καὶ κήρυττε τὴν ὁδὸ τῆς ἀρετῆς. Ἀντιμετώπισε, ὅπως διηγεῖται ὁ βιογράφος του, καὶ ἐμπόδια καὶ διαμαρτυρίες καὶ ἀντιθέσεις. Ὅμως ἡ ἐπιμονὴ ποῦ τὸν χαρακτηρίζει καὶ ἡ ἀταλάντευτη πίστη του κατόρθωνε πάντα νὰ ὑπερβαίνει καὶ νὰ ὑπερνικᾷ ὅλες τὶς ἀντιξοότητες⁴⁴.

Μέσα στὴ Σπάρτη τήρησε πάντοτε τὴν ὑπακοὴν στὴν ἀνωτέρα ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή, τὸν ἐπίσκοπο⁴⁵, καὶ σὲ κάθε περίστασι ἐπιζητοῦσε τὴν ἀρωγὴν τῆς⁴⁶. Τὸ 997, ἀνταποκρινόμενος στὴν πρόσκληση τοῦ διοικητῆ τοῦ θέματος

δαίμων τοιούτου ἀκέστορος καὶ πολιοῦχου ἐνμοιήσασα καὶ ταῖς τούτου μάλλον ἐναβρυνομένη θείας παρακλήσεσι καὶ ταῖς ἱεραῖς διδασκαλίαις ὀρθομυζομένη πρὸς πᾶν εἶδος ἀρετῆς.

41. Ὁ.π., 64.35-38: *εἰ γὰρ καὶ αὐτοὶ τὸ προσοικοῦν αὐτοῖς Ἰουδαϊκὸν φύλον ἔξω τῆς αὐτῶν πόλεως ἀπελάσασιν, ἵνα μὴ καταχραίνον εἶη αὐτοὺς τοῖς βδελυροῖς ἦθει καὶ μύσμασι τῆς ἰδίας θρησκείας*: 66.10-11: *Τῇ δὲ τούτου παρουσίᾳ καὶ ἡ νόσος ἠλάνετο, καὶ οἱ Ἰουδαῖοι ἔξω τῆς πόλεως ἀπωμίζοντο*, 425 σχόλ. 64.35-37. Βλ. Ν. ΒΕΝΣ, Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Λακεδαιμονίας καὶ τοῦ Μυστρά, *Νουμᾶς* 3 (1905), φύλλ. 166, 10-11· J. STARR, *The Jews in the Byzantine Empire, 641-1204*, Ἀθήνα 1939· Bon, *Péloponnèse*, 85-87· A. SHARF, *Byzantine Jewery from Justinian to the Fourth Crusade*, Λονδίνο 1971.

42. *Βίος Νίκωνος*, 66.13.

43. Ὁ.π., 68.27-66.25: *ἀπῆρξατο ἤδη τῆς οἰκοδομῆς, σπαρτίῳ πρότερον ταύτην ὑπογράψας...* Ἀπῆρξατο γὰρ ἤδη ὁ θεὸς ναὸς καὶ ἱερὸν ἦν φροντιστήριον, καὶ σχόλ. 427-428. Ὁ δόσιος Νίκων συνέδεσε τὸ ἀποστολικὸ τοῦ ἔργου μὲ τὴν οἰκοδόμησι ναῶν. Ὁ ναὸς στὴ Σπάρτη τιμοῦσε ὄχι μόνον τὸ Χριστὸ ἀλλὰ καὶ τὴ Θεοτόκον καὶ τὴν ἁγία Κυριακή. Τὸ ὄνομα αὐτὸ ἔφερε ἀδελφὴ τῆς ἁγίας Φωτεινῆς, τὴν ὁποία σὲ ὄραμα τοῦ εἶχε δεῖ ὁ Νίκων στὴν Κρήτη καὶ πρὸς τιμὴν τῆς ὁποίας εἶχε οἰκοδομήσει ναὸ, βλ. ὁ.π., 426 σχόλ. 66.24-25. Ὁ Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ὀρθῶς καθορίζει τὴν τοποθεσία στὴ μελέτῃ του, Παρατηρήσεις στὴν λεγομένη βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Νίκωνος, *Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975*, Β', Ἀθήνα 1976-1978, 280-281 (427 σχόλ. 68.5-8). Βλ. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Ἡ τοπογραφικὴ θέσι, ὁ.π.· ΚΟΥΡΙΝΟΥ-ΠΙΚΟΥΛΑ, Ὁ ναὸς τοῦ Ὁσίου Νίκωνος, ὁ.π.

44. *Βίος Νίκωνος*, 66.24-76.33. Τὸ ἀγιολογικὸ κείμενον ἀναφέρει τὴν ὅλην διαδικασίαν τῆς οἰκοδομῆσεως τοῦ ναοῦ.

45. Ἐπίσκοπος τῆς Λακεδαίμονος ἦταν ὁ ἐξ Ἀθηνῶν Θεόπεμπτος, ὁ ὁποῖος προσέτη καὶ στὴν κηδεία τοῦ ὁσίου, βλ. R. J. H. JENKINS – C. MANGO, A Synodicon of Antioch and Lacedaemonia, *DOP* 15 (1961), 230, 236, 238-239· V. LAURENT, La liste épiscopale du Synodicon de la métropole de Lacédémone, *REB* 19 (1961) (= *Mélanges Raymond Janin*), 217, 219-220· Τ. ἈΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Λακεδαιμονίας μητρόπολις, *ΘΗΕ* 8 (1966), στ. 77-86. *Βίος Νίκωνος*, 426 σχόλ. 66.38-68.1.

46. *Βίος Νίκωνος*, 66.38-68.3: *Καὶ στραφεὶς παραχρῆμα πρὸς τὸν θεοφιλῆ ἐπίσκοπον – Θεόπεμπτος δ' ἦν κατ' ἐκείνῳ καιρῷ, ὁ ἐξ Ἀθηνῶν μὲν τὴν γέννησιν κεκτημένος, ἐκ θεοῦ δὲ τοῖς Λάκωσι φερωνύμως κατατεμθεῖς – λέγει πρὸς αὐτόν: «Ἐξέλθομεν, ὡ θεοτάτε, ἐν τῇ ἀγορᾷ λιτανεύοντες ἡμὰ τῷ εὐαγετῇ κλήρῳ καὶ παντὶ τῷ λαῷ»* 76.33-38: *Ἐδεῖτο δὲ τῶς ὁ ναὸς μόνης τῆς τοῦ*

Πελοποννήσου, στρατηγού Βασιλείου Ἀποκαύκου⁴⁷, πορεύεται, σὲ ἡλικία 69 χρονῶν, στὴν Κόρινθο. Ἐπανερχεται στὴ Λακεδαίμονα καὶ παραμένει ἐκεῖ ἕως τὴν κοίμησή του, τὸ 1005 περίπου.

Παραλείπω πολλά γεγονότα ὅπως καὶ σειρά θαυμάτων τοῦ ὁσίου. Θέλω ὁμως νὰ τονίσω ὅτι ἕως τὴ μετάστασή του δὲν μετέβαλε διόλου τὴν ἀποστολή ποῦ τοῦ εἶχε προφητεύσει ὁ ἡγούμενος τῆς Χρυσῆς Πέτρας. Ἔμεινε πιστὸς στὴν ἀποστολικὴ δραστηριότητα. Στὸν ἴδιο σκοπὸ συνέβαλε καὶ τὸ σύμπλοκο ναοῦ καὶ οἰκημάτων⁴⁸, ποῦ οἰκοδόμησε μέσα στὴν πόλη τῆς Σπάρτης, μὲ τὴ μεγάλη ἐκκλησία τοῦ Σωτῆρος καὶ τοὺς ἄλλους χώρους, ἀπαραίτητους γιὰ τὴν ἀπόσκοπη λειτουργία τοῦ προσκυνηματικοῦ καὶ λατρευτικοῦ αὐτοῦ κέντρου. Ἡ οἰκοδόμησις τῆς ἐκκλησίας στὴ Σπάρτη ἦταν τμημα τοῦ προγράμματος τοῦ ὁσίου Νίκωνα, ὅπως συνέβαινε καὶ σὲ ὁλόκληρη τὴν προγενέστερη κηρυγματικὴ του δράση στὴν Κρήτη ἢ στὴν κυρίως Ἑλλάδα⁴⁹.

Ἡ παραμονὴ καὶ ἡ μόνιμη ἐγκατάστασή του στὴ Σπάρτη ἦταν βέβαια ἀποτέλεσμα τῶν παρακλήσεων τῶν ἐκεῖ χριστιανῶν κατοίκων ἀλλὰ –χωρὶς ἀμφιβολία– καὶ τῆς ἐλαττωμένης πλέον σωματικῆς του ἀντοχῆς, ποῦ δὲν τοῦ ἐπέτρεπε πιά πολὺ εὐκόλα νὰ μετακινεῖται μακριὰ ἀπὸ τὸν τόπο διαμονῆς του.

Ὅστόσο, στὴ μεγάλη αὐτὴ ἐκκλησία εἶχε ἐγκαταστήσει ὁλόκληρη ἐκκλησιαστικὴ τάξη γιὰ τὴν ὁργάνωση καὶ καλὴ λειτουργία τοῦ ναοῦ⁵⁰. Ὁλόκληρος

ἐνθρονιασμοῦ καθοσιώσεως. Ὁ δὲ ὁσῖος θερμοτάτην τὴν σπονδὴν κἀνταῦθα εἰσενεγκάμενος καὶ πάντα τὰ τῆς καθιερώσεως ἐτοιμάσας, αὐτὸς μὲν ἄνεισι πρὸς τὸν θεοφιλῆ ἐπίσκοπον τῆς χώρας, ὃν καὶ ὁ λόγος φθάσας ἐδήλωσε, προσκαλούμενος ἀφικέσθαι ἐν τῷ θείῳ ναῷ ἐφ' ᾧ τὰ τοῦ ἐνθρονιασμοῦ ἐτελέσται κατὰ τοὺς ἐκκλησιαστικὸς θεσμοὺς τε καὶ τύπους· 426 σχόλ. 66.38-68.1, 428 σχόλ. 76.33-78.28.

47. Ὁ.π., 82.29-88.2, 429 σχόλ. 82.29-31, 430 σχόλ. 84.9-10. Ὁ στρατηγὸς Βασιλεῖος Ἀπόκαυκος μετὰ τὴν ἐκδημία τοῦ ὁσίου ἐπισκέπτεται τὴ Σπάρτη καὶ τὸ ναὸ καὶ γίνεται μάρτυς θαύματος τελουμένου χάρις τοῦ θαυματουργοῦ μύρου (δ.π., 98.28-100.18).

48. Ὁ.π., 68.2-29· 72.27-74.38· 426-427 σχόλ. 68.5-8· 427 σχόλ. 68.27-28. Ὁ Νίκων πρὶν ἀρχίσει τὴν οἰκοδόμησις τοῦ ναοῦ εἶχε ἀνεγείρει ἡσυχαστήριον, ὅπου ὁ ἴδιος διέμενε (δ.π., 70.27: *εἰσῆι ἐν τὸ φροντιστήριον...*· 72.18: *Καὶ ὁ μὲν τῷ φρονιστηρίῳ ἀπεδίδοδο...*· σχετικὸ σχόλ. 427, 440-441 σχόλ. 142.31-32).

49. Ἡ ἀποστολή του τελείωνε, ὅταν εἶχε οἰκοδομήσει ἐκκλησία καὶ εἶχε ἐγκαταστήσει κληρικούς καὶ ἄλλους γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν πιστῶν. Τυπικὸ παράδειγμα ἢ καθυστέρησης τῆς ἀναχωρήσεώς του ἀπὸ τὴν Κρήτη ὑστερα ἀπὸ παρέμβαση τῆς ἁγίας Φωτεινῆς. Τὴν περιοχὴ ἐκείνη τὴν ἐγκαταλείπει μετὰ δύο χρόνια, βλ. παραπάνω, σ. 26.

50. Ὁ βιογράφος χαρακτηρίζει τὸ ναὸ (*Βίος Νίκωνος*, 76.24-26): *Ἀπῆρτιστο γὰρ ἦδη ὁ θεῖος ναὸς καὶ ἱερὸν ἦν φροντιστήριον ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἱερὸν καταγῶγιον καὶ σκηνὴ τῷ ὄντι ἐπὶ γῆς ὑπέργειος καὶ οὐράνιος. Δὲν τὸν χαρακτηρίζει ὡς ναὸ μονῆς, ἀν καὶ συγγράφει τὸ *Βίος* μετὰ τὴν ἐκδημία τοῦ ὁσίου καὶ ἀφοῦ τὸ λατρευτικὸ κέντρο ποῦ ἴδρυσε ὁ Νίκων εἶχε πλέον καταστῆ μὴ μὲ ἡγούμενο καὶ μοναχούς.*

ὁ Βίος τοῦ ὁσίου, ὅπως καὶ ἡ *Διαθήκη* ποῦ ἄφησε⁵¹, δὲν ἀναφέρουν σὲ κανένα σημεῖο ὅτι ὁ Νίκων ἴδρυσε ἢ ὅτι, μὲ τὴν οἰκοδόμησι τῆς ἐκκλησίας, εἶχε σκοπὸ νὰ ἰδρῦσει μονή⁵². Σκοπὸς του ἦταν μόνο ἡ καλὴ λειτουργία τοῦ λατρευτικοῦ κέντρου καὶ ἡ ἐξυπηρέτησι τῶν εὐλαβῶν πιστῶν καὶ προσκυνητῶν⁵³.

Παρέμεινε, λοιπόν, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς δρασεώς του μετὰ τὴ 12ετὴ διαμονὴ του στὴ μονὴ τῆς Χρυσῆς Πέτρας, προσηλωμένος στὸ ἰδανικὸ τοῦ ἀποστολικοῦ καὶ κηρυγματικοῦ ἔργου καὶ σὲ αὐτὸ ἀναλώθηκε. Ἐπαλήθευσε πλήρως τὴν προφητικὴ ρῆσι ποῦ ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τῆς Χρυσῆς Πέτρας εἶχε διατυπώσει στὸν ἴδιο λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή του.

---

51. Βλ. κείμενο *Διαθήκης*, δ.π., 251-256, καὶ σχόλ. 452-465. Ἀπὸ τὴ διατύπωση τῶν τελευταίων λόγων καὶ ἐντολῶν τοῦ ὁσίου Νίκωνα ἡ ἔρευνα ὀρθῶς δὲν θεωρεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ διαθήκη ἰδρυτῆ μονῆς. Ἀσφαλῶς αὐτὸς ἦταν καὶ ὁ λόγος ποῦ ἡ διαθήκη τοῦ ὁσίου δὲν παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Κ. Α. ΜΑΝΛΦΗ, *Μοναστηριακὰ Τυπικὰ - Διαθῆκαι. Μελέτη φιλολογικῆ*, Ἀθήνα 1970, 147-148, ὡς κτητορικὴ διαθήκη μονῆς.

52. *Βίος Νίκωνος*, 440-441 σχόλ. 92.29.

53. Οἱ ἀναφερόμενοι «ἀββάδες» γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ λατρευτικοῦ κέντρου ἦταν ἱερωμένοι ἀλλὰ ὄχι μοναχοὶ μονῆς. Ὁ ναὸς εἶχε καὶ «ἀββάδες» ἀλλὰ καὶ πρεσβυτέρους, βλ. *Διαθήκη*, δ.π., 255.119,128,130,141.

† ΝΙΚΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

ΟΨΙΜΗ ΙΕΡΑΠΟΣΤΟΛΗ ΣΤΗ ΛΑΚΩΝΙΑ

Ο Α. Βον στο βιβλίο του για τη βυζαντινή Πελοπόννησο τονίζει¹ τον σημαντικό ιεραποστολικό ρόλο που έπαιξε ο Νίκων ο Μετανοείτε κατά το τελευταίο τέταρτο του 10ου αιώνα. Είναι αλήθεια πως ο ιδιότυπος αυτός άγιος, που άφησε τον Πόντο για να περιπλανηθεί σε νοτιότερα κλίματα, χαρακτηρίζεται από το κήρυγμα της μετανοίας, από το οποίο προέρχεται και το παρωνύμιό του, και από το κήρυγμά του σε χώρες όπου η χριστιανική πίστη φαίνεται πως ήταν κλονισμένη και χρειαζόταν ενίσχυση.

Τα της ζωής του και του έργου του γνωρίζουμε από τον *Βίον* του (που σώζεται σε δύο παραλλαγές) και από τη *Διαθήκη* του που σώζεται σε δημοτική μετάφραση². Σύμφωνα με τον βιογράφο του, που έγραφε στα μέσα του 11ου αιώνα, είχε αρχίσει να κηρύσσει το «μετανοείτε» από τον καιρό που ζούσε στη μονή της Χρυσής Πέτρας, κοντά στην Αμάσεια³. Από την ανάγνωση του *Βίου*, όμως, προκύπτει καθαρά ότι οι περιοχές στις οποίες ο άγιος επέμεινε για να διαδώσει το μήνυμά του, και στις οποίες παρέμεινε επί μακρόν, ήταν η Κρήτη και η Πελοπόννησος.

Σύμφωνα με τον βιογράφο, οι Κρητικοί είχαν ανάγκη μετανοίας γιατί η πίστη τους είχε επηρεασθεί από το Ισλάμ κατά τη διάρκεια του ενός και μισού αιώνα της αραβικής κατοχής στο νησί. Στην Κρήτη ο άγιος έμεινε επτά χρόνια, ίδρυσε πολλές εκκλησίες, και για να αντιμετωπίσει τις βίαιες αντιδράσεις που προκαλούσε το δημόσιο κήρυγμά του, πλησίασε τους Κρητικούς σε μικρές ομάδες, ιδιωτικά, κι έτσι τους επανέφερε στην ορθή πίστη. Βέβαια, ορισμένοι ιστορικοί αμφισβητούν σήμερα την απώλεια της ορθής πίστεως τότε από τους Κρήτες⁴, αλλά αυτό είναι θέμα προσωπικής προτίμησης και πάντως βρίσκεται

---

1. Α. ΒΟΝ, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951, 68-69.

2. Έχουμε δύο πρόσφατες εκδόσεις του *Βίου* του Νίκωνα: Οδ. ΛΑΜΦΙΔΗΣ, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε. (Κείμενα – Σχόλια)*, Αθήνα 1982 και D. F. SULLIVAN, *The Life of Saint Nikon. Text, Translation and Commentary*, Brookline Mass. 1987.

3. Eleonora ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-GALAKE, *The Location of the Monastery of Chryse Petra*, *Σύμμεικτα* 13 (1999), 69-75.

4. Τη σχετική συζήτηση αναλύει ο ΛΑΜΦΙΔΗΣ, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων*, 413-418.

σε πλήρη αντίθεση με τη σαφή μαρτυρία του *Βίου*, ο οποίος άλλωστε πουθενά δεν γράφει ότι οι Κρήτες είχαν αλλαξοπιστήσει κι ακόμη λιγότερο ότι είχαν *δ-λοι* αλλαξοπιστήσει.

Στη συνέχεια, ο Νίκων περιόδευσε στην Επίδαυρο και τον Δαμαλά, κατόπιν στην Αθήνα, στην Εύβοια, στη Θήβα, στην Κόρινθο, στο Άργος και στο Ναύπλιο, όπου το κήρυγμα της μετανοίας έγινε εύκολα δεκτό και δεν κράτησε πολύ, διότι οι πληθυσμοί ήταν ήδη καλοί χριστιανοί. Όταν όμως έφθασε στη χώρα των «Δωριέων», στην Τσακωνιά κατά μερικούς, στη Λακωνία κατ' άλλους, τα πράγματα άλλαξαν. Άρχισε και πάλι να κηρύττει με επιμονή και να ιδρύει καινούργιες εκκλησίες. Και ακολούθησε μια μακρά περιοδεία στη νότια και δυτική Πελοπόννησο (Μάνη, Καλαμάτα, Κορώνη, Μεσσήνη, Κυπαρισσία). Σε αυτή την περιοδεία ασχολήθηκε έντονα με την παραδοσιακή του δραστηριότητα: *πλήθη ἄπειρα πρὸς μετάνοιαν ὀδηγήσας καὶ πρὸς τὴν ἀμείνω ζωὴν χειραγωγήσας*⁵, γράφει ο *Βίος*. Κατέληξε στον Μώρο (στην Ηλεία ή στην Αχαΐα) όπου και εκάρη μεγαλόσχημος. Στη συνέχεια κατευθύνθηκε στο Νίκλι, τη σημερινή Τεγέα. Ήταν δύο χρόνια από τότε που είχε φθάσει στην Πελοπόννησο και είχε αρχίσει το κήρυγμα και τις περιοδείες του⁶. Κατόπιν πήγε στη Σπάρτη, όπου δέχθηκε να εγκατασταθεί οριστικά, αφού επέβαλε στους κατοίκους, όχι χωρίς δυσκολίες, να εκδιώξουν τους Εβραίους από την πόλη⁷.

Στη Σπάρτη, ο Νίκων ίδρυσε το μοναστήρι του Σωτήρος και είχε σχέσεις με την υψηλή κοινωνία της Πελοποννήσου. Ο *Βίος* του και κυρίως η αφήγηση των θαυμάτων του, πριν και μετά θάνατον, αποτελεί εξαιρετικά σημαντική και ενδιαφέρουσα πηγή για την ιστορία της ζωής στην Πελοπόννησο στα τέλη του 10ου και στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα, κυρίως για τη ζωή των χριστιανών κατοίκων της Σπάρτης, στους οποίους αναφέρεται ιδιαίτερος ο βιογράφος.

Ο Νίκων εξασφάλισε οικονομικά το καθίδρυμά του με τρία τουλάχιστον μετόχια, στο Σθλαβοχώρι (τις σημερινές Αμύγκλες), στο Παρώρι και στον Περισσό. Το πρώτο από τα κτήματα αυτά γειτόνευε, όπως δείχνει και το όνομά του, με οικισμό Σλάβων, Μηλιγγών όπως θα δούμε παρακάτω.

Νομίζω πως η παρουσία των Σλάβων αυτών στη Λακωνία και η προσπίθεια εμπέδωσης της ορθής πίστης, είναι ο βασικός λόγος για τον οποίο ο κήρυκας της μετανοίας Νίκων εγκαταστάθηκε και έδρασε εκεί για παραπάνω από

5. *Βίος Νίκωνος*, 62 § 22 (ΛΑΜΦΙΑΔΗΣ) και 108 § 31 (SULLIVAN).

6. *Διαθήκη Νίκωνος*, 251 (ΛΑΜΦΙΑΔΗΣ).

7. *Βίος Νίκωνος*, 64-66 § 24 (ΛΑΜΦΙΑΔΗΣ) και 110-112 § 33 (SULLIVAN). Η εγκατάσταση στη Λακεδαίμονα και η εκδίωξη των Εβραίων αναφέρεται και στη *Διαθήκη*, βλ. *Διαθήκη Νίκωνος*, 251 (ΛΑΜΦΙΑΔΗΣ), και συνδέεται, όπως και στον *Βίο*, με τη θαυματοουργική απαλλαγή της πόλης από λοιμό.

ένα τέταρτο του αιώνα. Στα θαύματά του αναφέρονται κυρίως εκπρόσωποι της αριστοκρατίας αλλά και χριστιανοί της περιοχής, που επωφελούνταν από τα θαύματά του. Οι Σλάβοι εμφανίζονται μόνο μερικές φορές και μάλιστα σε παραγράφους που δείχνουν τις σχέσεις τους με τη μονή, για τα κτήματα της οποίας αποτελούσαν απειλή.

Είναι γνωστό πως δύο μεγάλα σλαβικά φύλα βρισκόνταν τον 10ο αιώνα εγκατεστημένα στη Λακωνία, οι Μηλιγγοί (στη δυτική πλαγιά του Ταυγέτου) και οι Εζερίτες (στο Έλος, στις εκβολές του Ευρώτα). Οι φυλές αυτές είχαν επαναστατήσει για τελευταία φορά στο πρώτο τέταρτο του 10ου αιώνα, και είχαν τελικά υποταγεί μετά από σημαντικές στρατιωτικές επιχειρήσεις⁸.

Την εποχή των μεταθανάτιων θαυμάτων του αγίου, δηλαδή στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα, οι Εζερίτες φαίνεται πως κατοικούσαν πια ανακατεμένοι με Ρωμαίους στην ίδια πάντοτε περιοχή. Όπως έχει παρατηρηθεί, σε δύο περιπτώσεις ο βιογράφος περιγράφει θαύματα που αφορούσαν κατοίκους του Έλους⁹, που ζούσαν σύμφωνα με τον δημοτικό μεταφραστή *σιμᾶ εἰς τὸ χεῖλος τοῦ ποταμοῦ*¹⁰ (του Ευρώτα, στις εκβολές), τους οποίους σπεύδει να χαρακτηρίσει ως *ήμεδαπούς*, δηλαδή «δικούς μας», όχι «αλλοδαπούς». Η επεξήγηση αυτή γίνεται μόνο στα χωρία αυτά και σε κανένα άλλο από τα θαύματα που αφορούσαν κατοίκους της υπόλοιπης Πελοποννήσου ή και της Στερεάς Ελλάδας. Υπήρχε συνεπώς στα μάτια του βιογράφου μια σαφής ιδιαιτερότητα στο Έλος, όπου κοντά στους ελληνόφωνους χριστιανούς ζούσαν και «ξένοι», προφανώς Σλάβοι, που θα μπορεί να ήταν ακόμη ειδωλολάτρες ή και ανεπαρκώς εκχριστιανισμένοι. Για τους χριστιανούς που επωφελήθηκαν από τα θαύματα, ο βιογράφος προσθέτει ότι ο ένας ήταν και *τρόφος*, δηλαδή άνθρωπος του μοναστηριού, ψυχοπαίδι του, ενώ για τον άλλο τονίζεται πως ήταν *ἐγχώριος*, δηλαδή γέννημα θρέμα της περιοχής.

Υπάρχουν όμως και οι Μηλιγγοί¹¹, για τους οποίους νομίζω πως μπορεί κανείς να πει με βεβαιότητα ότι διατηρούσαν ακόμη την ειδωλολατρική θρησκεία τους ή τουλάχιστον μερικά έθιμα δεμένα με αυτήν και τελείως άσχετα προς τον χριστιανισμό. Δύο θαύματα σχετίζονται με αυτούς.

8. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Πρὸς τὸν ἴδιον νῖον Ῥωμανόν*, Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ἐκδ. Gy. MORAVCSIK – R. J. H. JENKINS (CFHB 1), Ουάσιγκτον 1967², 232, 234 κεφ. 50 στ. 1-70.

9. *Βίος Νίκωνος*, 100 § 36γ, 104 § 36ζ (ΛΑΜΨΙΔΗΣ) και 168 § 51, 174 § 55 (SULLIVAN).

10. *Θαύματα Νίκωνος*, 257, 259 (ΛΑΜΨΙΔΗΣ).

11. Για τους Μηλιγγοίς υπάρχει μεγάλη βιβλιογραφία, βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 2, επιμ. Α. Ρ. ΚΑΖΗΔΑΝ, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη 1991, 1334-1335.

Το πρώτο¹² αναφέρεται σε κάποιον αλαζόνα Αντίοχο, *ὃς τὴν δουρικὴν μὲν ἀρχὴν διεῖπε τῆς τῶν ἐθνικῶν χώρας*, και ο οποίος μια μέρα πήγε στο μετόχι της μονῆς που βρισκόταν κοντά σε ένα χωριό των «ἐθνικῶν» (προφανῶς στο μετόχι του Σθλαβοχωρίου) και απαίτησε να καταλύσει εκεί. Οι μοναχοί προσπάθησαν να τον αποτρέψουν, επικαλούμενοι τη διαθήκη του Νίκωνα, που απαγόρευε κάτι τέτοιο, εκείνος ὁμως εγκατέστησε τη σκηνή του στο ἔδαφος του μετοχίου, την περιέβαλε με ἕναν φράχτη και ἤθελε να μετατρέψει το μέρος σε *τόπον ... βέβηλον*, αυτός που ἦταν *τῷ ὄντι βέβηλος*. Τη νύχτα ὁμως εμφανίσθηκε στον ὕπνο του ο ὄσιος Νίκων και τον χτύπησε στο πλευρό με το ραβδί του. Τον ἔπιασε δυνατός πόνος, ταράχθηκε και ξεκίνησε να πάει στη Σπάρτη, ἀλλὰ στο δρόμο πέθανε. Το πτώμα του μεταφέρθηκε στη Σπάρτη και την επόμενη νύχτα φωτιά ἔπεσε, δεν ξέρουμε ἀπό που, και κατέκαυσε το νεκροκρέβατό του μαζί με το σώμα του (*πῦρ οὐκ οἶδ' ὅθεν κατασκήψαν τῇ σορῷ κατέφλεξε ταύτην ἅμα τῷ σκῆνει τοῦ ἀθλίου*¹³).

Ο δουξ ἦταν στρατιωτικός ἀρχηγός ἐπικεφαλῆς ἐθνικῶν μειονοτήτων, υφιστάμενος του στρατηγοῦ του θέματος¹⁴. Πρόκειται δηλαδή για τον ἀρχοντα των Μηλιγγῶν, ο οποίος ἀπαίτησε ἀπὸ το μετόχι να του παραχωρήσει χώρο για να εγκατασταθεῖ με τους ἀνθρώπους του, ὄντας περαστικός ἀπὸ κεί: ἡ ἐπιβάρυνση αὐτή εἶναι γνωστή τον μεσαῖωνα και ἀποκαλοῦνταν *ἄπληκτον*¹⁵. Για να ἀποφύγουν την ἐνοχλητικὴ αὐτὴ υποχρέωση, οἱ μοναχοί, που δεν εἶχαν προφανῶς πετύχει ἐπίσημη ἀπαλλαγὴ (ἐξουσία), ἀνέφεραν ὅτι κάτι τέτοιο ἀπαγορευόταν ἀπὸ τη διαθήκη του ἰδρυτοῦ τους, ἐπιχειρήματα που δεν εἶχε καμιά νομικὴ ἀξία και που φυσικά δεν ἔγινε σεβαστό: ο Αντίοχος εγκαταστάθηκε στο ἔδαφος του μετοχίου με τη σκηνή του, σε χώρο που περιέφραξε για να διαχωρίσει τους ἀνθρώπους του ἀπὸ τους μοναχοὺς. Τη νύχτα ὁμως εἶδε το ὄνειρο και εἶχε συμπτώματα που μοιάζουν με καρδιακό ἐπείσοδιο (πόνος στο στήθος) και που τον ἀνάγκασαν να ἀναζητήσει περιποίηση γιατροῦ στη Σπάρτη ἀλλὰ πέθανε στον δρόμο.

Αὐτό που ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον εἶναι ἡ κατακλείδα της ἀφήγησης. Ο νεκρὸς μεταφέρθηκε στη Σπάρτη και «φωτιά ἔπεσε και ἔκαψε το σκῆνωμά του», φωτιά που δεν ξέρουμε ἀπὸ πού ἦρθε, λείει ο βιογράφος του αγίου. Εμεῖς

12. *Βίος Νίκωνος*, 114-116 § 41 (ΛΑΜΨΙΔΗΣ) καὶ 190-194 § 59 (SULLIVAN).

13. *Βίος Νίκωνος*, 116 § 41 (ΛΑΜΨΙΔΗΣ) καὶ 192-194 § 59 (SULLIVAN).

14. Héléne GLYKATZI-ANRWELER, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles*, BCH 84 (1960), 52 κ.εξ. (= *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1971, αφ. VIII)· Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Les listes de présence byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, 344.

15. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Αθήνα 1996, 93-94.

όμως γνωρίζουμε ότι οι Σλάβοι κατ' έθιμο έκαίγαν τους νεκρούς τους και κατόπιν τοποθετούσαν την τέφρα τους σε χειροποίητα αγγεία που έθαβαν. Τέτοιες ταφές βρέθηκαν σε πολλά μέρη και στην Ολυμπία¹⁶. Νομίζω, λοιπόν, ότι ακόμη τον 11ο αιώνα οι Μηλιγγοί του Ταϋγέτου, απομονωμένοι επί αιώνες από τον κύριο σλαβικό κορμό και τις εξελίξεις του, διατηρούσαν, ίσως σαν αρχαϊκό επιβίωμα, το έθιμο της καύσης των νεκρών, έθιμο που προφανώς δεν ήταν τρέχον, αφού ήταν άγνωστο στους χριστιανούς, και που ερμηνεύθηκε από τους μοναχούς σαν θεική τιμωρία του θανάτου.

Ας σημειωθεί πως οι Μηλιγγοί αναφέρονται στο κείμενο ως «εθνικοί», που σημαίνει για τους Βυζαντινούς πρώτα απ' όλα «ειδωλολάτρες». Οι νεότεροι μελετητές του *Βίου* μεταφράζουν ως *ethnicorum*, *ethnics*¹⁷, προφανώς μη γνωρίζοντας αν πρόκειται πράγματι, την εποχή αυτή, για ειδωλολάτρες ή αν ο όρος δηλώνει απλώς τον ξένο, τον αλλοεθνή. Σύμφωνα όμως με τα παραπάνω, νομίζω πως ο όρος τον 11ο αιώνα δηλώνει και τα δύο. Στον *Βίο* του Νίκωνα χρησιμοποιείται δύο φορές, και τις δύο για τους Μηλιγγούς.

Από την άλλη πλευρά παρατηρούμε πως ο Αντίοχος έφερε όνομα βυζαντινό, όχι όμως χριστιανικό. Ο ίδιος και οι δικοί του διατηρούσαν την ειδωλολατρική τους θρησκεία κι αυτό δεν απασχολούσε ιδιαίτερα τις βυζαντινές αρχές, που τους δέχονταν (και τους επέλεγαν, μάλιστα) ως μέλη της διοίκησης (οι άρχοντες των Μηλιγγών και των Εζεριτών διορίζονταν από τον στρατηγό του θέματος¹⁸). Και ο Αντίοχος, περνώντας μέσα στις βυζαντινές επαρχίες φερόταν όπως οιοσδήποτε βυζαντινός βαθμοφόρος, εκμεταλλεζόμενος τα δικαιώματα που το κράτος παρείχε σε ανθρώπους της τάξης του και της θέσης του στη διοίκηση. Δεν είχε κανένα λόγο να δείξει ιδιαίτερο σεβασμό προς τους μοναχούς, όπως δεν έδειχναν, όταν επρόκειτο για οικονομικά, ούτε και οι χριστιανοί συνάδελφοί του.

Αν κοιτάξει κανείς τα μολυβδόβουλλα, που είναι και η κύρια πηγή πληροφοριών που έχουμε για τους σλάβους άρχοντες, διαπιστώνει πως υπάρχουν κι άλλες περιπτώσεις που οι άρχοντες αυτοί θα μπορούσαν να διατηρούσαν την ειδωλολατρική τους θρησκεία, ακόμη κι όταν βρίσκονταν στην υπηρεσία της αυτοκρατορίας: από τους γνωστούς άρχοντες Ελλάδος του 7ου και 8ου αιώνα, ο Δαργασκάβος ήταν πιθανώς ειδωλολάτρης, ενώ ο Πέτρος ύπατος προ-

16. Sp. VRYONIS Jr., The Slavic Pottery (Jars) from Olympia, Greece, *Byzantine Studies. Essays on the Slavic World and the Eleventh Century*, επιμ. Sp. Vryonis Jr., New Rochelle 1992, 15-42.

17. *Βίος Νίκωνος*, 115 § 67 (ΛΑΜΨΙΔΗΣ) και 191 § 59 (SULLIVAN).

18. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, 232 κεφ. 50 στ. 30-31.

φρανώς ήταν χριστιανός, αφού μάλιστα είχε πάρει και τον τιμητικό τίτλο του υπάτου από τον αυτοκράτορα¹⁹.

Ο Αντίοχος ήταν λοιπόν ένας εκβυζαντινισμένος ειδωλολάτρης κρατικός υπάλληλος τον 11ο αιώνα.

Η άλλη αφήγηση²⁰ αναφέρεται σε μερικούς Μηλιγγούς ληστές που οπλισμένοι ήλθαν μια μέρα και άρπαξαν τα ζώα του ίδιου μετοχίου. Και σ' αυτών τον ύπνο όμως εμφανίσθηκε ο άγιος με δύο μεγάλα σκυλιά και, αφού πρώτα τους ξυλοκόπησε, αμόλησε και τα σκυλιά εναντίον τους κι όταν ξύπνησαν είχαν πρησμένα μάτια και σπασμένα σαγόνια, και είχαν μελανιές και μώλωπες και πληγές και δαγκωνιές και πονούσαν πολύ. Τόσο που έστειλαν τους συγγενείς τους στο μοναστήρι για να παρακαλέσουν τον όσιο και να υποσχεθούν την άμεση επιστροφή των κλεμμένων. Και πράγματι λίγο αφού τα επέστρεψαν, η υγεία τους αποκαταστάθηκε.

Εδώ τα πράγματα φαίνονται πιο απλά: η κλοπή των ζώων ακολουθήθηκε από παρέμβαση των αρχών, στις οποίες το μοναστήρι θα κατήγγειλε την κλοπή. Η παρέμβαση αυτή παρασιωπάται στην αφήγηση. Οι πληγές και οι μώλωπες μπορεί ευκολότατα να ήσαν οι συνέπειες των ανακριτικών μεθόδων ή και της άσκησης «πειθούς» εκ μέρους των αρχών – παλιές αστυνομικές μέθοδοι δοκιμασμένες που επέζησαν με μικρές διαφορές ως την εποχή μας. Πα να σωθούν οι ληστές αναγκάστηκαν να στείλουν τους συγγενείς τους, που δεν είχαν ανακατευθεί ευθέως στην επιχείρηση, να παρακαλέσουν τον μηνυτή, δηλαδή το μοναστήρι, και να υποσχεθούν την έμπρακτη μετάνοια, δηλαδή την επιστροφή όλων των κλοπιμαίων. Πράγματι, μόλις αυτά επιστράφηκαν, στάματησαν και τα ξυλοκοπήματα και η υγεία τους αποκαταστάθηκε, όπως ήταν και φυσικό.

Εδώ τελειώνουν οι αφηγήσεις από τον *Βίο* του οσίου Νίκωνα. Καιρός να κοιτάξουμε τη γενική εικόνα που μας δόθηκε για τη Λακωνία του 10ου-11ου αιώνα. Ήταν μια χώρα με έντονα προβλήματα εθνικής σύνθεσης και θρησκείας. Στις πόλεις επικρατεί ο βυζαντινός/χριστιανικός πληθυσμός ενώ στην ύπαιθρο υπάρχουν πληθυσμοί ανάμικτοι ή και συμπαγώς σλαβικοί, που διατηρούν την ειδωλολατρεία ή ορισμένες εκφάνσεις της. Άλλωστε και στους ελληνικούς πληθυσμούς θα πρέπει να υπήρχαν άνθρωποι, που δεν είχαν τελείως λησμονήσει την ειδωλολατρεία: ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος μας διαβεβαιώνει ότι οι κάτοικοι του κάστρου Μαΐνης (του σημερινού Τηγαγιού της Μάνης)

19. Βλ. την πρόσφατη μελέτη μου, *L'archonte slave de l'Hellade au VIIIe siècle, Vizantijskij Vremennik* 55 (80)/2 (1998), 111-118. Πρβλ. την κριτική του έργου των G. ZACOS – A. VEGLERY, *Byzantine Lead Seals*, Βασιλεία 1972, από τον W. SEIBT, *Byzantinoslavica* 36 (1975), 211.

20. *Βίος Νίκωνος*, 124-126 § 43 (ΛΑΜΠΙΔΗΣ) και 206-212 § 62 (SULLIVAN).

δέχθηκαν το βάπτισμα επί Βασιλείου Α΄ Μακεδόνας (867-886)²¹ και μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι η νέα θρησκεία θα καθυστέρησε να εμπεδωθεί και ότι η επέκτασή της στα ορεινά θα καθυστέρησε ακόμη περισσότερο.

Όπως και αν έχει το πράγμα, η παρουσία των Σλάβων και ο συγχρωτισμός των χριστιανών μαζί τους θα δημιουργούσαν αναμφίβολα σοβαρά προβλήματα για την ορθή πίστη, πέραν της ανάγκης για ιεραποστολή στους αλλοθρήσκους. Σε μια τέτοια γενική κατάσταση θρησκευτικής ασάφειας και ίσως συγκρητισμού, καταλαβαίνει κανείς γιατί το κήρυγμα της μετανοίας του Νίκωνα είχε θέση και ρίζωσε στην περιοχή. Καταλαβαίνει, επίσης, γιατί ο πόντιος μοναχός και οι ακόλουθοί του ασχολήθηκαν κυρίως με τους χριστιανούς υπηκόους του αυτοκράτορα και όχι με τους αλλοφύλους κι αλλοθρήσκους, τους οποίους ο ίδιος ο Νίκων αγνόησε τελείως και προς τους οποίους οι διάδοχοί του υιοθέτησαν μια τελείως αμυντική στάση. Το κήρυγμα της μετανοίας του Νίκωνα είχε ιεραποστολικό χαρακτήρα αλλά απευθυνόταν, όπως και εξυπακούεται, στους χριστιανούς, των οποίων η πίστη είχε κλονισθεί ή δεν ανταποκρινόταν πια, λόγω πολλαπλών επιρροών, σ' αυτό που θεωρούνταν ορθό στην υπόλοιπη αυτοκρατορία.

Και οι αλλόθρησκοι, οι Σλάβοι; Απ' ό,τι είδαμε, αυτούς τους είχε ήδη πλησιάσει το κράτος και τους είχε εντάξει, αρχίζοντας από τους άρχοντες, στη μηχανή του. Η θρησκευτική αφομοίωση θα ερχόταν εκ των υστέρων για να πετύχει τον βαθύτερο εκβυζαντινισμό των επὶ λυδων.

Στην Πελοπόννησο, η ιεραποστολή στους αλλοθρήσκους δεν προηγήθηκε αλλά ακολούθησε την κρατική παρέμβαση. Έτσι τα πράγματα ήταν ευκολότερα και οι κίνδυνοι λιγότεροι.

---

21. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΣΟΣ, 236 κεφ. 50 στ. 71-82.

ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΕΣ ΜΟΝΕΣ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ

(10ος-11ος αι.)

Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος στό ἔργο του *Πρός τόν ἴδιον υἱόν Ῥωμανόν*, ἀναφέρει ὅτι κατά τή διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Ρωμανοῦ Α΄ ἔγινε ἐκστρατεία στό βυζαντινὸ θέμα Λογγοβαρδίας στήν Κάτω Ἰταλία, στήν ὁποία οἱ Πελοποννήσιοι ἀρνήθηκαν νά συμμετάσχουν¹. Προτίμησαν νά ἐξαγοράσουν τήν ὑποχρέωση παροχῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας προσφέροντας ἄλογα καί ἕνα κεντηνάριο χρυσοῦ². Στό ἐπόμενο κεφάλαιο τοῦ ἴδιου ἔργου, ὁ Κωνσταντῖνος Ζ΄ παρέχει ἀναλυτικό κατάλογο τῶν εἰσφορῶν τῶν πελοποννησιακῶν μονῶν. Οἱ πατριαρχικῆς καί βασιλικῆς μονῆς³ ἔδωσαν ἀπό δύο ἄλογα ἢ καθεμία. Τό ἴδιο ἴσχυσε γιά τίς ἀρχιεπισκοπικῆς, μητροπολιτικῆς καί ἐπισκοπικῆς μονῆς. Τά ἄπορα μοναστήρια ἔδωσαν ἀνά δύο ἀπό ἕνα ἄλλο⁴. Τό πιθανότερο εἶναι ὅτι στήν πραγματικότητα δέν δόθηκαν ἄλογα ἀλλά τά χρήματα τά ὁποῖα ἀπαιτοῦνταν γιά τήν ἀγορά ἑνός ἢ δύο ἄλγων κατά περίπτωση. Μὲ τὸν ὄρο *ἄπορα* χαρακτηρίζονται τὰ μοναστήρια τά ὁποῖα δέν εἶχαν ἰδρυθεῖ ἀπό κάποιο αὐτοκράτορα, πατριάρχη ἢ ἐπίσκοπο καί συνεπῶς δέν διέθεταν τήν οἰκονομική ἄνεση τήν ὁποία μποροῦσαν νά ἐξασφαλίσουν οἱ ὑψηλοὶ αὐτοὶ προστάτες.

---

1. Ἡ ἐπιστράτευση πραγματοποιήθηκε, πιθανῶς, τούς τρεῖς πρώτους μῆνες τοῦ 921, βλ. CONSTANTINE PORPHYROGENITUS, *De administrando imperio*, II. *Commentary*, ἔκδ. F. DVORNIK – R. J. H. JENKINS – B. LEWIS – Gy. MORAVCSIK – D. OBOLENSKY – S. RUNCIMAN, Λονδίνο 1962, 204.

2. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Πρός τόν ἴδιον υἱόν Ῥωμανόν*, Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ἔκδ. Gy. MORAVCSIK – R. J. H. JENKINS (CFHB 1), Οὐάσιγκτον 1967², 256 κεφ. 51 στ. 199-204. Στὴ συνέχεια, τὸ κείμενο ἀναφέρει τὸ ποσὸ ἀντὶ τοῦ ὁποίου ἐξαγόρασαν τήν ὑποχρέωση στρατείας οἱ κοσμικοὶ ἄρχοντες τοῦ θέματος Πελοποννήσου: οἱ πρωτοσπαθάριοι ἔδωσαν τρία ἄλογα ὁ καθένας, οἱ σπαθαροκανδιδάτοι δύο, οἱ σπαθάριοι καί οἱ στράτορες ἀπὸ ἕνα. Βλ. σχολιασμὸ τοῦ χωρίου ἀπὸ τὸν Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *The Social Structure of the Byzantine Countryside in the First Half of the Xth Century*, *Σύμμεικτα* 10 (1996), 109 κ.έ. Πρὸβλ. P. LEMERLE, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century*, Galway 1979, 132-133.

3. Πά τίς βασιλικῆς καί πατριαρχικῆς μονῆς, βλ. E. HERMAN, *Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine*. *Typika kletorika, caristicari e monasteri "liberi"*, *OCP* 6 (1940), 348-361.

4. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, 256 κεφ. 52 στ. 7-10.

Τò γεγονός τῆς ὑπαρξῆς βασιλικῶν καὶ πατριαρχικῶν μονῶν στὴν Πελοπόννησο εἶναι μιὰ ἔμμεση ἀναφορὰ στὴ σχέση τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὰ μοναστήρια τῆς χερσονήσου. Εἶναι πιθανόν ἡ σχέση αὐτὴ νὰ ἀνάγεται γύρω στὰ τέλη τοῦ 8ου ἢ στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 9ου αἰῶνα καὶ τὴν ὀργανικὴ ἐπανάταξη τῆς Πελοποννήσου στὴ βυζαντινὴ ἐπικράτεια⁵. Ἡ περίπτωση τῆς μονῆς τοῦ ὁσίου Νίκωνος στὴ Σπάρτη εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ πρόσφορες γιὰ μελέτη. Ὁ Νίκων ἐφθασε στὴν Πελοπόννησο γύρω στὸ 970, στὸ τέλος μιᾶς μακρᾶς περιήγησῆς στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο. Στόχος του ἦταν ἡ ἀνέγερση ἑνὸς ναοῦ στὴν ἀγορὰ τῆς Σπάρτης πρὸς χρῆση τοῦ ποιμνίου τῆς ἐπισκοπῆς Λακεδαιμόνος⁶. Ὁ ναὸς αὐτὸς ἀποτελέσει τὸν πυρῆνα τῆς μοναστικῆς κοινότητος ἢ ὁποῖα δημιουργήθηκε ἀπὸ συνέχεια, πιθανῶς μετὰ τὸ θάνατό του⁷.

Παρὰ τὴν εὐνοϊκὴ ὑποδοχὴ τῆς ὁποίας ἔτυχε ὁ Νίκων ἀπὸ τοὺς *προύχοντες* ὅταν ἦλθε στὴ Σπάρτη⁸, οἱ σχέσεις του μαζί τους χαρακτηρίζονταν, στὴν ἀρχὴ τουλάχιστον, ἀπὸ ἔνταση. Οἱ *προύχοντες*, οἱ ὁποῖοι φαίνεται νὰ ταυτίζονται μὲ τοὺς *ἄρχοντες* τῆς *Διαθήκης*, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνεαι λόγος παρακάτω, ἦταν γενικὰ τὰ μέλη τῆς ἀνώτερης κοινωνικῆς ὁμάδας καὶ ὄχι εἰδικὰ οἱ ἀξιωματοῦχοι, πολιτικοί, στρατιωτικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοί⁹. Φυσικὰ αὐτὸ δὲν ἀποκλείει ὀρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς νὰ εἶχαν ταυτόχρονα κάποιο στρατιωτικὸ ἢ πολιτικὸ ἀξίωμα ἢ ἀπλῶς τιμητικὸ τίτλο, νὰ ἦταν *θεματικοὶ ἄρχοντες* ἢ *ἀπάρχοντες*, δηλαδὴ νὰ εἶχαν διατελέσει *ἄρχοντες* ἢ ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες, ὁπότε κατατάσσονταν στὴν ὁμάδα τῶν *δυνατῶν*¹⁰. Ἡ ἐντύπωση ποὺ ἀποκομίζει κανεὶς εἶναι ὅτι ἡ παρουσία τῶν *ἀρχόντων* τὴν ἐποχὴ ποὺ φθάνει ὁ Νίκων στὴ

5. Ἡ πιὸ πρόσφατη μελέτη σχετικὰ μὲ τὴ δημιουργία τοῦ θέματος Πελοποννήσου εἶναι αὐτὴ τοῦ Τ. Ζῆνκοβιτς, *The Date of the Creation of the Theme of Peloponnese*, *Σύμμεικτα* 13 (1999), 141-154, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

6. Ὁδ. ΛΑΜΦΙΔΗΣ, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*. (Κείμενα – Σχόλια), Ἀθήνα 1982, 68 στ. 5-10 καὶ D. F. SULLIVAN, *The Life of Saint Nikon. Text, Translation and Commentary*, Brookline Mass. 1987, 116 στ. 26-32: Ὡς δ' ἄρχο τῆς ἀγορᾶς ἐληλύθει, τοὺς λίθους ἐναποθέμενος τῷ ἐδάφει, «ἐνταῦθα», εἶπεν, «ὦ τεκνία μου, δέδοκται τῷ θεῷ ... ναὸν ἰδρυθῆναι ... εἰς βοήθειαν πάσης τῆς πόλεως ἡμῶν καὶ σωτηρίαν... Γύρω ἀπὸ τὴν προβληματικὴ σχετικὰ μὲ τὸν τόπο ἀνέγερσῆς τῆς βασιλικῆς τοῦ Νίκωνος, βλ. τὴν πιὸ πρόσφατη μελέτη τῆς Ἑλένης ΚΟΥΡΙΝΟΥ-ΠΙΚΟΥΛΑ, Ὁ ναὸς τοῦ Ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, *ΑΣ* 14 (1998), 89-103· ἡ Ἰαῖα, Συμβολὴ στὴ μνημειακὴ τοπογραφία τῆς βυζαντινῆς Λακεδαιμονίας: Ὁ ναὸς τοῦ Ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, 55-61, στὸν παρόντα τόμο.

7. ΛΑΜΦΙΔΗΣ, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων*, 477.

8. *Βίος Νίκωνος*, 64 στ. 23-25 (ΛΑΜΦΙΔΗΣ) καὶ 110 στ. 5-7 (SULLIVAN).

9. J.-Cl. CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Παρίσι 1990, 250-252.

10. N. SVORONOS, *Les nouvelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes*, ἔκδ. P. GOUNARIDIS, Ἀθήνα 1994, 84 στ. 50-53.

Σπάρτη, γύρω στο 970, ήταν αρκετά αισθητή. 'Ο Βίος κάνει αναφορά στον πατριάρχη 'Ιωάννη Μαλακηνό, ο οποίος ήταν *άνθρωπος των λίαν εύκλεων και περιβλεπτών ... τα πρώτα φέρων ου τής Λακώνων πόλεως μόνον, αλλά και πάσης Ελλάδος και τής του Πέλοπος*, κατηγορήθηκε για έγκλημα καθοσιώσεως στον αυτοκράτορα Βασίλειο Β' και οδηγήθηκε στην Κωνσταντινούπολη¹¹. 'Ο 10ος αιώνας χαρακτηρίζεται από την έντονη παρουσία των *δυνατών*. Άλλωστε, το 996, ο Βασίλειος Β' (976-1025) έξεδωσε την περιφέρημ Νεαρά, στόχος της οποίας ήταν η προστασία της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας από την άρπακτική διάθεση των *δυνατών*¹².

'Η Διαθήκη του Νίκωνος αναφέρει ότι με την άφιξη του οσίου στη Σπάρτη δημιουργήθηκε προστριβή ανάμεσα σε αυτόν και τους έγχωριους άρχοντες, με αίτια το χώρο τον οποίο διεκδίκησε ο Νίκων για να ανεγείρει την εκκλησία, καθώς και για τη χρήση οικοδομικού ύλικου προερχομένου από παλαιότερα οικοδομήματα¹³. Τελικά επήλθε ένας συμβιβασμός, αλλά γενικά, η εντύπωση που δημιουργείται είναι αυτή της έντασης. Άντίθετα, άγαστες φαίνεται να ήταν οι σχέσεις του Νίκωνος με τον εκπρόσωπο της κεντρικής εξουσίας, το στρατηγό του θέματος Πελοποννήσου Βασίλειο 'Απόκαυκο¹⁴, ο οποίος συμβουλευόταν το Νίκωνα σε διάφορα θέματα. 'Ο Νίκων, μάλιστα, δέν δίστασε να σπεύσει κοντά στον 'Απόκαυκο στην Κόρινθο, όταν ο τελευταίος του τó ζήτησε, και να τον καθησυχάσει ότι θά διέφευγε τον κίνδυνο από τη βουλγαρική

11. *Βίος Νίκωνος*, 88 στ. 5-23 (ΛΑΜΦΙΑΗΣ) και 148-150 στ. 3-27 (SULLIVAN). Οί R. J. H. JENKINS – C. MANGO, A Synodikon of Antioch and Lacedaemonia, *DOP* 15 (1961), 239, φαίνεται να τον ταυτίζουν με τον πρωτοσπαθάρη Μαλακηνό, ο οποίος τó 997 κατηγορήθηκε στο Βασίλειο Β' για φιλοβουλγαρικά αισθήματα, μαζί με τó μάγιστρο Παύλο Βωβό, βλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Σύνοψις 'Ιστοριών*, Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, έκδ. I. THURN (CFHB 5), Βερολίνο – Νέα 'Υόρκη 1973, 343. Πρβλ. CHEYNET, *Pouvoir*, 229.

12. Τά κίνητρα του αυτοκράτορα ήταν εν τούτοις καθαρά δημοσιονομικά και όχι κοινωνικά. Στόχος του ήταν η διατήρηση της κοινότητας του χωριού, απαραίτητη προϋπόθεση γά την είσπραξη του δημοσίου φόρου.

13. *Διαθήκη Νίκωνος*, 252 στ. 44-46 (ΛΑΜΦΙΑΗΣ).

14. 'Ο 'Απόκαυκος χαρακτηρίζεται στο χωρίο *πραίτωρ* [*Βίος Νίκωνος*, 82 στ. 29-31 (ΛΑΜΦΙΑΗΣ) και 140 στ. 2-3 (SULLIVAN)], άξιωμα τó οποιο δηλώνει τόν *κριτή* του θέματος, ενώ σε άλλο χωρίο οί όροι *πραίτωρ* και *στρατηγός* χρησιμοποιούνται εναλλακτικά, χωρίς καμιά διάκριση: *Βίος Νίκωνος*, 98 στ. 29-30 (ΛΑΜΦΙΑΗΣ) και 166 στ. 2-4 (SULLIVAN). 'Η αναφορά του 'Αποκαύκου με δύο διαφορετικά άξιώματα σημαίνει, ένδεχομένως, ότι ο 'Απόκαυκος συγκέντρωσε στο πρόσωπό του τά άξιώματα του *κριτή* και του στρατηγού (SULLIVAN, *The Life of Saint Nikon*, 289). Πιθανότερο, όμως, μού φαίνεται ó τίτλος *πραίτωρ* να χρησιμοποιείται στο πρώτο χωρίο γά να δηλώσει τó στρατηγό του θέματος: *Βασίλειος, ψ τó επίκλην 'Απόκαυκος, άρτι τήν του πραιτωρος άρχήν αναδεειγμένος και έν Κορίνθω διατρίβων έφρουρει τόν έκείσε 'Ισθμόν τής βουλγαρικής ένεκα έφόδου*.

ἐπιδρομή¹⁵. Τὰ γεγονότα τοποθετοῦνται πιθανῶς τὸ 997 καὶ σχετίζονται μὲ τὴ βουλγαρικὴ ἐπιδρομὴ στὸν κεντροελλαδικὸ χῶρο, ἡ ὁποία κατέληξε στὴ συντριβὴ τῶν Βουλγάρων στὴ μάχη τοῦ Σπερχειοῦ¹⁶. Ἐντούτοις, ἡ συνύπαρξη μὲ τὸν ἐκπρόσωπο τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας δὲν ἦταν πάντα ἀνεφελῆ, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ προστριβὴ ἀνάμεσα στὸ Νίκωνα καὶ στὸ στρατηγὸ Πελοποννήσου Γρηγόριο, ὁ ὁποῖος παρεπιδημοῦσε στὴ Σπάρτη, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ τελευταῖος θορυβοῦσε συμμετέχοντας στὸ παιγνίδι τοῦ τζουγγανίου¹⁷ τὴν ὥρα τοῦ ἔσπερινοῦ¹⁸.

Οἱ πληροφορίες ποὺ προσφέρει ὁ *Βίος* γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Νίκωνος μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἡγεσία τοῦ θέματος Πελοποννήσου ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὴ λεγόμενη *Διαθήκη* τοῦ ὁσίου. Πρόκειται γιὰ κείμενο προβληματικὸ, σωζόμενο σὲ δημῶδη μορφή, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει καμιά ὀλοκληρωμένη μελέτη. Γενικὰ πάντως, ἡ γνησιότητά του δὲν ἀμφισβητεῖται¹⁹. Γνωρίζουμε ἀπὸ ἔμμεση ἀναφορὰ ὅτι κάποια διάταξη λειτουργίας τῆς μονῆς, ἀποδιδόμενη στὸ Νίκωνα καὶ ἀποκαλούμενη *διαθήκη* ὑπῆρχε τὴν ἐποχὴ τῆς συγγραφῆς τοῦ *Βίου*, δηλαδή στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰώνα. Τὸ περιεχόμενο τῆς δὲν εἶναι γνωστό, φαίνεται ὅμως ὅτι μεταξὺ ἄλλων ἀπαγόρευε τὴν παραμονὴ κρατικῶν ἀξιωματῶν στὰ κτήματα τῆς μονῆς²⁰. Δὲν εἶναι σαφὲς ποῖα εἶναι ἡ σχέση τῆς ἀναφερόμενης στὸ *Βίω* διαθήκης μὲ τὴ σωζόμενη. Ἡ τελευταία, μπορεῖ νὰ ἀποδίδει πιστὰ τὸ ἀρχικὸ κείμενο, μπορεῖ ὅμως νὰ πρόκειται καὶ γιὰ κείμενο τὸ ὁποῖο δέχθηκε ἐπιμεβάσεις προκειμένου νὰ ἐξυπηρετήσει καλύτερα τὰ συμφέροντα τῆς μονῆς. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ἡ *Διαθήκη*, στὴ μορφή ποὺ σώζεται σήμε-

15. *Βίος Νίκωνος*, 82 στ. 29-38, 84 στ. 1-14 (ΛΑΜΦΙΔΗΣ) καὶ 140-142 στ. 2-30 (SULLIVAN).

16. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 341-342.

17. Πὰ τὸ τζουγκανιον-τζουγγ(κ)ανιον, βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, Γ, Ἀθήνα 1949, 139-142.

18. *Βίος Νίκωνος*, 78 στ. 39, 80 στ. 1-18 (ΛΑΜΦΙΔΗΣ) καὶ 134-136 στ. 12-34 (SULLIVAN).

19. Βλ. *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, 1, ἔκδ. J. THOMAS – Angela CONSTANTINIDES HERO with the assistance of G. CONSTABLE, Οὐάσιγκτον 2000, 313-322, γιὰ μιὰ σύντομη ἀνάλυση τῆς *Διαθήκης*, καθὼς καὶ μετάφραση στὰ ἀγγλικά. Πὰ τὴν προβληματικὴ σχετικὰ μὲ τὴ γνησιότητα τῆς *Διαθήκης*, βλ. ΛΑΜΦΙΔΗΣ, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων*, 241-249. Γενικὰ γιὰ τὶς «κτιτορικὲς διαθήκες», βλ. Ἰ. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Νομικὴ θεώρηση των μοναστηριακῶν τυπικῶν*, Ἀθήνα 1984, 34-35. Παρ' ὅτι ὁ συγγραφέας δηλώνει ὅτι στὴ μελέτη του μὲ τὸν ὄρο «τυπικά» ἔννοεῖ καὶ τὶς διαθήκες, δὲν ἔχει περιλάβει σὲ αὐτὴν τὴ διαθήκη τοῦ Νίκωνος. Ὁ Κ. Α. ΜΑΝΑΦΗΣ, *Μοναστηριακὰ Τυπικά - Διαθῆκαι. Μελέτη φιλόλογικῆ*, Ἀθήνα 1970, 147-148, δίνει μόνο μιὰ ἐξακριβωτὰ σύντομη περιλήψη τοῦ περιεχομένου τῆς.

20. *Βίος Νίκωνος*, 114 στ. 1-12 (ΛΑΜΦΙΔΗΣ) καὶ 190 στ. 1-14 (SULLIVAN). Πὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ *Βίου* τοῦ Νίκωνος, βλ. ΛΑΜΦΙΔΗΣ, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων*, 317-320.

ρα, αποδόθηκε σε κάποια χρονική στιγμή σε γλώσσα προσιότερη για τούς μοναχούς τῆς μονῆς, οἱ ὅποιοι δὲν καταλάβαιναν πλέον τὴ γλώσσα στὴν ὁποία εἶχε συντάξει τὴ διαθήκη ὁ Νίκων.

Στὴ λεγόμενη *Διαθήκη*, ὁ Νίκων παραγγέλλει νὰ μνημονεύονται στὴν ἐκκλησία του ὁ αὐτοκράτορας, ὁ ἐκάστοτε στρατηγός καὶ ὁ ἐκάστοτε κριτὴς τοῦ θεμάτου Πελοποννήσου²¹ καὶ ἰδιαίτερα ὁ Βασιλεὺς Ἀπόκαυκος, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε παραπάνω λόγος. Ἡ ἰδιαίτερη μεία σὲ αὐτὸν σημαίνει, ἐνδεχομένως, ὅτι ὁ Ἀπόκαυκος ὑπῆρξε μεγάλος δωρητὴς τοῦ καθιδρύματος τοῦ Νίκωνος. Ὁρίζεται ὅτι μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ὁσίου ἡ ἐκκλησία του θὰ ἐπιτροπεύεται ἀπὸ τὸ στρατηγὸ καὶ τὸν κριτὴ, οἱ ὅποιοι θὰ ἔχουν δικαίωμα νὰ λαμβάνουν πέντε *μετρητὰ*²² χρᾶσι καὶ ἓνα κοφίνι μῆλα, διότι, ὅπως λέει ὁ Νίκων, ἔκτισε τὴν ἐκκλησία ἀπὸ τούς στρατηγούς, τούς στρατιῶτες καὶ τούς κριτές²³. Μὲ αὐτὸ ὑπονοεῖ ἐνδεχομένως τὴν οἰκονομικὴ βοήθεια τὴν ὁποία ἔλαβε ἀπὸ αὐτούς κατὰ τὴν ἀνέγερση τῆς ἐκκλησίας. Ἡ παροχὴ αὐτὴ στὸ στρατηγὸ παραπέμπει στὸ *κανίσκιον*, ἓναν ἔμμεσο φόρο σὲ εἶδος ὁ ὁποῖος εἰσπραττόταν ἀπὸ τὸν κυβερνήτη μιᾶς περιοχῆς²⁴. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι προκρίεται ἀπλῶς γιὰ μιὰ πράξι φιλοφρόνησις, ἢ ἂν πράγματι οἱ θεματικοὶ ἄρχοντες εἶχαν δικαίωμα νὰ λαμβάνουν αὐτὸ τὸ *κανίσκιον*, ὡς ἓνα εἶδος φορολογίας. Πιθανότερο, πάντως, μοῦ φαίνεται νὰ πρόκειται γιὰ ἐθελοντικὴ προσφορὰ στὸ στρατηγὸ καὶ τὸν κριτὴ προκειμένου νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ εὐνοία τους²⁵. Ἄν ἡ σωζόμενη *Διαθήκη* ἀπῆχε τὴ σύγχρονη πρὸς τὸ Νίκωνα πραγματικότητα, τότε ὁ ἐκπρόσωπος τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, ὁ στρατηγός, ἦταν ἰδιαίτερα εὐμενῶς διακείμενος ἀπέναντι στὴν ἐκκλησία τοῦ ὁσίου: τῆς εἶχε παραχωρήσει τὸ *χωρίον* Περιός, δηλαδὴ τούς κατοίκους του, γιὰ νὰ δουλεύουν στὰ κτήματά της: *Ἐκεῖνοι δὲ ὁποῦ δουλεύουσιν εἰς τὸν ναὸν ἡγουν τὸ χωρίον τοῦ περι ὁσίου μοῦ ἔδωσαν ὁ ἅγιος στρατηγός, θέλω νὰ εἶναι ἀναγιγίκτοι, καὶ ἀπειράκτοι ἀπὸ κάθε ἔναν*²⁶. Οὐσιαστικά, πρόκειται γιὰ τὴν παραχώρησι στὴ μονὴ

21. *Διαθήκη Νίκωνος*, 254-255 στ. 111-113 (ΛΑΜΨΙΔΗΣ).

22. Δὲν εἶναι σαφὲς τί ἀκριβῶς εἶναι τὸ *μετρητό*. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὁ ὄρος νὰ χρησιμοποιεῖται στὴ δημόδι γλώσσα ὡς συνώνυμος τοῦ «μέτρον». Στὸ Βυζάντιο ἦταν σὲ χρῆσι διάφορα «μέτρα». Πιὸ διαδεδομένο ἦταν τὸ «θαλάσσιον μέτρον», τὸ ὁποῖο ἰσοδυναμοῦσε περίπου μὲ 10,2 λίτρα. Θὰ μπορούσε ὁ Νίκων νὰ ἀναφέρεται στὸ «μοναστηριακὸν μέτρον», τὸ ὁποῖο ἰσοδυναμοῦσε περίπου μὲ 8,2 λίτρα, πρέπει, ὁμως, νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ μέτρο αὐτὸ ἀπαντᾷ σπάνια, βλ. E. SCHILBACH, *Byzantinische Metrologie*, Μόναχο 1970, 112-113.

23. *Διαθήκη Νίκωνος*, 254 στ. 102-106 (ΛΑΜΨΙΔΗΣ).

24. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Ἀθήνα 1996, 88-89.

25. Ἀντίθετα, ὁ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*, 89 σημ. 9, θεωρεῖ ὅτι τὸ *κανίσκιον* σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι εἶναι εἶδος τακτικῆς φορολογικῆς ὀφειλῆς.

26. *Διαθήκη Νίκωνος*, 256 στ. 147-149 (ΛΑΜΨΙΔΗΣ).

της ύποχρέωσης τῶν χωρικῶν νά προσφέρουν ὀρισμένες ἡμέρες ἀγγαρεία, δηλαδή ὑποχρεωτική ἐργασία στό κράτος²⁷.

“Ὅσον ἀφορᾶ στίς σχετικές μέ τήν ἐφορεία τοῦ ναοῦ διατάξεις, ἡ λεγόμενη *Διαθήκη* παρουσιάζει πολλές ὁμοιότητες μέ κείμενο ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία βρέθηκε στή γέφυρα τοῦ ποταμοῦ Ἴριδος (= Εὐρώτα), καί ἡ ὁποία ἀναφέρεται στή λειτουργία ἐκκλησίας ἰδρυμένης στήν ἀριστερή πλευρά τῆς γέφυρας²⁸. Ἡ ἐπιγραφή φέρει τή χρονολογία 1 Μαΐου 1027²⁹. Ὁ μοναχός καί κτήτορας Νικοδήμος ἀναφέρει ὅτι ἐπειδή θέλει νά ἐξασφαλίσει (*ὀχυρῶσει*) τήν ἐκκλησία του, ἐνῶ εἶναι ἀκόμα ἐν ζωῇ, λαμβάνει τά ἐξῆς μέτρα. Πρῶτον μὲν *βασιλέως τὸ αὐτεξούσιον, ἐψησέπτεσθε δὲ αὐτὴν κ(αί) ἐπημελήσθε παρὰ τοῦ κρητοῦ κὲ στρατηγοῦ, τοὺς πρῶτοντα(ς) ἰς τὸ θέμαν, κὲ μὴ εἶαν τὸν ἐπήσκοπ(ον) τῆς αὐτῆς πόλ(εως) ἅμα κὲ τοῦ κ(λ)ήρου αὐτοῦ ἐπεξουσηάζην ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ μῆτε βῆμα ποδός*³⁰. Ὁ Ζακυθινός, ὁ ὁποῖος σχολιάζει τήν ἐπιγραφή, ὑποθέτει ὅτι ἐπρόκειτο περὶ βασιλικῆς μονῆς καί ὅτι ἡ βασιλικὴ ἐποπτεία θά ἦσκειτο μέσῳ τοῦ στρατηγοῦ καί τοῦ κριτῆ³¹. Ἐντούτοις, τὸ γεγονός ὅτι ὁ κτήτορας θέτει τὴ μονὴ του ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ αυτοκράτορα, δὲν συνεπάγεται ὅτι ἡ μονὴ εἶναι βασιλική. Βασιλικὴ ἐθεωρεῖτο μιὰ μονὴ ἡ ὁποία εἶχε ἰδρυθεῖ ἀπὸ ἕναν αυτοκράτορα καί εἶχε χρυσοβούλλα στὴν κατοχὴ τῆς τὰ ὁποῖα τὴν καθιστοῦσαν βασιλική³². Στὴν περίπτωση τοῦ Νικοδήμου δὲν φαίνεται νά ἰσχύει αὐτό. Τὸ πρῶτο τὸ ὁποῖο ἀναφέρει ὁ κτήτορας εἶναι ὅτι πέτυχε ἀπὸ τὸν αυτοκράτορα νά κάνει τὴ μονὴ αὐτεξούσια. Ἡ ἀνακήρυξη μιᾶς μονῆς ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ τῆς ὡς αὐτεξουσίας ἢ αὐτοδеспότου στόχο εἶχε νά τὴν προστατεύσει ἀπὸ ἐξωτερικὲς ἐπεμβάσεις. Συνήθως, γιὰ νά ἔχει κάποια πρακτικὴ ἀξία τὸ καθεστῶς τοῦ αὐτοδеспότου καί νά μὴν εἶναι κενὸ γράμμα, ἔπρεπε νά ἐπικυρωθεῖ μέ αὐτοκρατορικὴ ἢ πατριαρχικὴ πράξη³³. Αὐτὸ τὸ ὁποῖο φαίνεται νά ἐννοεῖ καί ὁ Νικοδήμος μέ τὴ φράση *βασιλέως αὐτεξούσιον* εἶναι ὅτι φρόντισε νά καταστήσει τὸ αὐτεξούσιο οὐσιαστικὸ καθεστῶς τοῦ μοναστηριοῦ του, ζητώντας καί λαμβάνοντας ἀπὸ τὸν αυτοκράτορα σχετικὰ ἐγγραφα. Παράλλη-

27. Πά τὴν ἀγγαρεία, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Fiscalité*, 105-106, ὅπου καί ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

28. Πά τὴν τελευταία δημοσίευση τῆς ἐπιγραφῆς, βλ. ANNE PHILIPPIDIS-BRAAT, *Inscriptions du IXe au XVe siècle*, σὺν D. FEISSEL – ANNE PHILIPPIDIS-BRAAT, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance*, III. *Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)*, *TM* 9 (1985), 300-303 ἀρ. 43. Μετάφραση στὰ ἀγγλικά καί συνοπτικὴ παρουσίαση τῶν διατάξεων, βλ. σὺν *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 323-325.

29. PHILIPPIDIS-BRAAT, *Inscriptions*, 301-302 στ. 42-43.

30. Ὁ.π., 301 στ. 16-22.

31. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Κάστρον Λακεδαιμόνος*, *Ἑλληνικά* 15 (1957), 103-104.

32. HERMAN, *Ricerche*, 349.

33. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Νομιστὴν θεώρηση*, 174-175.

λα, ὁ Νικοδήμος ἀναθέτει στὸν ἐκάστοτε στρατηγὸ καὶ τὸν κριτὴ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ ναοῦ. Ἡ ἀνάθεση τῆς ἐφορείας καὶ τῆς ἐπιμελείας τῆς μονῆς σὲ κάποιον κρατικὸ ἀξιωματοῦχο, ἂν καὶ κατ' ἀρχὰς ἀντιβαίνει στὴν ἰδέα τοῦ αὐτοδεσπότη, δὲν ἦταν ἄγνωστη πρακτικὴ³⁴. Στὴν περίπτωση τοῦ Νικοδήμου, ἡ ἀνάθεση τῆς ἐφορείας στοὺς θεματικοὺς ἄρχοντες εἶναι συνέπεια τῆς ἀγωνίας τοῦ κτήτορος νὰ μὴν ἐπιτραπεί στὸν ἐπίσκοπο Λακεδαιμόνος καὶ στὸν τοπικὸ κληρὸ ἢ παραμικρὴ παρέμβαση στὸ ναό. Ἡ διάταξη αὐτὴ τοῦ τυπικοῦ ὑποδηλώνει ἀντίθεση μεταξὺ τοῦ Νικοδήμου καὶ τῆς τοπικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ κτήτορος, ὁ στρατηγὸς καὶ ὁ κριτὴς ἢ ὁποιος ἀπὸ τοὺς δύο βρίσκεται ἐπὶ τόπου, θὰ φροντίσουν γιὰ τὴν εὐρυθμὴ λειτουργία τῆς μονῆς καὶ θὰ διορίσουν τὸν ἠγούμενο ἐπιλέγοντας κάποιον ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς³⁵. Εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ Νικοδήμος θεωρεῖ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία καὶ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς, δηλαδὴ τὸ στρατηγὸ καὶ τὸν κριτὴ, ὡς ἐχέγγυα τῆς διατήρησης τοῦ καθεστῶτος ἀνεξαρτησίας καὶ ὡς ἀντίβαρο στὶς ἀνεπιθύμητες παρεμβάσεις τοῦ τοπικοῦ ἐπισκόπου στὰ ἐσωτερικὰ τῆς μονῆς. Ἐνας στρατηγὸς ἢ ἓνας κριτὴς, ὁ ὁποῖος ἔχει ὀρισμένη χρονικὰ θητεία καὶ μάλιστα ἐδρεύει στὴν Κόρινθο, εἶναι ὀπωσδήποτε πολὺ βολικότερος ἀπὸ ἓναν ἐπίσκοπο ὁ ὁποῖος εἶναι ἰσόβιος καί, ἐπιπλέον, βρίσκεται στὴν περιοχὴ. Ἀξίζει νὰ παρατηρήσουμε, ὅτι οἱ διατάξεις τοῦ Νικοδήμου εἶναι σύμφωνες μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Νεαρᾶς τοῦ 996, ἡ ὁποία ἀπαγόρευε νὰ περιέρχονται στὸ μητροπολίτη ἢ τὸν ἐπίσκοπο, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ κτήτορος, τὰ εὐκτήρια ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀπὸ ἰδιῶτες πᾶνω σὲ ἰδιωτικὰ κτήματα³⁶. Σύμφωνα πάντα μὲ τὴν ἴδια Νεαρὰ, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ κτήτορος ἓνα εὐκτήριο μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ μονὴ μόνο ἂν συγκέντρωνε ἀριθμὸ ὀκτώ-δέκα μοναχῶν καὶ διέθετε τὰ ἀπαραίτητα μέσα γιὰ νὰ ἐξασφαλίσαι τὴν ἐπιβίωσή του. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση, μποροῦσε νὰ ὑπαχθεῖ στὴ μητροπολιτικὴ καὶ ἐπισκοπικὴ ἐξουσία. Διαφορετικά, ἐξακολουθοῦσε νὰ θεωρεῖται εὐκτήριο, καὶ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ κτήτορος ἐπανερχόταν στὴν κοινότητα τοῦ χωρίου³⁷. Βέβαια, τὰ μέτρα τοῦ Νικοδήμου ὑποδηλώνουν ὅτι ὁ κτήτορας εὐελπιστοῦσε ὅτι τὸ εὐκτήριό του θὰ συγκέντρωνε τὸν ἀπαιτούμενο ἀπὸ τὴ Νεαρὰ ἀριθμὸ τῶν ὀκτώ-δέκα μοναχῶν, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ μονή, περίπτωση στὴν ὁποία θὰ μποροῦσε νὰ τὸ διεκδικήσει ἢ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή.

Τὰ κοινὰ σημεῖα ἀνάμεσα στὴ *Διαθήκη* τοῦ Νίκωνος καὶ στὴν ἐπιγραφή τοῦ 1027 ἀποτελέσαν ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς γνησιότητας τῆς *Διαθήκης*: ἐφ' ὅσον

34. *Ο.π.*, 182-183.

35. PHILIPPIDIS-BRAAT, *Inscriptions*, 301 στ. 22-28.

36. SVORONOS, *Novelles*, 208 στ. 102-114, 209 στ. 134-147.

37. *Ο.π.*, 210 στ. 133-150, 211 στ. 168-185.

ή έπιγραφή είναι γνήσια και φαίνεται να γνωρίζει τή *Διαθήκη*, δέν μπορεί παρ-
 ρά και ή τελευταία να είναι γνήσια. Θεωρείται, μάλιστα, ότι τὸ τυπικὸ τοῦ 1027
 έμπνέεται ἀπὸ τή *Διαθήκη* τοῦ Νίκωνος³⁸. Χωρὶς νά μπορούμε νά ποῦμε μὲ βε-
 βαιότητα ποὺς ἀντιγράφει ποιόν, μπορούμε νά ὑποθέσουμε ὅτι ἐνδεχομένως
 παρόμοιοι λόγοι ὀδήγησαν τὸ Νίκωνα νά λάβει ἀνάλογα μέτρα, ὅσον ἀφορᾷ
 στὴν ἐφορεία τῆς δικῆς του μονῆς. Βέβαια, πουθενά στὴ *Διαθήκη*, οὔτε στὸ *Βί-
 ος* δέν ὑπάρχει ὑπαινιγμὸς σὲ παρέμβαση τοῦ ἐπισκόπου στὰ ἐσωτερικὰ τῆς μο-
 νῆς. Ἀντιθέτως, ἐξ ἀρχῆς ἐμφανίζεται σύμπτωια μεταξὺ τοῦ Νίκωνος καὶ τοῦ
 ἐπισκόπου Θεοπέμπτου³⁹: εὐθὺς μετὰ τὴν ἄφιξη τοῦ Νίκωνος στὴ Λακεδαί-
 μονα οἱ δύο τους κάνουν λιτανεῖα στὴν ἀγορά⁴⁰, ἐνῶ ἀργότερα ὁ Νίκων προ-
 σκαλεῖ τὸ Θεόπεμπτο νά καθαγιάσει τὸ νεοαναγεθῆντα ναὸ⁴¹. Φαίνεται ὅτι
 οὔτε ὁ Θεόπεμπτος δημιουργεῖ κωλύματα στὴ δράση τοῦ Νίκωνος οὔτε ὁ Νί-
 κων ἔχει διάθεση νά ἀμφισβητήσει τὴν πνευματικὴ ἐξουσία τοῦ ἐπισκόπου.
 Βέβαια, ἡ *Διαθήκη* ἀναφέρει ὅτι ὁ Νίκων ἐνέτηξε σταυρὸ στὰ θεμέλια τῆς ἐκ-
 κλησίας, γεγονός τὸ ὁποῖο παραπέμπει σὲ πατριαρχικὸ σταυροπηγιακὸ ναὸ⁴²,
 κάτι ὅμως τὸ ὁποῖο δέν ὑπολανθάνει σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς ἀφήγησής.

Ἡ ἀνάθεση τῆς ἐφορείας τῆς ἐκκλησίας τοῦ Νίκωνος στοὺς ἐκπροσώπους
 τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας, τοὺς θεματικούς ἄρχοντες, ἀποσκοποῦσε πιθα-
 νῶς στὴν προστασία τῆς ἀπὸ τὴν ἀρπακτικότητα τῶν ἐγγχωρίων ἀρχόντων. Ἡ
 περίοδος γύρω στὰ τέλη τοῦ 10ου καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 11ου αἰῶνα χαρακτηρίζε-
 ται ἀπὸ ἐπιφύλαξη τῶν κτητόρων ἀπέναντι στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή⁴³. Εἶναι
 πιθανόν, ἂν καὶ ὁ Νίκων δέν λέει κάτι τέτοιο, ὅτι στόχος του ἦταν νά δημιουργή-
 σει ἕνα ἀντίβαρο στὴν ἐπιρροή τους. Εἶδαμε, παραπάνω, ὅτι ζῶντος τοῦ κτή-
 τορος, δημιουργήθηκαν κάποιες ἀντιθέσεις μὲ τοὺς ἄρχοντες τῆς Σπάρτης.
 Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἱδρυτῆ παρέστη ἀνάγκη νά προστατευθοῦν ἀποτελεσμα-
 τικότερα τὰ δικαιώματα τοῦ καθιδρύματος. Ὁ ἡγούμενος Γρηγόριος, ὁ ὁποῖος
 δέν πρέπει νά ἀπέχει πολὺ χρονικὰ ἀπὸ τὸ Νίκωνα, καταγόμενος καὶ αὐτός, ὅ-
 πως καὶ ὁ κτήτορας τῆς ἐκκλησίας, ἀπὸ τὴν Παφλαγονία, ταξίδευσε στὴν Κων-
 σταντινούπολη γιὰ νά ζητήσει ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος δέν κατονομά-
 ζεται, νά ἐξασφαλίσει τὴ μονὴ καὶ νά τὴν προστατεύσει ἀπὸ κάθε ἐπιβουλή:

38. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Κάστρον Λακεδαίμονος, 105· PHILIPPIDIS-BRAAT, Inscriptions, 303.

39. Ὁ Θεόπεμπτος εἶναι ἐπίσκοπος γνωστός καὶ ἀπὸ τὸ λεγόμενον Συνοδικὸ τῆς ἐπισκοπῆς
 Λακεδαίμονος, βλ. JENKINS – MANGO, Synodikon, 236, 238-239.

40. *Βίος Νίκωνος*, 66 στ. 38-39, 68 στ. 1-3 (ΛΑΜΦΙΔΗΣ) καὶ 116 στ. 18-23 (SULLIVAN).

41. *Βίος Νίκωνος*, 76 στ. 33-38 (ΛΑΜΦΙΔΗΣ) καὶ 132 στ. 12-18 (SULLIVAN).

42. ΛΑΜΦΙΔΗΣ, Ὁ ἐκ Πόντου ὄσιος Νίκων, 457. Πά τὸ σταυροπήγιον, βλ. Ἰ. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ,
 ΘΗΕ 11 (1967), στ. 411.

43. *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 298-299.

διὰ χρυσοβούλλων λόγων και ἐτέρων δικαιωμάτων τὸ πάντῃ ἀσφαλὲς τῇ μονῇ ἐπιβραβευθεῖ και ἀνεπιβούλευτον⁴⁴. Ταυτόχρονα, πέτυχε νὰ λάβει χορηγία ἀνερχόμενη σὲ μία λίτρα χρυσοῦ. Τὸ περιστατικὸ χρονολογεῖται κατὰ τὴν ἀποψή μου στὸ πρῶτὸ ἡμισυ τοῦ 11ου αἰώνα⁴⁵. Οἱ λόγοι εἶναι οἱ ἐξῆς: πρῶτον, ἡ ἀναφορὰ στὴ συνέχεια τοῦ ἐπεισοδίου σὲ ἔναν *κουβιμουλάριω*⁴⁶ ὀρίζει ὡς *terminus ante quem* τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα, ἐφ' ὅσον ὁ τίτλος δὲν ἀπαντᾷ μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰώνα αὐτοῦ⁴⁷. Δεύτερον, πάλι στὴ συνέχεια τοῦ ἐπεισοδίου, γίνεται ἀναφορὰ σὲ μία λίτρα χρυσοῦ. Μετὰ τὴ νομισματικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ, τὸ 1092, τὸ νομισματικὸ σύστημα τροποποιήθηκε και ἡ λίτρα χρυσοῦ ἔπαυσε νὰ εἶναι μονάδα ἀναφορᾶς⁴⁸. Τρίτον, τὸ λογικότερο εἶναι ὁ ἠγούμενος νὰ θέλησε νὰ διασφαλίσει τὴ μονὴ ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Νίκωνος, ὁ ὁποῖος συνέβη γύρω στὸ ἔτος 1000⁴⁹ και ὄχι μόνις ἐνάμισυ αἰὼνα ἀργότερα, στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰώνα. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ὁ Γρηγόριος ἐπιθυμοῦσε νὰ καταστήσει τὴ μονὴ αὐτοδέσποτη και νὰ τὴν προστατεύσει ἀπὸ πιθανὲς ἐπεμβάσεις τοῦ ἐπισκόπου Λακεδαίμονος, καθὼς και ἀπὸ παρενοχλήσεις τῶν τοπικῶν ἀρχόντων, οἱ ὁποῖες ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια, δὲν ἔλειπαν. Ἡ τακτικὴ αὐτὴ δὲν εἶναι καινοφανής. Λίγα χρόνια ἀργότερα, ὁ ὄσιος Χριστόδουλος, ἰδρυτὴς τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὴν Πάτμο, μετέβη στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Κομνηνὸ, πρὶν καλὰ-καλὰ ἀνεγερθεῖ ἡ μονή, νὰ τῆς παραχωρηθεῖ τὸ καθεστῶς τοῦ αὐτεξουσίου και αὐτοδεσπότη και νὰ ἐξαιρεθεῖ ἀπὸ τὴν ὑπαγωγή σὲ αὐτοκρατορικὰ, πατριαρχικά, μητροπολιτικά ἢ ἐπισκοπικά δίκαια⁵⁰. Ἐναν αἰὼνα προηγουμένως, ὁ ὄσιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης εἶχε φροντίσει νὰ λάβῃ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρο Β' Φωκᾶ (963-969) χρυσόβουλλο, μὲ τὸ ὁποῖο διασφαλιζόταν τὸ νομικὸ καθεστῶς τῆς μονῆς τῆς Λαύρας στὸν Ἄθω⁵¹.

44. *Βίος Νίκωνος*, 110 στ. 1-7 (ΛΑΜΦΙΔΗΣ) και 184 στ. 4-10 (SULLIVAN).

45. Ἀντίθετα, ὁ ΛΑΜΦΙΔΗΣ, *Ὁ ἐκ Πόντου ὄσιος Νίκων*, 369, θεωρεῖ ὅτι τὸ περιστατικὸ μὲ τὸν ἠγούμενο Γρηγόριο χρονολογεῖται λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ συγγραφή τοῦ τρίτου τμήματος τοῦ *Βίου*, πού χρονολογεῖται γύρω στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰώνα (δ.π., 375, 377).

46. Βλ. παρακάτω, 49.

47. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, 301.

48. Cécile MORISSON, *La Logarikhè: réforme monétaire et réforme fiscale sous Alexis Ier Comnène*, *TM* 7 (1979), 419-464, ἰδιαίτερα δὲ 460 μὲ πίνακα τῶν ἰσοτιμιῶν.

49. ΛΑΜΦΙΔΗΣ, *Ὁ ἐκ Πόντου ὄσιος Νίκων*, 365.

50. *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου*, 1. *Αὐτοκρατορικά*, ἔκδ. Ἔρα Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Ἀθήνα 1980, 61 ἀρ. 6, στ. 26-34.

51. *Actes de Lavra, I. Des origines à 1204 (Archives de l' Athos V)*, ἔκδ. P. LEMERLE – A. GUILLOU – N. SVORONOS, avec la collaboration de Denise PAPACHRYSANTHOU, Παρίσι 1970, 38.

Μετά τὸ θάνατο τοῦ Νίκωνος ἦταν λογικὸ νὰ ἀνακύψουν διαφορὲς μεταξὺ τῆς μονῆς ποὺ δημιουργήθηκε μὲ πυρῆνα τὴν ἐκκλησία τοῦ Σωτῆρος καὶ τῶν τοπικῶν ἀρχόντων. Ἡ σύγκρουση μὲ τὸ Μιχαῖλ Χοιροσφάκτη, ἰσχυρὸ τοπικὸ παράγοντα, ἕναν «δυνατὸ» θὰ μπορούσε νὰ πεί κανεῖς⁵², ὁ ὁποῖος ὑπερεῖχε *κτῆσει καὶ δυναστείᾳ*, εἶναι ἀποκαλυπτικὴ τῶν νέων δεδομένων⁵³. Στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ιδρύσεώς της, ἡ ἐκκλησία τοῦ Νίκωνος δὲν εἶχε περιουσιακὰ στοιχεῖα. Σταδιακὰ φαίνεται ὅτι ἀπέκτησε κάποια ἔγγειο ἰδιοκτησία. Ἡ μονὴ διατηροῦσε μετόχια στὸ Σλαβοχώρι καὶ τὸ Παρώρι⁵⁴. Ἡ ἀπόκτηση περιουσιακῶν στοιχείων δημιούργησε τριβὲς ἀνάμεσα στὴ μονὴ καὶ ἄλλους γαιοκτῆμονες. Ὁ Χοιροσφάκτης καὶ ἡ μονὴ ἔχουν κτῆματα τὰ ὁποῖα γειτνιάζουν. Ἐρχονται σὲ σύγκρουση, διότι τὰ ζῶα τῆς μονῆς εἰσέρχονται, σύμφωνα μὲ τὶς καταγγελίες τοῦ Χοιροσφάκτη, στὰ κτῆματά του καταστρέφοντάς τα. Πραγματικὴ ὁμως αἰτία τῆς σύγκρουσης ἦταν, σύμφωνα μὲ τὸ συγγραφέα τοῦ *Βίου*, τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ δύο κτῆματα γειτνιάζαν καὶ ἴσως ὁ Χοιροσφάκτης ἐποφθαλμιούσε τὸ μετόχι: *ἡ δὲ αἰτία, ὅτι ἀγρός ἦν ἐκ γειτόνων*. Ὁ Χοιροσφάκτης ἔρχεται μὲ ἀπειλητικὲς διαθέσεις στὸ μετόχι, ὅπου διαδραματίζονται βίαια ἐπεισόδια: οἱ ἄνθρωποι τοῦ ξυλοκοποῦν τὸν ἡγούμενο καὶ βάζουν φωτιά στους ξύλινους περιβόλους, ὥστε νὰ εἶναι εὐκόλο, σύμφωνα μὲ τὸ βιογράφο, νὰ λυμαίνονται ἀνεμπόδιστα τὰ ζῶα τοῦ μετοχίου⁵⁵.

Τὸ θέμα τῆς γειτονίας ἀκίνητης περιουσίας συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ δίκαιο τῆς *προτιμήσεως*⁵⁶. Ἡ νομοθεσία τῶν Μακεδόνων αὐτοκρατόρων προσπάθησε νὰ τὸ ρυθμίσει μὲ Νεαρά τοῦ ἔτους 928 τοῦ αὐτοκράτορα Ρωμανοῦ Α΄ Λεκαπηνοῦ, ἡ ὁποία καθόριζε σὲ περίπτωση ἐκποίησης, ἐνοικίασης ἢ παραχώρησης μὲ σκοπὸ τὴν ἐμφύτευση ἐνὸς κτήματος ποῖος εἶχε προτεραιότητα νὰ τὸ ἀγοράσει, νὰ τὸ ἐνοικιάσει ἢ νὰ τὸ ἐμφυτεύσει ἀντίστοιχα⁵⁷. Ἡ Νεαρά ἀπο-

52. *Βίος Νίκωνος*, 116 στ. 6-9 (ΛΑΜΨΙΔΗΣ) καὶ 194 στ. 3-6 (SULLIVAN): *Μιχαῖλ γὰρ ἐκεῖνος, ὃ τὸ ἐπάκλιν Χοιροσφάκτης, τῶν λίαν μὲν ἐπαφανῶν ἦν καὶ περιβλέπτων, τὰ δεύτερα δὲ μηδενὶ τῶν ἄλλων φέρον ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς τῶν Λακωνίων χώρᾳ ἐπὶ τε τιμῇ καὶ δόξῃ καὶ παντοδαπῇ κτῆσει καὶ δυναστείᾳ*. Πρβλ. CHEYNET, *Pouvoir*, 230.

53. Ἡ νυχτερινὴ ἐπίθεση γειτόνων τῆς μονῆς στὶς κατοικίες τῶν παροίκων, τὴν ὁποία ἀφηγεῖται ὁ βιογράφος τοῦ Νίκωνος, δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ὡς αἰτία τῆς περιουσιακῆς διαφορῆς ἀλλὰ ἦταν λησθητικὸ χαρακτηρισμὸς, βλ. *Βίος Νίκωνος*, 140 στ. 17-26 (ΛΑΜΨΙΔΗΣ) καὶ 238 στ. 2-11 (SULLIVAN).

54. *Διαθήκη Νίκωνος*, 255 στ. 131-134 (ΛΑΜΨΙΔΗΣ).

55. *Βίος Νίκωνος*, 118 στ. 10-38, 219 στ. 1 (ΛΑΜΨΙΔΗΣ) καὶ 196-200 στ. 52-88 (SULLIVAN).

56. Ἡ πρὸ πρόσφατη μελέτη γιὰ τὸ δίκαιο τῆς προτιμήσεως εἶναι τῆς Eleutheria PAPAGIANNI, *Protimesis (Preemption) in Byzantium, The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, 3, 62μτ. Angeliki E. LAIOU, Οὐάσιγκτον 2002, 1071-1082.

57. SVORONOS, *Les nouvelles*, 62 στ. 11-19: *εἰ τινες ... βουληθεῖεν ἐκποιῆσαι τὰ ἴδια κατὰ πρᾶσιν ἢ ἐμφύτευσιν ἢ μίσθωσιν, μὴ πρότερον ἐτέρῳ τινὶ ταῦτα ἐκποιήσασιν, εἰ μὴ πρὸς ἐκεῖνους διαμαρ-*

σκοπούσε στην προστασία της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας από την άρπακτική διάθεση των δυνατών, κρατώντας τους τελευταίους μακριά από τα χωριά. Φυσικά, στην περίπτωση της μονής του Νίκωνος δεν μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι έχει να κάνει με κάτι ανάλογο της κοινότητας του χωριού. Το περιστατικό, πάντως, αποκαλύπτει τις συγκρούσεις που δημιουργούνταν σε τοπικό επίπεδο ανάμεσα στους διαφόρους ισχυρούς, κοσμικούς και εκκλησιαστικούς. Η περίπτωση του Μιχαήλ Χοιροσφάκτη δεν φαίνεται να ήταν ή μοναδική. Τὸν 11ο αἰώνα, ἡ Πείρα τοῦ Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου ἀναφέρεται σὲ ἕνα ἀνάλογο περιστατικό, ὅταν μετὰ τὸ θάνατο ἑνὸς ἐπισκόπου ὁ γείτονάς του, ὁ ὁποῖος ἦταν σπαθαροκανδιδάτος, εἰσήλθε στὴν οἰκία τοῦ ἐπισκόπου καὶ μετὰ τὴ βοήθεια δύο δούλων πήρε ἕνα πουγκὶ μὲ χρυσὰ νομίσματα⁵⁸. Παράλληλα, τὰ σχόλια τῶν τριῶν κανονολόγων τοῦ 12ου αἰώνα, Ἀλεξίου Ἀριστηνοῦ, Ἰωάννη Ζωναρᾶ καὶ Θεοδώρου Βαλσαμῶνος στοὺς ἱερούς κανόνες, ἀποκαλύπτουν ὅτι ἡ ἀρχοντικὴ δυναστεία, μετὰ τὴν αὐθαιρεσία τὴν ὁποία συνεπαγόταν, ἦταν ἕνα σοβαρὸ πρόβλημα τὸ ὁποῖο ἀπασχολοῦσε ἔντονα τὴ σκέψη τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία μποροῦσε νὰ εἶναι θύμα τῆς. Οἱ δυνατοὶ καταπατοῦσαν τὴν ἐκκλησιαστικὴ περιουσία, ἐνῶ οἱ φοροεισπράκτορες ἐμφανίζονταν ἀπηνεῖς στὴν ἄσκηση τῶν καθηκόντων τους⁵⁹. Φαίνεται ὅτι δὲν ἔλειπαν καὶ οἱ περιπτώσεις ἄσκησης σωματικῆς βίας. Ὁ Ζωναρᾶς, σχολιάζοντας τὸν τρίτο κανόνα τῆς συνόδου τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὁ ὁποῖος ἀναφερόταν στὴν περίπτωση λαϊκοῦ ποῦ εἶχε ἀναλάβει κάποιον ἀξίωμα (εἴ τις τῶν λαϊκῶν ἀθθεντήσας) καὶ ἀσκοῦσε σωματικὴ βία πάνω σὲ ἐπισκόπους, ἐπεξηγεῖ μὲ περισσότερα λόγια ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ λαϊκὸ, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀρχικῆς ἐξουσίας καὶ ἀθθεντίας δραξάμενος⁶⁰. Τὸ θέμα τῆς ἀρχοντικῆς δυναστείας φαίνεται ὅτι ἦταν ἀρκετὰ σοβαρὸ, ἀφοῦ εἶχε ἀπασχολήσει καὶ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία. Χρυσόβουλλο τοῦ Ἰωάννη Α' Κομνηνοῦ ἀπαγόρευε στοὺς ἀρχοντες τῶν ἐπαρχιῶν νὰ ἀφαιροῦν, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ οἰκείου ἀρχιεπισκόπου, ἐπισκόπου ἢ μητροπολίτη, ἀπὸ τὸ ἐπισκοπεῖο ἢ ἀπὸ τὰ ἐξαρτώμενα προάστεια ἢ ἀπὸ τὰ χωριά ἢ ἀπὸ τὶς μονεὲς τῆς ἐπισκοπῆς ὅτιδήποτε, εἶτε

τύρωνται, οὗς καλοῦμεν κατὰ τάξιν πρὸς τὴν προτίμησιν. Βλ. σχολιασμὸ ἀπὸ τὸν LEMERLE, *Agrarian History*, 90-94.

58. Πείρα Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου, *Jus Graecoromanum*, IV, ἔκδ. Ἰ. καὶ Π. ΖΕΠΟΣ, Ἀθήνα 1931 (φωτοτ. ἀνατύπ. Ἄαλεν 1962), 135.

59. Helen SARADI, *The Twelfth-Century Canon Law Commentaries on the ἀρχοντικὴ δυναστεία: Ecclesiastical Theory vs. Juridical Practice*, *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα. Κανονικὸ δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία*, ἑπιμ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ἀθήνα 1991, 377-379, 382-385, 394-398, 402-403.

60. Γ. Α. ΡΑΛΛΗΣ – Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων*, Β', Ἀθήνα 1852, 710.

αυτό ήταν χρήματα είτε ζῶα είτε αντικείμενα⁶¹. Μὲ τὸ ἴδιο ζήτημα ἀσχολεῖται καὶ *πρόσταγμα* τοῦ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴν ἀρπαγὴ ἀπὸ τοὺς κατὰ *χώραν ἐνεργοῦντες* τῆς περιουσίας τῶν θανόντων ἐπισκόπων καὶ τῶν περιουσιακῶν στοιχείων τῆς ἐκκλησίας τους. Ὅριζει γιὰ τὴ μὲν περιουσία τῶν ἐπισκόπων, ὅτι αὐτὴ πρέπει νὰ διατίθεται σύμφωνα μὲ τοὺς ὄρους τῆς διαθήκης, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει διαθήκη ἢ σύμφωνα μὲ τοὺς ἐκκλησιαστικούς κανόνες καὶ τοὺς πολιτειακούς νόμους, σὲ περίπτωση ποὺ δὲν ὑπάρχει διαθήκη. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ στὴν περιουσία τῆς χηρεύουσας ἐκκλησίας, τὸ *πρόσταγμα* ἀπαγορεύει στοὺς δοῦκες ἀκόμα καὶ νὰ εἰσέρχονται στὰ κτήματα τῆς ἐκκλησίας καὶ νὰ ἀφαιροῦν τὸ παραμικρὸ ἀπὸ αὐτὰ⁶².

Παρὰ τὶς ἐγκάρδιες σχέσεις μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς ἐξουσίας, ὁ αὐτοκράτορας ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς ἐκκλησίας τοῦ Νίκωνος. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι πουθενὰ στὸ *Βίο* δὲν ἐκφράζεται θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ κρίση γιὰ κάποιον αὐτοκράτορα. Δὲν γνωρίζουμε, βέβαια, ἂν ἡ δράση τοῦ Νίκωνος στὴν Πελοπόννησο εἶχε τὸ χαρακτῆρα ἐπίσημης ἀποστολῆς ἢ ἂν ὁ ὅσιος ἐνεργοῦσε αὐτοβούλως. Πάντως, πουθενὰ δὲν ἀναφέρεται αὐτοκρατορικὴ παρέμβαση. Ὁ Νίκων δὲν ἔχει οἰκονομικὴ ἐνίσχυση κατὰ τὴν ἀνέγερση τῆς ἐκκλησίας του ἀπὸ τὸ αὐτοκρατορικὸ ταμεῖο. Ἡ μόνη φορὰ κατὰ τὴν ὁποία ἀναφέρεται αὐτοκρατορικὴ χορηγία εἶναι ἡ παροχὴ μιᾶς λίτρας χρυσοῦ στὸν ἡγούμενο Γρηγόριο⁶³. Ἡ αὐτοκρατορικὴ αὐτὴ χορηγία, ὅσο καὶ ἂν δὲν ἦταν διόλου εὐκαταφρόνητη, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθεῖ ὡς δῆγμα μεγάλης εὐνοίας στὴν πελοποννησιακὴ μονή. Ἄς ὑπενθυμίσουμε, ὅτι ὁ Νικηφόρος Β΄ Φωκᾶς (963-969) εἶχε παραχωρήσει, μεταξὺ ἄλλων στὴ Λαύρα, ἕνα σολέμνιο 244 νομισμάτων, τὸ ὁποῖο διπλασίασε ὁ διάδοχός του Ἰωάννης Α΄ Ταμισηκῆς (969-976)⁶⁴, ἐνῶ οἱ αὐτοκράτορες Βασίλειος Β΄ (976-1025) καὶ Κωνσταντῖνος Η΄ (1025-1028) πρόσθεσαν τὸ 978 σὲ αὐτὲς τὶς χορηγίες δέκα τάλαντα ἀργύρου κατ' ἔτος⁶⁵. Ἡ μόνη κρίση τὴν ὁποία ἐκφράζει ὁ βιογράφος εἶναι μιὰ μικρὴ ἀντιπάθεια γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰωάννη Α΄ Ταμισηκῆ, ὁ ὁποῖος δολοφόνησε τὸ Νικηφόρο Β΄ Φωκᾶ, προκειμένου νὰ ἀνέλθει ὁ ἴδιος στὸ θρό-

61. *Νεαφαὶ καὶ χρυσόβουλλα τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων*, *Jus Graecoromanum*, I, 363; *μηδένα τοῦ λοιποῦ τῶν ἀρχόντων ἐκάστης ἐπαρχίας μετὰ τελευτῆν τοῦ ἐπαρχεῶτου μητροπολίτου ἢ ἀρχιεπισκόπου ἢ ἐπισκόπου ἀναλαμβάνεσθαι ἀπὸ τῶν ὄντων ἐν τῇ μητροπόλει ἢ ἐν τῇ ἀρχιεπισκοπῇ ἢ ἐν τοῖς ὑπ' αὐτὰς προαστείσις ἢ χωρίσις ἢ ἀγριδίσις ἢ μοναστηρίσις ἢ νομίματα ἢ εἶδη τινὰ ἢ πράγματα ἢ ζῶα ἢ ἕτερα τινὰ διαφέροντα αὐτοῖς, ἀλλὰ μηδὲ ὅλως ἐκεῖσε εἰσέρχεσθαι μήτε αὐτοὺς μήτε τοὺς ἐξυπηρετοῦντας αὐτοῖς.*

62. ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα*, 384-385.

63. Βλ. παρακάτω, 49-50.

64. *Actes de Lavra*, I, 38-39.

65. Ὁ.π., 113 ἀρ. 7, στ. 38-40.

νο⁶⁶. Ἡ συμπάθεια, ὅμως, πρὸς τὸ Φωκᾶ σχετίζεται μὲ τὴν ἱεραποστολικὴ δράση τοῦ Νίκωνος στὴν Κρήτη, μετὰ τὴν ἀνακατάληψή της ἀπὸ τὸ Νικηφόρο Φωκᾶ, τὸ 961⁶⁷, καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ μετάβασή του στὴν Πελοπόννησο. Ὁ Νίκων ἔκτισε τὴν ἐκκλησίαι του στὰ τέλη τοῦ 10ου αἰώνα, ὅταν αὐτοκράτορας ἦταν ὁ Βασίλειος Β'. Καμιά ἀναφορὰ στὸ Βασίλειο Β' δὲν περιλαμβάνεται στὸ *Βίο*. Ὅταν ὁ στρατηγὸς Πελοποννήσου Γρηγόριος συμβουλευτέθηκε τὸ Νίκωνα στὸ ζήτημα τῆς ἔκβασης τῆς στάσης τοῦ Βάρδα Σκληροῦ, ὁ Νίκων προέβλεψε τὴν ἀποτυχία τόσο τοῦ κινήματος τοῦ Σκληροῦ ὅσο καὶ αὐτοῦ τοῦ Βάρδα Φωκᾶ, κάνοντας μιὰ γενικόλογη ἀναφορὰ στοὺς *κρατοῦντες*⁶⁸. Ἡ μοναδικὴ ὀνομαστικὴ ἀναφορὰ στὸ Βασίλειο Β', ἡ ὁποία συνοδεύεται ἀπὸ κολακευτικὰ σχόλια, δὲν προδίδει καμιά ἰδιαίτερη σχέση τοῦ Νίκωνος μὲ τὸν αὐτοκράτορα ἀλλὰ ἀφορᾶ μόνο στὸν κοινὸ τόπο τῆς στρατιωτικῆς ἀρετῆς τοῦ Βασιλείου Β'⁶⁹.

Ἐνταση δημιουργήθηκε ἀρκετὲς φορὲς ἑξαιτίας φορολογικῶν ἐπιβαρύνσεων. Τὴν περίοδο τῆς ἀπουσίας τοῦ ἡγουμένου Γρηγορίου στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ ἀποστολὴ ἐνὸς βασιλικοῦ κουβικουλαρίου στὴν Πελοπόννησο καὶ κατὰ συνέπεια στὴ Λακεδαίμονα, *τῆς οὕτω λεγομένης τῆ κοινῆ καὶ συνῆθει διαλέκτῳ χρυσοτελοῦς εἰσπραξέως ἔνεκεν*, δηλαδή γιὰ τὴν εἰσπραξὴ τῆς *χρυσοτέλειας*⁷⁰, ἔφερε σὲ σύγκρουση τὴ μονὴ μὲ τὸν κρατικὸ ἀπεσταλμένο, ὁ ὁποῖος ζητοῦσε νὰ εἰσπράξει χρήματα καὶ ἀπὸ τὴ μονή⁷¹. Οἱ μοναχοὶ ζήτησαν ἀπὸ τὸν κουβικουλάριο νὰ τοὺς ἀπαλλάξει ἀπὸ τὴν καταβολὴ τοῦ φόρου, ἐπειδὴ, ἔτσι τουλάχιστον διατεινόταν, *μηδὲν ἀπόθετον ἦν αὐτοῖς χρυσίον*. Ὁ κουβικουλάριος στάθηκε ἀνένδοτος στὶς παρακλήσεις τῶν μοναχῶν καὶ μάλιστα τοὺς ἔθεσε ὑπὸ περιορισμὸ: *εἶτα καὶ φρουρᾶ αὐτοὺς παρεδίδου, μελέτημα ποιούμενος ... τὰ τῆς μονῆς ἐπὶ πλέον κνηῆσαι καὶ παντοίως λυμῆνασθαι*⁷². Εἶναι σαφές, ὅτι ὁ ἐκπρόσωπος τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας δὲν ἀρκοῦνταν μόνο στὴν εἰσπραξὴ τοῦ φόρου ἀλλὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ διερευνήσει περισσότερο τὰ οἰκονο-

66. *Βίος Νίκωνος*, 16 στ. 31-33 (ΛΑΜΦΙΑΗΣ) καὶ 32 στ. 11-15 (SULLIVAN).

67. *Βίος Νίκωνος*, 46 στ. 7-13 (ΛΑΜΦΙΑΗΣ) καὶ 82 στ. 4-12 (SULLIVAN).

68. *Βίος Νίκωνος*, 82 στ. 20-26 (ΛΑΜΦΙΑΗΣ) καὶ 140 στ. 82-90 (SULLIVAN).

69. *Βίος Νίκωνος*, 88 στ. 11-17 (ΛΑΜΦΙΑΗΣ) καὶ 148 στ. 11-19 (SULLIVAN).

70. Ἡ *χρυσοτέλις εἰσπραξίς* δὲν ἔχει πιθανότατα καμιά σχέση μὲ τὴ *χρυσοτέλεια* τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου. Ὁ ὄρος μᾶλλον χρησιμοποιεῖται χωρὶς τεχνικὸ περιεχόμενο καὶ ἀναφέρεται στὸν κανονικὸ φόρο. Ὁ *χρυσοτέλης* ἦταν τὸν 11ο αἰώνα ἕνας ἀπὸ τοὺς οἰκονομικοὺς ὑφισταμένους τοῦ θεματικοῦ κριτῆ, βλ. Hélène GLYKATZI-AHRWEILER, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles*, BCH 84 (1960), 71 καὶ σημ. 4 (= *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1971, ἀρ. VIII).

71. Πὰ τὸ περιστάτικὸ, βλ. *Βίος Νίκωνος*, 110 στ. 7-9 (ΛΑΜΦΙΑΗΣ) καὶ 184 στ. 10-14 (SULLIVAN).

72. *Βίος Νίκωνος*, 110 στ. 29-31 (ΛΑΜΦΙΑΗΣ) καὶ 186 στ. 37-40 (SULLIVAN).

μικά της μονής. Ἀναρωτιέται κανείς, μήπως ὁ κουβικουλάριος σχεδίαζε νὰ ἐφαρμόσει τὴν πρακτικὴ τῆς *ἰκανώσεως*, δηλαδή τοῦ ἐλέγχου τῆς ὑπαρξῆς ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στὴν ἀκίνητη περιουσία κάποιου καὶ τὸν καταβαλλόμενο φόρο. Σὲ ἀντίθετη περίπτωση, τὸ κράτος προέβαινε στὴ δήμευση τῆς *περίσσειας*, τοῦ τμήματος δηλαδή ἐκείνου γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν καταβάλλονταν ὁ ἀναλογῶν φόρος⁷³. Χάρης στὴν ἀπειλητικὴ ἐμφάνιση τοῦ ὁσίου στὸν ὕπνο του, ὁ κουβικουλάριος ἀπελευθέρωσε τοὺς μοναχοὺς τῆς μονῆς, ζήτησε ἀπὸ τὸν ὄσιο νὰ τὸν συγχωρήσει γιὰ τὸ σφάλμα του καὶ μάλιστα χάρισε στὴν πόλη τῆς Σπάρτης τὸ φόρο ποὺ εἶχε εἰσπράξει, ἐνῶ ἔκανε δῶρο στὴ μονὴ ἐβδομήματα δύο χρυσὰ νομίσματα, δηλαδή μία λίτρα χρυσοῦ. Τὰ πράγματα μοιάζουν νὰ ἐξελίχθηκαν ὡς ἐξῆς. Προφανῶς, ἐνῶ ὁ κουβικουλάριος βρισκόταν ἀκόμα στὴ Σπάρτη, ἔλαβε ἐντολὴ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος εἶχε στὸ μεταξύ συναντηθεῖ μὲ τὸ Γρηγόριο, νὰ χαρίσει στὴν πόλη τῆς Σπάρτης τὸν ὀφειλόμενο φόρο καὶ νὰ παραχωρήσει στὴ μονὴ τὴ λίτρα χρυσοῦ, τὴ λίτρα δηλαδή ποὺ ὁ *Βίος* ἀναφέρει ὅτι παραχώρησε ὁ αὐτοκράτορας στὸν ἡγούμενο Γρηγόριο.

Οἱ μοναχοὶ ἀπέστειλαν τὰ χρήματα στὸν ἡγούμενο Γρηγόριο στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ αὐτὸς τὰ χρησιμοποίησε γιὰ νὰ ἀγοράσει λειτουργικὰ σκευὴ ἀπαραίτητα γιὰ τὴ λειτουργία τῆς μονῆς, τὰ ὁποῖα ἐξυπηρετοῦσαν ἀκόμη τὴν κοινότητα κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς συγγραφῆς τοῦ *Βίου*: *πλήθος ἱερῶν πυξίδων καὶ σκευῶν ἐντίμων πριάμενος τῇ μονῇ διεκόμισεν ἃ δὴ καὶ μέχρι τῆς δεῦρο χρήσιμα λίαν καθεστήκασιν τῷ ἱερῷ καὶ θείῳ τεμένει πρὸς πᾶσαν λειτουργικὴν ὑπηρεσίαν*⁷⁴. Ὅπως φαίνεται, μέχρι τότε ἡ μονὴ τοῦ ὁσίου Νίκωνος δὲν ἦταν ἰδιαίτερα πλούσια σὲ λειτουργικὰ σκευὴ. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ Γρηγορίου νὰ ἐπενδύσει τὰ χρήματα γιὰ τὴν ἀγορὰ τέτοιων σκευῶν, τὰ ὁποῖα μάλιστα ἐξυπηρετήσαν ἀνάγκες τοῦ ναοῦ καὶ δὲν μῆχαν στὸ σκευοφυλάκιο τῆς μονῆς, ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξὴ σχετικῆς ἀνάγκης καὶ ὑποδηλώνει ὅτι ἡ μονὴ δὲν ἦταν ἰδιαίτερα εὐνοσημὴν ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία⁷⁵.

Σχετικὴ μὲ τὴ φορολογία εἶναι καὶ ἡ ἀναφορὰ σὲ κάποιον Ἀντίοχο⁷⁶, ὃς

73. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Fiscalité*, 27.

74. *Βίος Νίκωνος*, 112 στ. 16-21 (ΛΑΜΨΙΔΗΣ) καὶ 188 στ. 66-73 (SULLIVAN).

75. Ἐναν αἰῶνα ἀργότερα, ὁ ἰδρυτὴς τῆς Ἁγίας Μονῆς Ἀρείας, ἐπίσκοπος Ἄργους Λέων, στὸ «τυπικὸ» ἴδρυση τῆς μονῆς, ἀναφέρει ὡς μοναδικὰ λειτουργικὰ σκευὴ τῆς ἑνα ἀσημένιο δισκοπότηρο μαζί μὲ δύο ἀσημένιες λαβίδες, συνολικῆς ἀξίας τεσσάρων λιτρῶν καὶ δύο οὐγκιών, ἓνα μικρὸ ἀσημένιο σταυρὸ, δύο ζευγάρια χάλκινα δισκοπότηρα, καθῶς καὶ δύο μεταξωτὰ μανδήλια μὲ διακόσμηση ἀπὸ γράμματα, βλ. Γ. ἈΘ. ΧΩΡΑΣ, *Ἡ Ἁγία Μονὴ Ἀρείας ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ καὶ πολιτικῇ ἱστορίᾳ Ναυπλίου καὶ Ἄργους*, Ἀθήνα 1975, 249 § ια'.

76. Ὁ συγκεκριμένος Ἀντίοχος εἶναι γνωστός μόνο ἀπὸ τὸ *Βίο* τοῦ Νίκωνος, βλ. Marina LOUKAKI, *Contribution à l'étude de la famille Antiochos*, *REB* 50 (1992), 187 καὶ σημ. 15. Ἡ χρονολογία τοῦ συμβάντος εἶναι ἀγνωστή.

τὴν δουκικὴν μὲν ἀρχὴν διεῖπε τῆς τῶν ἐθνικῶν χώρας, δηλαδή ἦταν δούκας τῶν Μελιγγῶν, σλαβικῆς ομάδας ἐγκατεστημένης στὸν Ταύγετο⁷⁷. Ἡ μονὴ τοῦ ὀσίου Νίκωνος εἶχε στὴν κατοχὴ τῆς μετόχι τὸ ὁποῖο γεινιάζε μετὰ τὴν περιοχὴ τῶν Μελιγγῶν. Σὲ περιοδεῖα τοῦ στὴν περιοχὴ ὁ Ἀντίοχος ἀποφάσισε νὰ ἐγκατασταθεῖ στὸ μετόχι: *καταγωγὴν τὸν τόπον ποιεῖν ἐπέτατεν*⁷⁸. Δὲν πρόκειται γιὰ καταπάτηση μοναστηριακῆς γῆς, ὅπως ἀναφέρει ὁ Λαμφίδης⁷⁹. Πιθανότερο εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ τὴν ὑποχρέωση παροχῆς καταλύματος σὲ ἀξιωματούχους, οἱ ὁποῖοι μετακινούνταν γιὰ ὑπηρεσιακοὺς λόγους⁸⁰. Ἡ ὑποχρέωση ἦταν ἀρκετὰ ἐπαχθὴς, διότι συνεπαγόταν καὶ τὴν ὑποχρέωση συντήρησης τοῦ ἀξιωματοῦχου καὶ τῆς ἀκολουθίας του. Μὲ ἓναν πραγματικὰ ἐπιτυχημένο τρόπο οἱ μοναχοὶ καταφέρνουν νὰ ἐκδιώξουν ἀπὸ τὸ μετόχι τὸν Ἀντίοχο, σκηνοθετώντας τὴν ἐμφάνιση τοῦ νεκροῦ Νίκωνος⁸¹. Ἡ μονή, λοιπόν, ἔρχεται ἀκόμα μιὰ φορὰ σὲ σύγκρουση μετὰ κρατικὸ ἀξιωματοῦχο γιὰ ἓνα θέμα τὸ ὁποῖο ἔχει σχέση μετὰ κάποια ἔμμεση φορολογία.

Ὁ ποнокέφαλος, τὸν ὁποῖο προκαλοῦσαν οἱ φορολογικοὶ ὑπάλληλοι στὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς μετὰ τὶς φορολογικὲς τοὺς ἀπαιτήσεις, ἔχει καταγραφεῖ καὶ στὸ *Βίο* τοῦ ὀσίου Πέτρου ἐπισκόπου Ἄργους, ὁ ὁποῖος γεννήθηκε γύρω στὸ 850 καὶ πέθανε μετὰ τὸ 920 καὶ τοῦ 928⁸². Ὁ Πέτρος δὲν δίσταζε, σύμφωνα μετὰ τὸ βιογράφο του, νὰ διανέμει στοὺς πένητες τὴ γεωργικὴ παραγωγὴ ἐκάστου ἔτους, χωρὶς νὰ περιμένει νὰ ἀνατιμηθοῦν τὰ ἀγαθὰ ὥστε νὰ κερδοσκοπήσει, χωρὶς νὰ νοιάζεται γιὰ μιὰ ἐνδεχόμενη περίοδο σιτοδείας, χωρὶς νὰ φοβᾶται τὶς πιέσεις τῶν *ἐπηρεαστῶν*, καὶ μὴ διστάζοντας ἀκόμα καὶ νὰ δανειστεῖ προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς οικονομικὲς τοὺς ἀπαιτήσεις⁸³. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι ὁ Θεὸς ἀντήμειψε τὴ συμπεριφορὰ του αὐτὴ δίνοντάς του τὸ σιτὴ ἀφθονία ἀγαθῶν ὥστε καὶ τὸ δάνειο νὰ ἀποπληρώσει καὶ νὰ βοηθᾶ πλου-

77. Ἡ ταύτιση τῶν ἐθνικῶν μετὰ τοὺς Μελιγγούς γίνεται ἀπὸ τὸ συγγραφέα σὲ ἄλλο χωρίο: *Βίος Νίκωνος*, 124 στ. 4-6 (ΛΑΜΦΙΔΗΣ) καὶ 206 στ. 2-5 (SULLIVAN). Βλ. συγκεντρωμένη τὴ βιβλιογραφία σχετικὰ μετὰ τοὺς Μελιγγούς, στὸ PHILIPPIDIS-BRAAT, *Inscriptions*, 330-331 ἀρ. 70.

78. *Βίος Νίκωνος*, 114 στ. 2-9 (ΛΑΜΦΙΔΗΣ) καὶ 190 στ. 2-11 (SULLIVAN).

79. ΛΑΜΦΙΔΗΣ, *Ὁ ἐκ Πόντου ὀσιος Νίκων*, 452.

80. Πὰ τὴν ὑποχρέωση αὐτὴ, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*, 91.

81. *Βίος Νίκωνος*, 114 στ. 25-34 (ΛΑΜΦΙΔΗΣ) καὶ 192 στ. 30-41 (SULLIVAN).

82. Πὰ τὸ χρονολογικὸ πλαίσιο τοῦ βίου τοῦ Πέτρου Ἄργους, βλ. Κ. Θ. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἄγιος Πέτρον ἐπισκόπον Ἄργους, Βίος καὶ λόγοι*, Ἀθήνα 1976, 3-4, 435.

83. *Βίος Πέτρου Ἄργους*, 240 § 11 (ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ): *οὐ γὰρ ἀνέμενε τὸν σίτον ἢ τι τῶν γεωργίων τιμουλκείσθαι, ἀλλ' αὐτὸ καθ' αὐτὸ τῶν ἐπετείων καρπῶν καὶ τῶν ἄλλων εἰδῶν, ὁποῖον ἂν ἦ, διεδίδον τοῖς πένητον οὐ τοῦ καιροῦ στοχαζόμενος τῆς ἐνδείας, οὐ τὴν βίαν τῶν ἐπηρεαστῶν ὑπιδόμενος, ὡς, εἰ δέησι, δανείῳ χρῆσθαι πολλάκις κάκειναι κορηννῖνα τὸ ἄπληστον.*

σιοπάροχα τούς ένδεεις⁸⁴. Τί μπορεί νά σημαίνει αὐτή ἡ στάση τοῦ Πέτρου; Ὁ ὄρος *ἐπηρεαστής* δὲν μαρτυρεῖται σέ βυζαντινά κείμενα. Στὴν ἀρχαία ἐλληνική γραμματεία *ἐπηρεάζω* σημαίνει ἐνοχλῶ, ἐνῶ ὁ ὄρος *ἐπηρεαστής* δηλώνει τὸν ἐνοχλητικό. Τὸ Βυζαντιο διατήρησε τὴν ἀρνητικὴ σημασία τοῦ ρήματος *ἐπηρεάζω* ἀλλὰ τοῦ ἔδωσε ταυτόχρονα καὶ τεχνικό περιεχόμενο: *ἐπηρεάζω* κατέληξε νά σημαίνει ἐπιβάλλω κάποιο φόρο καὶ *ἐπήρεια* εἶναι ὁ φόρος⁸⁵. Ἐπομένως, κατ' ἐπέκταση, *ἐπηρεαστής* εἶναι ὁ φορολογικὸς ὑπάλληλος. Ἔτσι, ἡ πηγὴ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Πέτρος ἦταν ἀνένδοτος στὶς πιέσεις τῶν φορολογικῶν ὑπαλλήλων. Αὐτὸ τὸ ὅποιο θὰ μπορούσε, ἐνδεχομένως, νά ὑποθέσει κάποιος εἶναι ὅτι, διανέμοντας ὁ Πέτρος ἔξ ὀλοκλήρου τὴ γεωργικὴ πρόσοδο τῆς ἐκκλησίας του στοὺς φτωχοὺς, ἀδυνατοῦσε στὴ συνέχεια νά ἐκπληρώσει τὶς δικές του φορολογικὲς ὑποχρεώσεις καὶ ἀναγκαζόταν νά συνάπτει δάνεια. Δεδομένων τῶν χρονολογικῶν συντεταγμένων τῆς ζωῆς τοῦ Πέτρου, δὲν ἀποκλείεται τὰ γεγονότα τὰ ὅποια καταγράφει ὁ *Βίος* νά προσεγγίζουν χρονικὰ τὴν πληροφορία τοῦ Πορφυρογενήτου γιὰ τὴ φορολογία τῶν μονῶν τῆς Πελοποννήσου. Αὐτὸ τὸ ὅποιο διαφαίνεται γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ εἶναι ἡ δυσαρέσκεια τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν μὲ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία, ἡ ὁποία ἐπέβαλλε φορολογία τακτικὴ ἢ ἔκτακτη. Ἡ ἴδια ἐπιφύλαξη ἀπέναντι σὲ ὅ,τιδήποτε εἶχε σχέση μὲ ζητήματα φορολογίας ἐμφανίζεται καὶ στὸ τυπικὸ τῆς μονῆς Ἀρείας: ὁ ἴδρυτής της συνιστοῦσε ἐξαιρετικὴ προσοχὴ στὴν ἀποδοχὴ νέων δωρεῶν σὲ περίπτωση πού αὐτὲς συνεπάγονταν φορολογικὲς ἐπιβαρύνσεις, ἀπαγορευόντας νά γίνονται δεκτὲς δωρεές ἀκινήτων τὰ ὅποια ὑπέκειντο σὲ φορολογία. Σκοπὸς τῆς ἀπαγόρευσης ἦταν νά μὴν παρενοχλοῦνται οἱ μοναχοὶ ἀπὸ τοὺς φορολογικοὺς ὑπαλλήλους καὶ νά μὴν ἀντιμετωπίζουν περισπασμούς⁸⁶.

Ἡ Πελοπόννησος, μακρινὴ ἐπαρχία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, καλλιέργησε τὸ μοναχισμό, χωρὶς νά διαθέτει τὰ μεγάλα μοναστικά κέντρα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἢ τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου, χωρὶς νά τραβήξει ἰδιαίτερα τὴν προσοχὴ τῆς πρωτεύουσας, ἡ ὁποία ἐνδιαφερόταν κυρίως γιὰ τὴν τακτικὴ εἰσπραξὴ τῶν φόρων, ἐνῶ ὀρισμένες φορὲς χρησιμοποιοῦσε τὰ εἰσοδήματα πού προέρχονταν ἀπὸ τὴ φορολογία γιὰ νά χρηματοδοτήσει ἄλλα, μεγαλόπνοα, σχέδια. Ἔτσι, τὸ 1136, ὁ Ἰωάννης Β' Κομνηνὸς δώρισε, μεταξὺ ἄλλων, στὴ νεοῦδρυθεῖσα μονὴ τοῦ Παντοκράτορος στὴν Κωνσταντινούπολη τοὺς φόρους τῆς μητρόπολης Πατρῶν καὶ τῆς ἐπισκοπῆς Μεθώνης⁸⁷. Ἡ ἀνάπτυξη μονῶν

84. *Βίος Πέτρου Ἀργεῶν*, 240-242 § 12 (ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ).

85. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Fiscalité*, 85.

86. ΧΩΡΑΣ, *Ἡ «Ἁγία Μονή»*, 242 στ. 102-109.

87. P. GAUTIER, *Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator*, *REB* 32 (1974), 123 στ. 1548-1549.

καὶ εὐκτηρίων μέσα σὲ ἓνα περιβάλλον ἰσχυρῆς παρουσίας τῶν *δυνατῶν*, κοσμητικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν, ἀνάγκασε τὶς πελοποννησιακὲς μονές νὰ ἀναζητήσουν τὴν προστασία τῶν ἐκπροσώπων τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας, οἱ ὅποιοι ἀνῆκαν μὲν στὴν ἴδια ομάδα τῶν δυνατῶν, δὲν διέθεταν, ὅμως, ἐρείσματα στὴν περιοχή ἣ δὲν εἶχαν οἰκονομικὰ συμφέροντα, ὥστε νὰ καταστοῦν ἐνοχλητικοί.

ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΡΙΝΟΥ-ΠΙΚΟΥΛΑ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΑΣ: Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΝΙΚΩΝΟΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΟΕΙΤΕ

Ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ζητήματα τῆς μνημειακῆς τοπογραφίας τῆς βυζαντινῆς Λακεδαιμονίας* εἶναι ἐκεῖνο τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ, ποῦ οἰκοδόμησε ὁ Ὅσιος Νίκων στὰ τέλη τοῦ 10ου αἰώνα μ.Χ.¹. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι τόσο στὸν *Βίο*, ὅσο καὶ στὴ *Διαθήκη* τοῦ Ὁσίου², ἡ θέση ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ συνδυάζεται μὲ τὴ θέση τῆς Ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας Σπάρτης, ἡ ἀδυναμία τῆς ἔρευνας νὰ τεκμηριώσει ἀσφαλῆ πρόταση ταυτίσεως τῆς τελευταίας, ὑπῆρξε πάντοτε τὸ κυριότερο κώλυμα στὴν ταύτιση τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ.

Στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα τὸ σχετικὸ μὲ τὸν Ὅσιο ἄγιωνύμιο συσχετιζόταν μὲ τὴ νότια πλαγιά τοῦ λόφου Παλαιόκαστρο, ἀντέρεισμα πρὸς ἀνατολὰς τοῦ λόφου τῆς Ἀκροπόλεως τῆς ἀρχαίας Σπάρτης. Ἡ παλαιότερη συναφὴς μὲ τὴ θέση τοῦ ναοῦ μαρτυρία περιέχεται στὸν λόγο ποῦ ἐξεφώνησε τὸ 1894 ὁ Θεόκλητος Μηνόπουλος, μητροπολίτης Μονεμβασιάς-Σπάρτης καὶ κατόπιν ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν, στὴ μνήμη τοῦ Ὁσίου κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τῆς Εὐαγγελιστρίας στὴ Σπάρτη· ἡ θέση τοῦ ναοῦ τοῦ Ὁσίου προσδιορίζεται ὡς ἐξῆς «... ἐκτίσθη ὁ Ναὸς τοῦ Σωτῆρος εἰς τὸν φόρον, ἧτοι τὴν ἀγορὰν Λακεδαιμονίας... Ἡ ἐκκλησία αὕτη τὸ πάλαι ἐκαλεῖτο ἢ τοῦ Μάκαρος (Νίκωνος), κειμένη κατὰ τὴν τοποθεσίαν, ἧτις νῦν καλεῖται ἁγία Σωτεῖρα, ἅγιος Νίκων καὶ μάνδρα Πατρική (ἐπώνυμος τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος), ἔχουσα καμάρας, χρησιμεύουσα ὡς κελία τοῦ ἱεροῦ φροντιστηρίου καὶ διδασκαλείου τῶν

---

* Τὸ παρὸν σημεῖωμα εἶναι τὸ κείμενο τῆς ἀνακοινώσεως, συμπληρωμένο μὲ τίς ἀναγκαῖες παραπομπές. Πὰ τὴν πλήρη πραγμάτευση τοῦ θέματος, βλ. Ἐλένη ΚΟΥΡΙΝΟΥ, Ὁ ναὸς τοῦ Ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, *ΛΣ* 14 (1998), 89-103.

1. Ὁ.π., μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

2. Πὰ τὴ σχολιασμένη ἐκδοση τῶν κειμένων, βλ. Ὁδ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, Ὁ ἐκ Πόντου ὄσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε. (Κείμενα – Σχόλια), Ἀθήνα 1982, ὅπου ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Ἐπίσης, Τ. Α. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Εἰσαγωγή εἰς τὰς περὶ τὸν Ὅσιον Νίκωνα σπουδὰς, *Πελοποννησιακὰ* 24 (1999), *Παράρτημα* (= *Μνήμη τοῦ ὀσίου Νίκωνος τοῦ «Μετανοεῖτε»*), 5-26.

ἀρρώστων. Τῶν καμαρῶν τούτων λείψανα συνεχῆ σώζονται ἔτι καὶ νῦν»³. Ἡ πληροφορία τοῦ Θεοκλήτου Μηνοπούλου εἶναι πολὺ σημαντικὴ δεδομένου ὅτι, ὅπως ἀναφέρει ὁ Κομνηνός⁴, ὁ μητροπολίτης πῆρε μέρος στὶς ἀνασκαφές, ποὺ πραγματοποιήσε τὸ 1892/93 ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολὴ στὸ «κυκλικὸ οἰκοδόμημα», στὴ νότια πλαγιά τοῦ Παλαιοκάστρου⁵, καὶ συνεπῶς ἐγνώριζε καλῶς τὸν τόπο ποὺ περιγράφει· εἶναι ἐπίσης σαφές πῶς οἱ καμάρες γιὰ τὶς ὁποῖες γίνεταὶ λόγος εἶναι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα τῆς μεγάλης ρωμαϊκῆς στοᾶς, ποὺ ὀριοθετεῖ τὸ πλάτωμα τοῦ λόφου Παλαιόκαστρο ἀπὸ τὰ Ν/ΝΑ⁶. Ὅλιγα ἔτη ἀργότερα, τὸ 1905, ὁ ἐκ τῶν Ἀγγλῶν ἐρευνητῶν τῆς Σπάρτης G. Dickins, παραθέτοντας ἐπιγραμματικῶς τὰ κατάλοιπα τῶν βυζαντινῶν ναῶν, ποὺ σώζονταν ἕως τότε στὸν λόφο τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Σπάρτης καὶ στὸ Παλαιόκαστρο, σημείωσε μεταξύ ἄλλων ὅτι «A second Byzantine church exists close to the round building, a third known as Hagios Nikon or Hagios Sotéra, stood on a mound between the round building and the Stoa...»⁷. Ταυτόσημη πληροφορία περιέχεται σὲ ἀναφορὰ τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Γ. Σωτηριάδη, περὶ τῶν ἀγγλικῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν στὴ νότια πλαγιά τοῦ Παλαιοκάστρου τὸ 1906, τὶς ὁποῖες ἐπέβλεπε ὁ Ἐφορος ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς: «...τὴν διὰ τῶν τειχῶν τούτων εἴσοδον πρὸς τὴν ἀκρόπολιν καὶ πόλιν καί, ὡς φαίνεται πρὸς τὸ μέρος ἐκεῖνο, ὅπου συνήθως ὑποτίθεται ὅτι ἔκειτο ἡ ἀρχαία ἀγορά, νῦν δὲ καλεῖται Ἁγία Σωτεῖρα καὶ φέρει ἴχνη τοῦ ποτὲ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νίκωνος»⁸· ἡ πύλη τοῦ ὑπέρου τείχους γιὰ τὴν ὁποία κάνει λόγο ὁ Σωτηριάδης βρῖσκεται νότια καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ «κυκλικὸ οἰκοδόμημα» καὶ τὴ ρωμαϊκὴ στοᾶ⁹. Οἱ ἀναφορὲς τοῦ Θ. Μηνοπούλου, τοῦ Γ. Σωτηριάδου καὶ τοῦ G. Dickins συμπλῆττον: τοποθετοῦν τὸν ναὸ στὴ νότια πλαγιά τοῦ Παλαιοκάστρου, κοντὰ στὴ ρωμαϊκὴ στοᾶ καὶ τὴ Νότια Πύλη τοῦ ὑπέρου

3. Θεόκλητος Χ. ΜΗΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐπὶ τῇ μνήμῃ τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε καὶ ἐπὶ τοῖς ἔγκαινίσι τοῦ ἐν Σπάρτῃ ἐνοριακοῦ ναοῦ τοῦ Ἐθαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου*, Ἀθῆνα 1894, 7 σμμ. 1.

4. Π. ΚΟΜΝΗΝΟΣ, *Λακωνικὰ χρόνων προϊστορικῶν τε καὶ ἱστορικῶν*, τχ. Ε', Ἀθῆνα 1898, 279.

5. Ch. WALDSTEIN – C. MEANDER, Reports on Excavations at Sparta in 1893, *AJA* 8 (1893), 410-428. Πὰ τὴν ταύτιση τοῦ μνημείου μὲ τὸν Χορὸ στὴν Ἀγορὰ τῆς Σπάρτης, βλ. Ἐλένη ΚΟΥΡΙΝΟΥ, *Σπάρτη: Συμβολὴ στὴ μνημειακὴ τοπογραφία τῆς πόλεως*, Ἀθῆνα 2000, 114-127.

6. Πὰ τὴ θέση τῶν μνημείων, βλ. WALDSTEIN – MEANDER, Reports, 411 σχέδ. 17 καὶ κυρίως G. DICKINS, Laconia, II. Excavations at Sparta, 1906. Topographical Conclusions, *BSA* 12 (1905-6), πίν. VIII 3.

7. DICKINS, Laconia, 432.

8. Τὸ ἔγγραφο φέρει ἀρ. πρωτ. 4586/14-3-1906 τοῦ Ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως [παλαιὸ Ἀρχεῖο τοῦ ΥΠΠΟ].

9. Πὰ τὴ θέση τῆς, βλ. DICKINS, Laconia, πίν. VIII 3.

ρωμαϊκού τείχους του Παλαιοκάστρου –κατά τὸν Dickins μάλιστα μεταξύ τῆς ρωμαϊκῆς στοᾶς καὶ τοῦ κυκλικοῦ οἰκοδομήματος– καὶ δεδομένου ὅτι, ὅπως συνάγεται τουλάχιστον ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς τοῦ Dickins καὶ τοῦ Σωτηριάδου, δὲν ὑπῆρχαν ὁρατὰ κατάλοιπα ναοῦ στὴ θέση, προφανῶς ἀπηχοῦν τὴν τοπικὴν παράδοση γιὰ τὸ θέμα. Καὶ οἱ τρεῖς προτείνουν συγκεκριμένη ἔθεσι γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ναοῦ: «κατὰ τὴν τοποθεσίαν, ἦτις νῦν καλεῖται ἅγιος Σωτεῖρα, ἅγιος Νίκων καὶ μάνδρα Πατρίκη (ἐπώνυμος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος)...» ὁ Μηρόπουλος, «πρὸς τὸ μέρος ἐκεῖνο, ὅπου συνήθως ὑποτίθεται ὅτι ἔκειτο ἡ ἀρχαία ἀγορά, νῦν δὲ καλεῖται Ἁγία Σωτεῖρα...» ὁ Σωτηριάδης καὶ “...known as Hagios Nikon or Hagios Sotéra, stood on a mound between the round building and the Stoa” ὁ Dickins. Ἐπιπλέον εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅσο καὶ ἐνδεικτικὸ, ὅτι κανεὶς ἀπὸ τοὺς τρεῖς –καὶ προφανῶς οὔτε ἡ παράδοση τοῦ τόπου– δὲν συσχέτισε τὸν ναὸ τοῦ Ὁσίου μὲ τὴν τρίκλιτη βασιλικὴ ἐπάνω στὸν λόφο τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Σπάρτης, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μεγάλο μέρος τῶν ἰδιαίτερος ἐντυπωσιακῶν ἐρειπίων τῆς τελευταίας ἦταν πάντοτε ὁρατό¹⁰.

Οἱ ἀνασκαφές, ποὺ πραγματοποιήθηκαν κατὰ τὸ διάστημα τοῦ μεσοπολέμου ἀπὸ τοὺς Cuttle, Ἀδαμαντίου καὶ Σωτηρίου¹¹ στὴν τρίκλιτη βασιλικὴ τοῦ λόφου τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Σπάρτης, ὀδήγησαν στὸν συσχετισμὸ τῶν ἐντυπωσιακῶν ἐρειπίων τῆς μὲ τὸν ναὸ τοῦ Ὁσίου Νίκωνος καὶ παγιώθηκε ἔκτοτε, τόσο στὴν ἔρευνα ὅσο καὶ στὴ συνείδηση τῶν γηγενῶν, ἡ συγκεκριμένη ταύτιση¹².

Τὸ 1975 ὁ Βοκοτόπουλος, ἐξετάζοντας ἐκτενῶς τὸ ζήτημα τῆς χρονολόγησος τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀκροπόλεως, ἀπέδειξε ὅτι τὸ μνημεῖο χρονολογεῖται στὰ τέλη τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου –πιθανότατα στὸν 7ο αἰώνα– καὶ συνεπῶς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σχετίζεται μὲ τὸν ναὸ τοῦ Ὁσίου. Ἐπιπλέον, ἀκολουθώντας τὸν Dickins, κατέληξε ὅτι ὁ ναὸς πρέπει νὰ βρισκόταν μεταξύ τοῦ «κυκλικοῦ» οἰκοδομήματος καὶ τῆς ρωμαϊκῆς στοᾶς ἀλλὰ δὲν σωζόταν πλέον.

10. Βλ. ἐνδεικτικά, ὁ.π.

11. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Παρατηρήσεις στὴν λεγόμενη βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Νίκωνος, *Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975*, Β', Ἀθήνα 1976-1978, 224 σμμ. 2 καὶ 3, ὅπου παρατίθεται ὅλη ἡ σχετικὴ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ μνημείου βιβλιογραφία.

12. Ὁ Κουκουλὲς ἐξέφρασε, ἤδη τὸ 1935, ἀμφιβολίες γιὰ τὴν συγκεκριμένη ταύτιση καὶ ὑποστήριξε ὅτι ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Σπάρτης ἦταν τὸ καθολικὸν τῆς Λακεδαμονίας, βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Ἀρχμανδρίτου Μελετίου Εὐαγ. Γαλανοπούλου, ἱεροκήρυκος Σπάρτης, Βίος, πολιτεία, εἰκονογραφία, θαύματα, καὶ ἁμαρτικὴ ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος τοῦ «Μετανοεῖτε». Ἐν Ἀθήναις 1933 (βιβλιοκρισία), *ΕΕΒΣ* 11 (1935), 467-468. Πά τὴν ταύτιση μὲ τὸ καθολικὸ, βλ. ἐπίσης Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις, 280 σμμ. 1.

Κατά την πρόσφατη ανασκαφική διερεύνηση της ρωμαϊκής στοάς από την Άγγλική Αρχαιολογική Σχολή, αποκαλύφθηκε ότι στην έκταση μεταξύ του όρατου από παλαιά τμήματος της στοάς και του «κυκλικού οικοδομήματος», δηλαδή εκεί όπου ο Dickins, ακολουθώντας την τοπική παράδοση, ταύτισε τη θέση του ναού του Όσιου, υπάρχει ή συνέχεια και το άκρο της ρωμαϊκής στοάς και ότι δεν υφίστανται ίχνη από χριστιανικό ναό, ούτε οποιαδήποτε ένδειξη για την ύπαρξη, παλαιότερα, ενός ναού στη συγκεκριμένη θέση¹³. Η παραπάνω διαπίστωση προφανώς δεν αίρει την αξία της παραδόσεως για την ύπαρξη του ναού του Όσιου στη νότια πλαγιά του Παλαιοκάστρου, κοντά στη ρωμαϊκή στοά και το «κυκλικό οικοδόμημα».

Σήμερα στη νότια πλαγιά του Παλαιοκάστρου υπάρχουν τὰ ἀρχιτεκτονικά κατάλοιπα δύο βυζαντινῶν ναῶν, οἱ ὁποῖοι βρίσκονται, ἀντιστοιχῶς, κοντά στη ρωμαϊκή στοά και στο «κυκλικό οικοδόμημα» και συνεπῶς πληροῦν σέ γενικὲς γραμμὲς τὶς προϋποθέσεις, ὥστε νὰ διεκδικοῦν τὴν ταύτιση μὲ τὸν ναὸ τοῦ Όσιου.

Ὁ πρῶτος ναὸς βρίσκεται νότια ἀπὸ τὸ «κυκλικό οικοδόμημα». Ἀνασκαφικῶς μερικῶς τὸ 1892/3 ἀπὸ τοὺς Ch. Waldstein και C. Meander¹⁴ και ἡ ἀνασκαφή του συνεχίστηκε τὸ 1964 ἀπὸ τὸν Χρ. Χρηστοῦ¹⁵, χωρὶς ὅμως και πάλι νὰ ὀλοκληρωθεῖ. Ὁ ναὸς αὐτὸς δὲν ἀπασχόλησε ἰδιαίτερος τὴν ἔρευνα ἔκτοτε.

Ὁ δεύτερος ναὸς, τοῦ 10ου ἢ 11ου αἰῶνα, ἀποκαλύφθηκε τὸ 1989-92 σὲ ἀπόσταση περὶ τὰ 150 μ. Α/ΝΑ ἀπὸ τὸν προηγούμενο, νότια ἀπὸ τὸ κεντρικό τμήμα τῆς ρωμαϊκῆς στοάς¹⁶. Οἱ ἀνασκαφεῖς, G. B. Waywell και J. J. Wilkes, ἐπιχείρησαν τὴν ταύτισή του και τῶν δύο τουλάχιστον κεντρικῶν χώρων τῆς στοάς μὲ τὸν ναὸ και τὴ μονὴ τοῦ Όσιου Νίκωνος¹⁷, σημειώνοντας πάντως ὅτι ἀπαιτεῖται ἐπέκταση και ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας γιὰ τὸν προορισμὸ τῶν ἀναγκαίων ἀποδείξεων.

Εἶναι σαφές, πιστεύω, ὅτι ἡ διατύπωση ὁποιασδήποτε προτάσεως ταυτίσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Όσιου προϋποθέτει τὴν ἐξέταση τῶν συναφῶν τοπογραφικῶν πληροφοριῶν, ποὺ περιέχει ὁ Βίος και ἡ Διαθήκη του, σὲ συνδυασμὸ μὲ

13. G. B. WAYWELL – J. J. WILKES, Excavations at Sparta: the Roman Stoa, 1988-91. Part II, BSA 89 (1994), 393-397. Πὰ τὴν ταύτιση τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Όσιου κοντὰ στοῦ δυτικὸ «ἄκρο» τῆς ρωμαϊκῆς στοάς, βλ. ἐπίσης Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Ἡ τοπογραφία και ἀρχαιολογία τῆς μεσοβυζαντινῆς Πελοποννήσου στὰ κείμενα τοῦ ὀσιου Νίκωνος. (Περίληψη), Πελοποννησιακά 24 (1999), Παράρτημα (= Μνήμη τοῦ ὀσιου Νίκωνος τοῦ «Μετανοεῖτε»), 46-47.

14. WALDSTEIN – MEANDER, Reports, 412. DICKINS, Laconia, 432.

15. Χρ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Ἀνασκαφὴ Ἀκροπόλεως Σπάρτης, ΠΑΕ 1964, 105-106.

16. WAYWELL – WILKES, Excavations at Sparta, 387-389.

17. Ὁ.π., 424-429.

τήν πλήρη ἀξιοποίηση τῶν δεδομένων τῆς μνημειακῆς τοπογραφίας τῆς πόλεως τῶν ρωμαϊκῶν καὶ ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ εἰδικά ὅσον ἀφορᾷ στὴ θέση τῆς Ἄγορᾶς. Παλαιὰ καὶ πρόσφατα ἀνασκαφικὰ εὐρήματα ἀλλὰ καὶ πλῆθος ἄλλων ἐνδείξεων, καθιστοῦν ἀσφαλῆ πλέον τὴν ταύτιση τῆς Ἄγορᾶς τῆς Σπάρτης ἐπάνω στὸ πλάτωμα τοῦ Παλαιοκάστρου, βόρεια δηλαδὴ ἀπὸ τὴ μεγάλη ρωμαϊκὴ στοά¹⁸. Στὴν ἴδια θέση ἀσφαλῶς βρισκόταν καὶ ἡ Ἄγορὰ τῆς Λακεδαιμονίας.

Ἡ ταύτιση τῆς θέσεως τῆς Ἄγορᾶς ἐξασφαλίζει βαρύνουσα ἐνδειξη γὰρ τὴν ταύτιση τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀσίου, δεδομένου ὅτι στὸν *Bío* καὶ στὴ *Διαθήκη* ἡ θέση τοῦ ναοῦ σχετίζεται ἀμέσως ἢ ἐμμέσως μὲ αὐτὴν τῆς Ἄγορᾶς: οἱ ἀναφορῆς ἀφοροῦν στὸν χῶρο ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ σὲ σχέση μὲ τὴν Ἄγορὰ καὶ στὴ θέση του σὲ σχέση μὲ τὸν καθολικὸ ναὸ τῆς Λακεδαιμονίας, δηλαδὴ τὴ μεγάλη βασιλικὴ τῆς Ἀκροπόλεως.

Στὸν *Bío*¹⁹ μαρτυρεῖται ὅτι ὁ ναὸς οἰκοδομήθηκε *κ ο ν τ ἂ*²⁰ στὴν Ἄγορὰ καὶ ὄχι *σ τ ἦ ν ἴ δ ι α τ ἦ ν Ἄ γ ο ρ ἂ*²¹, ὅπως ἔχει καθιερωθεῖ στὴν ἔρευνα, λόγῳ παρερμηνείας τῆς καταχρηστικῆς προθέσεως *ἄχρι*. Ἡ *Διαθήκη*²² συσχετίζει ἐπίσης τὸν ναὸ μὲ τὸν *φόρον* καὶ παρέχει ἰσχυρῆς ἐνδείξεις ὅτι ὁ χῶρος ἰδρύσεως τοῦ σταυροπηγιακοῦ ναοῦ δὲν ἦταν αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ Ἄγορὰ²³. Ἐπιπλέον, σύμφωνα μὲ τὸν *Bío*, ἡ Ἄγορὰ βρισκόταν μεσημβρινῶς τῆς μονῆς τοῦ Ὀσίου²⁴.

Σύμφωνα μὲ τὰ προαναφερόμενα ὁ ναὸς στὴ ρωμαϊκὴ στοά, πὺν κατὰ τὴν πρόταση τῶν Waywell – Wilkes πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ ἐκεῖνον τοῦ Ὀσίου, πληροὶ βεβαίως τὴν προϋπόθεση γειτνιάσεως μὲ τὴν Ἄγορὰ, ὄχι ὁμως καὶ αὐτὴν τοῦ προσανατολισμοῦ τῆς θέσεώς του σὲ σχέση μὲ τὴν Ἄγορὰ: ἡ τυχὸν ἀποδοχὴ τῆς συγκεκριμένης ταυτίσεως προϋποθέτει τὴ συνολικὴ ἀπόρριψη τῆς τοπογραφικῆς πληροφορίας πὺν παρέχει ὁ *Bíos* σχετικά μὲ τὴ θέση τῆς Ἄγορᾶς μεσημβρινῶς τῆς μονῆς. Ἐπιπλέον, ἡ διάρκεια ζωῆς τοῦ ναοῦ στὴ ρωμαϊκὴ στοά, ὅπως πιστοποιεῖται ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφικῆς διερευνήσε-

18. Πὰ τὴν τεκμηρίωση τῆς ταυτίσεως βλ. ΚΟΥΡΙΝΟΥ, *Σπάρτη*, 99-108.

19. *Bíos Níkωνος*, 68 § 25, 190 § 25.

20. Ἡ ὀρθὴ ἐρμηνεία τῆς καταχρηστικῆς προθέσεως *ἄχρι* εἶναι μέγρι, ἔως, βλ. H. G. LIDDELL – R. SCOTT – H. S. JONES, *A Greek-English Lexicon*, Ὁξφόρδη 1940⁹, σ.ν. Πρβλ. *Photii Patriarchae Lexicon*, ἔκδ. Chr. THEODORIDIS, I, Βερολίνο – Νέα Ὑόρκη 1982, Α 3457: *ἄχρι, ἄχρισ*.

21. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ (βλ. σημ. 12), 467· ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Παρατηρήσεις, 273· ΛΑΜΠΙΔΗΣ, Ὁ ἐκ Πόντου ὀσιος Νίκων, 426, 456.

22. *Διαθήκη Νίκωνος*, 251-252.

23. Πὰ τὴν πραγματέυση τοῦ θέματος, βλ. ΚΟΥΡΙΝΟΥ, Ὁ ναὸς τοῦ Ὀσίου Νίκωνος, 99-101.

24. *Bíos Níkωνος*, 152 § 55, 237 § 55.

ως του μνημείου, δέν τεκμηριώνει τόν συσχετισμό μέ τόν ναό και τή μονή του 'Οσίου²⁵.

Τò μνημείο πού πληροί τις περισσότερες προϋποθέσεις για τήν ταύτιση του μέ τόν ναό του 'Οσίου Νίκωνος είναι ó βυζαντινός ναός νοτιοδυτικά και σέ άμεση έπαφή μέ τò «κυκλικό οίκοδόμημα» πρόκειται για τόν ναό, ó όποιος, όπως ήδη άναφέρθηκε, άνασκάφηκε μερικώς τò 1892/3 από τούς Ch. Waldstein και C. Meander και τò 1964 από τόν Χρ. Χρήστου.

Τò άποκαλυφθέν τμήμα του ναού έχει έσωτερικό μήκος μεγαλύτερο τών 10 μ. και έσωτερικό πλάτος περί τά 8 μ. ΒΔ από τόν ναό έχει άποκαλυφθεί ένα μεγάλο επίμηκες κτήριο διαρθρωμένο σέ δύο τουλάχιστον όρφους. Διακρίνονται πολλές οίκοδομικές φάσεις, από τις όποιες οί παλαιότερες δέν μποροϋν νά χρονολογηθοϋν, από τά όρατά σήμερα κατάλοιπα, σέ καμία περίπτωση ένωρίτερα από τά ύστερα ρωμαϊκά χρόνια κ.έ. 'Η διάταξη στόν χώρο τών παραπάνω κτηριακών καταλοίπων και ή συγγενής μέ τόν βυζαντινό ναό τοιχοδομία του συγκροτήματος, κυρίως στα άνωτερα σωζόμενα τμήματά του, καθιστοϋν εύλογο τόν συσχετισμό του μέ τόν τελευταίο. Έκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι πρόκειται για σύνολο κτηρίων, για ένα συγκρότημα μονής.

'Ο χρόνος κατασκευής και του ναού και τμημάτων του επιμήκους κτηρίου έπιπτεει στα χρονικά όρια δράσεως του 'Οσίου στη Λακεδαμονία.

'Η θέση του ναού και τής μονής στο «κυκλικό οίκοδόμημα» άνταποκρίνεται ίκανώς στα τοπογραφικά στοιχεία που παρέχουν ó *Βίος* και ή *Διαθήκη* του 'Οσίου. Είναι κοντά στην Άγορά, χαμηλότερα από τόν καθολικό ναό τής Λακεδαμονίας –τόν έπονομαζόμενο «βασιλική του 'Οσίου Νίκωνος»–, και παρεμβάλλεται μεταξύ αύτου και τής Άγοράς, σέ θέση που άντιστοιχεί στα τοπογραφικά στοιχεία του *Βίου*²⁶. Έπιπλέον, ή Άγορά βρίσκεται ΝΑ/Α του συγκεκριμένου ναού και τών καταλοίπων τής μονής, πληροί δηλαδή και τήν τοπογραφική ένδειξη που παρέχει ó *Βίος* για τή θέση τής Άγοράς μεσημβρινώς τής μονής του 'Οσίου Νίκωνος.

Στά άγιολογικά κείμενα, *Βίο* και *Διαθήκη* του 'Οσίου, ύπάρχει έπίσης συσχετισμός τής θέσεως του ναού, που οίκοδόμησε ó 'Όσιος, μέ τόν χώρο όπου παιζόταν τò *τζυγκάνιον*²⁷.

'Η ταύτιση του Τζυγκανιστηρίου τής Λακεδαμονίας έχει κατά καιρούς άπασχολήσει τήν έρευνα. 'Ο Φ. Κουκουλές ύποστηρίζει ότι ó εύρως έπίπεδος

25. Πά έκτενή παράθεση τών έπιχειρημάτων, που τεκμηριώνουν, κατά τήν άποψη μου, τήν άπόρριψη τής ταυτίσεως του ναού του 'Οσίου Νίκωνος μέ τόν ναό νότια από τò κεντρικό τμήμα τής ρωμαϊκής στοάς, βλ. ΚΟΥΡΙΝΟΥ, 'Ο ναός του 'Οσίου Νίκωνος, 93-97.

26. Πρβλ. *Βίος Νίκωνος*, 66, 68 § 25, 190 § 25.

27. Για τò *τζυγκάνιον*, βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Γ, Άθήνα 1949, 139-142. Πά τή θέση του ναού του 'Οσίου Νίκωνος και για τò τσουγγάνιον, βλ. έπίσης Ν. Δ.

χώρος του τζυγκανιστηρίου πρέπει να εύρισκόταν κάτω (= χαμηλότερα) από τον ναό²⁸ και ο Ό. Λαμφίδης παρατηρεί ότι το Τζυγκανιστήριο της Λακεδαιμονίας αναφέρεται στον *Βίο* και στη *Διαθήκη* με διαφορετικό κατά περιπτώσεις τρόπο²⁹. Στόν *Βίο*³⁰ αναφέρεται ή δχληση που έπροκαλείτο από τους θορυβώδεις άγωνιζομένους κατά την τέλεση του έσπερινού στον ναό και το θαύμα της τιμωρίας του στρατηγού Γρηγορίου, ενώ στη *Διαθήκη*³¹ περιγράφεται ή προσπάθεια του Όσιου να μεταστρέψει τή γνώμη των άρχόντων οί όποιοι *διά να παίζουσι το τζουγκάνιον δέν με άφίναςιν να κάμω τήν έκκλησίαν*.

Είναί προφανές ότι οί αναφορές του Τζυγκανιστηρίου, τόσο στόν *Βίο*, όσο και στη *Διαθήκη* του Όσιού, δέν τεκμηριώνουν τήν ταύτισή του χαμηλότερα και κάτω από τον ναό, αλλά πολύ κοντά του (*Διαθήκη*, *Βίος*) και μάλιστα ύψηλότερα από αυτόν (*Βίος*). Τή μεγαλύτερη σύγχυση στην προσπάθεια ταυτίσεως της θέσεως του συγκεκριμένου χώρου σέ σχέση με τον ναό του Όσιου Νίκωνος προξένησε στην έρευνα μάλλον ή χρήση του έπιρρήματος *ένερθεν* στά οικεία χωρία του *Βίου*³², που συνήθως παρερμηνεύεται ως «άπό κάτω, χαμηλότερα από...». Τό έπίρρημα όμως στη συγκεκριμένη περίπτωση συνοδεύει ρήμα κινήσεως, *συνέρρεον*, και φανερώνει τήν κίνηση από κάτω (άπό τήν πόλη;) πρός τά επάνω, δηλαδή τήν ανάβαση των *φιλιπποτών* από τά έπίπεδα εδάφη, χαμηλότερα από τον ναό, στόν χώρο όπου γινόταν τό άγώνισμα, ύψηλότερα από αυτόν. Κατά τήν άποψή μου τό Τζυγκανιστήριο της Λακεδαιμονίας ταυτίζεται με τό λεγόμενο «κυκλικό οικόδομημα», τό όποίο με έμβαδόν ύπερ του 1,5 στρέμματος προσεφέρετο ιδανικώς για τό συγκεκριμένο άγώνισμα.

Η άπόσταση του ναού του Όσιού Νίκωνος, που έταύτισα παραπάνω, άπό τή θέση, όπου ή παράδοση τοποθετούσε τον ίδιο ναό είναι πολύ μικρή, περίπου 50-60 μ. Ο ίδιος ό ναός του Όσιού δέν ήταν όρατός έπιφανειακώς έως τά τέλη του 19ου αιώνα, όμως ή προφορική παράδοση του τόπου διατηρούσε ζωντανή, από γενεά σέ γενεά, τή μνήμη της ύπάρξεώς του στη νότια πλαγιά του Παλαιοκάστρου. Με αυτόν λοιπόν ταυτίστηκε τό μόνο σημείο της συγκεκριμένης θέσεως, που έμφανώς έκρυβε παλαιότερα οικόδομικά κατάλοιπα: τό πλησιόχωρό του χαμηλό έξαγμα γής, μεταξύ του Χορού και της Στοάς, τό όποίο όμως, όπως άπεδείχθη, έκάλυπτε μόνον τό δυκικότατο τμήμα και πέρας της δεύτερης.

ΠΙΕΡΡΟΣ, Περί της θέσεως του ναού του Χριστού Σωτήρος του Όσιού Νίκωνος και του παγίου του τσουγκανίου, *Πελοποννησιακά* 24 (1999), *Παράρτημα* (= *Μνήμη του όσιου Νίκωνος του «Μετανοείτε»*), 49-64.

28. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ (βλ. σημ. 12), 466.

29. ΛΑΜΦΙΔΗΣ, *Ο έκ Πόντου όσιος Νίκων*, 428, 458.

30. *Βίος Νίκωνος*, 78, 80 § 29, 197 § 29.

31. *Διαθήκη Νίκωνος*, 252.

32. *Βίος Νίκωνος*, 80 § 29, 197 § 29.

ΗΛΙΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – ΤΙΤΟΣ ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ

Ο ΜΟΝΑΧΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ ΚΑΙ Η ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΤΟΥ ΣΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΣΚΥΛΙΤΖΗ

Το εικονογραφημένο χειρόγραφο του Σκυλίτζη που βρίσκεται σήμερα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μαδρίτης, περιλαμβάνει 30 τετράδια, όλα γραμμένα από τον ίδιο γραφέα, με εξαίρεση το 11ο και το 25ο που έχουν γραφεί από άλλο, μεταγενέστερο, χέρι. Κατά διαστήματα έχουν αφαιρεθεί στο κείμενο κενά για την εικονογράφηση του. Τα πρώτα 10 τετράδια και το 30ό έχουν ζωγραφηθεί από ομάδα καλλιτεχνών προσκολλημένων στη βυζαντινή παράδοση. Αντίθετα, τα τετράδια από το 12ο έως το 29ο, με εξαίρεση το 16ο που έχει χαθεί, έχουν ζωγραφηθεί από ομάδα καλλιτεχνών των οποίων οι μικρογραφίες, μολοντί εμφανίζονται από τη βυζαντινή παράδοση, είναι δυτικού ύφους. Στο 11ο και 25ο τετράδιο του δεύτερου γραφέα, στο γραπτό κείμενο, παρεμβάλλονται κενά διαστήματα που δεν έχουν μικρογραφίες, γεγονός που οδήγησε στην υπόθεση ότι, όταν αντικαταστάθηκαν τα δύο τετράδια που είχαν εκπέσει δεν υπήρχαν πλέον οι καλλιτέχνες για τη διακόσμησή τους¹. Η χρονολόγηση του κώδικα στο πρώτο μισό του 12ου αιώνα είναι σήμερα γενικώς αποδεκτή² αλλά για τον τόπο προέλευσής του οι απόψεις διίστανται. Ως τόπος προέλευσής του

---

1. S. C. ESTOPÁÑAN, *Skyllitzes Matritensis, Reproducciones y miniaturas*, I, Βαρκελώνη – Μαδρίτη 1965· A. GRABAR – M. I. MANOUSSACAS, *L'illustration du manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid*, Βενετία 1979 (στο εξής GRABAR – MANOUSSACAS, *Skyllitzès*). Οι εντός του κειμένου μας αναφορές στις μικρογραφίες του κώδικα γίνονται με βάση την πρόσφατη πανομοιότυπη έκδοση: Ιωάννου Σκυλίτζη *Σύνοψις Ιστοριών. Κώδικας vitr. 26-2 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Μαδρίτης*, επιμ. Α. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Αθήνα 2000 (στο εξής *Κώδικας Σκυλίτζη*).

2. Ο κώδικας αρχικά είχε χρονολογηθεί στο 13ο αιώνα, βλ. I. ŠEVČENKO, *Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Skylitzes*, *DOP* 23-24 (1969-1970), 188· GRABAR – MANOUSSACAS, *Skyllitzès*, 12, 155, 172-174. Αυτή την άποψη υποστηρίζει, ακόμη, ο P. BADENAS DE LA PEÑA, Ο Σκυλίτζης της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Μαδρίτης, *Κώδικας Σκυλίτζη*, 17-18. Τη χρονολόγηση του κώδικα στο 12ο αιώνα υποστήριξε, βασισμένος σε παλαιογραφικά κριτήρια, ο N. WILSON, *The Madrid Skylitzes, Scriptura e Civiltà* 2 (1978), 209-219, άποψη που αποδέχονται ο I. ŠEVČENKO, *The Madrid Manuscript of the Chronicle of Skylitzes in the Light of its New Dating, Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, επιμ. I. HUTTNER, Βιέννη 1984, 117-130, ο N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΝΣ, Η στολή του επάρχου κι ο Σκυλίτζης της Μαδρίτης, *Ευφρόσυνον. Άφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, 2, Αθήνα 1992, 430-432 και η Βασιλική ΤΣΑΚΜΑΛΑ, Οι μικρογραφίες του Σκυλίτζη της Μαδρίτης, *Κώδικας Σκυλίτζη*, 65, 82-83.

χειρογράφου έχουν προταθεί το Παλέριο³, η Μεσσήνη⁴ αλλά και η Κωνσταντινούπολη⁵. Με εξαίρεση τον Ι. Ξενόκο⁶ που υποστήριξε ότι ο Σκυλίτζης της Μαδρίτης είναι πρωτότυπο έργο, όσοι ασχολήθηκαν έως σήμερα με το χειρόγραφο καταλήγουν ότι πρόκειται για αντίγραφο ενός, χαμένου σήμερα, εικονογραφημένου προτύπου.

Στην παρούσα μελέτη, έχοντας υπόψη μας τις παραπάνω απόψεις αλλά και τη διαφαινόμενη νέα τάση αμφισβήτησής τους, θα ασχοληθούμε με τις μικρογραφίες των φφ. 84^r, 84^v και 85^r του 10ου τετραδίου του χειρογράφου. Οι μικρογραφίες αυτές, σε αμιγώς βυζαντινό ύφος, ανήκουν στο πρώτο μέρος του κώδικα. Στα φύλλα όπου βρίσκονται οι μικρογραφίες, ο γραφέας, έχοντας αφήσει τα υπολογισμένα κενά για την εικονογράφηση του κειμένου, μας παραδίδει το 6ο κεφάλαιο του Σκυλίτζη από τη βασιλεία του αυτοκράτορα Βασιλείου Α', το οποίο αναφέρεται στην αποστολή του νεαρού Βασιλείου στην Πάτρα, και σε όσα διαδραματίστηκαν εκεί στο ναό του Αγίου Ανδρέα και στον οίκο της αρχόντισσας Δανηλίδος⁷, επί βασιλείας Μιχαήλ Γ', προτού ακόμη ο Βασίλειος σχετισθεί με τον ίδιο τον αυτοκράτορα⁸. Οι παραπάνω μικρογραφίες εντάσσονται σε έναν κύκλο δώδεκα συνολικά μικρογραφιών που εικονί-

3. Το περιβάλλον της Σικελίας είχε προτείνει ο ΞΕΝΟΚΟ, *Poems*, 188, ενώ το Παλέριο οι GRABAR – MANOUSSACAS, *Syklitzēs*, 194-195 και ο WILSON, *The Madrid Scylitzes*, 215-219. Στην τελευταία του αναθεωρημένη άποψη ο Ι. ΞΕΝΟΚΟ, *The Madrid Manuscript*, 117-130, υποστηρίζει το Παλέριο.

4. ΤΣΑΚΜΑΔΑ, *Οι μικρογραφίες του Σκυλίτζη της Μαδρίτης*, 88-90.

5. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Η στολή του επάρχου*, 430-432. Νεάπολη, Σικελία, Κωνσταντινούπολη, Άρτα και Νίκαια είναι τα πιθανά κέντρα προέλευσης του χειρογράφου κατά τον ΒΑΔΕΝΑΣ, *Ο Σκυλίτζης της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Μαδρίτης*, 17-18.

6. ΞΕΝΟΚΟ, *The Madrid Manuscript*, 125-130. Ο Ι. Ξενόκο, σε συζητήσεις μαζί μας για τον κώδικα της Μαδρίτης, τον Απρίλιο του 2002 στην Αθήνα, μας κατέστησε σαφές ότι συνεχίζει να τον θεωρεί πρωτότυπο έργο.

7. Διατηρούμε το επικρατήσαντα τύπο Δανηλίδς-Δανηλίδος, αν και στις συζητήσεις μας ο Ι. Ξενόκο προτείνει πάντα Δανηλίδς-Δανηλίνος, όπως διαβάσαμε μαζί του και στο σχετικό απόσπασμα του υπό έκδοση χειρογράφου του *Βίου Βασιλείου*. Στο άρθρο της Βαρβάρας ΚΟΥΤΑΒΑ-ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑ, *Qui était Danielis?, Byzantion* 71 (2001), 98-109, με θέμα τη Δανηλίδα, η συγγραφέας παρερμηνεύει το άρθρο του Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ, *Το επεισόδιο της Δανηλίδας. Πληροφορίες καθημερινού βίου ή μυθολογικά στοιχεία, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνμποσίου, Ή Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην έλληνοιστική και ρωμαϊκή παράδοση, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988*, επιμ. Χριστίνα Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ, Αθήνα 1989, 375-380, όπου επανειλημμένως δηλώνεται ότι δεν αμφισβητείται η ιστορικότητα του προσώπου της Δανηλίδος και ότι ο έλεγχος της μυθολογίας και της αφηγηματικής κατασκευής αποτελεί προϋπόθεση για τη διερεύνηση της ιστορικότητας του επεισοδίου.

8. Για τα ιστορικά, φιλολογικά και ιδεολογικά προβλήματα του επεισοδίου, βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, *Το επεισόδιο της Δανηλίδας*, 375-380· Ι. ΞΕΝΟΚΟ, *Re-reading Constantine Porphyrogenitus*,

ζουν επεισόδια από την ιστορία της νεότητας του Βασιλείου (φφ. 82^β-86^α). Ας σημειωθεί ότι, μετά το 12ο επεισόδιο της ιστορίας της νεότητας του Βασιλείου ακολουθούν τέσσερις ακόμη μικρογραφίες (φφ. 86^{νβ}-87^{νβ}), και –στη συνέχεια– το 11ο τετράδιο του δεύτερου γραφέα του χειρογράφου που στερείται μικρογραφιών (φφ. 88^Γ-95^Υ)⁹. Τέλος, σε όλο το 12ο και σε μέρος του 13ου τετραδίου εικονογραφείται το υπόλοιπο της βασιλείας του Βασιλείου, τη φορά αυτή από την ομάδα των δυτικού ύφους μικρογράφων. Έτσι, λοιπόν, το κείμενο του Σκυλίτζη που αφορά στον Βασίλειο έχει τη ιδιομορφία να καταλαμβάνει στον κώδικα το τμήμα εκείνο ακριβώς όπου βρίσκονται συγκεντρωμένα πολλά από τα προβλήματα που παρουσιάζει ο κώδικας. Στις μικρογραφίες όπου εικονογραφούνται τα επεισόδια της πατρικής περιπέτειας του Βασιλείου θεωρούμε ότι αντιπροσωπεύονται ορισμένα από τα πιο σημαντικά προβλήματα του χειρογράφου.

Ας υπενθυμίσουμε ένα-ένα τα επεισόδια που εικονογραφούνται: ο Βασίλειος στην αρχή της κωνσταντινουπολίτικης καριέρας του θα προσληφθεί ως πρωτοστράτορας του Θεοφιλίτζη, τον οποίο και θα ακολουθήσει στην Πελοπόννησο για κρατικές υποθέσεις. Κατά το προσκύνημά τους στο ναό του Αποστόλου Ανδρέα στην Πάτρα, μοναχός που κατέχει το προορατικό χάρισμα θα αναγνωρίσει στο πρόσωπο του Βασιλείου τον μέλλοντα αυτοκράτορα και θα σηκωθεί να τον προσκυνήσει, ενώ θα αγνοήσει τον Θεοφιλίτζη, παρά τη λαμπρότητα της δορυφορίας του. Στη μικρογραφία του φ. 84^β (εικ. 1), εικονίζονται σε δύο διαδοχικές σκηνές το προσκύνημα του Θεοφιλίτζη και του Βασιλείου στο ναό του Αποστόλου Ανδρέα. Και στις δύο σκηνές, ο ναός αποδίδεται συμβατικά με τριπλή ημικυκλική στέγασση, τις πόρτες του ανοικτές και με κιβώριο στη δεξιά άκρη. Μέσα στο ναό και μπροστά από το κιβώριο βρίσκεται καθισμένος ο μοναχός που κατά την επίσκεψη του Βασιλείου σηκώνεται από τη θέση του και, σκύβοντας με τα χέρια απλωμένα σε στάση προσκύνησης, τον υποδέχεται αναγνωρίζοντας στο πρόσωπό του τον μέλλοντα αυτοκράτορα. Στη δεύτερη σκηνή της ίδιας μικρογραφίας, ο ίδιος μοναχός απλώς συνδιέλεγεται καθισμένος με τον Θεοφιλίτζη. Ο νεαρός Βασίλειος εικονίζεται με μικρό γένι που μόλις δηλώνεται, σε αντίθεση με τον ωριμότερο, γενειοφόρο και

Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990, επιμ. J. SHEPARD – S. FRANKLIN, Aldershot 1992, 192-193 σημ. 68· S. TOUGHER, *The Reign of Leo VI (886-912). Politics and People*, Λέιντεν – Νέα Υόρκη – Κολωνία 1997, 129-132· Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Η σολομώντεια αμφιθυμία των πρώτων Μακεδόνων αυτοκρατόρων και οι αποκαλυπτικές καταβολές της, *Η Εβραϊκή παρουσία στον ελληνικό χώρο, 4ος-19ος αι., Πρακτικά Συνεδρίου* (υπό εκτύπωση).

9. GRABAR – MANOUSSACAS, *Skylitzès*, 4, 153-155, 169-170.

πλούσια ντυμένο Θεοφιλίτζη. Και οι δύο έχουν πλούσια κόμη που καλύπτει τον αυχένα. Αντίθετα ο μοναχός, τυλιγμένος στο μοναστικό μανδύα, έχει κοντά μαλλιά και δεν φέρει ίχνος τρίχας στις παρειές και στο πηγούνι. Η υπόθεση ότι με τον τρόπο αυτό δηλώνεται το νεαρό της ηλικίας του πρέπει να αποκλειστεί, καθώς οι έντονες ρυτίδες στο πρόσωπό του φανερώνουν ότι έχει ξεπεράσει προ πολλού το στάδιο της εφηβείας. Ένας αγένειος γηραιός μοναχός στο ναό του Αγίου Ανδρέα στην Πάτρα τι θα μπορούσε αλήθεια να σημαίνει; Διαθέτουμε κάποια άλλη μαρτυρία ότι ο συγκεκριμένος μοναχός, εκτός από τη σχέση του με το ναό και το προορατικό χάρισμα, διέθετε και κάποια άλλη ιδιομορφία; Τόσο ο *Βίος Βασιλείου* όσο και το κείμενο του Σκυλίτζη δεν αναφέρουν απολύτως τίποτε που να μας επιτρέπει μια άμεση ερμηνεία. Πρόκειται για κάποιο καπρίτσιο, λάθος ή ακόμη ασυνέπεια του καλλιτέχνη, η οποία θα μπορούσε να ανιχνευθεί ή και να ερμηνευθεί από τις άλλες μικρογραφίες; Την έρευνα αυτή επιχειρήσαμε σε όλες τις μικρογραφίες του κώδικα και ενδελεχέστερα στο έργο των προσκολλημένων στη βυζαντινή παράδοση μικρογράφων. Σε όλες τις περιπτώσεις εικόνησης μοναχών επώνυμων ή ανώνυμων δεν υπάρχει ούτε μία με αγένειο μοναχό¹⁰. Αλλά και στο δεύτερο μέρος του κώδικα με τη δυτικότερη εικονογράφηση οι μοναχοί έχουν συνήθως γένια, πράγμα που δεν μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι πρόκειται για μοναχό ξυρισμένο κατά τα δυτικά ήθη¹¹.

Εδώ αξίζει να αναφερθεί και η μικρογραφία, πάλι από την ιστορία της νεότητας του Βασιλείου, έργο του ίδιου καλλιτέχνη, με το επεισόδιο στη μονή του Αγίου Διομήδη στην Κωνσταντινούπολη (εικ. 2). Πρόκειται για το συμβάν που θα φέρει κοντά στον Θεοφιλίτζη τον Βασίλειο¹². Η μικρογραφία με το μοναχό του Αγίου Διομήδη βρίσκεται στο φ. 83^v, δηλαδή διαγωνίως απέναντι από τη μικρογραφία του μοναχού στο ναό του Αγίου Ανδρέα. Ο μοναχός του Αγίου Διομήδη έχει γένια, ενώ ο μοναχός του Αγίου Ανδρέα είναι αγένειος. Πώς μπορεί λοιπόν κανείς να ερμηνεύσει αυτή τη διαφοροποίηση;

Αμέσως μετά τη μικρογραφία του Θεοφιλίτζη με τον Βασίλειο και το μοναχό στον Άγιο Ανδρέα, υπάρχει στο φ. 84^v η εικαστική απόδοση του κεμένου που αναφέρεται στη συνάντηση της Δανηλίδος με το μοναχό (εικ. 3). Η

10. *Κώδικας Σκυλίτζη*, φφ. 15^r, 15^v, 28^r, 39^{vβ}, 49^{r-v}, 50^{r-v}, 51^v, 56^v, 73^{vβ}, 83^v.

11. *Κώδικας Σκυλίτζη*, φφ. 104^v, 107^r, 115^r, 131^v, 145^v (όπου όμως ομάδα αγένειων, πιθανόν νεότερων σε ηλικία μοναχών), 203^v, 218^r.

12. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, έκδ. I. THURN (*CFHB* 5), Βερολίνο 1973, 121-123. Βλ. επίσης Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Πορφυρές ονειρών όψεις και χρήσεις. Αφήγηση και εικονογράφηση βασιλικών ονειρών στο Βυζάντιο, *Αρχαιολογία και Τέχνες* τχ. 79 (Ιούνιος 2001), 29 κ.εξ.

Δαηλίδης, σύμφωνα με την αφήγηση του Σκυλίτζη, έμαθε τα σχετικά με τη συμπεριφορά του μοναχού απέναντι στον Βασίλειο από κάποιους που παρευρίσκονταν στο συμβάν, και γνωρίζοντας το προορατικό χάρισμα του μοναχού και επειδή της ήταν γνώριμος από παλιά, σχεδόν θορυβημένη τον προσκαλεί να την επισκεφθεί για να τον επιπλήξει. Του λέει, ότι ενώ τη θεωρούν *κατά τόν τόπον ἐν πάσι τῶν πολλῶν διαφέρουσαν*, δεν έτυχε ούτε η ίδια ούτε τα μέλη της οικογένειάς της τέτοιας μεταχείρισης, όπως αυτήν που ο μοναχός επεφύλαξε σε έναν *εὐτελή καὶ ξένον καὶ πένητα...* και *ὄνειδιστικά πρὸς αὐτὸν διεξήγει ῥήματα*. Ο μοναχός, βεβαίως, θα δικαιολογήσει τη συμπεριφορά του λέγοντας ότι έπραξε όπως όφειλε, καθώς δεν επρόκειτο για έναν *τῶν τυχόντων ... ἄνδρα*, αλλά για *ἐκ θεοῦ βασιλέα Ῥωμαίων ὑπὸ Χριστοῦ προκεχειρισμένον*¹³. Θεωρούμε, λοιπόν, ότι αυτό ακριβώς το συμβάν, της συνάντησης και της στιχομυθίας Δαηλίδος – μοναχού εικονογραφείται στο δεξιό τμήμα της μικρογραφίας του φ. 84^v. Το αριστερό μέρος καταλαμβάνει η εικονογράφηση του αμέσως επόμενου επεισοδίου που μας πληροφορεί ότι ο Βασίλειος παρέμεινε στην Πάτρα *ἀσθενεῖα συσχεθεὶς σώματος*: ο Βασίλειος εικονίζεται κληνῆρης να δέχεται την επίσκεψη της Δαηλίδος και της συνοδείας της (εικ. 3).

Στη μικρογραφία αυτή διαπιστώνομε τα εξής παράδοξα στη σχέση ανάμεσα στον υπομνηματιστή, στο μικρογράφο και στο κείμενο: α) μολοντί τόσο ο υπομνηματιστής όσο και ο μικρογράφος στηρίζονται στο κείμενο, δεν συμφωνούν μεταξύ τους, καθώς αναφέρονται σε διαφορετικά σημεία της αφήγησης, β) ενώ εικονίζεται μοναχός να συνομιλεί με τη Δαηλίδα, δηλαδή ο ίδιος αγένειος, γηραιός μοναχός του ναού του Αγίου Ανδρέα της προηγούμενης μικρογραφίας, στην επιγραφή αναφέρεται ως *Βασίλειος*, γ) ενώ το κείμενο στο *Βίο Βασιλείου*, το οποίο αναπαράγει ο Σκυλίτζης¹⁴, σαφέστατα αναφέρει ότι ο Βασίλειος έπεσε άρρωστος και αφού ανένιψε και ετοιμαζόταν να φύγει, τότε τον κάλεσε η Δαηλίδης προσφέροντάς του δώρα, ο μικρογράφος αντίθετα παρουσιάζει τη Δαηλίδα να τον επισκέπτεται κατάκοιτο και ο υπομνηματιστής ερμηνεύει την παράσταση γράφοντας από πάνω *τὰ δοθέντα δώρα τῷ Βασιλείῳ παρὰ τῆς Δαηλίδος*.

Ο έλεγχος και η λεπτομερής εξέταση της σχέσης του κειμένου, των μικρογραφιών και των επιγραφών-τίτλων κεφαλαίων του βυζαντινού πρώτου μέρους, αποδεικνύουν ότι ανάμεσα στις επιγραφές και στις μικρογραφίες παρουσιάζονται αποκλίσεις που δηλώνουν παρανοήσεις του υπομνηματιστή. Συμφωνούμε, βεβαίως, ότι η διαδικασία της εκπόνησης ακολούθησε τα στάδια: α-

13. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 121.46-123.97 § 6.

14. ΒΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, έκδ. Ι. BEKKER, Βόννη 1838, 227.20-228.1· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 122.76-79.

ντιγραφή – εικονογράφηση – υπομνηματισμός των μικρογραφιών (ένας γραφέας, μία ομάδα ζωγράφων, ένας υπομνηματιστής)¹⁵. Όμως, διαπιστώσαμε ότι τόσο ο υπομνηματιστής όσο και ο μικρογράφος, αν και οι δυο τους κατά κανόνα είναι πιστοί στο κείμενο, πολλές φορές δεν συμφωνούν μεταξύ τους. Η μέχρι σήμερα θέση της έρευνας κάνει λόγο για λάθη, παρανοήσεις, παραλείψεις¹⁶. Ορισμένοι, μάλιστα, παρασυρόμενοι από τις επιγραφές των μικρογραφιών, ερμήνευσαν πλείστες μικρογραφίες λανθασμένα, όπως την περίπτωση της μικρογραφίας που εικονίζει τη συζήτηση της Δανηλίδος με το μοναχό του Αγίου Ανδρέα¹⁷.

Τούτο σημαίνει ότι, όταν ήρθε η σειρά του υπομνηματιστή να προσθέσει τις επιγραφές, συμβουλευόμενος βεβαίως το κείμενο που προηγείτο, ερμήνευσε κατά το δοκούν τα εικονογραφημένα. Τούτο, επίσης, σημαίνει ότι δεν υπήρξε συντονισμός, συνεργασία ή συνεννόηση μεταξύ υπομνηματιστή και μικρογράφου και μόνον έτσι μπορεί να ερμηνευθεί το γεγονός ότι η στιχομυθία Δανηλίδος – μοναχού που εικονογραφείται στο αριμόζον κενό του χειρογράφου από το μικρογράφο, εκλαμβάνεται από τον υπομνηματιστή ως στιχομυθία Δανηλίδος – Βασιλείου (φ. 84^v). Αυτό, εξάλλου, το διαπιστώσαμε σε πλείστες όσες περιπτώσεις ελέγχοντας τη σχέση κειμένου, μικρογραφίας και επιγραφής. Αρκεί να αναφερθούν ορισμένα παραδείγματα όπου οι εικονιζόμενες μορφές των αυτοκρατόρων Θεοφίλου και Μιχαήλ ή της αυτοκράτειρας Θεοδώρας φέρουν λάθος επιγραφές: Η Θεοδώρα επιγράφεται ως Θεόφιλος (φφ. 49^{rβ}, 50^{vβ}, 51^r) (εικ. 4, 5, 6) ή ως Μιχαήλ (φ. 66ra) (εικ. 7), ενώ ο Μιχαήλ επιγράφεται ως Θεοδώρα (φ. 67^{vβ}) (εικ. 8)¹⁸. Συνεπώς, η εσφαλμένη αναγραφή του ονόματος του μοναχού του Αγίου Ανδρέα που επιγράφεται Βασίλειος έχει τα παράλληλά της μέσα στον κώδικα και η ερμηνεία της μικρογραφίας από τους Α. Grabar και Μ. Μανούσακα, που βασίστηκε στην επιγραφή δεν ισχύει: δεν πρόκειται

15. GRABAR – MANOUSSACAS, *Syklitzès*, 131 κ.εξ.

16. GRABAR – MANOUSSACAS, *Syklitzès*, 6-22· ΤΣΑΜΑΚΛΑ, Οι μικρογραφίες του Συκλίτη της Μαδρίτης, 69 κ.εξ.

17. GRABAR – MANOUSSACAS, *Syklitzès*, 58, όπου αναφέρουν για μεν το φ. 84^{rβ}, ότι ο μοναχός του Αγίου Ανδρέα είχε δει σε όνειρο (*prevenu par un songe*) το βασιλικό μέλλον του Βασιλείου, ενώ ο ΒΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, 226 και ο ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 122, ουδέν περί ονείρου αναφέρουν, τη δε μικρογραφία στο φ. 84^v στηριζόμενοι στις επιγραφές ερμηνεύουν *Daniélis l'accueille* (= τον Βασίλειο), ενώ βεβαίως απεικονίζεται ο μοναχός.

18. Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ – Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Η Θεοδώρα ήταν Θεόφιλος; *Εικόνες από το Βυζάντιο. Το Χρονικό του Ιωάννη Σκυλίτζη*, εφημ. *Η Καθημερινή - Επτά ημέρες*, 28 Οκτωβρίου 2001, 29-32.

κατά κανένα τρόπο για τον Βασίλειο αλλά για το μοναχό που συνομιλεί με τη Δαηλιίδα¹⁹.

Αυτή η έλλειψη συντονισμού μεταξύ υπομνηματιστή και μικρογράφου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι εργάστηκαν σε διαφορετικό χρόνο και σε περιβάλλον μακριά από την Κωνσταντινούπολη. Αυτό ακριβώς υποστηρίζει και ο Chr. Walter που, εξετάζοντας στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη τις μικρογραφίες με σκηνές γάμου ή στέψεις βασιλέων, διαπίστωσε ότι συγγέεται η γαμήλια τελετή με τη στέψη και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο υπομνηματιστής δεν έχει σχέση με το βυζαντινό κόσμο²⁰. Μάλιστα, σε περιπτώσεις που το κείμενο αναφέρει συγχρονισμό γάμο και στέψη βασιλέως, ο μικρογράφος εικονίζει στέψη, ενώ ο υπομνηματιστής επιγράφει γάμος. Κατά συνέπεια, πιστεύουμε με τη σειρά μας ότι ο υπομνηματιστής, όταν επιγράφει Βασίλειο το μοναχό της Πάτρας, επιλέγει, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, μέρος μόνον του κειμένου, μη αντιλαμβανόμενος ακριβώς τι εικονογραφείται στη μικρογραφία που καλείται να υπομνηματίσει.

Οι δύο σκηνές της μικρογραφίας στο φ. 85^f, υποτίθεται ότι εικονογραφούν τα ακόλουθα επεισόδια από το κείμενο του Σκυλίτζη, α) τη φιλοξενία και τα δώρα που προσφέρει η Δαηλις στον Βασίλειο και β) την αποδοχή από τον Βασίλειο, σε αναγνώριση της φιλοξενίας που του είχε προσφερθεί, της πρότασης της Δαηλιδος να συνάψει σύνδεσμο αδελφότητας με το γιο της Ιωάννη (εικ. 9). Στη μικρογραφία εικονίζεται αριστερά οικία με περίτεχνη τράπεζα βρωμάτων, κυκλική της οποίας κάθονται ο Βασίλειος, η Δαηλις και ο γιος της, σύμφωνα με τις επιγραφές. Ο Βασίλειος ήδη γεύεται, η Δαηλις παρακολουθεί, ενώ ο γιος της με κινήσεις φαίνεται να προτρέπει ή να ταΐζει τον Βασίλειο από τα προκειμένα εδέσματα. Η σκηνή μοιάζει να δηλώνει περισσότερο ότι η Δαηλις και ο γιος της δεξιώνονται τον Βασίλειο. Δεξιά, εικονίζεται εσωτερικό ναού με ημικυλινδρική στέγαση όπου εξελίσσεται κάποια τελετή. Μπροστά από κιβώριο, ένας καθόλα βυζαντινός επίσκοπος με φωτιστέφανο, ιερουργεί. Μπροστά του αναλόγιο, και πιο μπροστά δύο ανδρικές μορφές που σκύβουν το κεφάλι. Τέλος, αριστερά στο άκρο της σκηνής η Δαηλις παρακολουθεί. Η τελετή έχει πολλά στοιχεία που θυμίζουν τελετή ευλογίας γάμου, μόνο που οι δύο ανδρικές μορφές το αποκλείουν²¹.

19. GRABAR – MANOUSSACAS, *Skyllitzès*, 58.

20. Chr. WALTER, Marriage Crowns in Byzantine Iconography, *Zograf* 10 (1979), 83-91.

21. Βλ. τις σχετικές μελέτες στο Ritual Brotherhood in Ancient and Medieval Europe: A Symposium, *Traditio* 52 (1997) και ειδικά την εισαγωγή της Elizabeth A. P. Browne, 261-283, καθώς και το άρθρο της Claudia RAPP, Ritual Brotherhood in Byzantium, 285-326. Για την αδελφοποία ανάμεσα στο γιο της Δαηλιδος και στον Βασίλειο, βλ. D. C. SMYTHÉ, In Denial: Same-sex Desire

Ο *Βίος Βασιλείου* και ο Σκυλίτζης δεν αναφέρονται στην τελετή της αδελφοποιίας στο ναό του Αγίου Ανδρέα (φ. 85^Γ), κάνουν απλώς λόγο για το σύνδεσμο πνευματικής αδελφότητας μεταξύ Ιωάννη και Βασιλείου²². Ο υπομνηματιστής και πάλι εν είδει τίτλου θα προσπαθήσει να επεξηγήσει την παράσταση αυτή για την οποία το κείμενο δεν είναι ιδιαίτερα εύγλωττο: *‘Ο Βασίλειος και ὁ υἱὸς τῆς Δαηλίδος ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ συνδέονται ἀδελφότητι πνευματικῆς διαθέσεως*. Έχει, λοιπόν, τον άχαρο ρόλο ακολουθώντας το κείμενο, να διευκρινίσει και να ερμηνεύσει μικρογραφίες που αποδίδουν το νου αλλά όχι το γράμμα, κι αυτό δημιουργεί πολλές φορές λάθη, αναντιστοιχίες και παρανοήσεις. Καθώς, όμως, ο *Βίος Βασιλείου* και ο Σκυλίτζης δεν μνημονεύουν την τελετή της αδελφοποίησης αλλά απλώς αναφέρουν την πρόταση για σύνδεσμο πνευματικής αδελφότητας από τη Δαηλίδα, η οποία γίνεται αποδεκτή από τον Βασίλειο, θεωρούμε ότι η μικρογραφία πιθανότατα αναπαράγει ή στηρίζεται σε κάποια άλλη παλαιότερη εικονογραφημένη αφήγηση, ανεξάρτητη από τα παραπάνω κείμενα.

Στις μικρογραφίες των φύλλων 83^ν, 84^Γ, 84^ν, 85^Γ, 85^ν^α, διαπιστώνεται ιδιαιτερότητα στη διάταξη των επεισοδίων. Σε αντίθεση, δηλαδή, με ό,τι συμβαίνει σε άλλες μικρογραφίες του χειρογράφου, η ανάγνωσή τους πρέπει να γίνει από τα δεξιά προς τα αριστερά, αν ακολουθήσουμε την αφήγηση του *Βίου Βασιλείου* και του Σκυλίτζη. Η μητέρα του Βασιλείου πρώτα βλέπει στο όραμα το γιο της πάνω στο κυπαρίσσι και μετά το αφηγείται στην ενάρετη γυναίκα (εικ. 10), πρώτα μπαίνει ο Θεοφιλίτζης στο ναό με το μοναχό και μετά ο Βασίλειος (εικ. 1), πρώτα η Δαηλίδς καλεί το μοναχό και ενημερώνεται και μετά ακολουθεί η ασθένεια του Βασιλείου και η επίσκεψη της Δαηλίδος (εικ. 3), πρώτα ο Αντίγονος δεξιώνεται τους Βούλγαρους και μετά ο Βασίλειος καλείται να παλέψει και να νικήσει το βούλγαρο παλαιστή (εικ. 11). Πρώτα γίνεται η τελετή και μετά η δεξίωση (εικ. 9). Θεωρούμε, λοιπόν, ότι αυτή η από τα δεξιά προς τα αριστερά παράθεση των επεισοδίων υπαγορεύεται από το γεγονός ότι προέρχονται από έναν παλαιότερο οργανωμένο εικονογραφικό κύκλο της νεότητας του Βασιλείου. Στην ίδια υπόθεση οδηγούν η αφηγηματική αλλά και η εικαστική συνάφεια και συνοχή αυτών των μικρογραφιών.

Όσα διαπιστώσαμε, λοιπόν, παραπάνω ως προς τις αντινομίες, τις αντιφάσεις ή τα λάθη στο συσχετισμό μικρογραφιών και επιγραφών του χειρογράφου της Μαδρίτης έχουν κατά καιρούς αποδοθεί από όλους σχεδόν τους ερευ-

in Byzantium, *Desire and Denial in Byzantium. Papers from the Thirty-first Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Sussex, Brighton, March 1997*, επιμ. Liz JAMES, Aldershot 1999, 146-147.

22. ΒΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, 228.5-8 §11· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 122.78-123.81 § 6.

νητές που έχουν ασχοληθεί με τον κώδικα, σε ένα παλαιότερο εικονογραφημένο χειρόγραφο του Σκυλίτζη, το οποίο είχε υπόψη του ο υπομνηματιστής ή και ο μικρογράφος και το οποίο υποτίθεται ότι παρουσίαζε άλλες γραφές, αναγνώσεις, λάθη ή και πιθανότατα άλλα εικονογραφικά θέματα. Αν αυτό δεν ισχύει, όπως υποστηρίζει ο Δεντσεγκο, τότε μια πιθανή ερμηνεία είναι αυτή που θα έβλεπε τους μικρογράφους του κώδικα του Σκυλίτζη να στηρίζονται σε ανεξάρτητους εικονογραφημένους κύκλους άλλων συναφών κειμένων και να τους χρησιμοποιούν στο έργο που έχουν αναλάβει. Τούτο, εξάλλου, προτείνουν οι Α. Grabar – Μ. Μανούσακας για την ιστορία της νεότητας του Βασιλείου²³. Την άποψη αυτή προώθησε ο Chr. Walter, μελετώντας ορισμένες μικρογραφίες που εικονογραφούν επεισόδια της περιόδου των βασιλείων Θεοφίλου και Μιχαήλ, υποστηρίζοντας μάλιστα ότι αυτές αντλούνται είτε αυτούσιες είτε μερικώς, από εικονογραφημένα χειρόγραφα βίων αγίων της δεύτερης εικονομαχίας, όπως του αγίου Λαζάρου και των ομολογητών Θεοφάνους και Θεοδώρου των Γραπτών²⁴. Ας προσθέσουμε και τη δική μας υπόθεση για έναν εικονογραφημένο Βίο της οσίας Θεοδώρας της αυτοκράτειρας.

Έτσι, λοιπόν, μπορεί μόνο να ερμηνευτεί η απεικόνιση της τελετής αδελφοποίησης που δεν αναφέρεται από τον Σκυλίτζη. Ο μικρογράφος για να εικονογραφήσει το κείμενο του Σκυλίτζη στηρίζεται σε άλλες παραδόσεις και άλλα συγγενή εικονογραφημένα κείμενα, ανεξάρτητα μεν, σχετιζόμενα δε με τα γεγονότα που αναφέρονται στην ιστορία του Σκυλίτζη. Το θέμα που αντιγράφεται από το μικρογράφο δημιουργεί προβλήματα ανάγνωσης ή αναγνώρισης στον υπομνηματιστή, ο οποίος στηρίζεται μόνο στο κείμενο του κώδικα.

Αναφέρθηκε στην αρχή ότι ως υποψήφιοι τόποι εικονογράφησης του κώδικα έχουν προταθεί τόσο το Παλέρμο όσο και η Κωνσταντινούπολη στα μέσα του 12ου αιώνα. Κάποια στοιχεία του κώδικα θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως αναντίρροπα επιχειρήματα υπέρ της άποψης που υποστηρίζει ότι η εικονογράφηση του χειρογράφου έγινε στην Κωνσταντινούπολη²⁵. Όμως, τα στοιχεία αυτά ανατρέπονται από πλήθος άλλα. Εξετάζοντας τις βυζαντινού ύφους μικρογραφίες του πρώτου μέρους διαπιστώσαμε κάτι που, από όσο γνωρίζου-

23. GRABAR – MANOUSSACAS, *Skyllitzès*, 153-154.

24. Chr. WALTER, Saints of Second Iconoclasm in the Madrid Scylitzes, *REB* 39 (1981), 307-318.

25. Ο Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Η στολή του επάρχου, 430-432, βασίστηκε στην πιστή απόδοση της στολής του επάρχου για να υποστηρίξει ότι ο κώδικας εικονογραφήθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Πιστεύουμε, όμως, ότι εάν ο μικρογράφος του κώδικα έχει όντως βασιστεί σε παλαιότερους εικονογραφημένους κύκλους θα μπορούσε να αποδώσει πιστά τη στολή του επάρχου σε οποιοδήποτε περιβάλλον, πέραν της Κωνσταντινούπολης.

με, δεν έχει παρατηρηθεί έως σήμερα. Στο 90% των μικρογραφιών του πρώτου μέρους αυτοκράτορες, βασιλίσσες, πατριάρχες, επίσκοποι, άγιοι, φέρουν φωτοστέφανο. Σε κάποιες, ελάχιστες, περιπτώσεις στερούνται φωτοστέφανου τα πρόσωπα αυτά στις βασιλείες του Θεοφίλου και του Μιχαήλ. Αυτό δεν θα μπορούσε να ερμηνευτεί λόγω των εικονομαχικών τους θέσεων, αφού εικονομάχοι αυτοκράτορες, όπως ο Λέων Αρμένιος (φφ. 10^v, 12^v, 13ra, 13^{va-β}, 14va) και ο Θεόφιλος (φφ. 43rb, 49ra, 49^{va-β}, 50ra, 52^r, 52^v, 55ra, 56^r, 58^{ra-β}, 75^v), όταν εικονίζονται στο χειρόγραφο φέρουν κατά κανόνα φωτοστέφανο. Αντίθετα, διαπιστώσαμε ότι σε ολόκληρο το δεύτερο μέρος του χειρογράφου απουσιάζει παντελώς το φωτοστέφανο από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες, πράγμα που προδίδει σίγουρα δυτική αντίληψη ή επίδραση (ψηφιδωτά Σικελίας²⁶, χειρόγραφα Κάτω Ιταλίας²⁷ για να περιοριστούμε στο 12ο αιώνα).

Αλλά και στις μικρογραφίες που μας απασχόλησαν στα φφ. 84rb, 84^v, 85^r, ο Βασίλειος και ο αγένειος μοναχός δεν έχουν φωτοστέφανο. Τούτο, βεβαίως, εξηγείται καθώς ο Βασίλειος δεν είναι ακόμη αυτοκράτωρ και ο μοναχός είναι κάποιος ανώνυμος. Στην τελική, όμως, της αδελφοποίησης ο επίσκοπος του ναού του Αγίου Ανδρέα, λες και πρόκειται για άγιο, κατά απόλυτα βυζαντινό τρόπο φέρει φωτοστέφανο. Μια μικρογραφία (φ. 75^v) που προηγείται κατά πολύ του κύκλου της νεότητας του Βασιλείου και εικονογραφεί την ανταλλαγή γραμμιάτων μεταξύ Θεοφίλου και Αμερμουμνή έχει τόσο το βυζαντινό όσο και το μουσουλμάνο ηγεμόνα με φωτοστέφανο (εικ. 12).

Και εδώ τίθεται το δικό μας ερώτημα. Υπάρχει περίπτωση να παραλειφθεί το φωτοστέφανο σε άγιο, αυτοκράτορα και πατριάρχη, π.χ. στον απόστολο Πέτρο (φ. 79^r), στη Θεοδώρα (φφ. 45ra, 61vb, 67va), στη Θεοδώρα και στον Μιχαήλ Γ' (φφ. 63va, 86vb), και να προστεθεί στο οποιοδήποτε εκκλησιαστικό ή κοσμικό πρόσωπο που δεν αγιοποιήθηκε ποτέ, όπως στα εκκλησιαστικά πρόσωπα στην κηδεία της κόρης του Θεοφίλου (φ. 52^v) ή στον Ιωάννη Σύγγελο (φ. 47^v), στον Θεόφοβο και στην αδελφή του Θεοφίλου (φ. 53^v) (εικ. 13), όπου μάλιστα ο αυτοκράτορας δεν φέρει φωτοστέφανο ή σε μουσουλμάνο

26. Στα ψηφιδωτά της Martorana (E. KITZINGER, *The Mosaics of St. Mary's of the Admiral in Palermo*, Ουάσιγκτον 1990, πίν. 23) ο νορμανδός ηγεμόνας Ρογήρος δεν φέρει φωτοστέφανο. Στις ψηφιδωτές παραστάσεις του Γουλιέλμου Β' στο Monreale δεν υπάρχει φωτοστέφανο, βλ. Eve BORSOOK, *Messages in Mosaic. The Royal Programmes of Norman Sicily 1130-1187*, Οξφόρδη 1990, εικ. 104 και 105.

27. Στον κώδικα Marc. gr. 172, φ. 27^v, που χρονολογείται στα 1175, εικονίζονται οι βυζαντινοί αυτοκράτορες Ιουστινιανός και Λέων ΣΤ' ο Σοφός χωρίς φωτοστέφανο, βλ. *I Bizantini in Italia*, επιμ. G. CAVALLIO – Vera von FALKENHAUSEN – Raffaella FARIOLI CAMPANATI – M. GIGANTE – V. PACE – Fr. PANVINI ROSATI, Μιλάνο 1982, εικ. 523.

νο ηγεμόνα (φ. 75^v), όπως γίνεται στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη, από βυζαντινό μικρογράφο που δούλευε στην Κωνσταντινούπολη; Η απάντηση είναι οπωσδήποτε αρνητική.

Πιστεύουμε, λοιπόν, ότι οι μικρογράφοι του χειρογράφου του Σκυλίτζη, όχι μόνον εργάζονται μακριά από το περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης αλλά και όσα δείχνουν να γνωρίζουν στις λεπτομέρειές τους τα αντλούν από ήδη ει-
κονογραφημένους κύκλους τους οποίους συμβουλευόμαστε και αναπαράγουν, όπου και όπως αυτοί ταιριάζουν. Όταν για το κείμενο δεν έχουν εικαστικό προηγούμενο, όμως ή παρεμφερές, ερανίζονται τύπους, μοτίβα και διάφορα άλλα στοιχεία γνωστά από την κοσμική ή θρησκευτική τέχνη και δημιουργούν δικές τους συνθέσεις. Για το λόγο αυτό δείχνουν να αγνοούν βασικά θέματα, π.χ. το περίφημο γλυπτό σύμπλεγμα με το λέοντα και το βου στο παλάτι του Βουκολέοντος, το οποίο αποδίδεται ως δύο διαφορετικά εμβληματικά αυτόνομα γλυπτά (φ. 17^r) (εικ. 14) ή τη μορφή του ναού της Αγίας Σοφίας (φ. 52^r). Αγνοούν, επίσης, πως δεν φεύγει κάποιος με πλοίο από την Καππαδοκία για να πάει στη Συρία (φ. 38ra) ή ότι ένας μουσουλμάνος δεν φέρει φωτοστέφανο (φ. 75^v) (εικ. 12).

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο μικρογράφος των παραστάσεων που μελετούμε αντιγράφει κάποιον κύκλο της νεότητας του Βασιλείου και πιστεύουμε ότι ο αγένειος μοναχός της Πάτρας υπήρχε στον κύκλο αυτό. Επειδή ο συγκεκριμένος κύκλος αφορά γεγονότα του Θεοφίλου, του Μιχαήλ και του Βασιλείου, επιβάλλεται αναζήτηση αγένειων μοναχών κατά τα χρόνια των βασιλείων τους. Η αναζήτηση εύκολα μας οδηγεί στο εσμό των ευνούχων όχι μόνον παραιοκωμόμενων και αξιωματούχων αλλά και πατριαρχών και μοναχών. Αρκεί να αναφέρουμε δύο εικαστικά δείγματα: α) την απεικόνιση του Λέοντος πατρικίου και ρραιπόδου με μακριά μαλλιά και χωρίς γένια στη μικρογραφία του φ. 2^v στο Βατικανό κώδικα Regina gr. I²⁸ και β) την απεικόνιση του πατριάρχη Ιγνατίου με κοντό μαλλί και χωρίς γένια στα ψηφιδωτά της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη (εικ. 15) και στη μικρογραφία της σ. 134 στο Μηνολόγιο του Βασιλείου (Vat. gr. 1613) (εικ. 16), όπου ο Ιγνατίος είναι σχεδόν όμοιος με το μοναχό της Πάτρας²⁹. Στα χρόνια της βασιλείας του Λέοντος

28. *Oriente Cristiano e Santità. Figure e storie di santi tra Bisanzio e l'Occidente*, επιμ. S. GENTILE, [Βενετία 1998], αρ. 3, 140-146, εικ. 3 (P. CANART). Για τη χρονολόγηση του κώδικα γύρω στο 944, βλ. C. MANGO, *The Date of Cod. Vat. Reg. Gr. I and the "Macedonian Renaissance"*, *Acta ad archaeologiam et atrium historiam pertinentia* 4 (1969), 121-126.

29. Για την ψηφιδωτή παράσταση του Ιγνατίου στην Αγία Σοφία, βλ. C. A. MANGO, *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Ουάσινγκτον 1962, 52, εικ. 62-65. C. MANGO – E. J. W. HAWKINS, *The Mosaics of St. Sophia at Istanbul. The Church Fathers in the North Tympanum*,

δημιουργείται, άλλωστε, και η μονή του Αγίου Λαζάρου, προορισμένη ειδικά για τους ευνούχους³⁰.

Ποια μπορεί να είναι η σχέση της Πάτρας με το κλίμα αυτό; Έχουμε κάποια μαρτυρία που να πιστοποιεί ότι ο μοναχός του Αγίου Ανδρέα υπήρξε ευνούχος; Η μαρτυρία τελικά υπάρχει και συνάγεται εμμέσως, αν και πιστεύουμε ότι θα ήταν ιδιαίτερα ρητή στον αρχικό κώδικα όπου βρισκόταν οι μικρογραφίες που αντιγράφει ο Σκυλίτζης του Εσκοριάλ. Το κλειδί στη λύση του γρίφου είναι η Δανηλός. Από τη μια, ο *Βίος Βασιλείου* και ο Σκυλίτζης αφηγούνται ότι η πατρική χήρα ήταν από χρόνια στενά δεμένη με τον μοναχό του Αγίου Ανδρέα. Μια σχέση υποτεταγής αφήνεται να διαφανεί από τον τρόπο που τον επιπλήττει και τον ονειδίζει. Από την άλλη, σύμφωνα με το *Βίο Βασιλείου*, η Δανηλός είναι αυτή που κατά τη θρυλική επίσκεψή της στον Βασιλείου, όταν πλέον αυτός είχε γίνει αυτοκράτορας, φέρνει μαζί της εκατό ευειδείς εκτομίες ως δώρο, *είσαγαγοῦσα καὶ δῶρα πολυτελῆ ... ἦσαν γὰρ οἰκετικὰ μὲν πρόσωπα πεντακόσια, ἐν ᾧν ὑπῆρχον εὐειδεῖς ἐντομίαι τὸν ἀριθμὸν ἑκατόν*³¹. Στο χαρρακτηριστικό αυτό απόσπασμα στηρίζονται και σε αυτό αναφέρονται όλοι οι μελετητές για να υπογραμμίσουν τη σπουδαία θέση που κατείχαν οι ευνούχοι στη βυζαντινή κοινωνία, στην αυλή και στην εκκλησία³². Αξίζει, βεβαίως, να σημειωθεί ότι ουδέν σχετικό αναφέρει ο Σκυλίτζης.

Θεωρούμε, λοιπόν, ότι πέρα από τα μυθοπλαστικά στοιχεία του επεισοδίου, η περιοχή της Αχαΐας και ειδικά η Πάτρα, θα διέθετε μεγάλο αριθμό ευνούχων. Πολλοί από αυτούς θα προέρχονταν από τους Σλάβους που ως προσφιρωθέντες θα ανήκαν στο ναό του Αγίου Ανδρέα, μετά μάλιστα την καταστολή της εξέγερσής τους³³. Είναι, εξάλλου, γνωστό ότι οι περισσότεροι ευνού-

DOP 26 (1972), 28-30, πίν. 12 και 13. Για τις απεικονίσεις του Ιγνατίου στο βυζαντινό ποτήρι που φυλάσσεται στο ναό του Αγίου Μάρκου της Βενετίας και στη μικρογραφία στο Μηνολόγιο του Βασιλείου, βλ. A. GRABAR, *Un calice byzantin aux images des patriarches de Constantinople*, ΔΧΑΕ περ. Δ' 4 (1964-1965), 46-47, πίν. 16 εικ. 4, πίν. 17 εικ. 5.

30. ΛΕΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΣ, Leonis Grammatici, *Chronographia*, εκδ. I. BEKKER, Βόννη 1842, 274· R. JANIN, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, I. *Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique*, III. *Les églises et les monastères*, Παρίσι 1969², 298-300· R. GUILLAND, *Les eunuques dans l'Empire byzantin*, REB 1 (1943), 204 (= *Recherches sur les institutions byzantines*, I, Βερολίνο – Άμστερνταμ 1967, 169).

31. ΒΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, 318.3-7.

32. Για τους ευνούχους στη βυζαντινή κοινωνία, βλ. GUILLAND, *Les eunuques*, 197-238 (= 165-197). Βλ. επίσης την πρόσφατη μελέτη, S. TOUGHER, *Byzantine Eunuchs: An Overview, with Special Reference to their Creation and Origin*, *Women, Men and Eunuchs. Gender in Byzantium*, επιμ. Liz JAMES, Λονδίνο 1997, 168 κ.εξ.

33. Βλ. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – Άννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Μία περίπτωση έφαρμογής του βυζαντινού θεομύθου του άσύλου στην Πελοπόννησο. Έη προσφυγή των Σλάβων στο ναό του Άγιου Άνδρέα Πατρών, *Σύμμεικτα* 14 (2001), 29-47 με όλη την προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία.

χοι στους μέσους βυζαντινούς χρόνους προέρχονταν από τους Άραβες, τους Σλάβους³⁴ ή από τον Καύκασο. Η πιο κοντινή στην Πάτρα μαρτυρία μοναχού ευνούχου, προϊσταμένου σε γυναικεία μονή, είναι αυτή στο Βίο της αγίας Αθανασίας Αιγίνης (πρώτο μισό του 9ου αιώνα) στον οποίο αναφέρεται ο ευνούχος Ιγνάτιος³⁵. Κατά συνέπεια, ένας μοναχός ευνούχος στο ναό του Αγίου Ανδρέα στην Πάτρα κατά τον 9ο αιώνα, και μάλιστα στα χρόνια της Δανηλίδος η οποία δωρίζει εκατό ευνούχους στον αυτοκράτορα Βασίλειο, δεν είναι καθόλου περίεργο, όταν πατριάρχης στην Κωνσταντινούπολη ήταν ο επίσης ευνούχος Ιγνάτιος. Καθώς μάλιστα η Δανηλίδα, μια αρχόντισσα, σχεδόν βασίλισσα του βυζαντινού Νότου, γνώριζε πολύ καλά ότι οι ευνούχοι περιτριγυρίζουν τους άρχοντες όπως οι μύγες το μαντρί όταν καλοκαιριάσει, φαίνεται ότι είχε αρκετούς σε όλες τις θέσεις και περισσεύμα για να στείλει εκατό στον Βασίλειο: *ἦδει γάρ, ὡς ἔοικεν, ἡ πλουτοκράτωρ ἐκείνη γραῦς ὅτι ἀεὶ τυγχάνει χώρα τοῖς σπάδουσι τούτοις εἰς τὰ βασιλεια, καὶ ἐν τούτοις ὑπὲρ τὰς μίας ἐν ἔαρος ὥρα κατὰ προβάτων σηκὸν ἀναστρέφονται*³⁶. Ας σημειωθεί, ότι στο δυτικότροπο δεύτερο μέρος του Σκυλίτζη, στη σκηνή της επίσκεψης της Δανηλίδος (φ. 102^Γ) στον Βασίλειο πρώτα και κατόπιν στο γιο του Λέοντα, στην Κωνσταντινούπολη, εικονίζονται ευνούχοι να τη συνοδεύουν προσκομίζοντας δώρα (εικ. 17). Ο Σκυλίτζης, όμως, σε αντίθεση με το *Βίο Βασιλείου*, δεν αναφέρεται στους εκτομίες-δώρα της Δανηλίδος στον Βασίλειο³⁷.

Συμπερασματικά λοιπόν, πιστεύουμε ότι ο ευνούχος μοναχός στο ναό του Αγίου Ανδρέα θα αναφερόταν σε κάποιο άλλο κείμενο σχετικό με τη νεότητα του Βασιλείου, όπου και θα εικονιζόταν. Αυτό αποτελεί και το σημαντικότερο επιχείρημα ότι οι καλλιτέχνες του κώδικα της Μαδρίτης, οπωσδήποτε μακριά και πέραν της Κωνσταντινούπολης, στηρίζονται σε προϋπάρχοντες εικονο-

34. GUILLAND, *Les eunuques*, 197-238 (= 165-197).

35. F. HALKIN, *Vie de sainte Athanasie d'Égine, Six inédits d'hagiologie byzantine*, Βρυξέλλες 1987, 179-195 § 9. Αγγλική μετάφραση από τον L. F. SHERRY, στο *Holy Women of Byzantium. Ten Saints' Lives in English Translation*, επιμ. Alice-Mary TALBOT, Ουάσινγκτον 1996, 149 § 9.

36. ΒΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, 318.7-10. Θεωρούμε ότι η παρομοίωση του πλήθους των ευνούχων στην Κωνσταντινούπολη με τις μύγες στο μανδρί την άνοιξη αποτελεί δάνειο από την Ιλιάδα, Β, 469-471. Υποβιάζοντας την παρατήρηση αυτή στον I. Ševčenko, μαζί με άλλα ομηρικά δάνεια στο *Βίο Βασιλείου*, μας βεβαίωσε ότι πρόκειται όντως για ομηρικό τόπο αναφερόμενο στους ευνούχους ήδη από τον Λιβάνιο, βλ. την επικείμενη έκδοση του *Βίου Βασιλείου* από τον ίδιο.

37. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 160-161 § 40. Πρέπει να σημειωθεί ότι σε ολόκληρο τον κώδικα ο μόνος ευνούχος με επιγραφή «ευνούχος ρωμαίος» βρίσκεται στο φ. 202^Γ που εικονογραφεί το επεισόδιο επί Ρωμαίου Αργυρού, όπου *ευνούχος τις τῶν θαλαμηπόλων* εφορμά έφιππος κατά την πολιορκία της Αντιόχειας, βλ. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 381 § 5.

γραφικούς κύκλους για την εικονογράφηση του Σκυλίτζη. Ακολουθούν παραδόσεις που δεν υπάρχουν στο κείμενό τους, αλλού αντιγράφουν, αλλού αυτοσχεδιάζουν, αλλού δεν καταλαβαίνουν και παραποιούν, βάζουν φωτοστέφανο στον Αμερμουμνή (φ. 75^v) (εικ. 12), και ο υπομνηματιστής μπερδεύει ή προσπαθεί να βολέψει τη Θεοδώρα ως Θεόφιλο (φφ. 49^β, 50^β, 51^γ) (εικ. 4, 5, 6). Και όλα αυτά, αν δεν συμβαίνουν σίγουρα στο Παλέρμιο, συμβαίνουν πάντως σε περιβάλλον που, ενώ διαθέτει την πληροφόρηση και τα στοιχεία, δεν τα κατανοεί, ακόμη και όταν τα σέβεται με το δικό του αναμφισβήτητα εκλεκτικό τρόπο.

Εικ. 1. Κώδικας Σκυλίτζη (Εθνική Βιβλιοθήκη Μαδρίτης), φ. 84^β

Εικ. 2. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 83^ν

Εικ. 3. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 84^vΕικ. 4. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 49rb

Εἰκ. 5. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 50^{νβ}

Εἰκ. 6. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 51^ρ

Εικ. 7. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 66^αΕικ. 8. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 67^β

Εικ. 9. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 85^ρ

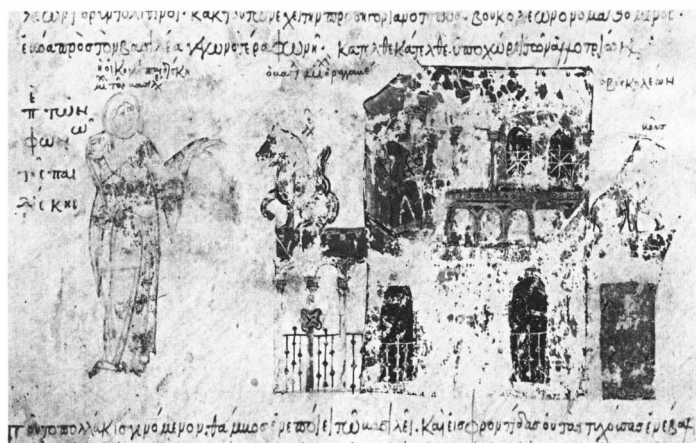

Εικ. 10. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 84^{ρα}

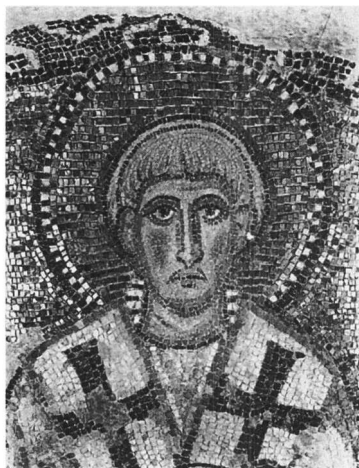
Εἰκ. 11. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 85^{να}Εἰκ. 12. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 85^ν

Εικ. 13. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 53^v

Εικ. 14. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 17^r

Εικ. 15. Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης.
Ιγνάτιος πατριάρχης, ψηφιδωτό 9ου αι. (λεπτομέρεια)

Εικ. 16. Μηνολόγιον Βασιλείου. Κώδ. Vat. gr. 1613, σ. 134.
Κοίμηση πατριάρχη Ιγνατίου (λεπτομέρεια)

Εικ. 17. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 102^ρ

ANNA I. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ο ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΑΧΑΪΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ: ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΕΞΑΠΛΩΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ*

ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΕΞΑΠΛΩΣΗΣ ΤΟΥ ΠΡΩΙΜΟΥ ΑΧΑΪΚΟΥ ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΥ

Ἡ γεωγραφικὴ θέση τῆς Πελοποννήσου ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση, τὴ Ρώμη καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη ἀλλὰ καὶ ἡ γειτνίασὴ τῆς μὲ τὸν αἰγαιακὸ χῶρο, ποὺ συνιστᾶ γέφυρα ἐπικοινωνίας μὲ τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν Παλαιστίνη, ἀναμφισβήτητες κοιτίδες τοῦ ἀσκητισμοῦ καὶ τοῦ μοναχισμοῦ, ἀποτέλεσαν τοὺς κύριους παράγοντες τῆς διαμόρφωσης καὶ τῆς ἐξέλιξης τοῦ πελοποννησιακοῦ μοναχισμοῦ καθόλη τὴ διάρκεια τῆς βυζαντινῆς περιόδου¹. Δὲν εἶναι, ἄλλωστε, τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι στὶς σημαντικότερες ἐμπορικὲς πόλεις τῆς Κορίνθου καὶ τῶν Πατρῶν – διαθέτουν τὰ καλύτερα λιμάνια καὶ βρισκονται πᾶνω στὸν κύριο ὁδικὸ ἄξονα ποὺ συνδέει τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ δυτικὴ πελοποννησιακὴ ἀκτὴ – ἰδρῦθηκαν κατὰ τὸν πρῶτο μεταχριστιανικὸ αἰῶνα οἱ ἀποστολικὲς ἐκκλησίες ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους Παῦλο καὶ Ἄνδρέα ἀντίστοιχα.

Ἡ πόλη τῶν Πατρῶν, στὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο τῆς Πελοποννήσου, χάρη στὴ νευραλγικὴ τῆς θέση στὴν εἴσοδο τοῦ πατραϊκοῦ κόλπου καὶ στὸ ἐξαιρετικὸ λιμάνι τῆς, ἀποκτᾶ κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, ἰδιαίτερα μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Κορίνθου, τὴ μεγαλύτερη ἐμπορικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἄνθηση. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ λιμανιοῦ σὲ ὅλα τὰ *itineraria*, καθὼς καὶ ἡ ἀπεικόνισή του σὲ ἀρκετοὺς τύπους πατρινῶν νομισμάτων, ἀποδεικνύουν τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε στὴν ἀνάπτυξή τῆς. Στούς ἴδιους παράγοντες ὀφείλει ἡ πόλη κατὰ κύριο λόγο τὸν

---

* Ἡ παρούσα ἀνακοίνωση συνιστᾶ σύντομη περιγραφή τῶν προβλημάτων τοῦ ἀχαϊκοῦ μοναχισμοῦ ποὺ ἀναπτύσσονται διεξοδικὰ στὴν ὑπὸ ἐκδοσὴ μελέτη μου, *Ἡ μητρόπολη Πατρῶν καὶ ὁ μοναχισμὸς στὴν Ἀχαΐα ὡς τὸν 13ο αἰῶνα*.

1. Σχετικὰ μὲ τὸ μοναχισμὸ στὴν Πελοπόννησο, βλ. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΚΒΕ/ΕΙΕ, Ὁ μοναχισμὸς στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο, *Τάσεις του Ορθόδοξου Μοναχισμοῦ, 9ος-20ος αἰῶνες. Πρακτικὰ του Διεθνoῦς Συμποσίου που διοργανώθηκε στα πλαίσια του Προγράμματος «Οὐ δρόμοι του ορθόδοξου μοναχισμοῦ: Πορευθέντες μάθετε», Θεσσαλονίκη, 28 Σεπτεμβρίου - 2 Οκτωβρίου 1994*, Ἀθήνα 1996, 77-103. Πᾶ τὸν ἀσκητισμὸ στὴν Πελοπόννησο, βλ. Ἄννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ ἀσκητισμὸς στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο, Ἀθήνα 1994.

κοσμοπολίτικο και πολυεθνικό χαρακτήρα της, την πρώιμη παρουσία μυθραϊκής και έβραϊκής κοινότητας και την ποικιλία των ανατολικών και αιγυπτιακών λατρειών, όπως του Ἁττι, τῆς Κυβέλης και τῆς Ἴσιδος. Σέ αὐτό τό γενικό πλαίσιο τοῦ πολυθρησκευτικοῦ χαρακτήρα τῆς πόλης, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πιθανή και ἡ παρουσία χριστιανῶν, τόσο μέσα στήν Πάτρα, ὅσο και στήν εὐρύτερη περιοχή της. Τό ἐνδεχόμενο αὐτό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πιθανό, ἂν συνδυασθεῖ μέ τή ζωντανή τοπική παράδοση γιά τό μαρτύριο τοῦ ἀποστόλου Ἁνδρέα και τήν παρουσία τοῦ εὐαγγελιστῆ Λουκά, ὁ ὁποῖος φέρεται νά συνέγραψε τμήμα τοῦ εὐαγγελίου του στήν Ἀχαΐα. Ὑπενθυμίζεται, ὅτι τό παλαιότερο κείμενο, στό ὁποῖο διασώζεται ἡ ἀρχαῖκή παράδοση, χρονολογεῖται στόν 4ο αἰ. και ἡ σύνθεσή του ἀποδίδεται σέ ἔλληνα συγγραφέα, πιθανότατα Ἀχαιοῦ².

Παρά ταῦτα, ἡ ἀνίχνευση σαφῶν χριστιανικῶν ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων στήν Πάτρα και τήν περιοχή τῆς πατριάικῆς και γενικότερα τῆς Ἀχαΐας, δέν εἶναι δυνατή πρῖν ἀπό τά μέσα τοῦ 3ου αἰ., γεγονός πού ἴσως σχετίζεται μέ τήν ἔκδοση τοῦ διατάγματος τοῦ Καρακάλλα περί ἀνεξιθρησκείας τῶν ρωμαίων πολιτῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Αὐτό μπορεῖ βίασμα νά πιθανολογηθεῖ ἀπό τήν εὐρεση χριστιανικοῦ νεκροταφείου τῶν μέσων τοῦ 3ου αἰ. στό κέντρο τῆς ρωμαϊκῆς πόλης και ὀρισμένων ἐπιγραφῶν, χρονολογημένων στό μεταίχμιο μεταξὺ 3ου και 4ου αἰῶνα. Οἱ ἀνωτέρω ἐνδείξεις συνδυάζονται μέ τή μαρτυρία γιά τή λειτουργία τῆς ἐπισκοπῆς Πατρῶν τουλάχιστον ἀπό τά μέσα τοῦ 4ου αἰ. και μέ τόν ἐντοπισμό στήν πόλη και στήν περιοχή τῆς Ἀχαΐας λίγων ἀλλά ἐνδεικτικῶν καταλοίπων χριστιανικῶν λατρευτικῶν μνημείων τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς³.

Στήν περιοχή τῆς Ἀχαΐας και τῆς πόλης τῶν Πατρῶν δέν ἔχει, πρὸς τό παρὸν τουλάχιστον, ἀποκαλυφθεῖ μονῆριον ἢ καθολικὸν μονῆς πού νά χρονολογεῖται σέ πρώιμη περίοδο. Ὅφειλουμε, ὅμως, νά ἀναφερθοῦμε στήν παράδοση πού σχετίζεται μέ τή μονή Γηροκομείου Πατρῶν, ἡ ἱδρυση τῆς ὁποίας συνδέεται μέ τήν παρουσία στήν πόλη τοῦ μάρτυρα Ἀρτεμίου, προκειμένου νά μεταφέρει στήν Κωνσταντινούπολη τό λείψανο τοῦ ἀποστόλου Ἁνδρέα⁴. Ἡ παράδοση αὐτή, πρὸς τό παρὸν τουλάχιστον, χηρίζει πληρέστερης ἀρχαιολογικῆς

2. F. DVORNIK, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, Καϊμπριτζ Μασσ. 1958· R. W. BURGESS, *The Passio S. Artemii*, Philostorgius, and the Dates of the Invention and Translations of the Relics of Sts Andrew and Luke, *An. Boll.* 121 (2003), 5-36· Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Τό ἀνέκδοτο μαρτύριο τοῦ ἀποστόλου Ἁνδρέα, *Πρακτικά Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πάτρα 25-31 Μαΐου 1980*, Α', Ἀθήνα 1981-1982, 331.

3. Ἀναλυτικά, γιά τό μοναχισμό στήν Ἀχαΐα κατά τήν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, βλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ μητρόπολη Πατρῶν*.

4. Βλ. παρακάτω, 100.

τεκμηρίωσης. Ἀκόμη, περαιτέρω διερεύνηση ἀπαιτεῖ ἡ ἱστορία τῆς μονῆς Μαρίτσας στὸ Σανταμέρι. Τὸ καθολικὸ τῆς, στὰ ὄρια τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Ἡλείας, εἶναι σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος τετρακίονιος ναὸς μὲ τροῦλλο. Ἡ μορφὴ ποῦ ἔχει σήμερα χρονολογεῖται στὸ 18ο αἰ., ὅπως ἄλλωστε προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ στὸ νάρθηκα, ποῦ ἀναφέρει χρονολογία κτίσης τὸ ἔτος 1715⁵. Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ, ποῦ κοσμεῖται μὲ γεωμετρικὰ καὶ ζωικὰ θέματα «προερχόμενα πιθανῶς ἀπὸ ἀρχαῖα κτήρια τῆς περιοχῆς», κατὰ τὴν ἀρχαιολόγο Ἑλένη Κουνουπιώτου, χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τῆς ὕστερης ἀρχαιότη-
τας⁶. Ἐνα ὅμως τμῆμα, αὐτὸ μὲ τοὺς πέλτες, χρονολογεῖται στὸν 6ο αἰ., δείχνει νὰ εἶναι ἐνιαῖο⁷ καὶ ἴσως μπορεῖ νὰ συνδυασθεῖ μὲ παλαιότερη φράση λειτουργί-
ας τῆς μονῆς⁸.

ΑΚΜΗΤΟΥ ΑΧΑΪΚΟΥ ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Ἡ ἄμεση ἐκκλησιαστικὴ ἐξάρτηση τῆς ἐπισκοπῆς Πατρῶν ἀπὸ τὸν πάπα τῆς Ρώμης μέχρι τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰ. (733 ἢ μετὰ τὸ 754) καὶ ἡ διοικητικὴ ὑπαγωγή τῆς στὸ Ἀνατολικὸ Ἰλλυρικό, ἀποτελοῦν γεγονότα καθοριστικὰ γιὰ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξη τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων στὴν περιοχὴ. Ἡ περίοδος

5. Νέα ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς τῆς μονῆς Μαρίτσας προτείνει ὡς πιθανότερη χρονολογία ἀνακαίνισης τοῦ ναοῦ τῆς μονῆς τὸ ἔτος 1256, ἀντὶ τοῦ 1715, βλ. σχετικὰ Μυρτῶ Γεωργοπούλου-Βεργά, Βυζαντινὰ μονῆρια καὶ ἀσκηταριά στὴν περιοχὴ τοῦ ὄρους Σκόλλης στὴν Αχαΐα, 121, στὸν παρόντα τόμο.

6. Ε. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ, *ΑΔ* 22 (1967), Β1, 216 Ἑλένη Κουνουπιώτου, *ΑΔ* 25 (1970), Β1, 209 Παναγιώτα ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, *Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν τῆς Ἑλλάδος*, Π. Πελοπόννησος – Στερεὰ Ἑλλάδα. Με τὴ συνεργασία τῆς Ἑλλῆς Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1987, 80 σπμ. 54.

7. Ἄννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – Ἀφέντρα ΜΟΥΤΖΛΗ, Ἡ περιοχὴ τῆς Δύμης κατὰ τοὺς πρωτοβυζαντινοὺς χρόνους, ἀδημοσίευτη ἀνακοίνωση ποῦ ἔγινε στο πλαίσιο τοῦ συνεδρίου, *Δυμαία – Βουπρασιά*. Τὴ δημοσίευση τῶν πρακτικῶν βλ. *Αχαϊκὸ Τοπίο*, Π. *Δύμη καὶ Δυμαία χώρα. Πρακτικὰ τῶν διεθνῶς συνεδρίων «Δυμαία – Βουπρασιά», Κάτω Αχαΐα, 6-8 Οκτωβρίου 1995*, επιμ. Α. Δ. ΡΙΖΑΚΗΣ (*Μελετήματα* 29), Ἀθήνα 2000. Ἡ ἀνακοίνωση πρόκειται νὰ δημοσιευθεῖ σύντομα.

8. Μυρτῶ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΓΑ, Βυζαντινὰ μονῆρια, 121. Τὸ συσχετισμὸ τοῦ ναοῦ μὲ μοναστηριακὸ καθίδρυμα ἐνισχύει ἡ ἀφιέρωσή του στὴν Ἁγία Μαρίνα, στὴ Θεοτόκο καὶ στὸν Ἅγιο Γεώργιο, καθὼς καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ παράσταση τῆς ἁγίας Μαρίας εἶναι συχνὴ ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. καὶ μετὰ, κυρίως σὲ μοναστικὰ μνημεῖα. Δὲν ἀποκλείεται, βεβαίως, ἡ μονὴ Μαρίτσας νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ἀταύτιστη ἀκόμη μονὴ τῆς Ἁγίας Μαρίας ποῦ χρονολογεῖται τὸ 14ο αἰ. καὶ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, στὸ χωρὸ τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου, βλ. σχετικὰ τὴ μελέτη τοῦ Κ. Χρυσοχοῦδη, Ἀγνωστὴ μονὴ τῆς Ἁγίας Μαρίας στὴ δυτικὴ Πελοπόννησο, ποῦ ἀνακοινώθηκε κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ παρόντος συνεδρίου. Παλαιοχριστιανικὰ κατάλοιπα ἐντοπίστηκαν καὶ στὸ ναὸ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος στὸ Μιντιλόγλι, ποῦ ἀποτελέσει ἀργότερα καθολικὸ μονῆς, βλ. Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *ΑΔ* 52 (1997), Β1, 258.

αὐτὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ συνεχῆ ἀμφισβήτηση τῆς παπικῆς ἐξουσίας καὶ τῆ σταθερῆ προσήλωση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ κλήρου στὴν εἰκονόφιλη πολιτικὴ πού ὑποστήριξε ὁ πάπας, κατ' ἀπόλυτη διαφοροποίηση πρὸς τὴν ἐπίσημη αὐτοκρατορικὴ θέση τῆς Κωνσταντινούπολης. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι στίς ἐργασίαι τῆς Ζ' οἰκουμενικῆς συνόδου τῆς Νικαίας, τὸ 787, κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ὁποίας καταδικάσθηκε ἡ εἰκονομαχία ὡς αἴρεση καὶ ἀποφασίσθηκε ἡ ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων, συμμετέχει καὶ συνυπογράφει τὰ πρακτικὰ ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ ἐπισκόπου Πατρῶν Προκοπίου ὁ μοναχὸς Ἰωάννης⁹. Ὑπενθυμίζεται, ὅτι ἡ ὑπογραφή τοῦ ἐκπροσώπου Πατρῶν βρῖσκεται ἀνάμεσα στὰ ὀνόματα τῶν ἐπισκόπων Ρηγίου καὶ Κατάνης, ἰταλικῶν πόλεων πού ἐπέδειξαν σθεναρὴ εἰκονόφιλη πολιτικὴ, ὑποδεχόμενες καταδιωκόμενους μοναχοὺς προερχόμενους ἀπὸ μεγάλα μοναστικά κέντρα, ὅπως ἡ Κωνσταντινούπολη. Ἡ εἰκονόφιλη στάση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἔδρας τῶν Πατρῶν στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. (γύρω στὸ 798) προκύπτει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἔμμεσα καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο ἐπιγράμματος τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη πρὸς τιμὴν τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα. Στὸ ἐπίγραμμα, ὁ Θεόδωρος Στουδίτης κάνει λόγο καὶ γιὰ τὸν τοπικὸ ἐπίσκοπο, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου δὲν μνημονεύει: *Ὡ πρωτόκλητε, τῶν ἀποστόλων κλέος, ὁ παμμέγιστος τῶν πατρῶν φραεσφόρος, τὸν σὸν λεῶν φύλαττε σὺν τῷ ποιμένῃ*¹⁰. Ἡ ἀναφορὰ σὲ «ποιμένα» τῆς πόλης ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Στουδίτη δὲν ἀφήνει ἀμφιβολίες γιὰ τὴν εἰκονόφιλη πολιτικὴ τοῦ τοπικοῦ ἐπισκόπου, τὸ πρόσωπο τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ ταυτίζεται ἢ μὲ τὸν Προκόπιο, πού συμμετέσχε μέσω ἐκπροσώπου στὴ σύνοδο τῆς Νικαίας, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἢ μὲ τὸν Γεώργιο, γνωστὸ καὶ ἀπὸ μολυβδόβουλλα χρονολογημένα στὸν 6ο-7ο ἢ 8ο αἰώνα. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ταυτότητα τοῦ προσώπου, εἶναι προφανὴς ἡ εἰκονόφιλη πολιτικὴ τῆς ἐκκλησίας τῶν Πατρῶν σὲ αὐτὴ τὴ συγκυρία, ὅπως ἄλλωστε εἰκονόφιλη διαπιστώνεται καὶ ἡ ἐν γένει θρησκευτικὴ πολιτικὴ τῆς ἐπισκοπῆς Μονεμβασίας κατὰ τὴν ἴδια περίπου περίοδο¹¹. Ἐξάλλου, στὸ Τακτικὸ τὸ λεγόμενο «τῶν Εἰκονοκλαστῶν», πού σύμφωνα μὲ νεότερες ἐρευνες χρονολογεῖται μετὰ τὸ 754 καὶ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο ἐκκλησιαστικὸ τακτικὸ μετὰ τὴ συγχώνευση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρ-

9. J. DARROUZÈS, Listes épiscopales du Concile de Nicée (787), *REB* 33 (1975), 18, 19, 24, 62 ἀρ. 43D-E.

10. A. GARZYA, Theodori Studitae Epigrammata, *ΕΕΒΣ* 28 (1958), 48· THEODOROS STUDITES, *Jamben auf verschiedene Gegenstände*, ἔκδ. P. SPECK (*Supplementa Byzantina* 1), Βερολίνο 1968, 242 ἀρ. LXXXVII.

11. Πὰ τὸ ρόλο πού διαδραμάτισε ἡ ἐπισκοπὴ Μονεμβασίας τόσο κατὰ τὴν πρώτη φάση τῆς εἰκονομαχίας ὅσο καὶ κατὰ τὴ δεύτερη, βλ. σχετικὰ, Βούλα ΚΟΝΤΗ, Μαρτυρίες γιὰ τὴν εἰκονομαχικὴ ἔριδα στὴν Πελοπόννησο. Προβλήματα καὶ προσεγγίσεις, *Σύμμεκτα* 13 (1999), 81 κ.ἑ.

χιών της Δύσης, που άποσπάστηκαν από τη Ρώμη, ή επισκοπή Πατρῶν αναγράφεται ταυτόχρονα ως αυτοκέφαλη αλλά και ως υποκειμένη στην ύποβαθμισμένη, πλέον, μητρόπολη Κορίνθου και μάλιστα μόλις στην 21η σειρά¹².

Μετά την όριστική αποκατάσταση τῶν εικόνων και τήν καταδίκη τῆς εικόνομαχικῆς ἔριδας, τὸ 843, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ διοικητικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἀναδιοργάνωση στὴν περιοχὴ, πού πραγματοποιήθηκε λίγα χρόνια νωρίτερα, ἀρχίζει ἐντελῶς νέα περίοδος στὴν πελοποννησιακὴ χερσόνησο. Ἰδιαίτερος σημερινὴ γίνεται ἡ θέση τοῦ λιμανιοῦ τῆς Πάτρας, λόγῳ τοῦ θαλάσσιου δρόμου πού τὴ συνδέει ἀπευθείας μὲ τὴν Ἰταλία καὶ μέσω τοῦ βόρειου ὁδικοῦ ἄξονα τῆς Πελοποννήσου καθιστᾷ ἐφικτὴ τὴ διεκπεραίωση ταξιδιωτῶν καὶ ἐμπορευμάτων πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία. Τὸ γεγονός αὐτὸ συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὴν κατάργηση τοῦ ἐλέγχου ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς τοῦ τμήματος τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ πού βρισκόταν δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης¹³. Ἡ βορειοδυτικὴ Πελοπόννησος καὶ μάλιστα ἡ Πάτρα καὶ ἡ εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Ἀχαΐας γίνονται πόλος ἔλξης καὶ περιέρχονται στὸ ἐπίκεντρο τοῦ κρατικοῦ ἐνδιαφέροντος, ἐνῶ ἡ Πάτρα, ἀναβαθμιζόμενη πλέον σὲ μητροπολιτικὴ ἔδρα μὲ τρεῖς ἐπισκοπές, συνιστᾷ ταυτόχρονα καὶ ἔδρα τῆς συντελούμενης ἐκκλησιαστικῆς ἀναδιοργάνωσης. Καθόλη τὴ διάρκεια τοῦ 9ου αἰ. καὶ ιδιαίτερα ἀμέσως μετὰ τὴν προαγωγή τῆς σὲ μητρόπολη, γιὰ ποικίλους λόγους εἰσρέει στὴν πόλη σημαντικὸς ἀριθμὸς μοναχῶν προερχομένων ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα κάνουν λόγο γιὰ ὀρισμένους ἀπὸ αὐτοὺς, ὅπως ὁ Ἀθανάσιος μετέπειτα ἐπίσκοπος Μεθώνης, ὁ Ἡλίας Σπηλαιώτης μὲ τὸ μοναχὸ Ἀρσένιο, ὁ Ἡλίας ὁ Νέος μὲ τὸ μοναχὸ Δανιὴλ κ.λπ.¹⁴. Στὴν πραγματικότητα ὁ ἀριθμὸς πρέπει νὰ ἦταν πολὺ μεγαλύτερος. Ὁ ρόλος τῶν μοναχῶν σὲ μία περιοχὴ μὲ πολλὰ προβλήματα, ἐξαιτίας τῶν ἀνακατατάξεων πού πραγματοποιοῦνται καὶ τῶν ἀλλαγῶν πού συντελοῦνται, εἶναι ζωτικὸς. Ἀρκεῖ νὰ ὑπενθυμίσουμε ἐνδεικτικὰ ὅτι ὁ μετέπειτα αὐτοκράτορας Βασίλειος Α', εὐρισκόμενος στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα στὴν Πάτρα, γύρω στὸ 856, πληροφορηθῆκε ἀπὸ μοναχὸ¹⁵ πού διέθετε τὸ προορατικὸ χάρισμα τῆ μελλοντικῆ ἀνάρρησής του στὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης. Τὸ γεγονός δὲν θεωροῦμε ὅτι εἶναι τυχαῖο ἀλλὰ ὑπο-

12. Ἐλεωνόρα ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Ἡ «Εἰκονοκλαστικὴ» Notitia 3 καὶ τὸ λατινικὸ πρότυπό της, *Σύμμεικτα* 10 (1996), 66-71.

13. Ἡ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – Ἄννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Μία περίπτωση ἐφαρμογῆς τοῦ βυζαντινοῦ θεομιοῦ τοῦ ἀσύλου στὴν Πελοπόννησο. Ἡ προσφυγὴ τῶν Σλάβων στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα Πατρῶν, *Σύμμεικτα* 14 (2001), 29-47.

14. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ ἀσκητισμὸς, 28-42.

15. Ἡ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ὁ μοναχὸς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα στὴν Πάτρα καὶ ἡ απεικόνισή του στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη, 63-85, στὸν παρόντα τόμο.

δηλώνει τὸν ἐξέχοντα ρόλο τοῦ μοναχοῦ καὶ τὴν κοινωνικὴ του διάσταση στὴν πελοποννησιακὴ ἀλλὰ καὶ στὴν πατρinh κοινωνία. Ἀκόμη, θυμίζουμε τὸ σημαντικό ρόλο δύο μοναχῶν, τοῦ Συμεῶν καὶ τοῦ Θεοδώρου, οἱ ὁποῖοι ἀνέλαβαν στὸ πλαίσιο τῆς πολιτικῆς τοῦ Φωτίου, λίγο μετὰ τὸ 867, τὸ ἀποστολικὸ ἔργο τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ καὶ τοῦ ἐκπολιτισμοῦ πληθυσμῶν στὴν περιοχὴ τῆς Ἀχαΐας, ὅπου ἐπικέντρωσαν ιδιαίτερα τὸ ἐνδιαφέρον τους¹⁶. Ὑπενθυμίζεται, ὅτι οἱ δύο μοναχοὶ εἶχαν προηγουμένως περιηγηθεῖ τὴν Κόρινθο, τὸ Ἄργος, τὴν Ἐπίδαυρο, τὸ Ναύπλιο, τὸ Ἀμύκλι κ.λπ. Δὲν εἶναι τυχαῖο, ἀλλωστε, ὅτι λίγα μόλις χρόνια νωρίτερα, δηλαδὴ στὶς ἀρχές τοῦ 9ου αἰ., μαρτυρεῖται ἡ φορολογικὴ ὑπαγωγή τῶν πολυάριθμων ἐπαναστατημένων Σλάβων, οἱ ὁποῖοι ζήτησαν ἄστυλο στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, ὡς παροίκων στὴ μητρόπολη Πατρῶν¹⁷. Ὁ ἐκχριστιανισμὸς καὶ ὁ ἐκπολιτισμὸς τους θὰ ἀποτελοῦσε, ἀσφαλῶς, στὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς τοῦ Φωτίου, μέρος τοῦ ἔργου ποῦ οἱ ὄσιοι εἶχαν ἀναλάβει νὰ ἐπιτελέσουν στὴν περιοχὴ. Αὐτὸ ποῦ συμβαίνει στὴν Ἀχαΐα κατὰ τὸν 9ο αἰ., εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς ποῦ διαπιστώνεται ὅτι συμβαίνει καὶ στὴ Λακωνία κατὰ τὸ 10ο-11ο αἰ.: δηλαδὴ σὲ μία περιοχὴ μὲ προβλήματα πληθυσμῶν καὶ θρησκείας, μετὰ τὴν κρατικὴ παρέμβαση τῶν ἀρχῶν τοῦ 9ου αἰ., ποῦ ἀφιερώνει τοὺς Σλάβους στὴ μητρόπολη Πατρῶν, ἀκολουθεῖ ἡ ἱεραποστολικὴ πολιτικὴ τοῦ Φωτίου, ὀλοκληρώνοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὴν κρατικὴ παρέμβαση¹⁸.

Μαρτυρίες συγκεκριμένες σχετικὰ μὲ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὸ εἶδος τῶν μονῶν στὴν Πάτρα ἢ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ δὲν ἔχουμε. Ἀπὸ τὶς πληροφορίες τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου μαθαίνουμε ὅτι περὶ τὸ 921 λειτουργοῦν στὴν Πελοπόννησο ἔξι κατηγορίες μοναστηριῶν, βασιλικὰ, πατριαρχικά ..., ἀρχιεπισκοπῶν ..., μητροπόλεων ..., ἐπισκοπῶν ... καὶ ἄπορα¹⁹. Ἀπὸ τὸ ποσοὸ ποῦ

16. Ἡ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – Ἱερομόναχος ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, *Οἱ Θεσσαλονικεῖς ὄσιοι Συμεῶν καὶ Θεόδωρος, πρῶτοι κατοικήτορες τοῦ Ἄθω καὶ τῆς «Πανελλάδος πολιούχου»*, Ἅγιον Ὄρος 1985, 17-68. Βλ. ὁμως τὶς ἐπιφυλάξεις ποῦ ἐκφράζονται ὡς πρὸς τὴν ἀξιοπιστία τοῦ Βίου, ὡς τεκμηρίου, γὰρ τοὺς πρὶν ἀπὸ τὴν παλαιολογεῖα περίοδο χρόνου, στὴ μελέτῃ τοῦ Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ, Ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς μοναχῆς Ευφροσύνης στον Βίο των οσίων του Μεγάλου Σπυλαίου: Ἡ ιστορία μιας κατασκευῆς, 147-198, στὸν παρόντα τόμο.

17. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Μία περίπτωση ἐφαρμογῆς, 34-44.

18. Ἡ εὐστοχὴ αὐτὴ διαπίστωση, σχετικὰ μὲ τὴν κρατικὴ παρέμβαση ποῦ προηγεῖται πάντα τῆς ἱεραποστολικῆς δράσης καὶ ἀναλαμβάνεται ἀπὸ τὴν ἐκκλησία σὲ ζωτικὲς γὰρ τὰ συμφέροντα τῆς αὐτοκρατορίας περιοχῆς μὲ μείζονα πληθυσμικά προβλήματα, ὅπως λ.χ. ἡ Λακωνία, διατυπώνεται ἀπὸ τὸν Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ, Ὁψιμὴ ἱεραποστολὴ στὴ Λακωνία, 35, στὸν παρόντα τόμο.

19. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ἔκδ. Gy. MORAVCSIK – R. J. H. JENKINS (CFHB 1), Οὐάσιγκτον 1967², 256 § 52. Πὰ τὶς διάφορες κατηγορίες μονῶν, βλ. Ἰ. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Νομικὴ θεώρηση των μοναστηριακῶν τυπικῶν*, Ἀθήνα 1984, 165-192.

ύποχρεώνονται να καταβάλουν οι μητροπόλεις της Κορίνθου και των Πατρών, ως έξαγορά της συμμετοχής τους στην προετοιμαζόμενη έκστρατεία στη Λογγοβαρδία, αντιλαμβανόμαστε ότι ανήκουν στην ίδια φορολογική ενότητα, ενώ ισοδύναμη αντίστοιχα παρουσιάζεται κατά κατηγορία και η οικονομική δυνατότητα των μοναστηριών που ανήκουν στη δικαιοδοσία τους²⁰. Η ύπαρξη σημαντικού αριθμού μονών, σχετικά εύπορων, στην Πελοπόννησο, όπως πιθανολογείται, μάς επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι ένα μέρος από αυτές ήταν ασφαλώς κατανεμημένο στην Άχαΐα²¹. Τα ιστορικά δεδομένα της εποχής επιτρέπουν, όπως ήδη αναφέρθηκε, τη δημιουργία μοναστικού ρεύματος. Προσωπικότητες της Κωνσταντινούπολης, όπως ο πατριάρχης Νικόλαος Α΄ Μυστικός, μοναχός Ιταλικής καταγωγής, και ο εκ Πατρών Άρέθας, αρχιεπίσκοπος Καισαρείας, εμπλέκονται ενεργά στα εκκλησιαστικά και μοναστηριακά ζητήματα της περιοχής. Ίδιαίτερα ο πατριάρχης Νικόλαος Α΄ συμβάλλει στην εξέλιξη των εκκλησιαστικών πραγμάτων έχοντας στενές σχέσεις τόσο με το μητροπολίτη Κορίνθου Παύλο όσο και με τους επισκόπους Πατρών και Άργους, Άνδρέα και Πέτρο αντίστοιχα. Η σωζόμενη μάλιστα αλληλογραφία του πατριάρχη με το μητροπολίτη Πατρών Άνδρέα, στο περιεχόμενο της οποίας θα αναφερθούμε στη συνέχεια, επέχει σαφώς θέση κανονικών διατάξεων των μοναστηριών της περιοχής δικαιοδοσίας της μητρόπολης Πατρών²². Η μνήμη του Νικολάου Μυστικού μένει ζωντανή στην Άχαΐα τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 10ου αϊ., όπως προκύπτει έμμεσα από την όνοματοθεσία καθολικών μονών της Αιγιαλείας²³. Τέλος, ο Άρέθας, εκτός από την πατρινή καταγωγή του και την ενεργό ανάμειξη του σε διάφορα γεγονότα που αφορούν την τοπική εκκλησία, φέρεται και ως ο πιθανότερος συντάκτης του *Χρονικού της Μονεμβασιάς*, κειμένου στο οποίο προβάλλονται τα δίκαια και ικανοποιούνται οι διεκδικήσεις της μητρόπολης Πατρών.

20. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *The Social Structure of the Byzantine Countryside in the First Half of the Xth Century*, *Σύμμεικτα* 10 (1996), 110-124.

21. Πά τις σχέσεις των πελοποννησιακών μονών με την έξουσία, βλ. Μαρία ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ, *Πελοποννησιακές μονές και έξουσία* (10ος-11ος αϊ.), 37-53 στον παρόντα τόμο.

22. Την αλληλογραφία του πατριάρχη Νικολάου Α΄ Μυστικού και του μητροπολίτη Πατρών Άνδρέα, βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΥΣΤΙΚΟΣ, *Έπιστολαί, Nicholas I Patriarch of Constantinople, Letters. Greek Text and English Translation*, εκδ. R. J. H. JENKINS – L. G. WESTERINK (*CFHB* 6), Ουάσινγκτον 1973, 260-262 άρ. 43, 408-410 άρ. 119, 414-416 άρ. 123, 484 άρ. 161. Είναι γνωστό, εξάλλου, ότι ο Νικόλαος Μυστικός άναμνηνύεται άμεσα στην έπιλογή του Παύλου ως μητροπολίτη Κορίνθου και στη συμμετοχή των εκκλησιαστικών άρχών της Κορίνθου στη σύναξη της Κωνσταντινουπόλεως για την έκδοση του Τόμου Ένώσεως ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Η μητρόπολη Πατρών*.

23. Πά τις σχέσεις του Νικολάου Μυστικού με τη μητρόπολη Πατρών και ιδιαίτερα την περιοχή της Αιγιαλείας, βλ. Άννα Ί. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – Άφέντρα Γ. ΜΟΥΤΖΛΗ, *Ο μεσοβυζαντινός*

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΑΧΑΪΚΩΝ ΜΟΝΩΝ

Οί τοποθετήσεις της ανώτερης ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς γύρω ἀπὸ μοναστικά θέματα, ὅπως ἀπορρέουν ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν σωζόμενων ἀγιολογικῶν κειμένων καὶ τῶν τυπικῶν τῶν πελοποννησιακῶν μονῶν, ιδιαίτερα τοῦ 9ου καὶ τοῦ 10ου αἰ., μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ προσεγγίσουμε τὰ προβλήματα γύρω ἀπὸ τὴ λειτουργία τῶν μονῶν, τὴ ζωὴ τῶν μοναχῶν καὶ τὴν τήρηση τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων. Τὰ ἐλάχιστα σωζόμενα τυπικά καὶ διαθήκες, μοιλονότι δὲν ἀναφέρονται ἄμεσα στὸν ἀχαϊκὸ χῶρο, ἐν τούτοις φωτίζουν ἔμμεσα πτυχές τοῦ μοναστικοῦ βίου τῆς περιοχῆς. Παρὰ ταῦτα, λίγες εἶναι οἱ πληροφορίες ποὺ ἀντλοῦνται σχετικὰ μὲ τὴν ἡλικία κουρᾶς τῶν μοναχῶν, τὴν ἀποταγὴ, τὴν ἀκτιμοσύνη, τὴν τήρηση τοῦ ἀβάτου, τὸν τρόπο ἐκλογῆς τοῦ ἡγουμένου καὶ τῶν λοιπῶν ὀργάνων διοικήσεως, τὸν τρόπο κτήσεως, ἐκμετάλλευσης καὶ διάθεσης τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας²⁴.

Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων ποὺ ἀναφέρονται στὴ διαβίωση μοναχῶν στὴν πόλη καὶ τὴν περιοχή τῆς Πάτρας ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀχαΐας κατὰ τὸν 9ο αἰ., ὅπως τὸν *Ἐπιτάφιο* στὸν Ἀθανάσιο Μεθώνης, τοὺς *Βίους* τοῦ Ἡλία Σικελιώτη καὶ τοῦ Ἡλία Σηπλαιώτη καὶ τῶν συμμοναστῶν τοὺς Δανιὴλ καὶ Ἀρσενίου, προκύπτει ἡ φροντίδα γιὰ τὴν τήρηση τῶν ἱερῶν κανόνων: ὁ μικρὸς Ἀθανάσιος φθάνει στὴν Πάτρα ὅπου ἀποκείρεται μοναχὸς στὴ νόμιμη πρὸς τοῦτο ἡλικία, δηλ. μετὰ τὸ 10ου καὶ 13ου ἔτους καὶ μονάζει σὲ μονή, ποὺ σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τοῦ *Ἐπιταφίου*, πρέπει νὰ βρισκόταν κοντὰ στὴν πόλη²⁵. Ἀφοῦ συμπλήρωσε ἀρκετὰ χρόνια ζώντας ὡς ἀσκητῆς (*ἔξω γὰρ τῶν ἀσκητικῶν θορύβων καὶ τῆς κοσμικῆς τύρβης ἀποτρέχων ἐν ἐρημίαις*)²⁶, ὁ ἐγγῶριος μητροπολίτης, πιθανὸν ὁ Θεόδωρος Β', τοῦ ἀνέθεσε τὴν ἡγουμενία τῆς μονῆς τῆς μετανόιας του, ἐπίσης στὴ νόμιμη πρὸς τοῦτο ἡλικία τῶν τριάντα περὶ τοὺς χρόνων²⁷. Ἡ ἀνάθεση τῆς ἡγουμενίας ἀπὸ τὸ μητροπολίτη ὑποδηλώνει ὅτι ἡ μονὴ ἦταν μητροπολιτικὴ. Ἀκολούθως, ἀφοῦ ἔλαβε ὅλους τοὺς βαθμοὺς τῆς Ἐκκλησίας ἐγίνε ἐπίσκοπος Μεθώνης. Ἡ προσήλωσις στὴν τήρη-

ντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου Αἰγιαλείας. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς μονῆς Ταξιαρχῶν, *Σύμμεικτα* 11 (1997), 346-347.

24. Ἰ. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι & τοῦ 12ου αἰῶνος*, Ἀθήνα 1979· ὁ Ἰδιος, *Νομικὴ θεώρησις*, 75 κ.ἑ.

25. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ ἀσκητισμὸς*, 28.

26. Πέτρου ἐλαχίστου ἐπισκόπου Ἀργείων, *Ἐπιτάφιος εἰς τὸν μακάριον Ἀθανάσιον ἐπίσκοπον Μεθώνης*, ἔκδ. Κ. Θ. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἁγίου Πέτρου ἐπισκόπου Ἀργους, Βίος καὶ λόγοι*, Ἀθήνα 1976, 50 § 5.

27. Πὰ τὸν ἡγούμενο καὶ τὴς ἀρμοδιότητές του, βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Τὸ δίκαιον*, 145-149· ὁ Ἰδιος, *Νομικὴ θεώρησις*, 193-205.

ση τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ ἡ δοκιμασία τοῦ μοναχοῦ στὴ μακρὰ ἐρημιτικὴ καὶ ἀσκητικὴ ζωὴ τὸν ὀδηγεῖ στὴν τελειότητα καὶ συνεπῶς στὴν ἀνάληψη τῆς ἡγουμενίας καὶ τῆς ἐπισκοπικῆς ἔδρας: *Ἰν' ὡσπερ ἐξ ὑψηλοτάτης περιωπῆς πλείστους ἀυγάτων τὴν ἀληθινὴν ὁδὸν ὑποδείξειε καὶ πρὸς ταύτην ἀπροσκόπως βαδίζειν ὡς ἐν ἡμέρᾳ παρασκευάσειεν*²⁸.

Οἱ μοναχοὶ Ἥλιος Σπηλαιώτης καὶ Ἀρσένιος φθάνοντας στὴν Πάτρα ἐξαιτίας τῆς ἐπίθεσης τῶν *Ἰσραηλιτῶν* ζήτησαν καὶ ἔλαβαν ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο καὶ τὸν τοπικὸ κληρὸ, σύμφωνα μὲ τὰ εἰωθότα, τὴν ἄδεια νὰ μονάσουν στὸν κατέναντι τῆς πόλεως πύργο, ὅπου ἀσκήτευσαν: *ἦττον παρ' αὐτοῖς τόπον ἤρεμον*²⁹. Μετὰ τὴν παρέλευση τῆς ὀκταετίας καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ κινδύνου, οἱ μοναχοὶ ἀποφάσισαν νὰ ἐπιστρέψουν στὴν πατρίδα τους, ἀφοῦ προηγουμένως ζήτησαν ἐκ νέου τὴν ἄδεια τοῦ μητροπολίτη. Στὴν ἐπίμονη παράκληση τοῦ τελευταίου νὰ παραμείνουν, οἱ μοναχοὶ δὲν ὑποχωροῦν καὶ ζητοῦν νὰ τοὺς ἀφήσει νὰ ἐπανακάμψουν στὴν πατρίδα τους³⁰. Ἡ ἐμμονὴ τοὺς ὀδηγεῖ τὸ μητροπολίτη στὴ σύλληψη ἑνὸς τεχνάσματος. Κατηγορεῖ τοὺς δύο μοναχοὺς γιὰ δῆθεν ἀπόπειρα λαθραίας ἀπομάκρυνσής τους καὶ συνεπῶς παραβίασης τῶν μοναστικῶν κανόνων, πού προβλέπουν γιὰ τὸ μοναχὸ τὴ *stabilitas loci*: *ὡς δὲ τὸ ἔμμονον τῆς τῶν ὁσίων βουλῆς, καὶ τὸ εὐμείλικτον συνήκειν, προσεπούησατο ... καὶ φησιν Πῶς; λάθρα τῆς ἐμῆς βουλῆς διαδράσητε;*³¹. Στὴ συνέχεια, κλιμακώνοντας τὰ μέσα πού χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὸ σκοπὸ του τοὺς ἐνοχοποιεῖ γιὰ ἱεροσυλία (*Πῶς τὰ τῆς ἐκκλησίας ἱερὰ σκευὴ λάθρα συλήσας ἀπεμπώλησατε;*) καὶ τοὺς φυλακίζει³². Ἡ λύση στὸ πρόβλημα δίδεται μὲ τὴν ὑπαναχώρηση τοῦ μητροπολίτη, ὁ ὁποῖος μεταμελοῦμενος τοὺς ἀποφυλακίζει καὶ τοὺς δίδει τὴν ἄδεια νὰ ἐπιστρέψουν στὴν πατρίδα τους: *Ὁ μέντοι ἐπίσκοπος ... προετρέψατο ἀπελθεῖν ἐν εἰρήνῃ*³³. Παρατηρεῖται καὶ ἐδῶ ἡ τήρηση τῶν μοναστικῶν κανόνων, ὅπως τῆς ὑπακοῆς καὶ τοῦ ἀπορρέοντος ἀπὸ αὐτὴν ἀβάτου, μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀπαγόρευσης τῆς ὀριστικῆς ἐξόδου τῶν μοναχῶν ἀπὸ τὴ μονὴ χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ ἡγουμένου ἢ τοῦ ἐπισκόπου καὶ χωρὶς ἀποχωρῶντα λόγο.

Σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο κτήσης τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας οἱ πηγὲς δὲν εἶναι ἰδιαίτερα διαφωτιστικῆς. Ἐνας ἀπὸ τοὺς κυριότερους τρόπους κτήσης εἶ-

28. Πέτρου ἐλαχίστου ἐπισκόπου Ἀργείων, *Ἐπιτάφιος*, 50 § 6.

29. Vita de s. Elia Speleote abbate conf., *Acta Sanctorum*, Sept., III, 856 § 20.

30. Πά τὸ ἄβατο καὶ τοὺς περιορισμοὺς του, βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Νομικὴ θεώρηση*, 117-137.

31. Vita de s. Elia Speleote, 859 § 27.

32. *Ὁ.π.*, 859 § 29, 860 § 30.

33. *Ὁ.π.*, 860 § 30.

ναί ή απόκτηση τής κυριότητας διά τής καταλήψεως³⁴. Ἔτσι, οἱ μοναχοὶ Ἡλίας Σηλιαιώτης καί Ἄρσένιος ζητοῦν ἀπό τήν τοπική ἐκκλησία καί τόν ἐπίσκοπο Πατρῶν *τόπον ἤρεμον*³⁵, πού τυχαίνει νά εἶναι ἕνας ἐγκαταλελειμμένος πύργος. Στή *Συνοπτική Ἱστορία*, ὅπου περιγράφεται ή ἴδρυση τοῦ πρώτου πυρήνα τής μονῆς Ταξιαρχῶν Αἰγιαλείας κατά τὸ 10ο αἰ.³⁶, γίνεται λόγος πρώτα γιά τήν ἴδρυση τής ὁμώνυμης μονῆς, προφανῶς διά καταλήψεως, χωρίς ὅμως αὐτὸ νά διευκρινίζεται σαφῶς. Στή συνέχεια ἀναφέρονται τὰ σχετικά μέ τήν ἐπέκταση τής μονῆς, προκειμένου νά ἐξασφαλισθεῖ χώρος γιά τή στέγαση καί τήν ἐξασφάλιση τής τροφῆς τῶν μοναχῶν. Πά νά ἐπιτευχθεῖ ὁ στόχος αὐτός, σέ βράχο δασώδη, ἄβατο, τραχύ καί ἔρημο, *ἐξεχέρσων τὰς γαίας καί ἐξημέρουν αὐτάς πρὸς τροφήν των*, ἐνῶ *περὶ μὲν τὸν βράχον ἔπηξαν τὰς φωλεάς των ἐκ πλίνθων*³⁷. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται ή διά τής καταλήψεως ἀπόκτηση ὄχι μόνο τής γῆς στήν ὁποία οἰκοδομεῖται ὁ ναὸς ἀλλὰ καί τοῦ ζωτικῶ ὡρου στὸν ὁποῖο διαβιώνουν καί ἀπὸ τὸν ὁποῖο σιτίζονται οἱ μοναχοί. Διά τής καταλήψεως πραγματοποιεῖται ἐπίσης ή ἀπόκτηση τής μοναστηριακῆς γῆς στήν περιοχή τοῦ Μεγάλου Σηλιαίου Καλαβρυτῶν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ *Βίο* τῶν Συμεῶν καί Θεοδώρου. Στήν περίπτωσή τους, ή ὑπόδειξη γιά τήν ἀπόκτηση τής μοναστηριακῆς γῆς πραγματοποιεῖται ὑπὸ τὴ μορφῇ ὁράματος, μέσω τοῦ ὁποῖου ὀρίζεται ὁ κατάλληλος τόπος³⁸. Ἀκολουθεῖ ὁ καθαρισμὸς τοῦ δάσους καί τῶν δαμιόνων μέ φωτιά, *ἔκαμαν ἀρχὴν νά κοπιάζουν εἰς τὸ νά καθαρίσουν τὰ δάση καί τήν ὕλην τοῦ τόπου*³⁹, ή ἴδρυση τοῦ ναοῦ τής μονῆς καί ή κουρὰ τής πρώτης μοναχῆς, τής Εὐφροσύνης, ἀπὸ τοὺς δύο ὁσίους⁴⁰. Πάντως, ή σαφῆς μαρτυρία γιά λειτουργία μονῆς στὸ χωρὸ αὐτὸ γίνεται πολὺ ἀργότερα, μετὰ τὸ θάνατο τῶν ὁσίων, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ παρελθὸν εἶχε ρητὰ ἐκφρασθεῖ ἐκ μέρους τῶν πιστῶν ή πρόθεση γιά ἴδρυση μοναστηριοῦ.

Συγκεκριμένες εἰδήσεις γιά τήν ἐκλογὴ ἡγουμένου στὶς μονὲς τής Ἀχαΐας δὲν σώζονται. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο ἐπιστολῆς τοῦ πατριάρχη Νικολάου Α΄ Μυ-

34. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Τὸ δίκαιον*, 37-42.

35. Vita de s. Elia Speleote, 856 § 20.

36. Μολονότι ή *Συνοπτική Ἱστορία* εἶναι κείμενο μεταγενέστερο, φαίνεται νά βασίζεται σὲ παλαιότερες, ἄγνωστες, πηγές σχετικά μέ τήν ἱστορία τής μονῆς Ταξιαρχῶν, βλ. Ἑλένη ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, Μία ἄγνωστη χειρόγραφη ἱστορία τής Μονῆς Ταξιαρχῶν Αἰγιαλείας, *Πρακτικά Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Γ, 67.

37. Ὁ.π., 78.

38. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, *Οἱ Θεσσαλονικεῖς ὁσίοι*, 90-93.

39. Ὁ.π., 95.

40. Ὁ.π., 94-95.

στικού πρὸς τὸ μητροπολίτη Πατρῶν Ἀνδρέα, πού χρονολογεῖται στὴν περίοδο μεταξύ τοῦ 914 καὶ τοῦ 918, προκύπτει ὅτι οἱ κτήτορες τῶν μονῶν τῆς περιοχῆς τῆς Πάτρας μπορούσαν νὰ ὀρίζουν τὸ δυνάμενο νὰ ἀναλάβει τὴν ἡγουμενία τῆς μονῆς ἀνάμεσα στοὺς συγγενεῖς τους. Ἔτσι, ὅταν ὁ μοναχὸς Γρηγόριος, συγγενὴς κτήτορα μονῆς τῆς Πάτρας, ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ μονὴ τῆς μετανοίας του, τῆς ὁποίας ἦταν ὁ ἐπίδοξος ἡγούμενος λόγω κληρονομικότητας, παρακάμπτοντας τὸν ἐγγώριο μητροπολίτη ἀπευθύνεται στὸν πατριάρχη, ἐκθέτει τὸ πρόβλημά του καὶ ζητᾷ τὴν ἀποκατάστασή του. Στὴν ἀπάντησή του ὁ πατριάρχης συστήνει στὸ μητροπολίτη Ἀνδρέα νὰ ἐμπιστευθεῖ τὴν ἡγουμενία στὸν Γρηγόριο, ἂν δὲν εἶχε κάποια εὐλογία αἰτία νὰ τοῦ τὴ στερήσει, ἀλλῶς νὰ τοῦ δώσει κάποια οἰκονομικὴ βοήθεια (*παραμυθία*), ὡς ἐξαγορὰ τῶν νομίμων δικαιωμάτων του ἐπὶ τῆς μονῆς⁴¹. Τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς ρίχνει φῶς στὴν κατάσταση τῶν μοναστηριῶν τῆς περιοχῆς καὶ ἔχει ἀξία διότι ἀποκαλύπτει ὅτι, στὶς ἀρχές τοῦ 10ου αἰ., οἱ κτήτορες τῶν μονῶν δημιουργοῦσαν προβλήματα στοὺς τοπικοὺς ἐπισκόπους, καταπατώντας τὶς ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 861. Τὸ συγκεκριμένο ἐπεισόδιο φαίνεται νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ἀναβάθμιση τοῦ ρόλου τοῦ τοπικοῦ ἐπισκόπου, ὅπως προβλέπεται ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις τῆς παραπάνω συνόδου, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας λήφθηκε μέριμνα γιὰ τὴν ἀποτροπὴ τοῦ κινδύνου νὰ περιέλθουν τὰ μοναστικά ἰδρύματα στὴν ἐξουσία ἰδιωτῶν⁴². Στὴ *Συνοπτικὴ Ἱστορία* ἀναφέρεται ὅτι ἡ μονὴ Ταξιαρχῶν ἀπὸ τὴν ἴδρυσή της καὶ ἐπὶ τετρακόσια χρόνια, διοικεῖτο ἀπὸ ἡγούμενο. Μετὰ τὸ θάνατό του οἱ σκητιῶτες συγκεντρώνονταν στὸν κεντρικὸ ναὸ καὶ ἐξέλεγαν τὸ διάδοχό του μὲ ἰσόβια θητεία: *τούτου θνήσκοντος συνερχόμενοι πρὸς τὸ Κυριακὸν οἱ σκητιῶτες ἐξέλεγον ἄλλον Γέροντα προεστῶτα ὑπὸ αὐτὸ ὄνομα ... Ἡ τάξις αὕτη διήρκεσε τέσσαρας ἑκατονταετηρίδας ἀπὸ τῆς κτίσεως αὐτῆς*⁴³. Στὴν περίπτωση μάλιστα τῆς μονῆς Ταξιαρχῶν, ὁ ἐκάστοτε ἡγούμενος ἔφερε τὸ ὄνομα τοῦ πρώτου προεστῶτος ἀποκαλούμενος Γέροντας ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς καὶ Γέροντας τοῦ Κλωκοῦ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς.

Κλιμάκωση τῶν μοναστηριακῶν προβλημάτων τῆς περιοχῆς διαπιστώνεται κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 10ου αἰῶνα. Σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς σωζόμενης ἀλληλογραφίας, οἱ μητροπολίτες Πατρῶν γίνονται ἀποδέκτες σειρᾶς

41. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΥΣΤΙΚΟΣ, *Ἐπιστολαί*, 408-410 ἀρ. 119, καὶ σχόλια σ. 573. Γιὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ ἡγουμένου στὶς περιπτώσεις μονῶν πού ἀνήκουν σὲ ἰδιώτες, βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Τὸ δίκαιον*, 146.

42. J. P. THOMAS, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, Οὐάσιγκτον 1987, 133-136.

43. ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, *Μία ἄγνωστη χειρόγραφη ἱστορία*, 78.

ἐπιστολῶν ἀπὸ μέρους τοῦ πατριάρχη Νικολάου Α΄ Μυστικοῦ καὶ τοῦ Συμεών, μαγίστρου καὶ λογοθέτη τοῦ δρόμου, προσώπου πού πιθανότατα ταυτίζεται μὲ τὸν Συμεών Μεταφραστή. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Νικολάου Α΄ καὶ τοῦ Συμεών βρῖσκονται στὸν ἴδιο φάκελο, ἀφοῦ ὁ τελευταῖος, ὡς στρατιωτικὸς ὑπεύθυνος, συγκέντρωσε τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ πατριάρχη πού ἀφοροῦσε τὶς στρατιωτικὲς ὑποθέσεις. Κεντρικὸ θέμα τῶν ἐπιστολῶν, ἀπὸ ὅ,τι μᾶς ἀφήνουν νὰ ἐννοήσουμε οἱ συντάκτες τους, εἶναι τὰ δῆμινα μοναστηριακά προβλήματα τῆς μητροπόλεως⁴⁴. Κυρίως ἡ αὔξηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν γαιῶν σὲ βάρος τῶν στρατιωτῶν καὶ τῶν πενήτων, καθὼς καὶ τὸ συνεχῶς μεγαλύτερο τμήμα τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας πού βρῖσκεται στὰ χέρια ἰδιωτῶν, μὲ ἀποτέλεσμα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ τὴν ὑποβάθμιση τοῦ θεσμικοῦ ρόλου τοῦ ἐγχώριου μητροπολίτη. Τὰ ἐκκλησιαστικά καὶ μοναστηριακά ζητήματα πού ἀντιμετωπίζει ἡ μητρόπολη Πατρῶν, συνιστοῦν μέρος τῶν γενικότερων προβλημάτων σχετικὰ μὲ τὴν ὑπέρομη αὔξηση τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας, πού θὰ προσπαθήσει νὰ περιορίσει μὲ τὴ νομοθετικὴ του μεταρρύθμιση καὶ μὲ σειρά διατάξεων ὁ Ρωμανὸς Λακατηνὸς ἀπὸ τὸ 928 καὶ μετὰ (*περὶ προτιμήσεως καὶ περὶ δυνατῶν καὶ πενήτων νεαρῶν*). Πᾶ πρώτη φορὰ στὴ Νεαρά 3, τοῦ ἔτους 934, συμπεριέλαβε μεταξὺ τῶν διαφόρων δυνατῶν καὶ τοὺς ἡγουμένους τῶν μοναστηριῶν, ἐνῶ ἀπαγόρευσε τὴν προσφορὰ ἀκινήτων πρὸς τὶς μονὲς ἐκ μέρους τῶν ὑποψηφίων μοναχῶν. Ἐπίσης, τὴ μεγάλη αὔξηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας Πατρῶν σὲ βάρος τῶν στρατιωτικῶν τόπων καὶ τῶν πενήτων, *τοιαύτας ἀδικίας ἐπὶ καταστροφῇ καὶ ἀπωλείᾳ πενήτων τὴν σὴν κατασύρεσθαι ἐκκλησίαν*⁴⁵, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ Συμεών, γύρω στὸ 963 μὲ 967, μὲ ἀφορμὴ γραπτὴ καταγγελία, θὰ προσπαθήσει νὰ ἀντιμετωπίσει σὲ γενικότερο πλαίσιο ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος Β΄ Φωκᾶς μὲ τὴ Νεαρά 22 τοῦ ἔτους 963-964, μὲ τὴν ὁποία ἀπαγορεύεται ἡ ἐκποίηση στρατιωτικοῦ κλήρου μέχρι τοῦ ποσοῦ τῶν 12 λιτρῶν χρυσοῦ. Ἀργότερα, τὸ 996, ὁ Βασίλειος Β΄ διεκήρυξε μὲ τὸν πιὸ κατηγορηματικὸ τρόπο ὅτι τὰ δικαιώματα τοῦ κράτους εἶναι ἀπαράγραπτα ἀνάγοντάς τα ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου καίσαρος, καθιστώντας ἔτσι χρονικὰ ἀπεριόριστο τὸ δικαίωμα τῶν πενήτων στὴ διεκδίκηση τῆς ἐπιστροφῆς τῆς ἰδιοκτησίας τους ἀπὸ τοὺς δυνατοὺς.

44. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΥΣΤΙΚΟΣ, *Ἐπιστολαί*, 414-416 ἀρ. 123, καὶ σχόλια σ. 574.

45. J. DARROUZÈS, *Epistoliers byzantins du Xe siècle*, Παρίσι 1960, 102 ἀρ. 5.8-11: *Γνωσκέτω ἡ σὴ ἀρετὴ ὅτι οὗτος πρὸ καιροῦ τινος ἔγραψε πρὸς ἡμᾶς πολλοὺς στρατιωτῶν τόπους κατέχειν τὴν τῶν Πατρῶν ἐκκλησίαν· ἐγὼ δέ, φησί, ταῦτα παρασιωπῶ διὰ σέ καὶ ὅτι ἐμοῦ παρασιωποῦντος ἀδικοῦνται οἱ πένητες.*

Ἀπὸ τὴν ἐπιστολογραφία τοῦ 10ου αἰ., παρὰ ἄλλα μὲ τὰ μείζονα ἐκκλησιαστικά καὶ μοναστηριακά θέματα, προκύπτουν ἕμμεσες πληροφορίες καὶ γιὰ ἐλάσσονος σημασίας θέματα, ὅπως λ.χ. ἡ ἀποταγή, δηλωτικά ὅμως τῆς αὐξανόμενης τάσης γιὰ διάπραξη ἀυθαιρεσιῶν ἐκ μέρους τῶν τοπικῶν ἐπισκόπων στὰ ὄρια δικαιοδοσίας τῆς μητροπόλεως Πατρῶν. Σὲ ἐπιστολὴ τῆς περιόδου 913-919 πρὸς τὸ μητροπολίτη Πατρῶν Ἀνδρέα, ὁ Νικόλαος Α΄ Μυστικός στηλιτεύει ὡς ἀδίκη καὶ ἀπάνθρωπη τὴν ἀπομάκρυνση μοναχῆς, ἡ ὁποία εἶχε προφέρει προηγουμένως στὴ μονὴ τῆς μετανοίας τῆς ὅλη τὴν περιουσία της, προφανῶς ὡς ἀποταγή⁴⁶.

Μέσα στὸ γενικότερο πλαίσιο ποῦ εἶχε διαμορφωθεῖ στὴν περιοχὴ σχετικὰ μὲ τὰ μοναστηριακά ζητήματα ξέσπασε συνωμοσία στὴν Πελοπόννησο, περὶ τὸ 920, ποῦ ἀπέτυχε. Στρεφόταν κατὰ τοῦ ἀνιήλικου Κωνσταντίνου καὶ τῆς βασιλομήτορος Ζωῆς καὶ ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ ἐκκλησιαστικούς καὶ μοναστικούς κύκλους τῆς Πάτρας: *ματαιαζόντων ἀφρόνων ἀνθρώπων καὶ μοναχῶν ἀστηρίκτων*⁴⁷. Ὁ Ἀρέθας, ὁ ὁποῖος κατηγορήθηκε γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς συνωμοσίας, μᾶς ἀφήνει νὰ ἐννοήσουμε στὸν *Ἀπολογητικὸ* του *Λόγο*⁴⁸, ἀντικρούοντας τὶς σὲ βάρος του κατηγορίες, ὅτι ἡ συνωμοσία ποῦ συγκέντρωσε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν στρατιωτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν κύκλων τῆς Πελοποννήσου, προετοιμάστηκε, ἐκδηλώθηκε καὶ κατεστάλη στὴν Πάτρα. Δὲν γνωρίζουμε ἀκριβῶς τὰ αἷτια τῆς συνωμοσίας οὔτε τὸ λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τοὺς μοναστηριακοὺς κύκλους τῆς Πάτρας, οὔτε ἀκόμη ἂν εἶχε κάποιες ἐπιπτώσεις στὴν τοπικὴ ἐκκλησία.

ΚΑΘΟΛΙΚΑ ΜΟΝΩΝ ΚΑΙ ΑΣΚΗΤΗΡΙΑ

Μὲ βάση τὴ διαθέσιμη πληροφόρηση καὶ τὰ ἀρχαιολογικά δεδομένα διαπιστώνουμε ὅτι στὴν Πάτρα καὶ τὴν εὐρύτερη πατραϊκὴ ἀναφέρεται ἡ ἐντοπιζεται κατὰ τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο σημαντικὸς ἀριθμὸς ναῶν, ποῦ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν, ἄλλοτε μὲ βεβαιότητα καὶ ἄλλοτε μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα σὲ καθολικά μονῶν. Ὡς κριτήριον γιὰ τὴ θεώρηση ἑνὸς ναοῦ ὡς πιθανοῦ καθολικοῦ μονῆς ἐκλαμβάνουμε, πέρα ἀπὸ τὴ σαφὴ ἀναφορὰ του στὶς πηγές, πρᾶγμα ποῦ συμβαίνει σπάνια, τὴ θέση του στὸ χῶρο, τὴ γειτνίασή του μὲ οικισμό, τὴ δυνατότητα γιὰ τὴ συντήρηση καὶ τὴν προστασία του, τὴν ἀναφορὰ του ὡς μονῆς σὲ μεταγενέστερες ἀρχαιολογικὲς πηγές, ἐνθυμήσεις κ.λπ. Ἐπίσης, ἡ χρῆσις ἑνὸς

46. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΥΣΤΙΚΟΣ, *Ἐπιστολαί*, 260-262 ἀρ. 43· ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Νομικὴ Θεώρηση*, 97-107.

47. ΑΡΕΘΑΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Arethae Archiepiscopi Caesariensis, Scripta Minora*, I, ἔκδ. L. G.

WESTERINK, Λιψία 1968, 230.

48. *Ὁ.π.*, 226-232 ἀρ. 25.

συγκεκριμένου χώρου επιτρέπει όρισμένες εικασίες, σχετικά με την περαιτέρω εξέλιξη του, όπως λ.χ. είναι σύνηθες στη θέση ύστερορωμαϊκής άγροικίας να δημιουργηθεί άργότερα βασιλική, που θα άποτελέσει στη συνέχεια τον πυρήνα καθολικού μονής⁴⁹.

Μεταξύ των παλαιότερων μοναστηριών της Άχαΐας μπορεί να συγκαταλεγει ή μονή της Κοΐμησης της Θεοτόκου του Γηροκομείου, που βρίσκεται σε ύψωμα στην ανατολική παρυφή των Πατρών. Τό όνομα «Γηροκομείο»⁵⁰ έχει σαφώς βυζαντινή προέλευση, σημαίνει τό ίδρυμα στό όποιο έμειναν οί γέροντες και βρισκόταν μέσα ή έξω από τόν περίβολο των μονών⁵¹. Κατά την παράδοση, ή ίδρυση της μονής σχετίζεται με την παρουσία στην πόλη του μάρτυρα Άρτεμίου, προκειμένου να παραλάβει κατά διαταγή του αυτοκράτορα Κωνσταντίου τό λείψανο του άποστόλου Άνδρέα και να τό μεταφέρει στην Κωνσταντινούπολη⁵². Σύμφωνα με την ίδια παράδοση, οί κάτοικοι άρνούσαν να παραδώσουν τό λείψανο άν προηγουμένως δέν έπισκευάζοταν τό ύδραγωγείο των Πατρών. Πράγματι, με έντολή του αυτοκράτορα ό Άρτέμιος στρατοπέδευσε εκεί και επέβλεψε τό έργο της έπισκευής. Με την τοποθεσία αυτή μπορεί, ένδοχομένως, να συσχετισθοΰν τά ευρήματα που έντοπίστηκαν στη θέση Σαμακιά, κοντά στη σημερινή μονή Γηροκομείου. Συγκεκριμένα, κατά μήκος της όδοϋ Διονύσου άνευρέθησαν αρκετά τμήματα ύπόγειου κτιστού άγωγού, που περιέτρεχε τή νότια πλευρά του λόφου της Σαμακιάς και συνέδεε τς κτιστές καμάρες του ύδραγωγείου των θέσεων Γραβιά και Κάστρου Πάτρας. Ό πρόχειρος χαρακτήρας της έγκατάστασης και ή χρονολόγησή της στά πρωτοβυζαντινά χρόνια⁵³ μπορούν να συνδυασθοΰν ίσως με τόν καταυλισμό του Άρτεμίου. Προς τό παρόν, βέβαια, όφείλουμε να σημειώσουμε, όπως ήδη αναφέρθηκε, ότι ή παράδοση αυτή χρειάζεται έπαρκέστερη άρχαιολογική τεκ-

49. Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Άγροικίες Πατραϊκής, *Structures Rurales et Sociétés Antiques. Actes du colloque de Corfou (14-16 mai 1992)*, επιμ. Ρ. Ν. ΔΟΥΚΕΛΛΙΣ – Λίνα Γ. ΜΕΝΔΟΝΙ, Παρίσι 1994, 412 σημ. 60. Στη θέση της μεσοβυζαντινής βασιλικής της Μέντζανας, πιθανότατα καθολικού μονής, ύπήρχε κατά την ύστερορωμαϊκή έποχή άγροικία.

50. Κ. Ν. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ίστορικόν Λεξικόν των Πατρών. Ίστορία της πόλεως και έπαρχίας Πατρών από της αρχαιότητος έως σημερινον κατά άλφαβητικόν ειδολογικόν κατάταξιν, Α'*, Πάτρα 1995³, 403-416.

51. Ά. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μοναστηριακή άρχιτεκτονική*, Άθήνα 1958², 92-95.

52. Κ. Ν. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ίστορία της βυζαντινής μονής Γηροκομείου των Πατρών*, Πάτρα 1954, 5-12· ό ΙΔΙΟΣ, *Ίστορικόν Λεξικόν*, 254. Η μνήμη του άγίου Άρτεμίου τιμάται ακόμη και σήμερα στη μονή Γηροκομείου στις 20 Όκτωβρίου, βλ. Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Άγιολόγιον της Όρθόδοξης Έκκλησίας*, Άθήνα χ.χ., 59 λ. Άρτέμιος Μεγαλομάρτυς.

53. Μαρία ΚΩΤΣΑΚΗ, *ΑΔ* 42 (1987), Β1, 137· Νικολίτσα ΚΟΚΚΟΤΑΚΗ, *ΑΔ* 44 (1989), Β1, 127· Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *ΑΔ* 45 (1990), Β1, 136.

μηρίωση. Ἡ ἐπόμενη γνωστή φάση στὴν ἱστορία τῆς μονῆς μπορεῖ, ἐνδεχομένως, νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὸ περιεχόμενο ἐπιστολῆς τοῦ πατριάρχη Νικολάου Α΄ Μυστικοῦ πρὸς ἀνώνυμο μητροπολίτη περὶ τὸ 912-918⁵⁴. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν, ὁ πατριάρχης ἀναθέτει τὴ φροντίδα τοῦ *γροκομείου* στὸν τοπικὸ μητροπολίτη, ἴσως τὸν Ἄνδρεια Πατρῶν⁵⁵, πράγμα ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι μέχρι τότε ἡ μονὴ ἦταν πατριαρχική. Μὲ τὴ φάση αὐτὴ συνδέονται πιθανότατα μερικά ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα, κυριότερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι μαρμαρίνο θωράκιο τοποθετημένο στὴν ἐσωτερικὴ κρήνη τῆς μονῆς, ποὺ προέρχεται πιθανὸν ἀπὸ τὸ μεσοβυζαντινὸ καθολικὸ (εἰκ. 1). Πολὺ ἀργότερα, στὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. (1210), ἡ μονὴ μὲ ὅλα τὰ ὑποστατικά της θὰ παραχωρηθεῖ ἀπὸ τὸ λατίνου ἀρχιεπίσκοπο Ἄντελμο στὸ γαλλικὸ μοναστήρι τοῦ Κλυνύ⁵⁶. Τέλος, ἡ μονὴ ἀναφέρεται στὶς βενετσιάνικες ἀπογραφές τοῦ 17ου αἰ. ὡς *Μοναστήρι Γεροκομίου εἰς τερετόριο Πατρας*⁵⁷.

Κοντὰ στὴ μονὴ Γεροκομείου, στὸ Ριγανόκαμπο Πατρῶν, βρίσκεται τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλικὴ ἀφιερωμένη στὴν Ἁγία Εἰρήνη (εἰκ. 2)⁵⁸, σύμφωνα

54. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΥΣΤΙΚΟΣ, *Ἐπιστολαί*, 504 ἀρ. 176, καὶ σὺλγια σ. 589.

55. Τὴν ἀποψη αὐτὴ εἶχε διατυπώσει ὁ DARROUZÈS, *Épistoliers*, 125 σμμ. 28, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι στὸ τμήμα αὐτῆς τῆς ἐνότιτας περιλαμβάνονται πολλὲς ἐπιστολές τοῦ Νικολάου Α΄ Μυστικοῦ πρὸς τοὺς μητροπολίτες Πατρῶν. Ἄλλωστε, ἀκριβῶς κατὰ τὴν περίοδο σύνταξης τῆς συγκεκριμένης ἐπιστολῆς (912-918), ὁ πατριάρχης Νικόλαος ἔχει συγχρὴ ἀλληλογραφία μὲ τὸν μητροπολίτη Ἄνδρεια, τὸν ὁποῖο συμβουλεύει σὲ ζητήματα γύρω ἀπὸ τὴ ρύθμιση μοναστηριακῶν κυρίως θεμάτων τῆς μητροπόλεως.

56. *ex consensu ipsius conventus, Donamus et tradimus vobis et successoribus vestris, et conventui Cluniacensi, Domum Sancte Marie de Ierocomata cum omnibus appenditiis suis, sita prope civitatem Patracensem, ita liberam ab omnibus exactionibus, quod successores nostri nullum gravamen*, βλ. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἄντελμος καὶ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας Πατρῶν, *ΕΕΒΣ* 10 (1933), 402-404 σμμ. 4.

57. Κ. ΝΤΟΚΟΣ, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδον τῆς Β΄ Ἐνετοκρατίας. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν ἀρχείων Ἐνετίας, *BNJ* 21 (1971-1974), 98 ἀρ. 81. Σὲ καθολικὸ μονῆς μπορεῖ ἴσως νὰ ἀποδοθεῖ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (10ος-11ος αἰ.) κοντὰ στὸ κάστρο τῆς Πάτρας, βλ. Δ. Χ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Μεσοβυζαντινὸ ναὸδριο στὴν Πάτρα καὶ ἡ ἐνταξίη του στὴ μεσαιωνικὴ πόλη, *ΑΔ* 53 (1998), Α΄, 331-360.

58. Ἀφέντρα ΜΟΥΤΖΑΛΗ, *ΑΔ* 39 (1984), Β1, 110-111· ἡ ΙΔΙΑ, Ἡ μεσοβυζαντινὴ βασιλικὴ τῆς Ἁγίας Εἰρήνης στὸ Ριγανόκαμπο Πατρῶν, *Ὅγδοο συμπόσιο βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης, Περιλήψεις εἰσηγήσεων καὶ ἀνακοινώσεων*, Ἀθήνα 1988, 63-64· ἡ ΙΔΙΑ, Ἁγία Εἰρήνη Ριγανόκαμπου Πατρῶν, 131-145, στὸν παρόντα τόμο. Πὰ τὴ σημασία τῆς ἰδρύσεως ναοῦ ἀφιερωμένου στὴν Εἰρήνη κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ (μετὰ τὸ 920) καὶ τὸν εὐρύτερο συμβολισμό ποὺ ἐμπεριέχει, βλ. Ἡ. ΑΝΑΓΩΣΤΑΚΗΣ – Ἄννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Καταστολή: μία μορφή ἀνοχῆς στὴν Πελοπόννησο τοῦ 9ου καὶ 10ου αἰῶνα, *Ανοχὴ καὶ καταστολὴ στους μέσους χρόνους. Μνήμη Λέωνος Μανρωμάτη* (ΕΙΕ/ΙΒΕ, *Διεθνή Συμπόσια* 10), ἐπιμ. Κατερίνα ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Ἀθήνα 2002, 59-60.

μέ επιγραφή που βρέθηκε με το σταυροπήγιο μέσα στη θήκη του ἐγκαινίου. Ἡ εὕρεση του σταυροπηγίου μαζί με την ἐπιγραφή ἀποτελεῖ γεγονός σπανιότατο καὶ ὑποδηλώνει τὸ πατριαρχικὸ ἢ –τὸ πιθανότερο– τὸ μητροπολιτικὸ καθεστῶς του ναοῦ, που χρονολογεῖται με βάση νομισματικὸ εὗρημα σὲ περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸ 931-944 καὶ συγκαταλέγεται μεταξύ τῶν πρωιμότερων μνημείων που σώζονται στὸν ἀρχαῖο χῶρο. Ἡ λειτουργία του ὡς καθολικοῦ μονῆς μπορεῖ βάσιμα νὰ πιθανολογηθεῖ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ναὸς βρίσκεται σὲ ἀγροτικὸ χῶρο μετὰ τὴ χαρακτηριστικὴ ὀνομασία Ριγανόκαμπος, σὲ ἀπόσταση τριῶν περίπου χιλιομέτρων ἀπὸ τὴν Πάτρα.

Λίγα χιλιόμετρα νοτιοδυτικὰ τῆς Πάτρας, κοντὰ στὸ Μιντιλόγλι, ὑψώνεται ἡ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος, βυζαντινὸς ναὸς που ἀνακατασκευάστηκε κατὰ τὴν Τουρκοκρατία σὲ τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλικὴ καὶ λειτούργησε ὡς καθολικὸ διαλυμένης, σήμερα, μονῆς. Ἐκσκαφικὲς ἐργασίες ἀποκάλυψαν τμήματα τῆς βυζαντινῆς φάσης: τὸν τοιχοβάτη τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, που σχηματίζει σὲ κάτοψη τρεῖς τρίπλευρες ἀψίδες καὶ εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη σὲ δευτέρη χρήση καὶ τὸ χαμηλότερο τμήμα τῆς τρίπλευρης ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ, κτισμένης κατὰ τὸ πλινθοπερικλειστο σύστημα. Ἡ ἀνωδομὴ τῶν πλάγιων ἀψίδων δὲν διατηρεῖται. Ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ ναὸ προέρχεται καὶ ὁ μαρμάρινος κιονίσκος στὸ παράθυρο τῆς κόγχης. Τὰ ἐντοιχισμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη στὸν τοιχοβάτη καὶ στὴν ἀνωδομὴ μαρτυροῦν τὴν ὕπαρξη καὶ παλαιότερου κτίσματος, ἴσως παλαιοχριστιανικῶν χρόνων⁵⁹. Στὸ Μιντιλόγλι, ἐπίσης, ἀνήκει καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀναλήψεως, που ἦταν, σύμφωνα με τὶς ἀπογραφές τοῦ 17ου αἰ., καθολικὸ μονῆς, διαλυμένης σήμερα (*μοναστήρι Ἀνάληψις πλίσιον Παυλόκαστρον*)⁶⁰. Στὴ σημερινή του μορφή ἀποτελεῖ μεγάλων διαστάσεων βασιλικὴ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας μετὰ ἀνοικτὸ προστώο, που καλύπτεται ἀπὸ φουρνικά⁶¹. Ἀνακαινίστηκε ἀπὸ τὸ μοναχὸ Ἀβέρκιο τὸ 1703, σύμφωνα με ἀνορθόγραφη ἐπιγραφή στὴ δυτικὴ πλευρὰ ἐπάνω ἀπὸ τὴ θύρα εἰσόδου στὸ ναὸ (εἰκ. 3). Ἡ ἅγια Τράπεζα στηρίζεται σὲ σπόνδυλο ἰωνικοῦ κίονα. Τὰ κελλιά τῆς μονῆς εἶναι ἐρειπωμένα⁶², ἐνῶ σώζεται καὶ ὁ μοναστηριακὸς περίβολος, στὸ χῶρο τοῦ ὁποῖου βρισκονται διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη που προέρχονται πιθανότατα ἀπὸ τὸ μεσοβυζαντινὸ

59. Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *ΑΔ* 50 (1995), Β1, 258· ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ἱστορικὸν Λεξικόν*, Β', 1276-1277.

60. ΝΤΟΚΟΣ, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία, 92 ἀρ. 81.

61. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ἱστορικὸν Λεξικόν*, Α', 208· ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, *ΑΔ* 52 (1997), Β1, 316 καὶ πίν. 125.

62. Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *ΑΔ* 46 (1991), Β1, 154. Κατὰ τὸν Πετρόπουλο, στὸ ναὸ διακρίνονται τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις: βυζαντινὴ, φράγκικη καὶ μεταβυζαντινὴ.

ντινό καθολικό: ἐπιστύλια, πεσσίσκοι παραθύρου και κιονίσκοι τέμπλου, καθώς και μαρμάρινα θραύσματα ἀμφίγλυφον ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, πού παρουσιάζουν σχετική ὁμοιογένεια ὡς πρὸς τὰ διακοσμητικὰ θέματα καὶ τὴν τεχνικὴ ἐπεξεργασία (εἰκ. 4, 5). Ὑπενθυμίζεται, ὅτι στὴ θέση Χατζηλιάκου (ἀγρός Π. Ξούλου) σώζονται τὰ ἐρείπια ἀγροικίας ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων⁶³.

Ἐκτεταμένος ἀσκητικὸς πυρῆνας κατὰ τὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια ἐντοπίζεται στὴν περιοχὴ τοῦ Κλωκοῦ Αἰγιαλείας, κοντὰ στὸ Αἶγιο. Ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἔρευνα στὴν περιοχὴ ἀποτελέσασε τὸ περιεχόμενο τοῦ κώδικα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, ὅπου περιλαμβανόταν ἡ *Συνοπτικὴ Ἱστορία* τῆς μονῆς Ταξιαρχῶν, καὶ προσδιοριζόταν ἡ χρονολόγησις ἕξι ἀσκητηρίων, τοῦ Γέροντος Κλωκοῦ, τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου, τοῦ Ἁγίου Νικολάου, τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, τοῦ Χρυσοσπηλαίου, τῆς Ἁγίας Σωτῆρος καὶ τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ, πού ἀποτέλεσαν τὸν ἀρχικὸ πυρῆνα τῆς στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰῶνα⁶⁴. Τὰ ἀναφερόμενα ἀσκητήρια βρισκονται ὅλα σὲ ἀκτῖνα γύρω ἀπὸ τὴ σημερινὴ μονὴ Ταξιαρχῶν καὶ μέσα στὰ ὄρια τῆς κτηματικῆς τῆς περιουσίας. Ἐνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα μνημεῖα, πού ἐντοπίσθηκαν κατὰ τὴν ἔρευνα, εἶναι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου (εἰκ. 6), ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὴ μονὴ καὶ σὲ ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ αὐτήν. Ὅλα τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα του, ἡ τοιχοδομία τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος (ὀδοντωτὲς ταινίες καὶ ψευδοκουφικὰ) κ.λπ., ὀδηγοῦν στὴ χρονολόγησή του γύρω στὰ τέλη τοῦ 10ου αἰ., πρῶγμα πού ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα⁶⁵. Ἡ ὄνομασθεσία τοῦ ναοῦ φαίνεται νὰ συνδέεται τόσο μὲ τὸ πέρασμα τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου Νικολάου Μύρων ἀπὸ τὴν περιοχὴ, ὅσο καὶ μὲ τὴ μεταθανάτια τιμὴ στὴ μνήμη τοῦ πατριάρχου Νικολάου Α' Μυστικοῦ⁶⁶. Τὸ περιεχόμενο τῆς *Συνοπτικῆς Ἱστορίας* ἐπιβεβαιώνεται σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ σημεῖα, ἀφοῦ τὰ ἀσκητήρια πού ἀναφέρονται σὲ αὐτὴν ἐντοπίζονται καὶ ἀρχαιολογικὰ. Ἡ συνέχιση τῆς ἐπιτόπιας ἔρευνας ἀναμένεται ὅτι θὰ ἀποκαλύψει ἴσως ἕνα ἀπὸ τὰ παλαιότερα ἀσκητικὰ κέντρα πού σώζονται στὴν Ἀχαΐα καὶ ἀποτελοῦν τὸν πυρῆνα πάνω στὸν ὁποῖο ὁ ὀσιος Λεόντιος θὰ ἰδρῦσει τὸν 15ο αἰ. τὴ μονὴ Ταξιαρχῶν.

Ἡ ἀμεση σχέση μὲ τὴ λειτουργία μονῆς ἔχει ναὸς πού ἀνεσκάφη στὴν τοποθεσία Παναγιά τῆς σημερινῆς κοινότητος Χαραναγῆ ἢ Πηγὰδια στὴν ὄρεινὴ Δυμαῖα. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα πού προέκυψαν, στὴ θέση ὑπῆρχε μονὴ πού

63. Τὸ συγκρότημα παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ ἦρθαν στὸ φῶς βιοτεχνικοὶ γῶροι (ἡμικυκλικὴ κατασκευή, δεξαμενὴ ἢ ὑπολίθιο, ἴσως κλίβανος), πού παρέχουν πληροφορίες γιὰ τὴν παραγωγή ἢ τὴν προετοιμασίαν τοῦ γύψου, βλ. σχετικὰ Α. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, *ΑΔ* 50 (1995), Β1, 225-227.

64. ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, Μία ἀγνωστὴ χειρόγραφη ἱστορία, 65-86.

65. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Ὁ μεσοβυζαντινὸς ναὸς, 323-350.

66. Ὁ.π., 346-347.

ιδρύθηκε στα τέλη του 12ου ή στις αρχές του 13ου αϊ.⁶⁷ και πιθανόν σχετιζόταν με τη μονή του Ἁγίου Δημητρίου στο Δραγάνο (βλ. παρακάτω), ίσως λίγες δεκαετίες προγενέστερη⁶⁸.

Στά καθολικά μονῶν περιλαμβάνεται ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴ θέση Πλατάνι τοῦ χωριοῦ Ἁγιοῦ Βασιλείου, στοὺς βόρειους πρόποδες τοῦ Παναχαϊκοῦ, στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ χειμάρρου Ξυλοκέρα: *παλαιῶ Μονάστρω εἰς τὸ Πλατάνι*⁶⁹. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο τρίκογγο ναὸ με ὀρθογώνιο νάρθηκα, κυλινδρικό τροῦλλο καὶ πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία με ὀδοντωτὲς ταινίες. Χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 12ου αϊ. καὶ με βάση τὴν ἀρχιτεκτονική του μορφή κατατάσσεται στὰ ἀντιπροσωπευτικά δείγματα τῆς «ἐλλαδικῆς σχολῆς»⁷⁰.

Στὸν ὀρεινὸ ὄγκο τοῦ βουνοῦ Σκόλλις, με τὶς πολλὲς σπηλαιώδεις διαμορφώσεις του, φιλοξενήθηκε ἀπὸ τὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ μετὰ σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀσκητῶν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τοιχογραφημένα ναῦδρια ποὺ βρίσκονται κοντὰ στὰ χωριὰ Πόρτες καὶ Σανταμέρι⁷¹, ἀφιερωμένα στὸν Ἅγιο Γεώργιο καὶ τὴν Παναγία.

Ἀσκητικὸς πυρήνας φαίνεται ὅτι λειτουργοῦσε ἤδη ἀπὸ τὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια καὶ στὸ Παλιομονάστηρο (εἰκ. 7), λίγα μέτρα νοτιοδυτικὰ τῆς σημερινῆς μονῆς Ἁγίας Λαύρας Καλαβρύτων. Στὴ θύρα εἰσόδου τοῦ σπηλαιώδους ναοῦ, ποὺ εἶναι σκαλισμένος στὸ βράχο καὶ διακοσμεῖται με βυζαντινὲς καὶ μεταβυζαντινὲς τοιχογραφίες, σώζεται τοιχοδομία πλινθοπερίκλειστη ποὺ θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ στοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους⁷². Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι, σύμφωνα με τὴν παράδοση, τὸ πρῶτο μοναστήρι ἱδρυσαν ἐδῶ, κατὰ τὸ 10ο αϊ., συνασκητὲς τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτη⁷³.

Στὸ χωριὸ Δραγάνο (σημ. Πετροχώρι) Δυμαίας, νοτιοδυτικὰ τῆς Πάτρας, στὴ θέση Μπάδα, σὲ ἀπρόσιτο σημεῖο πάνω στὸ ὄρος Μόβρα (πρόβουνο τοῦ Σανταμερίου), βρῖσκεται ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (εἰκ. 8)⁷⁴, μετόχι σήμε-

67. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὸ ναὸ, βλ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, Βυζαντινὰ ἀσκηταριά, 113-115. Πρβλ. ἡ ἸΔΙΑ, *ΑΔ* 48 (1993), Β1, 159, 166. Στὴ δημοσίευση τοῦ 1993 τὸ μνημεῖο χρονολογήθηκε πιθανότατα στὸν 11ο αἰώνα.

68. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, Βυζαντινὰ ἀσκηταριά, 115.

69. ΝΤΟΚΟΣ, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία, 93 ἀρ. 81.

70. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ τρίκογγος ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Πλατάνι τῆς Ἀχαΐας, *Αρχαῖς, Τιμητικὸς τόμος στὸν καθηγητὴ Ν. Κ. Μουτσόπουλο γιὰ τα 25 χρόνια πνευματικῆς του προσφοράς στὸ πανεπιστήμιο, Α'*, Θεσσαλονίκη 1990, 383· Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ – ΛΑΣΚΑΡΙΝΑ ΜΠΟΥΡΑ, *Ἡ ἐλλαδικὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰώνα*, Ἀθήνα 2002, 264-266.

71. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὰ ναῦδρια, βλ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, Βυζαντινὰ ἀσκηταριά, 115-117. Πρβλ. ἡ ἸΔΙΑ, *ΑΔ* 48 (1993), Β1, 156, 158.

72. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ ἀσκητισμὸς, 52-53 εἰκ. 6.

73. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Οἱ σταυρεπίστογοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, *ΑΒΜΕ* 1 (1935), 42, 43.

74. Ἀφέντρα Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Νεότερα στοιχεῖα ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ βασιλικὴ τῆς Κοίμησης τῆς

ρα τῆς μονῆς Μαρίτσας Σανταμερίου. Ὁ κυρίως ναός, πού σύμφωνα μέ ὅλες τῖς ἐνδείξεις ἀποτελοῦσε καθολικό μονῆς ἢ ὁποῖα ἀργότερα διαλύθηκε, ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν μετά τρούλλου μονόχωρων τετράκογχων ναῶν, σχήματος ἐλευθέρου σταυροῦ μέ ἄφθονα κεραιοπλαστικά κοσμήματα καί χρονολογεῖται στό πρῶτο ἡμισυ ἢ, ἀργότερα, στά τέλη τοῦ 12ου αἰώνα⁷⁵. Εἶναι ἓνα ἀπό τὰ λιγοστά δείγματα τῆς «ἐλλαδικῆς σχολῆς» πού ἔχει σωθεῖ στήν Ἀχαΐα. Ὁ ναός θηκας ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη, ἐνώ τὸ ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ εἶναι κατάγραφο μέ τοιχογραφίες τοῦ 18ου αἰώνα.

Στά πιθανά καθολικά μονῆς συμπεριλαμβάνεται καί ἡ ξυλόστεγη βασιλική τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου (10ος αἰ.) στή Μέντζαινα⁷⁶ (σημ. Πλατανόβρυση), νότια τῆς Πάτρας, πού οἰκοδομήθηκε ἐπάνω σέ τμήμα ρωμαϊκοῦ κτηρίου, πιθανότατα λουτροῦ, πού ἐρειπώθηκε τὸν 5ο αἰώνα. Ὁ χώρος γύρω καί μέσα στή βασιλική εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς χριστιανικό κοιμητήριο ἀπό τῖς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. καί ὡς τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπως ἀποκάλυψε ἡ εὐρεση ἀκτέρισιων τάφων⁷⁷.

Στὸ χωριὸ Θερειανοῦ τῆς ἐπαρχίας Πατρῶν, στή θέση Κατσούλα, σώζεται ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Στεφάνου (εἰκ. 9), καθολικό παλαιότερης μονῆς, σύμφωνα μέ τοπικὴ παράδοση. Ὁ ναός διασώζει δύο τουλάχιστον οἰκοδομικὲς φάσεις. Ἡ παλαιότερη εἶναι ὄρατὴ στό κατώτερο τμήμα τῆς τοιχοδομίας τῆς δυτικῆς πλευρᾶς εἰσόδου, πού ἔχει κτισθεῖ μέ τὴν τεχνικὴ opus reticulatum, ἐνώ τὸ ὑλικὸ μέ τὸ ὁποῖο οἰκοδομήθηκε ὁ νεότερος ναός πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ παλαιότερο κτήριο στό ἴδιο σημεῖο. Προφανῶς ὁ ναός οἰκοδομήθηκε πάνω σέ παλαιότερο ρωμαϊκὸ καί βυζαντινὸ κτήριο⁷⁸. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ τοιχοδομία τῆς νοτιοδυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῖχου πού χωρίζεται σέ τρεῖς ἐναλλασσόμενες ζωφόρους. Σύμφωνα μέ ἐπιγραφή, ἡ ἐκκλησία ἀνοικοδομήθηκε τὸ 1873 καί ἀνακαινίσθηκε τὸ 1986⁷⁹.

Θεοτόκου στή Μέντζαινα Αχαΐας, *ΑΑΑ* 17 (1984), 1-2, 28 σημ. 19, 21, 21-41.

75. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἄγνωστος βυζαντινὸς ναός παρὰ τὸ Δραγάνο τῆς Ἀχαΐας, *ΑΒΜΕ* 11 (1969), 57-74· Γ. Μ. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερημνεῖα του ἐξωτερικοῦ διακόσμου στή βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, 186 σημ. 1· ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ἡ ἐλλαδικὴ ναοδομία*, 120-121.

76. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Βυζαντινὸς ναός παρὰ τὸ Δραγάνο Ἀχαΐας, *Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά* 9 (1965), 5· ὁ ἴδιος, Ἄγνωστος βυζαντινὸς ναός, 57-86.

77. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, *ΑΔ* 39 (1984), Β, 111· ἡ Ἰδία, *ΑΔ* 40 (1985), Β, 148· ἡ Ἰδία, *ΑΔ* 41 (1986), Β, 45, 50· ἡ Ἰδία, *ΑΔ* 42 (1987), Β1, 194.

78. Κ. Β. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐπιφανειακὴ ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα στήν περιοχή Ἄλισσοῦ – Θερειανοῦ Ἀχαΐας, *Τόμος τιμητικὸς Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Α', Πάτρα 1990, 549.

79. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, *ΑΔ* 42 (1987), Β1, 192-194· ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐπιφανειακὴ ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα, 544, 547.

Συνοψίζοντας, θά μπορούσαμε νά διατυπώσουμε ὀρισμένες παρατηρήσεις σχετικά μὲ τὸ μοναχισμό τῆς Ἀχαΐας κατὰ τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο καὶ νά θέσουμε τὰ προβλήματα, ὅπως τὰ προεγγίζει ἡ ἔρευνα μέχρι σήμερα.

Οἱ ἀπαρχές τοῦ μοναχισμοῦ στὴν πόλη τῶν Πατρῶν καὶ στὴν περιοχή τῆς Ἀχαΐας προσδιορίζονται χρονικά στὰ παλαιοχριστιανικά χρόνια, ἂν ἀποδώσει κανεὶς σημασία στὴ ζωντανὴ παράδοση γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς μονῆς τοῦ Πηροκομείου τὸν 4ο αἰ., καθὼς καὶ στὰ λιγοστὰ ἀρχαιολογικά κατάλοιπα ποὺ φαίνεται νά συνδέονται μὲ τὴ λειτουργία της. Τὸ ἐνδεχόμενο αὐτὸ συνδυάζεται μὲ τὴ βεβαιωμένη ἐδραΐωση καὶ ἐξάπλωση τοῦ χριστιανισμοῦ στὴν περιοχή ἥδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικά τεκμήρια.

Κατὰ τὴν εἰκονομαχικὴ περίοδο, ἡ περιοχή φαίνεται ὅτι ἀποτέλεσε προπύργιο τῆς εἰκονόφιλης πολιτικῆς, ὅπως ἄλλωστε ὀλόκληρη ἡ Πελοπόννησος, ποὺ ἀκολούθησε στὸν τομέα αὐτὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τῆς Ρώμης σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶχε ὡς συνέπεια τὴ συγκέντρωση μεγάλου ἀριθμοῦ μοναχῶν στὴ βόρεια Ἀχαΐα καὶ τὴν ἴδρυση ἀσκητηρίων καὶ μονυδρίων. Παράλληλα, ἡ ἐγκατάσταση στὴν πατριαρχικὴ σημαντικοῦ ἀριθμοῦ Σλάβων πρόβαλε ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν ἀνάληψη κρατικῆς μέριμνας μὲ σκοπὸ τὸν προσηλυτισμὸ καὶ τὸν ἐκπολιτισμὸ τους. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ, μετὰ τὴν ἀφιέρωση τῶν ἡττημένων Σλάβων στὴ μητρόπολη Πατρῶν, οἱ ὅσοι Συμεὼν καὶ Θεόδωρος ἀνέλαβαν νά ὀλοκληρώσουν τὸ ἔργο τῶν κρατικῶν ἀρχῶν, ἀσκώντας ἱεραποστολικὴ δράση καὶ ἰδρύοντας τὸ ἀσκητήριο τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου στὸ κέντρο τῆς ἀχαϊκῆς ἐνδοχώρας. Ἡ ἱεραποστολὴ τῶν ὁσίων περιλαμβάνεται στὸ γενικότερο πλαίσιο τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς κεντρικῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας γιὰ τὸ χῶρο, ἀναδεικνύοντας τὴν Ἀχαΐα σὲ πεδίο δράσης πρωταρχικῆς σημασίας, πρᾶγμα ποὺ εἶχε ἤδη ἀποδειχθεῖ ἔμπρακτα καὶ ἀπὸ τὴν ἀναβάθμιση τῆς Πάτρας ἀπὸ ἐπισκοπὴ σὲ μητρόπολη. Ἡ γεωγραφικὴ θέση τῆς πόλης καὶ ἡ ἔξαιρετικὴ σημασία ποὺ ἀποκτᾷ τὸ λιμάνι της ὡς κόμβος ἐπικοινωνίας μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης συμβάλλουν, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν ἴδρυση τῆς μοναστικῆς πολιτείας τοῦ Ἁγίου Ὁρους, στὴν καλλιέργεια τοῦ μοναχισμοῦ στὴν περιοχή.

Ἡ ἔλλειψη μοναστηριακῶν τυπικῶν ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Ἀχαΐας μᾶς στερεῖ κάθε πληροφορία σχετικὴ μὲ τὸν τρόπο λειτουργίας καὶ ἐσωτερικῆς ὁργάνωσης τῶν μονῶν. Μόνο ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν λιγοστῶν ἀγιολογικῶν κειμένων, κυρίως τῶν πατριαρχικῶν ἐπιστολῶν τοῦ 10ου αἰ. ποὺ ἐπέχουν θέση κανονικῶν διατάξεων, προκύπτουν, ἔμμεσα πολλὲς φορὲς, στοιχεῖα ποὺ ἀπεικονίζουν τὴν πραγματικότητά τῆς μοναστικῆς ζωῆς. Ἔτσι, ἀνιχνεύονται τὰ κρίσιμα προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζει ἡ τοπικὴ ἐκκλησία κατὰ τὸ 10ο αἰ., λόγω τῶν διεκδικήσεων καὶ τῶν ἀπαιτήσεων τῶν ἰδιωτῶν-κτητόρων τῶν τοπικῶν

μονῶν ἔναντι τοῦ μητροπολίτη Πατρῶν. Παράλληλα, φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή, μὲ τὴν αὔξηση τῶν ιδιωτικῶν μονῶν καὶ τῶν ἀπαιτήσεων τῶν κτητόρων τους, ἀπειλήθηκαν μὲ κατάλυση τὰ μοναστήρια τῆς περιοχῆς. Ἐπίσης, δηλώνεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῶν ἐπιστολῶν ἀπόπειρα ἀπόκρυψης κατοχῆς στρατιωτικῶν τόπων ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τῆς Πάτρας, ποῦ θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀδικία πρὸς τοὺς πένητες καὶ τὸ διασυρμὸ τῆς μητροπόλεως. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς παίρνει μέτρα γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς ἐξάπλωσης τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας σὲ βάρος τῆς μικρῆς ἔγγειας ἰδιοκτησίας, στὴν ὁποία περιλαμβάνονται καὶ οἱ στρατιωτικοὶ τόποι.

Ἄ ἄριθμὸς τῶν μεσοβυζαντινῶν μονῶν τῆς Ἀχαΐας εἶναι δύσκολο νὰ προσδιορισθεῖ, δεδομένου ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς ἑνὸς ναοῦ ὡς ἐνοριακοῦ, ἐπισκοπικοῦ ἢ καθολικοῦ μονῆς εἶναι ιδιαίτερα δυσχερῆς, κυρίως στὶς περιπτώσεις ποῦ ὁ λατρευτικὸς χώρος βρίσκεται μέσα σὲ πόλη⁸⁰. Σὲ περιπτώσεις ποῦ ὁ ναὸς βρίσκεται ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἀστικοῦ χώρου ἢ στὴν εὐρύτερη περιφέρειά του, ἢ σὲ ἀπομακρυσμένη περιοχή ποῦ ἔχει ἐπάρκεια νεροῦ καὶ διαθέτει ζωτικὸ οἰκονομικὸ χῶρο καὶ προϋποθέσεις ἀσφάλειας καὶ ἐπικοινωνίας, τότε αὐξάνονται κατὰ πολὺ οἱ πιθανότητες νὰ πρόκειται γιὰ καθολικὸ μονῆς. Ἰδιαίτερα αὐξημένες παρουσιάζονται οἱ πιθανότητες σὲ περίπτωση ποῦ ὁ λατρευτικὸς χώρος βρίσκεται σὲ θέση ὅπου προϋπῆρχε ἀγροικία ἢ κάποιου εἶδους ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση (Δραγάνο, Πλατάνι, Μιντιλόγλι, Μέντζιανα, Ριγανόκαμπος κ.λπ.). Πρόσθετη ἔνδειξη γιὰ τὴ λειτουργία καθολικοῦ μονῆς συνιστᾶ, ἀκόμη, ἡ ἀναγραφή τοῦ συγκεκριμένου ναοῦ στὶς βενετικὲς ἀπογραφές τῆς Πελοποννήσου.

Ἀπὸ τὰ ἐντοπιζόμενα στὸν ἀχαϊκὸ χῶρο καθολικὰ μονῶν λιγοστὲς πληροφορίες προκύπτουν σχετικὰ μὲ τὸ μέγεθος, τὸν ἀρχιτεκτονικὸ τους τύπο, τὸ γλυπτὸ καὶ τὸν εἰκαστικὸ τους διάκοσμο. Αὐτὸ συμβαίνει διότι λίγα ἀπὸ αὐτὰ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, ἐνῶ τὰ περισσότερα σώζονται, σὲ ἐρειπιώδη κατάσταση, κάτω ἀπὸ ὑστερότερους μεταβυζαντινοὺς συνήθως ναοὺς (μονὴ Μεταμορφώσεως στὸ Μιντιλόγλι, μονὴ Γηροκομείου κ.λπ.). Πάντως, ἀπὸ τὰ σωζόμενα καθολικὰ προκύπτει ὅτι τὰ περισσότερα εἶναι ναοὶ μετρίων διαστάσεων, μὲ λιτὸ ἢ ἀνύπαρκτο γλυπτὸ διάκοσμο καὶ χω-

80. ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ἡ ἑλλαδικὴ ναοδομία*, 605. Ἡ τυπολογία δὲν ἀρκεῖ γιὰ τὴ διάκριση, δεδομένου ὅτι ὁ γνωστὸς ἀγροεϊκὸς τύπος ποῦ συνηθίζεται σὲ καθολικὰ δὲν ἐπεκτάθηκε, ἐνῶ ἡ ὑπαρξὴ λιτῆς δὲν ἀποτελεῖ παρά ἀόριστη ἔνδειξη. Τὸ σύνθηρον, ἄλλωστε, στὴν κόγχη τοῦ βήματος δὲν συνιστᾶ ἀδιαμφισβήτητη ἔνδειξη ὅτι ἡ ἐκκλησία ἦταν ἔδρα ἐπισκόπου. Πάντως, ἀπὸ τίς ἐκκλησίες τοῦ 12ου αἰ. προκύπτει ὅτι τὰ σπουδαιότερα καὶ πιὸ περίτεχνα παραδείγματα ἦταν καθολικὰ μονῶν, κάτι ποῦ συνέβαινε καὶ στὶς προηγούμενες ἑκατονταετίες, ὅπως ἔχει ἀποδειχθεῖ. Πὰ τὸ θέμα τῆς τυπολογίας σὲ σχέση μὲ τὴ λειτουργία τοῦ ναοῦ, βλ. ὅ.π., 343-344.

ρίς εικόνογράφηση. Μεταξύ τῶν ἀριότερων συγκαταλέγεται ὁ τρίκογχος ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου στό Πλατάνι, πού ἀποτελεῖ ἀντιπροσωπευτικό δείγμα τῆς «ἐλλαδικῆς σχολῆς».

Τέλος, ἡ σημερινή κατάσταση τοῦ χώρου γύρω ἀπό τίς μονές αὐτές δέν ἐπιτρέπει τὸ σχηματισμὸ ὀλοκληρωμένης εἰκόνας γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τους, τοὺς βοηθητικούς χώρους, τὰ κελλιὰ, τίς τράπεζες, τοὺς ἀποθηκευτικούς χώρους, τοὺς μοναστηριακοὺς περιβόλους, τὴ λειτουργία ληνῶν ἢ ἐλαοπιεστηρίων κ.λπ. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν λιγοστὰ ἐρεῖπια ἔξω ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Αἰγιαλείας, τὸ ναὸ τῆς Παναγίας στὴ Χαραυγὴ, τὸ ναὸ τῆς Ἀναλήψεως στό Μιντιλόγλι. Ἐπίσης, δέν σώζονται ἐπιγραφές ἀπὸ τίς ὁποῖες νὰ προκύπτουν πληροφορίες μὲ τὰ ὀνόματα ἰδρυτῶν, κτητόρων, δωρητῶν ἢ ἀνακαινιστῶν τῶν ἀρχαίων μοναστηριακῶν ναῶν.

Είχ. 1. Κρήνη μονής Γηροζομείου.
Θωράκιο μεσοβυζαντινών χρόνων

Είχ. 2. Άγια Ειρήνη στο Ριγανόχαμλο

Είκ. 3. Ἀνάληψη στο Μιντιλόγι. Δυτική εἴσοδος, μεσοβυζαντινὸ γλυπτὸ καὶ ἐπιγραφή μεταβυζαντινῶν χρόνων

Είκ. 4. Ἀνάληψη στο Μιντιλόγι. Βυζαντινὸ γλυπτὸ στὸν περίβολο

Είκ. 5. Ἀνάληψη στο Μιντιλόγι. Μεσοβυζαντινὰ γλυπτὰ

Εικ. 6. Άγιος Νικόλαος Αιγαλείας

Εικ. 7. Παλιομονάστηρο Άγίας Λαύρας Καλαβρύτων

Είχ. 8. Άγιος Δημήτριος στο Δραγάνο

Είχ. 9. Άγιος Στέφανος στο Θερειανό

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΟΝΥΔΡΙΑ ΚΑΙ ΑΣΚΗΤΑΡΙΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΟΡΟΥΣ ΣΚΟΛΛΙΣ ΣΤΗΝ ΑΧΑΪΑ

Μέχρι τη δεκαετία του '90 στη δυτική Αχαΐα ήσαν γνωστές μοναστικές εγκαταστάσεις χρονολογημένες στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Μοναδική εξαίρεση ο βυζαντινός ναός του Αγίου Δημητρίου στο Δραγάνο (ή Μπάδα), τον οποίο τοποθετεί ο Α. Ορλάνδος, στη σχετική δημοσίευσή του, στα μέσα του 12ου αιώνα¹. Η ορεινή και απομακρυσμένη από οικιστικούς πυρήνες θέση του θεωρήθηκε και ορθά, ότι επισημαίνει την ύπαρξη μονής², που επιβεβαιώνεται με τον πρόσφατο εντοπισμό σε κοντινό ύψωμα ενός σπηλαιού, όπου κατά την παράδοση στα χρόνια της Τουρκοκρατίας διέμεναν μοναχοί και λειτουργούσε «κρυφό σχολειό».

Το 1993, σε πρόβουνο του όρους Σκόλλις³ στην περιοχή Τζάιλου, σε θέση με την ονομασία Παναγιά, κοντά στον οικισμό Πηγάδια ή Χαραυγή, ανασκάφηκε από την 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ερειπωμένος από ετών ναός⁴. Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε το δυτικό μόνο τμήμα μικρού ναού, καθώς το ανατολικό είχε καταστραφεί από μηχανικό μέσο κατά τις εργασίες καθαρισμού του χώρου από τον ιδιοκτήτη με σκοπό την καλλιέργεια. Στην περιοχή γύρω από τον ναό διακρίνονται ίχνη τοίχων και σε όλη την πλαγιά, όπου υπάρχει και φυσική πηγή, υπάρχει διάσπαρτο οικοδομικό υλικό που καθιστά αναμφισβήτητη την ύπαρξη κελιών και άλλων κτισμάτων.

---

1. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, "Άγνωστος βυζαντινός ναός παρά τὸ Δραγάνο Ἀχαΐας, *ΑΒΜΕ* 11 (1969), 57-86.

2. Ο.π. και Άννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ ἀσκητισμὸς στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴ μὲση βυζαντινὴ περίοδο*, Αθήνα 1994, 22.

3. Το όρος Σκόλλις, ή συνηθέστερα σήμερα Σανταμεριάνιο βουνό, είναι υψηλός ορεινός όγκος της δυτικής Αχαΐας που τη διαχωρίζει προς νότον από την Ηλεία.

4. *ΑΔ* 48 (1993), Β1, 166, όπου εκ παραδρομής στην υπογραφή του κειμένου έχει παρατεθεί το ονοματεπώνυμο της συναδέλφου Αννίτας Κοιμούση, αντί της υπογράφοουσας το παρόν. Βλ. επίσης, Μυρτώ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, Ερειπωμένος βυζαντινός ναός της Παναγίας στην περιοχή Τζάιλου Αχαΐας, *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικής Συνόδου Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα Ιούνιος 1996* (υπό εκτύπωση).

Ο ναός πιθανότατα ανήκε στον αρχιτεκτονικό τύπο του ελεύθερου σταυρού, όπως υποδεικνύουν οι πολύ στενές διαστάσεις του δυτικού χώρου, όπου και η είσοδος, που διευρύνεται στον κυρίως ναό κατά 2,10 μ. σε κάθε πλευρά. Το μεγάλο πάχος των τοίχων, λαξευμένοι δόμοι με καμπυλωμένη τη μία πλευρά και επιμήκη τμήματα παρολίθου καμπύλα και στις δύο πλευρές, που προφανώς ανήκαν σε τοξωτή κατασκευή, μαρτυρούν ότι υπήρχε τρούλλος και θόλοι⁵. Από τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτουν αρκετές πληροφορίες για το μνημείο. Ήταν κτισμένο κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα και είχε πόρινα λαξευτά τύπανα στα μονόλοβα ή δίλοβα παράθυρα. Στο δάπεδο υπάρχουν μαρμαροθετήματα και σε ορθογώνια διάχωρα ψηφιδωτά, από τα οποία σώθηκαν δύο παραστάσεις, ένας αετός και ένας γρύπας, αποδομένα σε περίγραμμα, χωρίς ιδιαίτερες λεπτομέρειες (εικ. 1). Τα κατασκευαστικά δεδομένα του ναού και του δαπέδου του, που σημειωτέον απαντούν επίσης στον Άγιο Δημήτριο στο Δραγάνο⁶, προσδιορίζουν τη χρονολόγησή του στο β' μισό του 12ου ή στις αρχές του 13ου αιώνα. Η συνύπαρξη μαρμαροθετήματος και ψηφιδωτού έχει σχετική διάδοση στον ελλαδικό χώρο αυτή την περίοδο, ενώ έχει συσχετισθεί και με ανάλογα παραδείγματα στην Κάτω Ιταλία⁷.

Στο εσωτερικό ο ναός είχε τοιχογραφικό διάκοσμο από τον οποίο σώθηκαν μερικά σπαράγματα επάνω στους λαξευτούς δόμους. Η μορφή της Θεοτόκου από την παράσταση του Ευαγγελισμού (εικ. 2), μία μορφή αποστόλου που ταυτίζεται από τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά με τον Πέτρο, τμήμα κεφαλής του Παντοκράτορα μπροστά σε κόκκινο βάθος, ποικιλία διακοσμητικών θεμάτων ανάμεσά τους και κουφικά μοτίβα, μαρτυρούν την καλή τέχνη του ζωγραφικού διακόσμου, με ζωηρά, καθαρά χρώματα. Η ιδιαίτερη αγάπη για το κόσμημα, ο μανιερισμός που διακρίνεται στην απόδοση των προσώπων και στην κίνηση της Παναγίας και του Χριστού, η «κτενωτή» τεχνική στην κόμη του αποστόλου Πέτρου, είναι χαρακτηριστικά της υστεροκομνήνειας τέχνης, που απαντούν σε σημαντικό αριθμό μνημείων χρονολογημένων στα τέλη του 12ου ή στις αρχές του 13ου αιώνα⁸. Η φυσιογνωμική ομοιότητα της Θεοτόκου

5. Ο ναός θα μπορούσε να είναι τρίγυχος, τουλάχιστον εσωτερικά, όπως και ο ναός στο Δραγάνο.

6. Στο βορειοδυτικό τμήμα του δαπέδου του ναού υπάρχουν σπαράγματα μαρμαροθετήματος και ψηφιδωτού, που όμως δεν αναφέρει ο Ορλάνδος.

7. Αριστέα ΚΑΒΒΑΛΙΑ, 'Ο Άγιος Νικόλαος της Καλλονής, *Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών (Μολάοι 5-7 Ιουνίου 1982)*, Αθήνα 1982-1983, 335, όπου παράθεση παραδειγμάτων και σχετική βιβλιογραφία.

8. Ο μανιερισμός στην απόδοση των χεριών με έντονα διαχωρισμένο και καμπυλωμένο τον δείκτη παραπέμπει στα ψηφιδωτά του Δαφνίου ή στις τοιχογραφίες του Κουρμυλίνοβο και στον Παντοκράτορα από τον καθεδρικό της Cefalù, βλ. Α. GRABAR, *La peinture byzantine: étude histo-*

με την Παναγία του Άρακα στην Κύπρο⁹, οι πράσινες σκιάσεις στα πρόσωπα με τις ερυθρές κηλίδες στα μάγουλα και η ομοιότητα του Πέτρου με τη μορφή του ομώνυμου αγίου στην Παλιά Μητρόπολη της Βέροιας και στο Άγιο Στυλιανού της Καστοριάς¹⁰, όλα μνημεία χρονολογημένα στα τέλη του 12ου ή στις αρχές του 13ου αιώνα, μας οδηγούν στην ένταξη του τοιχογραφικού διακόσμου σε αυτή την περίοδο, στην οποία εξάλλου ανήκουν τα κατασκευαστικά στοιχεία και το δάπεδο του ναού. Μπορούμε, κατά συνέπεια, να συμπεράνουμε ότι στη θέση Παναγιά υπήρχε μονή ιδρυμένη στα τέλη του 12ου ή στις αρχές του 13ου αιώνα, που πιθανότατα σχετιζόταν με τη μονή του Αγίου Δημητρίου στο Δραγάνο, ίσως λίγες δεκαετίες προγενέστερη¹¹.

Επάνω στο όρος Σκόλλις, ανάμεσα στις πολλές σπηλιές του, εντοπίστηκαν τα τελευταία χρόνια δύο ασκηταριά, που διασώζουν τρία τοιχογραφημένα ναύδρια και χώρους διαμονής των ασκητών¹². Το πρώτο, ονομαζόμενο του Αγίου Γεωργίου, βρίσκεται πλησιέστερα στο χωριό Πόρτες και πρόσφατα ανοίχθηκε δρόμος μέχρι την είσοδό του. Το δεύτερο βρίσκεται δυτικότερα προς το χωριό Σανταμέρι και απαιτείται τουλάχιστον μιας ώρας δύσκολη ανάβαση¹³. Και στα δύο σπήλαια υπάρχει χωρισμένος με τοιχοποιία χώρος διαμονής

rique et critique, Γενεύη 1953, εικ. 114, 127· Lydie HADERMANN-MISGUISH, *Kurbinovo: les fresques de Saini-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, II, Βρυξέλλες 1975, εικ. 36-37. Για την «κτενωτή» τεχνική εκτός από το προηγούμενο, βλ. Φανή Α. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, *Σχόλια στις τοιχογραφίες της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στη Μεγάλη Καστάνια της Μάνης*, Αθήνα 1982, 142.

9. Α. STYLIANOU – Judith A. STYLIANOU, *The Painted Churches of Cyprus: Treasures of Byzantine Art*, Λονδίνο 1985, εικ. 97 και 296.

10. Ε. Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΑΣ, *Οί τοιχογραφίες της Μονής Λατόμου Θεσσαλονίκης και η βυζαντινή ζωγραφική του 12ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1986, εικ. 91α-β.

11. Η χρονολόγηση του ναού του Αγίου Δημητρίου θα έπρεπε ενδεχομένως να αναθεωρηθεί και να μετατεθεί σε μια οψιμότερη χρονολόγηση από αυτήν του Ορλάνδου, αλλά αυτό αποτελεί στοιχείο ξεχωριστής έρευνας και μελέτης.

12. [Μυρτώ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ], *ΑΔ* 48 (1993), Β1, 156. Το ίδιο σπήλαιο αναφέρεται στο Γ. Σ. ΤΣΟΝΑΚΙΔΗΣ, *Λεύκωμα πόλεως Πατρών*, Πάτρα 1981. Βλ. επίσης, ΛΑΜΠΡΙΠΟΥΛΟΥ, *Ό ασκητισμός*, 54, η οποία αναφέρει ότι «ανεξερευνήτο παραμένει το σπήλαιο το λεγόμενο των Ασκητών κοντά στο χωριό Πόρτες...», βασισμένη στην πληροφορία του Τσονακίδη.

13. Σύμφωνα με τη σανταμερινική παράδοση, ο ναός του σπηλαίου που είναι αφιερωμένος στην Παναγία γιορτάζει τη δεύτερη μέρα του Πάσχα. Στα παλαιότερα χρόνια ανέβαιναν όλοι οι κάτοικοι και στα μέσα της διαδρομής, σε πλάτωμα, γινόταν το πανηγύρι, βλ. Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Σανταμέρι. Η ιστορία του χωριού*, Πάτρα 1982.

ασκητών, και παράλληλα κάτω από το σπήλαιο του Αγίου Γεωργίου, σε χώρο επίπεδο, σώζονται ερείπια κελιών¹⁴.

Στο σπήλαιο των Πορτών διατηρούνται δύο ναύδρια και τα δύο κατά το ανατολικό τους τμήμα μέσα σε κοίλωμα του βράχου. Το πρώτο στο επίπεδο της εισόδου ήταν αφιερωμένο στην Παναγία, όπως μαρτυρούν η απεικόνισή της σε αβαθή κόγχη πάνω από την είσοδο, δεύτερη παράσταση ένθρονης Βρεφοκρατούσας στον βόρειο τοίχο, πλαισιωμένη από γραπτό τόξο¹⁵ και δίπλα σκηνές από τον βίο της, η Γέννηση και τα Εισόδια της Θεοτόκου στην πάνω ζώνη του διακόσμου και από κάτω η Κοίμηση. Το δεύτερο ναύδριο βρισκείται 5 μ. ψηλότερα και ήταν αφιερωμένο στον Άγιο Γεώργιο, εξ ου και η επωνυμία όλου του σπηλαίου. Και εδώ η παράσταση του αγίου τοποθετείται στον βόρειο τοίχο, κάτω από γραπτό τόξο.

Το ναύδριο στο σπήλαιο του Σανταμερίου ήταν αφιερωμένο και αυτό στην Παναγία¹⁶, όπως επιβεβαιώνει, εκτός από την κατά την παράδοση επωνυμία, και το εικονογραφικό πρόγραμμα.

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος και των τριών ναυδρίων παρουσιάζει πολλά κοινά χαρακτηριστικά και το εικονογραφικό πρόγραμμα επαναλαμβάνεται σχεδόν πανομοιότυπο. Από την τεχνοτροπία των τοιχογραφιών (παρά τις πολυάριθμες αφιερωματικές επιγραφές δεν σώζεται καμία χρονολογία) διαχωρίζονται τρεις τουλάχιστον φάσεις.

Στον ναό της Παναγίας στις Πόρτες οι μορφές είναι ιδιαίτερα ψιλόγλυπτες, με καλογραμμένα χαρακτηριστικά και διατηρούν έντονα την ανάμνηση γνωρισμάτων του δυναμικού στυλ της υστεροκομνηνείας τέχνης (εικ. 3). Πράσινες σκιάσεις στα πρόσωπα και ερυθρές κηλίδες, μανιερισμός στην απόδοση των χειρών ή των πτυχώσεων των ενδυμάτων, κόκκινο βάθος και διανθισμένα κουφικά διακοσμητικά θέματα θυμίζουν τα σπαράγματα του τοιχογραφικού διακόσμου του ναού της Παναγίας στο Τζάλο, ενώ θα πρέπει να σημειωθεί και η φυσιογνωμική συγγένεια της μορφής της Παναγίας και στους δύο ναούς (εικ. 4). Οι αφηγηματικές παραστάσεις παρουσιάζουν μια λαϊκότερη και απλοϊκή

14. Ένα ακόμη σπήλαιο στο όρος Σκόλλες ονομάζεται από τους κατοίκους «του Αγίου Θεοδώρου», δεν διατηρεί όμως κανένα ενδεικτικό χρονολογικό στοιχείο.

15. Η ξεχωριστή αυτή απόδοση κάτω από τόξο χαρακτηρίζει και κατά κανόνα την παράσταση του επώνυμου αγίου από τον 12ο αιώνα και μετά. Ένα από τα παλαιότερα παραδείγματα βρίσκεται στον ναό του Αγίου Παντελεήμονα στο Nerezi, που χρονολογείται στα 1164, βλ. V. J. DJURIC, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, Μόναχο 1976, πίν. V.

16. Είναι χαρακτηριστικό, ότι και τα τρία ναύδρια γιορτάζουν κατά παράδοση τη Δεύτερη του Πάσχα. Έτσι οι κάτοικοι των δύο χωριών και της γύρω περιοχής μοιράζονται.

αντίληψη στη σύνθεση και απόδοση των μορφών που, όμως, δεν σημαίνει υποχρεωτικά διαφορετική χρονολόγηση. Όλα τα προαναφερθέντα γνωρίσματα, καθώς και η συνύπαρξη δύο τεχνοτροπιών, χαρακτηρίζουν σημαντικό αριθμό επαρχιακών μνημείων, κυρίως των φραγγοκρατούμενων περιοχών μέχρι τα μέσα τουλάχιστον του 13ου αιώνα¹⁷. Στις πρώτες δεκαετίες του θα εντάξουμε τον διάκοσμο του ναυδρίου της Παναγίας και ο συσχετισμός με τον διάκοσμο του ναού στο Τζάιλο ενισχύει τη χρονολόγηση αυτή.

Το ναύδριο του Αγίου Γεωργίου δεν φαίνεται να απέχει πολύ χρονικά. Κάποια όμως από τα παραπάνω τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά χάνονται ή διατηρούνται σε πιο χαλαρή εκτέλεση, στις μορφές προστίθεται πιο έντονη η συναισθηματική φόρτιση, ενώ στις αφηγηματικές σκηνές η τεχνοτροπία είναι πιο λαϊκή. Χαρακτηριστική είναι η φυσιογνωμική ομοιότητα της μορφής του Προδρόμου από τη Δέηση (εικ. 5) ή του αγίου Κωνσταντίνου με τις αντίστοιχες από τον ναό του Σωτήρα στο Αλεποχώρι Μεγαριδίας¹⁸, που χρονολογείται από την εκδότριά του στην τρίτη εικοσαετία του 13ου αιώνα.

Ο ζωγράφος του σπηλαιού της Παναγίας στο Σανταμέρι, αρκετά χρόνια αργότερα αντιγράφει τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου, με τρόπο όμως πιο λαϊκό και άτεχνο (εικ. 6). Τα πρόσωπα γίνονται επίπεδα, τα σώματα ισχνά, σχεδόν ανύπαρκτα, με χαρακτηριστικές δυσαναλογίες, όπως συχνά απαντούν σε ασκηταριά της Λακωνίας στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αιώνα¹⁹.

Στην παρούσα μελέτη δεν θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στην εικονογραφία και στην τεχνοτροπία των τριών αυτών τοιχογραφικών συνόλων²⁰, θα περιορισθούμε μόνο στην παράθεση ορισμένων παρατηρήσεων για το εικονογραφικό πρόγραμμα, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ενδεικτικές για την προέλευση και τις σχέσεις των ασκητών που ίδρυσαν και κατοίκησαν στα ασκητήρια αυτά.

17. M. CHATZIDAKIS, Aspects de la peinture murale du XIIIe siècle en Grèce, *L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopotani, 1965*, επιμ. V. J. DJURIC, Βελιγράδι 1967, 72.

18. Ντούλα ΜΟΥΡΙΚΗ, *Οί τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Άλεποχώρι Μεγαριδίας*, Αθήνα 1978, εικ. 22, 35, 55-64.

19. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, 'Ο σπηλαιώδης ναός του Προδρόμου κοντά στη Χρύσαφα της Λακεδαίμονος, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 15 (1989-1990), 185-193.

20. Συνοπτική παρουσίαση των τοιχογραφιών έγινε από την υπογράφοσα στο 20^ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών στο Παρίσι (Αύγουστος 2001), βλ. Myrto GÉORGOPOULOU-VERRA, *Fresques byzantines du Nord-ouest du Péloponnèse (XIIeme-XIIIeme siècles)*, *XXe Congrès International des Études Byzantines. Pré-Actes, III. Communications libres*, Παρίσι 2001, 342. Η πλήρης δημοσίευσή τους θα γίνει προσεχώς.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ιερού παρουσιάζει ομοιότητες με τα περισσότερα ασκηταριά ή ναύδρια της Πελοποννήσου, της Εύβοιας, της Κρήτης και των Ιόνιων νησιών, ιδιαίτερα όμως στενή είναι η σχέση με τα ασκητήρια και τους σπηλαιώδεις ναούς της Λακωνίας και της Μάνης. Στην κόγχη εικονίζεται η Παναγία Βλαχερνίτισσα²¹, από κάτω μετωπικοί²² στηθαίοι οι τέσσερις ιεράρχες, ανάμεσά τους σε ορθογώνιο πλαίσιο αφιερωματική επιγραφή²³ και στο κάτω τμήμα διακοσμητική ποδέα²⁴, που στο ναύδριο του Αγίου Γεωργίου αντικαθίσταται από εξαπτέρυγο. Η παράσταση των μετωπικών στηθαιών ιεραρχών δεν ερμηνεύεται μόνο από τις περιορισμένες διαστάσεις του χώρου²⁵ και τη διατήρηση του παλαιότερου εικονογραφικού τύπου που επιβιώνει στα επαρχιακά μνημεία έναν σχεδόν αιώνα μετά την καθιέρωση των συλλειτουργούντων. Προφανώς σχετίζεται με την αγία Τράπεζα που, σε πολλά ασκητήρια, όπως και σε αυτά του όρους Σκόλλης, ήταν απλή πλάκα πακτωμένη στην αιίδα (εικ. 7), πάνω στην οποία βρισκόταν ο Αμνός. Κατά συνέπεια οι ιεράρχες είναι στραμμένοι προς αυτόν²⁶. Η προσθήκη των αφιερωματικών επιγραφών στην αιίδα φαίνεται να επιβεβαιώνει την υπόθεση της Ντούλας Μουρίκη, σε σχέση με την εικονογράφηση του ιερού στο Φετιχέ, για το δεητικό περιεχόμενο της εικονογράφησης²⁷. Η σπάνια για την εποχή απεικόνιση των εξα-

21. Πα την παράσταση της Θεοτόκου στον τύπο της Βλαχερνίτισσας, που απαντά στην αιίδα από τον 13ο αιώνα και εξής, βλ. Christa BELTING-IMH, "Sub matris tutela", *Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften* 3 (1976), 38-57· Jacqueline LAFONTAINE-DOSOGNE, L'évolution du programme décoratif des églises de 1071 à 1261, *Actes du XVe Congrès International d'Études byzantines. Athènes - Septembre 1976*, I. *Chronique du Congrès. Art et Archéologie*, Αθήνα 1979, 321. Πα τη συχνή χρήση του τύπου στους ναούς της Μάνης, βλ. Σοφία ΚΑΛΟΠΗΝ-ΒΕΡΡΗ, Παρατηρήσεις στην εικονογραφία των αιψίδων σε εκκλησίες της Μάνης: Μεταμόρφωση - Πλατυτέρα - Θεοπάτορες - Δωρητές, *Πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 1981, 35.

22. Πα την παράσταση μετωπικών στηθαιών ιεραρχών, βλ. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, *Σχόλια*, 19 κ.ε.

23. Κ. ΛΑΣΣΙΘΙΑΚΗΣ, Έκκλησίες της δυτικής Κρήτης, Δ. Έπαρχια Σελίνου, *Κρητικά Χρονικά* 22 (1970), 152 πίν. ΚΔ'· ΜΟΥΡΙΚΗ, *Οί τοιχογραφίες*, 67· Myrto MÉLADINI-GEORGOPOULOU, Le décor apsidal des églises byzantines de Kythéra (Cythères) (c. 1100-1275 a.C.), *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines. Athènes - Septembre 1976*, II. *Art et Archéologie, Communications*, Β, Αθήνα 1981, 451 κ.ε.

24. Στην εντύπωση της αγίας Τράπεζας συμβάλλει και η διακοσμητική «ποδέα», βλ. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, *Σχόλια*, 24.

25. Την παρατήρηση σημειώνει και η Αμυλία ΓΚΙΑΟΥΡΗ, Τοιχογραφίες από δύο ασκηταριά της Λακωνίας, *Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών*, 411.

26. C. MANGO - E. J. W. HAWKINS, The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings, *DOP* 20 (1966), εικ. 60· ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, *Σχόλια*, 28.

27. Doula MOURIKE, The Iconography and the Mosaics, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, επιμ. Η. BELTING - C. MANGO - Doula MOURIKE, Ουάσιγκτον 1978, 70-73.

πτέρυγων στην κόγχη του ιερού²⁸ θα πρέπει επίσης να ερμηνευτεί σε σχέση με την αγία Τράπεζα, όπου κανονικά πλαισιώνουν τον Αμνό²⁹. Το σχήμα αυτό προφανώς εξυπηρετεί την οικονομία του χώρου αλλά και του εικονογραφικού προγράμματος και παράλληλα παρουσιάζει μιαν άλλη σύνθεση δέησης, στοιχείο που συνάδει με τη μοναστική αντίληψη που επικρατεί στα μνημεία αυτά.

Στις ιδιαίτερα μικρές διαστάσεις των τριών ναυδρίων η επιλογή των παραστάσεων και των εικονιζόμενων αγίων είναι περιορισμένη. Τρεις μόνο παραστάσεις του χριστολογικού κύκλου περιλαμβάνονται, ο Ευαγγελισμός, η Ανάληψη και η Σταύρωση. Σημαντικό τμήμα των διατιθέμενων επιφανειών καταλαμβάνει και στα τρία μνημεία η παράσταση της Δέησης³⁰, ενώ στους δύο ναούς που είναι αφιερωμένοι στην Παναγία προστίθενται και σκηνές από τον θεομητορικό κύκλο. Έτσι, η παράθεση μεμονωμένων μορφών αγίων περιορίζεται ακόμη περισσότερο και κατά συνέπεια η επιλογή τους μπορεί να θεωρηθεί ενδεικτική. Στον ναό του Αγίου Γεωργίου, στον βόρειο τοίχο, την παράσταση του ομώνυμου αγίου πλαισιώνουν τέσσερις ολόσωμες παραστάσεις αγίων³¹. Ασφαλώς ταυτίζεται ο προφήτης Ηλίας από τη γεροντική φυσιογνωμία, τη χαρακτηριστική μηλωτή και το κείμενο του ελιθαρίου του, στο οποίο αναγράφεται *ZH K(vρι)OΣ K(αι) ZH H ΨΥΧΗ MOY (οὐκ) ΕΣΤΑΙ (ύετός ἐπὶ τῆς γῆς εἰ μὴ διὰ στόματός μου)*³² (εικ. 8). Δίπλα του, σε κακή διατήρηση, εικονίζεται στρατιωτικός άγιος με μακριά γενειάδα, προφανώς ένας από τους α-

28. Στην κόγχη του σπηλαίου του Σανταμερίου δύο εξαπτέρυγα πλαισιώνουν τη Βλαχερνίτισσα, όπως στην αφίδα του ναού του Αγίου Νικολάου του Κυριτζή στην Καστοριά, που χρονολογείται στις αρχές του 14ου αιώνα, βλ. Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, *Καστοριά, I. Βυζαντινὰ τοιχογραφία. Πίνακες*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 155. Παρόμοια είναι η σύνθεση στην κόγχη του ερειπωμένου ναού του Αγίου Νικολάου στη θέση Μαρινάκι Τζανάτων Κεφαλονιάς, που χρονολογείται στα τέλη του 13ου αιώνα, βλ. Diamanto RIGAKOU, *La peinture byzantine à Céphalonie, XXe Congrès International des Études Byzantines. Pré-Actes*, III, 404.

29. Η περίπτωση της κόγχης του ναού του Αγίου Γεωργίου θα μπορούσε να θεωρηθεί επίσης ότι παραπέμπει στο αλόπισμα της λειτουργίας του Χρυσοστόμου. «Μήτηρ Θεού σεραφίμ υπέρτερην ὄχημα», ενώ συνήθως τα εξαπτέρυγα εικονίζονται φέροντα τον θρόνο του Κυρίου.

30. Th. VON BOGYAY, *Deesis, RLbK BI* (1966), 1178-1186. Το νοηολογικό περιεχόμενο της παράστασης της μεσιτείας για τη σωτηρία εκφράζει το μοναστικό πνεύμα και αποτελεί θέμα που κατά κανόνα περιλαμβάνεται στον διάκοσμο των ασκητηρίων, βλ. σχετικά τα αναφερόμενα και για το πρόγραμμα της αφίδας.

31. Η ολόσωμη και όχι σε προτομή απεικόνιση σειράς αγίων απαντά συχνά στη Λακωνία και στη Μάνη, βλ. σχετικά Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Σπηλαιώδεις ναοὶ Λακωνίας βυζαντινῶν χρόνων, Πρακτικά Γ Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985, Β'*, Αθήνα 1987-1988, 214.

32. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, *Έρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης και αἱ κύρια ἀυτῆς ἀνέκδοτοι πηγαί, ἐκδόσιμη μετὰ προλόγου νῦν τὸ πρῶτον πλήρης κατὰ τὸ πρωτότυπον αὐτῆς κείμενον*, ἐκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Αγία Πετρούπολη 1909, 290.

γίους Θεοδώρους. Από την άλλη πλευρά, δίπλα σε νέο αγένειο άγιο παριστά-νεται ο Άγιος Ανδρέας ο Πρωτόκλητος, όπως επιγράφεται (εικ. 9). Η επωνυμία του αγίου, που η μεμονωμένη παράστασή του δεν είναι συχνή³³, παραπέμπει ασφαλώς στη γειτονική Πάτρα, της οποίας είναι πολιούχος άγιος. Η ολόσωμη, μετωπική και εκτός κύκλου προφητών απεικόνιση του προφήτη Ηλία επίσης δεν είναι συνήθης³⁴. Ασφαλώς συνδέεται με την ασκητική ζωή, εφόσον υπήρξε από τους πρώτους ερημίτες της Παλαιάς Διαθήκης³⁵. Θα μπορούσε, όμως, να υποτεθεί μια διασύνδεση και πάλι με την Πάτρα, στην περιοχή της οποίας ασκήτευσαν δύο ομώνυμοι μοναχοί, οι οποίοι πιθανόν να δημιούργησαν την επιτομία παράδοση μοναχισμού³⁶. Η παράσταση του αγίου Θεοδώρου³⁷, συνηθισμένη στα πλαίσια μάλιστα της ιδιαίτερης προτίμησης στους στρατιωτικούς αγίους που παρατηρείται κατά κανόνα στην εικονογραφία των ναών της περιόδου της Φραγκοκρατίας, θα μπορούσε να συσχετισθεί και με την ύπαρξη γειτονικού ασκητηρίου³⁸. Τέλος, στην είσοδο του ναυδρίου σώζεται ολόσωμη παράσταση μοναχής αγίας που, σε συνδυασμό με ανάλογη παράσταση στο ναύδριο της Παναγίας, επισημαίνει ότι το ασκητήριο ήταν γυναικείο.

Στο ναύδριο της Παναγίας στις Πόρτες, εκτός από την παράσταση του αγίου Νικολάου και των έφιππων στρατιωτικών αγίων Δημητρίου και Γεωργίου, υπάρχει παράσταση της αγίας Μαρίνας, πιθανόν φονεύουσας τον διάβολο, όπως συνάγεται από το κείμενο που συνοδεύει την παράσταση, ελλιπή κατά το κάτω τμήμα της. Η παράσταση της αγίας είναι συχνή από τα τέλη του

33. Συχνά απεικονίζεται ο Ανδρέας Κρήτης ή ακόμη ο άγιος Ανδρέας κατά Χριστόν Σαλός, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, 'Ο σπηλαιώδης ναός του Προδρόμου, εικ. 12.

34. Στα ασκητήρια της Λακωνίας απαντά σε ολόσωμη παράσταση, όπως στον ναό του Προδρόμου στη Χρύσαφα (βλ. προηγ. σημείωση), στον ναό του Αγίου Νικολάου στα Πάγια Λακωνίας, του τέλους του 13ου αιώνα, βλ. Σ. ΚΟΥΚΙΑΡΗΣ, Δύο βυζαντινοί ναοί στα Πάγια Λακωνίας, *ΑΣ* 10 (1990), 167, στον ναό των Αγίων Αναργύρων της Κηπούλας, του 1265, βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Οί τοιχογραφίες των 'Αγίων Αναργύρων Κηπούλας (1265), *ΑΕ* 1980, 192 κ.ε. Συνηθέστερα, όμως, απεικονίζονται σκηνές του βίου του ή η ανάληψή του, βλ. και επόμενη σημείωση.

35. ΚΙ. WESSEL, Elias, *RLbK BII* (1971), 90· Ε. LUCCHESI-PALLI, Elias, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 1 (1990), 607 κ.ε.

36. Οι μοναχοί Ηλίας ο Σηπλαιώτης και Ηλίας ο Νέος ασκήτευαν στην περιοχή της Πάτρας κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, βλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, 'Ο άσκητισμός, 31-32.

37. Πιθανότερα πρόκειται για τον άγιο Θεόδωρο τον Στρατηλάτη, που περιγράφεται σαν «βουρλογένης», ενώ ο άγιος Θεόδωρος ο Τήρων «μιαυρογένης», βλ. σχετικά ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, 'Ερμηνεία, 157.

38. Βλ. σημ. 14.

11ου αιώνα και μετά³⁹, κυρίως σε μοναστικά μνημεία⁴⁰. Η παρουσία της όμως εδώ, σε συνδυασμό με τους τιμώμενους Θεοτόκο και άγιο Γεώργιο, δεν μπορεί να μη συσχετισθεί με τη γειτονική μονή Μαρίτσας, που τιμάται στο όνομα και των τριών.

Η μονή Μαρίτσας στη σημερινή της μορφή είναι κτίσμα του 18ου αιώνα⁴¹. Περιεργη η μεγαλογράμματη επιγραφή πάνω σε πωρόλιθο αναφέρει:
*ΑΝΑΚΕΝΙΣΘΗ Η ΒΟΡΙΟΣ ΓΟΝΙΑ ΤΗΣ ΜΟ / ΝΙC ΔΙΕΠΙΜΕΛΕΙΑC ΤΟΥ
 ΗΓΟΥΜΕΝΟCΥΜΒΟΥΛΙΟΥ / ΧΡΥCΑΝΘΟΥ ΙΕΡΕΟC - ΑΓΘΑΓΓΕΛΟΥ
 ΜΟΝΑ / ΚΑΙ CΩΦΡΟΝΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΚΟΥ / ΡΗ ΚΑΙ ΤΩΝ
 ΠΑΤΕΡΩΝ ΓΑΒΡΙΗΛ / ΙΕΡΟΜΟΝΑ-- - ΑΡΕΤΟΥ ΚΑΛΑΜΑ / ΤΩΝ ΜΟΝΑ-
 ΧΩΝ---ΕΤΕΙ 1256 ΜΑΙΟΥ 21/ ΑΡΧΙ-Γ-----* (εικ. 10).

Την επιγραφή αυτή, που σήμερα βρίσκεται στο καθολικό, θα πρέπει να ταυτίσουμε με εκείνη που αναφέρει ο Α. Βον⁴² ότι είδε πάνω από τη βόρεια θύρα του περιβόλου της μονής. Τη χρονολογία επισκευής, στην οποία αφορά η επιγραφή, διάβασε ως 1756 και τη συνδυάζει με τη χρονολογία 1715 που αναγράφεται στις τοιχογραφίες του νάρθηκα και 176– που διατηρείται σε εικόνα Κοίμησης της Θεοτόκου σε προσκυνητάρι του ναού. Ο ίδιος θεωρεί το μνημείο, στην υπάρχουσα μορφή του, ριζική επισκευή του 18ου αιώνα.

Τα γράμματα, η με αραβικούς αριθμούς αναγραφή της χρονολογίας και το κείμενο της επιγραφής ασφαλώς ανήκουν στον 18ο αιώνα, η ανάγνωση όμως του δεύτερου ψηφίου ως 7 δεν μας φαίνεται ορθή, δεδομένου ότι παρόμοιο παρατίθεται και στην ημερομηνία 21 Μαΐου. Να αντιγράψει άραγε κάποια παλαιότερη επιγραφή που σωζόταν όταν έγινε η ανακαίνιση, όπως συμβαίνει στη γραπτή επιγραφή της αψίδας στην Καθολική της Γαστούνης⁴³;

Η ιστορία της μονής χρήζει αναμφίβολα μεγαλύτερης διερεύνησης, όπως επίσης και των άλλων μεταβυζαντινών μονών της περιοχής, της μονής Φιλοκάλη, του Αγίου Νικολάου των Σπάτων, της Χρυσοποδαρίτισσας και της Ανάλι-

39. P. L. VOCOTOPoulos, *Frésques du XIe siècle à Corfou, CA 21 (1971)*, 161-162.

40. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, 'Ο σπληαϊώδης ναός του Προδρόμου, 187· Σοφία ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, 'Η «Σπηλιά της Αγίας Μαρίνας» στη Λαγκάδα της Έξω Μάνης, *Άμνητός στη μνήμη Φώτη Άποστολόπουλου*, Αθήνα 1984, 162-190.

41. ΟΡΑΝΔΑΟΣ, Άγνωστος βυζαντινός ναός (βλ. σημ. 1), 381· Κ. Ν. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών. Ιστορία της πόλεως και επαρχίας Πατρών από της αρχαιότητος έως σήμερον κατά άλφαβητικήν κατάταξιν*, Πάτρα 1980², 230.

42. Α. ΒΟΝ, 'Ηλειακά, *BCH 70 (1946)*, 15-31.

43. Μυρτώ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, *ΑΔ 49 (1994)*, Β1, 257· Δ. Χ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Ο ναός της Παναγίας της Καθολικής στην Γαστούνη. Χρονολόγηση και κήτορες, *Εικόστο Σύμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 2000, 9· ο ΙΔΙΟΣ, Η αναχρονολόγηση του ναού της Παναγίας Καθολικής στη Γαστούνη, *ΔΧΑΕ περ. Δ' 24 (2003)*, 63.

ψης στο Μιντιλόγλι, για τις οποίες υπάρχουν ενδείξεις για την ίδρυσή τους ήδη από τα βυζαντινά χρόνια.

Ύστερα από όλα τα παραπάνω, συνοπτικά μπορούν να διατυπωθούν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

1. Στην ορεινή δυτική Αχαΐα από τα τέλη του 12ου αιώνα και μετά φαίνεται να αναπτύσσεται μια μοναστική κοινότητα διασκορπισμένη σε μονές και ασκητήρια⁴⁴. Ανάμεσά τους υπάρχει στενή σχέση, ώστε η διακόσμηση του ενός να επηρεάζει το άλλο, χωρίς να είναι απολύτως σύγχρονα.

2. Η στενότερη διασύνδεσή τους ήταν πιθανότατα με την Πάτρα, που την περίοδο αυτή φραγκοκρατείται και όπου είναι εγκατεστημένος ο εκπρόσωπος του πάπα της Ρώμης, υπάρχουν όμως αρκετά στοιχεία ενδεικτικά της στενής σχέσης με τη Λακωνία και τη Μάνη.

3. Γυναίκες μοναχές μονάζουν σε δύσβατα, απομονωμένα ασκητήρια.

4. Οι εικονογραφικές συσχετίσεις μαρτυρούν την ύπαρξη «κοινής» αντίληψης στη διακόσμηση των μοναστηριακών ναών και ειδικότερα των ασκητηρίων⁴⁵, ή ίσως θα ήταν ορθότερο να λεχθεί, των μνημείων εκείνων που η ίδρυσή τους δεν οφείλεται σε κάποια επίσημη χορηγία αλλά στην πρωτοβουλία απλών ιδιωτών, ιερών ή μοναχών. Θα πρέπει ακόμη να σημειωθεί, ότι οι δυτικές επιδράσεις στον διάκοσμο είναι λίγες και περιορισμένες σε επιμέρους στοιχεία, χωρίς να παρεμβαίνουν στην εικονογραφία και στο εικονογραφικό πρόγραμμα⁴⁶.

5. Οι παραπάνω παρατηρήσεις και στενότεροι συσχετισμοί επιβεβαιώνουν την κινητικότητα των μοναχών, κυρίως ανάμεσα στις περιοχές όπου ανθεί αυτή την περίοδο ο μοναχισμός⁴⁷.

44. Ανάλογο φαινόμενο απαντά στην περιοχή του Αγιοοριού Κορινθίας αλλά και στη Βαρσάσσα της Αιτωλοακαρνανίας, βλ. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΚΒΕ/ΕΙΕ, 'Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, *Τάσεις του Ορθόδοξου Μοναχισμού, 9ος-20ος αιώνας. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου που διοργανώθηκε στα πλαίσια του Προγράμματος «Οι δρόμοι του ορθόδοξου μοναχισμού: Πορευθέντες μάθετε»*, Θεσσαλονίκη, 28 Σεπτεμβρίου - 2 Οκτωβρίου 1994, Αθήνα 1996, 100.

45. Η ίδια παρατήρηση αφορά και στις τεχνοτροπικές συγκρίσεις.

46. Βλ. ανάλογη παρατήρηση του Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του 13ου αιώνα που σώζονται στη Μάνη, *ΛΣ* 9 (1988), 72.

47. Όσον αφορά τις μετακινήσεις σε παλαιότερες εποχές, βλ. Δ. ΓΚΑΚΤΖΗΣ - Μαρία ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ - Αγγελική ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Πελοπόννησος και Νότια Ιταλία: Σταθμοί επικοινωνίας στη μέση βυζαντινή περίοδο, *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου, 'Η επικοινωνία στο Βυζάντιο, 4-6 Οκτωβρίου 1990*, επιμ. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Αθήνα 1993, 469-486.

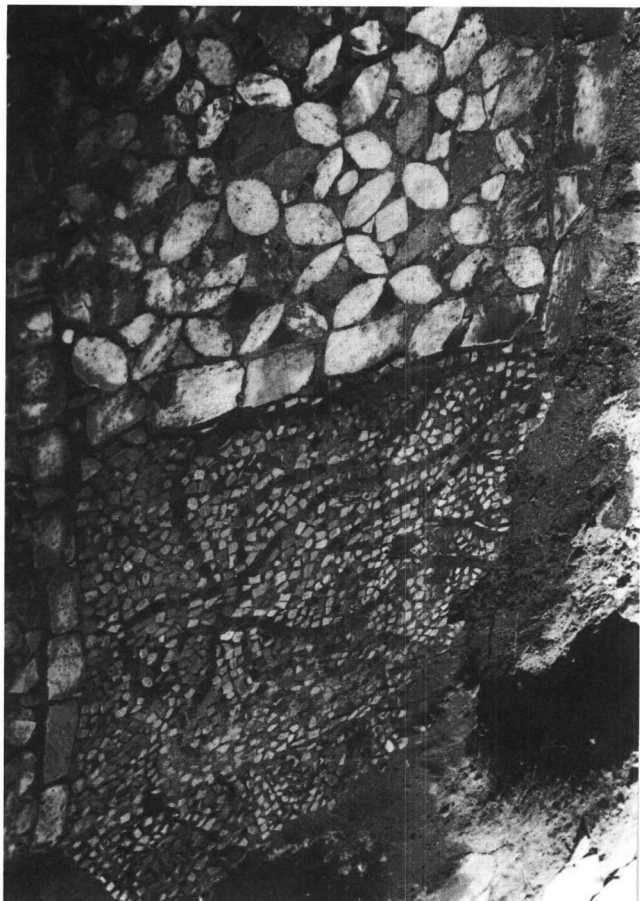
Οι νέες θέσεις που σημειώθηκαν, καθώς και όσες τα τελευταία χρόνια έχουν εντοπισθεί στην Ηλεία⁴⁸, μαρτυρούν έξαρση του μοναχισμού στη δυτική Πελοπόννησο, που χρονολογείται κυρίως στην περίοδο της Φραγκοκρατίας και μάλιστα στην περιοχή όπου υπήρξαν σημαντικά κέντρα εγκατάστασης των κατακτητών, οι οποίοι ίδρυσαν το πριγκιπάτο της Αχαΐας με έδρα την Ανδραβίδα, τη βαρωνία της Πάτρας, τα κάστρα της Πάτρας, το Χλεμούτσι και τη Γλαρέντζα αλλά και στην άμεσα γειτονική στα ασκητήρια περιοχή, τα κάστρα στις Πόρτες, στο Σανταμέρι και στην Άρλα.

Τα συμπεράσματα, όμως, που αφορούν τις διασυνδέσεις των μοναχών ενδέχεται να είναι προσωρινά, δεδομένου ότι οι περιοχές αυτές, όπως εξάλλου η Λακωνία και η Μάνη⁴⁹, έχουν ερευνηθεί συστηματικότερα από άλλες.

---

48. Βλ. Δ. Χ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Μεσαιωνικά εκκλησιαστικά μνημεία Ηλείας. Προκαταρκτική παρουσίαση νέων στοιχείων από την τοπογραφική και αρχαιολογική έρευνα, 243-289 στον παρόντα τόμο, σχετικά με νέες θέσεις μοναστικών εγκαταστάσεων στην Ηλεία.

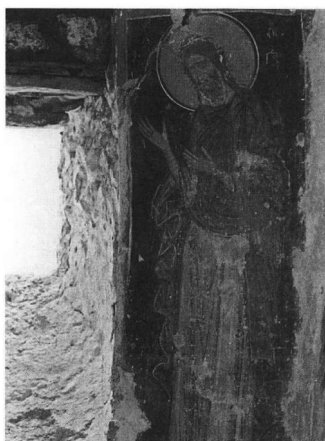
49. Για τη Μάνη ειδικότερα, βλ. το πρόγραμμα καταγραφής των μνημείων από το Πανεπιστήμιο Αθηνών υπό τον καθηγητή Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, στα ΠΑΕ 1975-1981.

Εικ. 1. Τζαίλο, ναός Παναγίας. Το μαρμαροθετημένο δάπεδο και ψηφιδωτό διάχωρο με παράσταση αετού

Εικ. 2. Τζάλο, ναός Παναγίας.
Σπάραγμα τοιχογραφίας με τη μορφή της Θεοτόκου
από την παράσταση του Ευαγγελισμού

Εικ. 3. Πόριες, σπήλαιο Αγίου Γεωργίου,
ναύδριο Παναγίας. Η μορφή του Προδρόμου
από την παράσταση της Δέησης

Εικ. 4. Πόρτες, σπήλαιο Αγίου Γεωργίου, ναύδριο Παναγίας.
Η μορφή της Θεοτόκου από την παράσταση της Δέησης (λεπτομέρεια)

Εικ. 5. Πόρτες, σπήλαιο Αγίου Γεωργίου, ναύδριο Αγίου Γεωργίου.
Ο Προδόρομος από την παράσταση της Δέησης

Εικ. 6. Σανταμέρι, σπήλαιο Παναγίας. Η Θεοτόκος από την παράσταση της Δέησης

Εικ. 7. Σανταμέρι, σπήλαιο Παναγίας. Ο διάκοσμος της αφίδας του ιερού.
Διακρίνεται η πακτωμένη πλάκα της αγίας Τράπεζας

Εικ. 8. Πόρτες, σπήλαιο Αγίου Γεωργίου, ναύδριο Αγίου Γεωργίου.
Ολόσωμη απεικόνιση του προφήτη Ηλία

Εικ. 9. Πόρτες, σπήλαιο Αγίου Γεωργίου, ναύδριο Αγίου Γεωργίου.
Ο άγιος Ανδρέας ο Πρωτόκλητος

Εικ. 10. Μονή Μαρίτσας Αχαΐας. Επιγραφή

ΑΦΕΝΤΡΑ Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ

ΑΓΙΑ ΕΙΡΗΝΗ ΡΙΓΑΝΟΚΑΜΠΟΥ ΠΑΤΡΩΝ

Τα ερείπια του μεσοβυζαντινού ναού της Αγίας Ειρήνης έφερε στο φως ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήσα τον Δεκέμβριο του έτους 1984 στην όδο Δαμασκηνού¹, στη θέση «Τζολέικα» Ριγανόκαμπου, σε απόσταση τριών περίπου χιλιομέτρων από το κέντρο της σύγχρονης πόλης των Πατρών (σχ. 1).

Ο ναός της Αγίας Ειρήνης βρισκόταν στα περικόχωρα της Πάτρας², που δεν διέθετε κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο πολεοδομικό σχεδιασμό³, όπως άλλωστε και πολλές σύγχρονές της πόλεις. Το εξωπόλιον, suburbium, βρίσκεται στα νοτιοανατολικά της πόλης, κοντά στη μονή Γηροκομείου⁴ σε αγροτικό τοπίο χέρσο και απότομο, ονομαζόμενο Ριγανόκαμπος⁵, που η δυναμική της επεκτεινόμενης πόλης μεταμόρφωσε τα τελευταία πενήντα χρόνια σε αστικό. Τα ερείπια του ναού βρέθηκαν πολύ κοντά στον οδικό άξονα ο οποίος συνδέει την Πάτρα με τον Ριγανόκαμπο και τον Ρωμανό⁶. Επίσης, γειτνιάζει και με την

---

1. Αφέντρα ΜΟΥΤΖΑΛΗ, *ΑΔ* 39 (1984), Β, 110-111, πίν. 33-34.

2. Αφέντρα Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Τοπογραφικά της μεσαιωνικής Πάτρας, *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, επιμ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Θεσσαλονίκη 1994, 132-157, πίν. 700-709.

3. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και ύστεροβυζαντινών πόλεων, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 20 (1998-1999), 89-98 και ιδιαιτέρως 92.

4. Κ. Ν. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ιστορία της βυζαντινής μονής Γηροκομείου των Πατρών*, Πάτρα 1954, 5-12· Α. ΒΟΝ, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι 1969, 91, 100, 453· Κ. Ν. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών. Ιστορία της πόλεως και έπαρχίας Πατρών από της αρχαιότητας έως σήμερον κατά αλφabetικὴν κατάταξιν*, Πάτρα 1980², 80-81: λ. Γηροκομείον· Άννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, 'Ο μοναχισμός στην Άχαΐα κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο: συνθήκες έξάπλωσης και ανάπτυξης, 100-101, στον παρόντα τόμο.

5. Το καλοκαίρι του 1821, καθώς και τον Μάρτιο του 1822, στον Ριγανόκαμπο έγιναν μάχες μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών, βλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ιστορικών Λεξικόν*, 329.

6. Ρωμανό, χωριό στα ανατολικά των Πατρών, λίγο πιο κάτω από το υδραγωγείο «Νερομάννα». Βυζαντινό τοπωνύμιο εξ ανθρωπωνυμίου μονολεκτικώς κατά γενική κτητική, που δηλώνει το πρόσωπο στο οποίο ανήκε η περιοχή. Ενδεχομένως, δηλαδή, στον Ρωμανό Λακατινό ή στον συνονομάτο του πατριό, στρατηγό Πελοποννήσου.

περιοχή του Διάκου⁷, όπου προσφάτως αποκαλύφθηκαν λείψανα περιαστικής αγροικίας (*villa suburbana*) ρωμαϊκών χρόνων με χρήση και κατά την ύστερη αρχαιότητα⁸, καθώς και τμήμα του ρωμαϊκού υδραγωγείου⁹ της πόλης.

Ο ναός ανήκε στην κατηγορία των τρίκλιτων ξυλόστεγων βασιλικών. Ανατολικά κατέληγε σε τριμερές ιερό από το οποίο προεξείχαν τρεις εσωτερικά και εξωτερικά ημικυκλικές αφίδες, με την κεντρική (χορδής 2,10 μ.), όπως συνήθως συμβαίνει, ευρύτερη και ψηλότερη από τις παράπλευρες (χορδής 1,15 μ.). Ο κυρίως ναός βρέθηκε σε μεγάλο βαθμό καταστραμμένος και είχε εσωτερικές διαστάσεις: πλάτος 7,80 μ. και μήκος (όσο αποκαλύφθηκε) 5,60 μ. Τμήμα του προεκτεινόταν κάτω από τη διώροφη οικία Αποστολόπουλου, που κτίστηκε πριν από 37 χρόνια. Νάρθηκας¹⁰ δεν βρέθηκε (σχ. 2, εικ. 1). Οι τοίχοι του ναού, πάχους 0,65 μ., κτισμένοι με αργούς λίθους και οικοδομικό υλικό προερχόμενο από κτήρια της ύστερης αρχαιότητας, σώζονταν σε ύψος 0,30-0,45 μ. περίπου πάνω από το επίπεδο του απλού πλακόστρωτου δαπέδου

---

7. Νεότερο τοπωνύμιο εξ ανθρωπωνυμίου μονολεκτικής κατά γενική κτητική, που δηλώνει το πρόσωπο στο οποίο ανήκει το κτήμα, όπως π.χ. του Βρανά, του Καβάσιλα, του Σαραμαργιά, του Χαροκόπου κ.ά. Στην περίπτωση μας η περιοχή πήρε το όνομά της από τον διάκονο και μοναχό της μονής Γηροκομείου, Κύριλλο Παννακόπουλο, που στις αρχές του προηγούμενου αιώνα ήταν ιδιοκτήτης μεγάλης αγροτικής έκτασης στην περιοχή. Παλαιότερα η περιοχή λεγόταν «η βρύση του Σελαχαγιάν», βλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ιστορικών Λεξικών*, 100· Δ. Β. ΒΑΓΓΙΑΚΑΚΟΣ, *Τὰ ἐξ ἀνθρωπωνυμίων τοπωνύμια τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου*. (Σχεδίασμα), *Ἄρμος. Τιμητικός τόμος στὸν καθηγητὴ Ν. Κ. Μουτσόπουλο γὰρ τὰ 25 χρόνια πνευματικῆς του προσφοράς στὸ Πανεπιστήμιο*, 1, Θεσσαλονίκη 1990, 283-284.

8. Τα λείψανα της αγροικίας εντοπίστηκαν στην περιοχή όπου υπάρχουν οι εγκαταστάσεις της MOMA. Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη και επιβλέπεται από τη συνάδελφο Γεωργία Αλεξοπούλου της ΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, την οποία ευχαριστώ θερμά για την πληροφορία, βλ. *ΑΔ* 56 (2001), Χρονικά (υπό εκτύπωση).

9. Στη θέση «Παντελίκα» της οδού Γηροκομείου 126, κατά τη διάρκεια αγροτικών εργασιών στην ιδιοκτησία Ευαγγέλου Τριδά, βρέθηκε το έτος 1994 σε βάθος 2,20 μ. τμήμα αγωγού ύδρευσης ρωμαϊκών χρόνων, μήκους 1,50 μ., ο οποίος είχε καμιαρωτή κάλυψη και κτιστά τοιχώματα με ισχυρό κουρασάνι. Η κατεύθυνση του από βορειοδυτικά προς νοτιοανατολικά, ακολουθούσε την κλίση του εδάφους και, όπως σημειώνει η συνάδελφος Γεωργία ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, που πραγματοποίησε την ανασκαφική έρευνα, πρόκειται οπωσδήποτε για τμήμα του ρωμαϊκού υδραγωγείου της πόλης, βλ. *ΑΔ* 49 (1994), Β1, 220.

10. Είτε δεν υπήρχε, όπως στη μονή Αγίας Τριάδος στις Νήες Μαγνησίας, αφού ναοί χωρίς νάρθηκα είναι συνηθισμένοι στη βυζαντινή εποχή, είτε, εάν υπήρχε, όπως λ.χ. στην Κοίμηση της Θεοτόκου Μέντζαινας Αχαΐας, προεκτεινόταν κάτω από την οικία Αποστολόπουλου, βλ. Ν. ΝΙΚΟΝΑΝΟΣ, *Βυζαντινοί ναοί τῆς Θεσσαλίας, ἀπὸ τὸ 10ο αἰῶνα ὡς τὴν κατάκτηση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1393. Συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, Αθήνα 1979, 101 σχέδ. 20 και σμμ. 327, 102. Βλ. επίσης, Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσογῆς*, *ΑΒΜΕ* 11 (1969), 132 σμμ. 1, όπου παρατίθεται κατάλογος ναών χωρίς νάρθηκα.

–βρέθηκε 2 μ. πιο χαμηλά από τη στάθμη της σημερινής οδού Δαμασκηνού–αποτελούμενου από τετράγωνα οπτόπλινθους, πλευράς 0,28 μ. και μερικές λευκές πλάκες μαρμάρου. Στο εσωτερικό της βόρειας και κεντρικής αφίδας του ιερού το δάπεδο ήταν από συμπλητό χώμα. Δεν βρέθηκε στοιχείο στήριξης της αγίας Τράπεζας, που ήταν πιθανότατα φορητή.

Στην εσωτερική παρεία της κεντρικής αφίδας ανοιγόταν, στο πάχος της τοιχοποιίας της, μια θήκη. Η εσοχή-θήκη του εγκαινίου βρισκόταν μόλις 0,14 μ. πάνω από το επίπεδο του πλακόστρωτου δαπέδου και ήταν κατασκευασμένη με ιδιαίτερη φροντίδα. Το άνοιγμά της κάλυπτε πήλινη τετράγωνη πλάκα (οπτόπλινθος), πλευράς 0,28 μ. και πάχους 0,03 μ. (εικ. 2). Μετά τη μετακίνηση της τελευταίας και την προσεκτική αφαίρεση χωματοποιημένης σκόνης βρέθηκε επιγραφή χαραγμένη πάνω σε μαλακό κοκκινωπό πωρόλιθο της περιοχής, διαστάσεων: πλάτους 0,255 μ., μήκους 0,30 μ., πάχους 0,12 μ., συμφώνως προς την οποία ο ναός ήταν αφιερωμένος στην αγία Ειρήνη (εικ. 3).

Η επιγραφή γράφει:

*ω να ως
της αγ ηας
Ηρηνης*

+ *Κ(ύριε) Ύ(ησο)ῦ Χ(ριστ)ῆ ὁ Θ(εὸς) ἡμῶν.*

Στα άκρα των τεσσάρων κεραιών του σταυρού υπάρχει το γνωστό συμπίλημα:

$\overline{IC} \quad \overline{XC}$
 $NH \quad KA$

Μετά την απομάκρυνση της επιγραφής βρέθηκε μέσα στην ίδια θήκη του εγκαινίου και το «σταυροπήγιον» του ναού, μεταλλικός δηλαδή σταυρός, διαστάσεων 0,20 x 0,14 μ. (εικ. 4). Σταυροπήγιον λέγεται, ο «πηγνύμενος» στα θεμέλια μοναστηριού ή ναού σταυρός, που τον χορηγούσε ο οικείος επίσκοπος ή πατριάρχης.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι στην εσωτερική πλευρά της κεντρικής αφίδας του ιερού κατασκευάστηκε ως τοιχαρμάριο ανοιγμένο στο πάχος της τοιχοποιίας εσοχή-θήκη. Μέσα σε αυτήν τοποθέτησαν το σταυροπήγιον, κατόπιν την επιγραφή και τέλος την οπτόπλινθο ως φραγή. Μετά την επίχρισαν με ασβετοκονίαμα, ίχνη του οποίου βρέθηκαν πάνω στον εσωτερικό ημικυκλικό τοίχο της αφίδας. Στην πρώτη οικοδομική του φάση, το ιερό της Αγίας Ειρήνης είχε τρεις ημικυκλικές εξωτερικά και εσωτερικά αφίδες, όπως δείχνει ίχνος του ανατολικού θεμελίου τοίχου του διακονικού. Αργότερα, στη δεύτερη οικοδομική φάση, επισκευάστηκε πρόχειρα το ανατολικό τμήμα του διακονικού και ένας ευθύς τοίχος αντικατέστησε τον ημικυκλικό της νότιας αφίδας (σχ. 2). Η

επιδιόρθωση αυτή πρέπει να γίνει κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, γιατί στην τάφρο των θεμελίων βρέθηκε δηνάριο-τορνήσιο του 13ου αιώνα¹¹ (εικ. 5). Νόμισμα της ίδιας εποχής (εικ. 6), δηνάριο-τορνήσιο Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου¹², που κόπηκε μετά το 1250 στο νομισματοκοπείο της μεσαιωνικής Γλαρέντζας, βρέθηκε στο εσωτερικό και της βόρειας αψίδας.

Ο πρώτος λατίνος αρχιεπίσκοπος Πατρών Άντελμος, μια από τις σπουδαιότερες μορφές της καθολικής ιεραρχίας που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους, ενθάρρυνε την εγκατάσταση γάλλων μοναχών στην Πελοπόννησο, γιατί και ο ίδιος ήταν Γάλλος, καταγόμενος από τη Σαβοΐα¹³. Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής δώρισε, το έτος 1210, τη μονή Γηροκομείου Πατρών στο περιφέρημα παρισινό μοναστήρι του Cluny, όπου ήταν μοναχός πριν γίνει αρχιεπίσκοπος Πατρών¹⁴. Την ίδια χρονιά προσπάθησε να προσελκύσει γάλλους μοναχούς από το βασιλικό μοναστήρι της Σαβοΐας, Hautecombe, να εγκατασταθούν στην Πελοπόννησο.

Στις 5 Μαρτίου του 1231, ο Άντελμος παραχώρησε με άλλο δωρητήριο έγγραφο του, στη μονή Hautecombe, μέρος του θησαυρού της ελληνικής εκκλησίας των Πατρών (330 μάρκες αργύρου, 47 μάρκες χρυσού, 300 υλέρπυρα κ.λπ.), καθώς και την κάρα της αγίας Ειρήνης¹⁵. Η μονή Hautecombe, όπου είναι ενταφιασμένοι 41 πριγκίπες και πριγκίπισσες της Σαβοΐας, βρίσκεται κοντά στο γνωστό φρούριο του Chambéty, στις όχθες της λίμνης του Bourget, την οποία ύμνησε ο Λαμαρτίνος.

Στην τελευταία, τρίτη οικοδομική του φάση, ο ναός της Αγίας Ειρήνης περιορίστηκε στο μεσαίο κλίτος, πράγμα που επιβεβαιώνει η απόφραξη των

11. Φθααμένο δηνάριο-τορνήσιο 13ου αιώνα, προερχόμενο –πιθανόν– από το νομισματοκοπείο της μεσαιωνικής Γλαρέντζας, πόλης ευρισκομένης στο ΒΔ τμήμα της χερσονήσου Χελωνάτας που ιδρύθηκε μετά το 1210. Τον πληθυσμό της αποτελούσαν Ιταλοί (κυρίως Βενετοί και Φλωρεντίνοι), Έλληνες και Εβραίοι, βλ. Ελένη ΣΑΡΑΝΤΗ-ΜΕΝΔΕΛΟΒΙΤΣ, 'Η μεσαιωνική Γλαρέντζα, *Δίπτυχα* 2 (1980-81), 61-71.

12. G. SCHLUMBERGER, *Numismatique de l'Orient latin*, Παρίσι 1878-1882, 313 πίν. XII· D. M. METCALF, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum, Oxford*, Οξφόρδη 1995².

13. Σύμφωνα με άλλη εκδοχή, ο Άντελμος καταγόταν από τη Βουργουνδία, βλ. INNOCENTII III, *Gesta*, στο PL 214, στ. CXLV.

14. Στην Εθνική Βιβλιοθήκη των Παρισίων, στην Collection de Bourgogne, τόμ. 81 αρ. 295, φυλάσσεται το δωρητήριο έγγραφο, με το οποίο ο Άντελμος παραχώρησε ως μετόχι στο μοναστήρι του Cluny τη μονή Γηροκομείου, που είχε αποσπάσει βιαίως από τους Ναΐτες, βλ. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΝΟΣ, 'Ο αρχιεπίσκοπος Άντελμος και τὰ πρώτα ἔτη τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας Πατρῶν, *ΕΕΒΣ* 10 (1933), 401-417.

15. *Ο.π.*, 416-417.

διόδων που εξασφάλιζαν την επικοινωνία των τριών μερών του ιερού και μετατράπηκε από τρίκλιτος σε μονόκλιτο. Στον χώρο του κεντρικού κλίτους και πάνω από το στρώμα καταστροφής της τελευταίας οικοδομικής φάσης, σε βάθος 1,25-1,55 μ., ανασκάφηκαν τρεις απλοί λακκοειδείς ακτέριστοι τάφοι των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Οι τάφοι, που βρέθηκαν χωρίς κάλυψη, είχαν προσανατολισμό από βορρά προς νότο και ο καθένας τους περιείχε από ένα σκελετό, λίγο πολύ κατά χώραν¹⁶ (σχ. 3).

Πότε όμως κτίστηκε ο ναός της Αγίας Ειρήνης και ποια ήταν η γενικότερη συγκυρία στην περιοχή της μητροπόλης Πατρών κατά την εποχή της οικοδόμησής του;

Τα τυπολογικά χαρακτηριστικά του ναού (ημικυκλικές αιψίδες, χρήση αργών λίθων και αρχαίου οικοδομικού υλικού στην τοιχοδομία, απλό πλακόστρωτο δάπεδο), καθώς και η συγγενεία του με τις γνωστές μεσοβυζαντινές βασιλικές Μέντζαινας Αχαΐας¹⁷ (τρίτο τέταρτο 10ου αιώνα), Αγίου Αχιλλείου Πρέσπας¹⁸ (1006), Ζούρτσας Τριφυλλίας¹⁹ (1000) ή με πρωιμότερα μνημεία, όπως οι βασιλικές Μάστρου Αιτωλίας²⁰ (τέλος 7ου - αρχές 8ου αιώνα) και Βυζαρίου Κρήτης (γύρω στο 700), οδηγούν σε χρονολόγηση του ναού στη μέση βυζαντινή περίοδο.

Επίσης, οι ομοιότητες των γραμμμάτων της επιγραφής του με τη σαφώς χρονολογημένη στα 901-903 επιγραφή από τον ναό του Αγίου Χριστοφόρου στο Παλλάντιο²¹ Αρκαδίας, μας οδηγούν στη χρονολόγηση του μνημείου με-

16. Αξίζει να σημειωθεί, ότι οι πηγές του βυζαντινού δικαίου απαγορεύουν την ταφή μέσα στους ναούς, βλ. Ν. Ελ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ, *Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1989, 219.

17. Αφέντρα Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Νεότερα στοιχεία από τη βυζαντινή βασιλική της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Μέντζαινα Αχαΐας, *ΑΑΑ* 17 (1984), 21-41.

18. Από τις τρίκλιτες ξυλόστεγες βασιλικές της Μακεδονίας, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο Άγιος Αχιλλεύς στη Μικρή Πρέσπα, βλ. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Άνασκαφή της βασιλικής του Άγιου Αχιλλείου, *Επιστημονική Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων* 5 (1971-1972), 149-450 (= 'Η βασιλική του Άγιου Αχιλλείου στην Πρέσπα. Συμβολή στη μελέτη των βυζαντινών μνημείων της περιοχής', Β', Θεσσαλονίκη 1989, 579-864).

19. Ch. BOURAS, Zourtsa, Une basilique byzantine au Péloponnèse, *CA* 21 (1971), 137-149.

20. Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, 'Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Έλλάδα και την Ήπειρον, από τον τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας, Θεσσαλονίκη 1992², 181.

21. Άννα ΑΒΡΑΜΕΑ, 'Η λατρεία του αγίου Χριστοφόρου στην Έλλάδα στους μεσοβυζαντινούς χρόνους και ή επισκοπή Λακεδαιμονίας στην άρχη του 10ου αί., *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Α', Αθήνα 1981-1982, 392-397, όπου αναχρονολογεί στα 903 τη σημαντική επιγραφή που αναφέρεται στην ανακαίνιση του ναού του Αγίου Χριστοφόρου και βρέθηκε στον ναό της Παναγίας.

ταξύ του τέλους του 9ου και των αρχών του 10ου αιώνα. Την άποψη αυτή ενισχύει και η ανεύρεση ενός γάλκινου φόλλι Ρωμανού Α΄ Λακαπηνού των ετών 931-944 (εικ. 7), επικεκομμένο σε φόλλι Λέοντος ΣΤ΄ Σοφού²², που εντοπίστηκε επάνω στο πλακόστρωτο δάπεδο του ανατολικού τμήματος του διακονικού και μας δίνει ένα *terminus ante quem* για την ανέγερση του μνημείου. Ανώνυμος φόλλισ (εικ. 8) των ετών 1065-1070²³ βρέθηκε, επίσης, στα θεμέλια του ανατολικού τοίχου του διακονικού και σε βάθος 1,95 μ. πιο χαμηλά από το σημερινό επίπεδο της οδού Δαμασκηνού. Πρόκειται, δηλαδή, για μεσοβυζαντινό ναό²⁴ που διασώζει ελάχιστο από το ύψος του.

Αξιίζει, ακόμη, να σημειωθεί ότι πολλές μεσοβυζαντινές βασιλικές της δυτικής Ελλάδας και της Πελοποννήσου, που κατά κανόνα χρονολογούνται πριν από το 1204, υπήρξαν καθολικά μονών, όπως η Παναγία Τρημιτού (του Ερημίτου)²⁵, η Αγία Θεοδώρα της Άρτας και οι Βλαχέρνες της Ηλείας.

Η ξυλόστεγη βασιλική της Αγίας Ειρήνης ενισχύει την άποψη ότι στην Πελοπόννησο, όπως και στη γειτονική Στερεά Ελλάδα, αλλά και στην Ήπειρο, εξακολούθει η κατασκευή ξυλόστεγων βασιλικών και κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Ο σταυροπηγικός ναός της Αγίας Ειρήνης Ριγανόκαμπου κτίστηκε στο τέλος του 9ου ή στις αρχές του 10ου αιώνα στα περίχωρα της μεσοβυζαντινής πόλης των Πατρών, κοντά στη μονή Πηροκομείου, σε μια εποχή που παρατηρείται έντονη μοναστική δραστηριότητα, ενίσχυση του κοινωνικού ρόλου των επισκόπων και των μοναχών, αύξηση του κύρους των μονών και της μοναστηριακής περιουσίας. Το «σταυροπήγιο» της Αγίας Ειρήνης χορήγησε –πιθανόν– ο τότε μητροπολίτης Πατρών Ανδρέας, φίλος του πατριάρχη

22. Ph. GRIERSON, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, III. *Leo III to Nicephorus III, 717-1081*, 2. *Basil I to Nicephorus III (867-1081)*, Ουάσιγκτον 1973, 562-563 Class 4 αρ. 25α.1 κ.ε., πίν. XXXVIII, επικεκομμένος σε φόλλι του Λέοντος ΣΤ΄ Σοφού, Class 1, νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως. Για το φαινόμενο της επικοπής, βλ. Βάσω ΠΕΝΝΑ, *Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου: Η νομισματική μαρτυρία (8ος-12ος αι. μ.Χ.)*, *Μνήμη Martin J. Price*, Αθήνα 1996, 207.

23. Ανώνυμος φόλλισ νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως, των ετών –περίπου– 1065-1070, βλ. GRIERSON, *Catalogue*, 692-694 αρ. G.1. κ.ε., πίν. LXI.

24. Γ. Μ. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Μεσοβυζαντινή ναοδομία στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 2003, 7. Η μεσοβυζαντινή ναοδομία στη Θεσσαλονίκη, μεγάλο κέντρο του βυζαντινού κράτους, εκπροσωπείται από ελάχιστο αριθμό μνημείων, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στην Κωνσταντινούπολη αλλά και σε σύγκριση με άλλες πόλεις, όπως η βυζαντινή Αθήνα και η μικρή πόλη της Καστοριάς. Το παρεκκλήσι του Αγίου Ευφημίου, που βρίσκεται προσαρτημένο στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου και ο ακριβώς χρονολογημένος ναός της Παναγίας των Χαλκίων (1028) στην καρδιά της πόλης, είναι τα μόνα μεσοβυζαντινά κτήρια που σώζουν αυθεντικά στοιχεία σε όλο, σχεδόν, το ύψος τους.

25. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η έκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 29.

Κωνσταντινουπόλεως Νικολάου Α΄ Μυστικού (852-925)²⁶, ή ακόμη και ο ίδιος ο Νικόλαος Μυστικός, ο οποίος εμπλέκεται στα μοναστικά ζητήματα της περιοχής κατά το πρώτο μισό του 10ου αιώνα, όπως προκύπτει από την αλληλογραφία του με τον μητροπολίτη Πατρών Ανδρέα, αλλά και άλλους ανώτατους αξιωματούχους της Πελοποννήσου²⁷.

Τι άλλο, λοιπόν, θα μπορούσε να είναι ένας σταυροπηγιακός ναός κτισμένος σε ερημική περιαστική περιοχή, που περιβαλλόταν από καλλιεργούμενες γαίες, παρά καθολικό μονής, εξαιρετιμένο –ίσως– από τη γειτονική μονή Γηροκομείου;

Ο ναός της Αγίας Ειρήνης ως καθολικό μονής, κτίστηκε σε μια εποχή που είχαν διαμορφωθεί ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη του μοναχισμού και την εξάπλωση του μοναχικού ιδεώδους. Είναι η εποχή που παρατηρείται η διοικητική και εκκλησιαστική αναδιοργάνωση της περιοχής, με την ίδρυση του θέματος Πελοποννήσου (μεταξύ των ετών 784 και 788)²⁸ και την προαγωγή της Πάτρας σε δεύτερη, μετά την Κόρινθο, μητροπολιτική έδρα (805/806) του πελοποννησιακού χώρου. Ο ιδρυόμενος περί τα τέλη του 9ου - αρχές του 10ου αιώνα ναός της Αγίας Ειρήνης, αφιερώνεται αφ' ενός μεν στη μνήμη της αγίας Ειρήνης και αφ' ετέρου στην ειρήνευση της Εκκλησίας, μετά την αναταραχή που προκάλεσε στους κόλπους της το ζήτημα της τεταρτογαμίας του Λέοντος ΣΤ΄. Ανάλογο παράδειγμα από την περιοχή της Αιγαιαίας, διττής δηλαδή αφιέρωσης, αποτελεί η περίπτωση του ναού του Αγίου Νικολάου Ταξιαρχών²⁹,

26. Για τη ζωή και το έργο του Νικολάου Α΄ Μυστικού, βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΥΣΤΙΚΟΣ, *Ἐπιστολαί, Nicholas I Patriarch of Constantinople, Letters. Greek Text and English Translation*, εκδ. R. J. H. JENKINS – L. G. WESTERINK (CFHB 6), Ουάσιγκτον 1973, XV-XXVII. Βλ. επίσης, Ι. Χρ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Νικόλαος Α΄, ὁ Μυστικός (ca 852-925 μ.Χ.), πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (901-907, 912-925). Συμβολή εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ πολιτικὴν ἱστορίαν τοῦ ἁ΄ τετάρτου τοῦ Γ μ.Χ. αἰῶνος*, Αθήνα 1967.

27. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΥΣΤΙΚΟΣ, *Ἐπιστολαί*, 260-263 αφ. 43, 408-411 αφ. 119, 414-417 αφ. 123, 484-485 αφ. 161. Αναλυτικά τις σχέσεις του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού με τους μητροπολίτες Πατρών βλ. στη μονογραφία, *Η μητρόπολη Πατρών και ο μοναχισμός στην Αχαΐα ὡς τον 13ο αἰώνα*, που εκπονείται στα πλαίσια του Προγράμματος Ιστορικής Γεωγραφίας του ΙΒΕ/ΕΙΕ από την Άννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ.

28. Το θέμα Πελοποννήσου δημιουργήθηκε μεταξύ των ετών 784 και 788. Ο υπεύθυνος για το θέμα Πελοποννήσου στρατηγός είχε την έδρα του στην Κόρινθο, βλ. Τ. ΖΗΝΚΟΝΙΪ, *The Date of the Creation of the Theme of Peloponnese*, *Σύμμεικτα* 13 (1999), 141-154.

29. Άννα Ι. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – Αφέντρα Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, *Ὁ μεσοβυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου Αἰγαιαίας. Συμβολή στὴν ἱστορία τῆς μονῆς Ταξιαρχῶν*, *Σύμμεικτα* 11 (1997), 346-347.

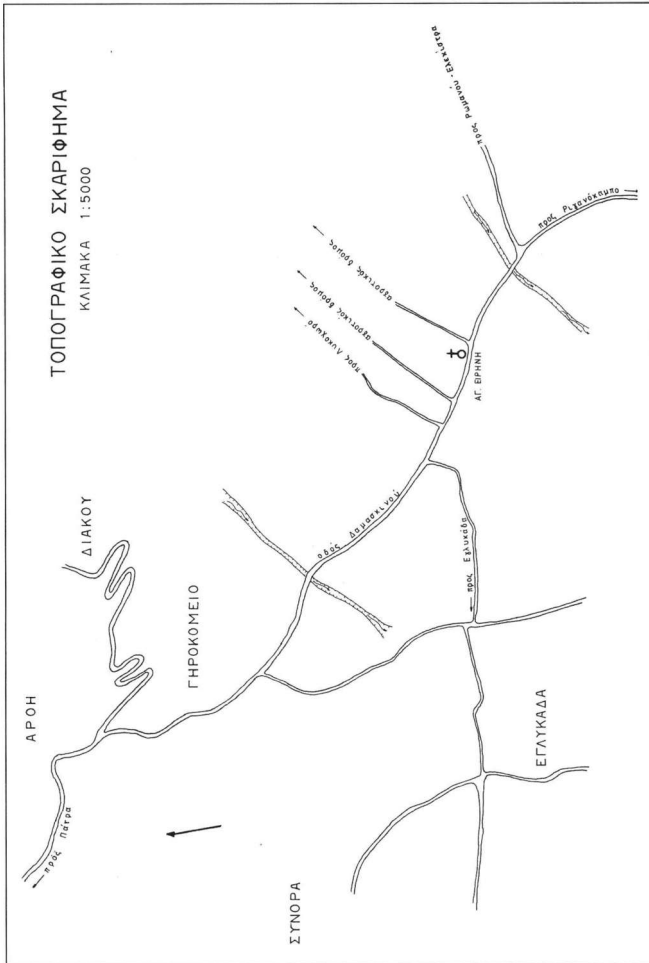
που πιθανόν υπήρξε καθολικό μονής³⁰ και εορτάζει την ημέρα της ανακομιδής του λειψάνου του αγίου Νικολάου Μύρων³¹, παρόλληλα με τη μνήμη του θανάτου τού πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικολάου Μυστικού, ο οποίος –σύμφωνα με τα συναξάρια– πέθανε στις 15 Μαΐου του έτους 925 και ετάφη στη μονή των Γαλακρινών³².

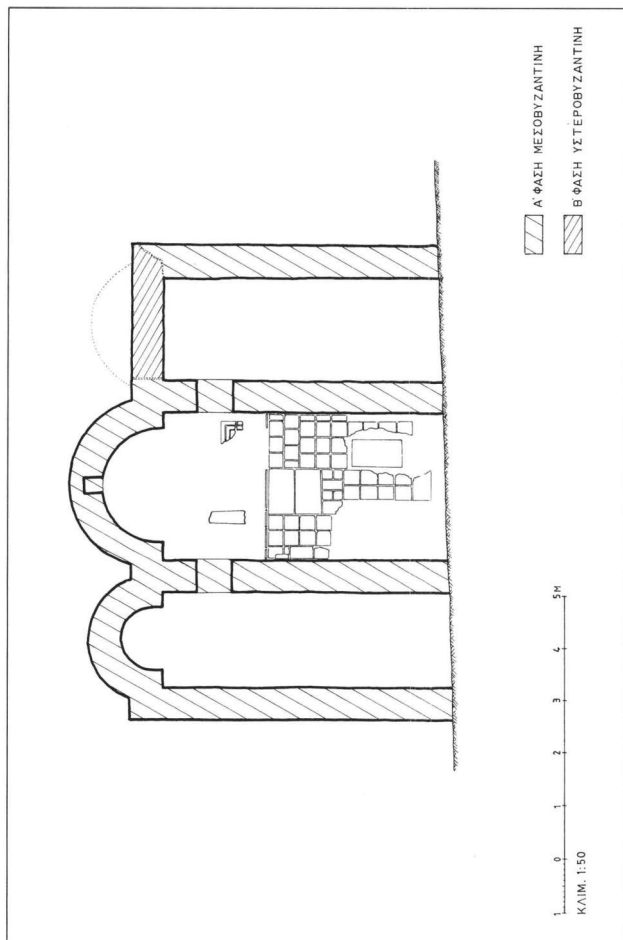
30. Πα τον οργανωμένο μοναστικό βίο στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή εποχή, βλ. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΚΒΕ/ΕΙΕ, 'Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, *Τάσεις του Ορθόδοξου Μοναχισμού, 9ος-20ος αιώνες. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου που διοργανώθηκε στα πλαίσια του Προγράμματος «Οι δρόμοι του ορθόδοξου μοναχισμού: Πορευθέντες μάθετε», Θεσσαλονίκη, 28 Σεπτεμβρίου – 2 Οκτωβρίου 1994*, Αθήνα 1996, 77-103 και εικ. 1-8.

31. Ο Η. DELEHAYE, *Cinq leçons sur la méthode hagiographique*, Βρυξέλλες 1934, 17, απέδειξε ότι η ημέρα της λατρείας αποτελεί το κατ' εξοχήν στοιχείο της ταύτισης των αγίων. Η μνήμη της ανακομιδής του λειψάνου του αγίου Νικολάου εορτάζεται στις 8 και 9 Μαΐου, βλ. ο ΙΔΙΟΣ, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae...*, Βρυξέλλες 1902, στ. 665.49-50, στ. 672.40: *Ἡ ἀνακομιδὴ τοῦ λειψάνου τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νικολάου*. Αντίθετα, η μνήμη του θανάτου του αγίου τιμάται, όπως είναι ευρύτατα γνωστό, στις 6 Δεκεμβρίου, *ό.π.*, στ. 281-284.

32. Μ. ΓΕΛΕΩΝ, *Βυζαντινὸν ἑορτολόγιον. Μνήμαι τῶν ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι μέσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἑορταζομένων αγίων ἐν Κωνσταντινουπόλει*, Κωνσταντινούπολη 1899, 105: στις 15 Μαΐου τιμάται η μνήμη του «Νικολάου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ἐν Γαλακρινάις».

Σχ. 1. Τοπογραφικό σκαρίφημα περιοχής Ριγανόκαμπτου (κλίμακα 1:5.000)

Σχ. 2. Αγία Ειρήνη Ριγανόκαμπτου. Κάτοψη

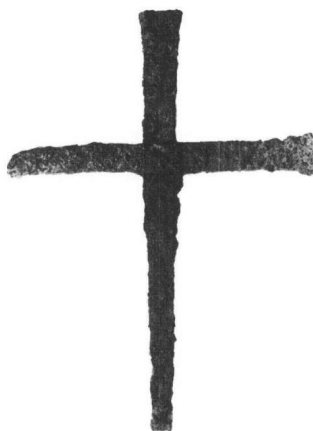
Εικ. 1. Η μεσοβυζαντινή βασιλική της Αγίας Ειρήνης από ανατολικά

Εικ. 2. Η θήκη-εσοχή στην εσωτερική παρειά της κεντρικής αψίδας του ιερού

Εικ. 3. Η επιγραφή

Εικ. 4. Το σταυρολήγιο

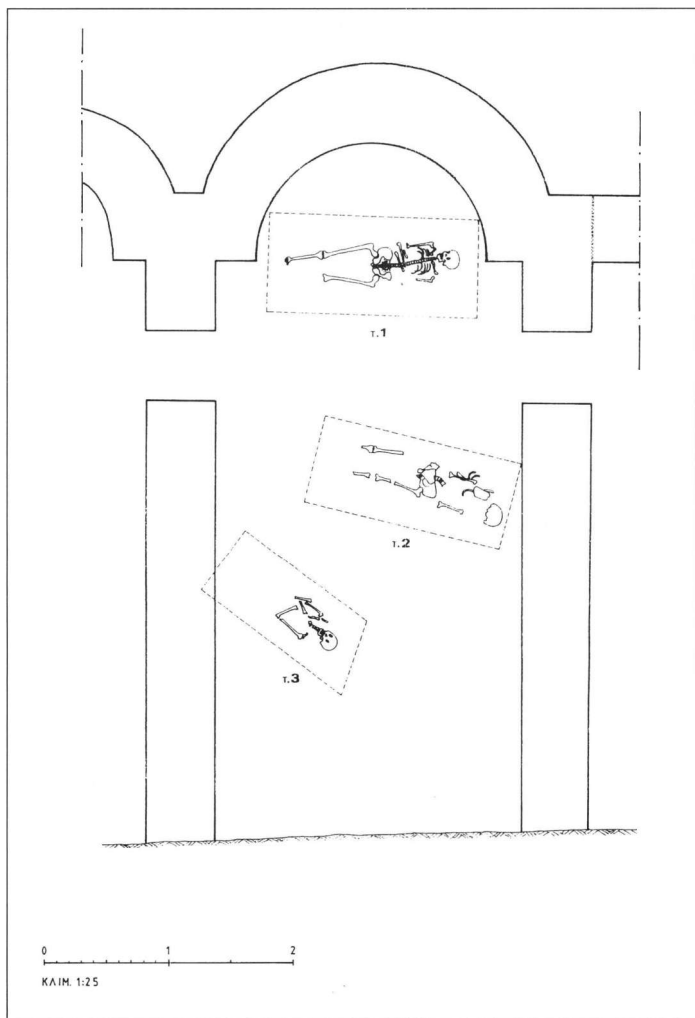

Εικ. 5. Δηνάριο-τορνήσιο 13ου αιώνα

Εικ. 6. Δηνάριο-τορνήσιο Γουλιέλμου Βιλλεαρδούνου κοπής 1250

Σχ. 3. Ταφές (T1, T2, T3)

Εικ. 7. Φόλλισ Ρωμανού Α' Λακαπηνού τῶν ἐτῶν 931-944,
επικεκομμένος σε φόλλι Λέοντος ΣΓ Σοφού

Εικ. 8. Ανώνυμος φόλλισ τῶν ἐτῶν 1065-1070

ΗΛΙΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΜΟΝΑΧΗΣ ΕΥΦΡΟΣΥΝΗΣ ΣΤΟΝ ΒΙΟ ΤΩΝ ΟΣΙΩΝ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ: Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΙΑΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ

Το 1984 ο Νίκος Σβορώνος σε διάλεξή του παρουσίασε τη «Σημασία της ίδρυσης του Αγίου Όρους για την ανάπτυξη του ελλαδικού χώρου». Με την πρώτη έκδοση της διάλεξης, οι θέσεις του ιστορικού έτυχαν θερμοτάτης υποδοχής από το σύνολο των μοναχών του Άθωνος, προκάλεσαν συζητήσεις, υποθέσεις, επιστημονικές αναζητήσεις. Έδωσαν, επίσης, το έναυσμα για την εκπόνηση μελέτης για τους –θεωρούμενους ως ιδρυτές της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου– θεσσαλονικείς οσίους Συμεών και Θεόδωρο, «πρώτους κατοικήτορες του Άθω και της Πανελλάδος πολιούχους», μελέτη που σχεδόν αμέσως εκδόθηκε, όπως και αυτή του Σβορώνου αυτοτελώς, στην τότε νέα εκδοτική σειρά «Αγιορειτικά Τετράδια» των εκδόσεων Πανσέληνος, με έδρα τις Καρυές του Αγίου Όρους¹.

Στο κείμενό του ο Ν. Σβορώνος με τρόπο απλό, όπως είναι λογικό, μιας και απευθύνεται στο ευρύ κοινό, καταπιάνεται και με τις απαρχές του μοναχισμού στο Όρος, στην πριν από τον άγιο Αθανάσιο εποχή και βεβαίως αφιερώνει αρκετά στη δράση του αγίου Ευθυμίου του Νέου. Ουσιαστικά υιοθετεί και παρουσιάζει τα πορίσματα της σχετικής έρευνας για τον άγιο Ευθύμιο, τα οποία είχε εκδώσει σε άρθρο αλλά και στην εισαγωγή της έκδοσης των εγγράφων του Πρωτάτου, δέκα χρόνια πρωτύτερα, η Διονυσία Παπαχρυσάνθου².

---

1. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Η σημασία της ίδρυσης του Αγίου Όρους για την ανάπτυξη του ελλαδικού χώρου, *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας* 6 (1984), 17-47 και αυτοτελώς: *Η σημασία της ίδρυσης του Αγίου Όρους για την ανάπτυξη του ελλαδικού χώρου (Αγιορειτικά Τετράδια 5)*, Άγιον Όρος 1987, όπου και παραπέμπω. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – Ιερομόναχος ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, *Οί Θεσσαλονικείς όσιοι Συμεών και Θεόδωρος, πρώτοι κατοικήτορες του Άθω και της «Πανελλάδος πολιούχου» (Αγιορειτικά Τετράδια 4)*, Άγιον Όρος 1985.

2. Denise ΡΑΡΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, La Vie de saint Euthyme le Jeune et la métropole de Thessalonique à la fin du IXe et au début du Xe siècle, *REB* 32 (1974), 225-245. *Actes du Prôtaton (Archives de l' Athos VII)*, έκδ. Denise ΡΑΡΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, Παρίσι 1975, του οποίου το πρώτο μέρος, Le monachisme Athonite: ses origines, son organisation, 1-174, μεταφράστηκε στα ελληνικά σε έκδο-

Όπως, μάλιστα, είχε επισημάνει η Παπαχρυσάνθου, ο συγγραφέας του *Βίου Ευθυμίου* ενδιαφέρεται να προβάλλει τον άγιο μέσα από τα στάδια της δράσης του τοποθετώντας τα στον ιστορικό χρόνο. Τα αναφερόμενα στον *Βίο* γεγονότα σχεδόν ποτέ δεν παρουσιάζουν αναντιστοιχίες ή αντιφάσεις, όταν διασταυρώνονται. Πρόκειται, αναμφισβήτητα, για έναν από τους καλύτερους βίους αγίων των βυζαντινών χρόνων, κυρίως για την περίοδο της δεύτερης εικονομαχίας και το δεύτερο μισό του 9ου αιώνα³. Σύμφωνα, λοιπόν, με τις χρονολογήσεις της δράσης του αγίου Ευθυμίου, τις οποίες η Παπαχρυσάνθου υπολόγισε με βάση τον *Βίο* του, στο διάστημα 863-870 ο Ευθύμιος πραγματοποιεί τις δύο μεγαλύτερης διάρκειας παραμονές του στον Άθω, τη δεύτερη και την τρίτη. Για την τρίτη του παραμονή, κατά τα έτη 865-866, ο βιογράφος μάς παρέχει περισσότερες και πιο συγκεκριμένες πληροφορίες⁴.

Τη φορά αυτή, λέει ο *Βίος*, ο Ευθύμιος συναντάται με τον Ιωάννη Κολοβό και τον Συμεώνα, τους οποίους συμβουλευεται: *Ἰωάννη τῷ Κολοβῷ καὶ Συμεὼν συμβούλους ἀποχρησάμενος, ἀνδράσιν ἀγίοις καὶ τῆς ἄνω Σιών ἐπάξιον καὶ τὸ πολίτευμα κεκτημένοις καὶ τὸ φρόνημα*⁵. Η Παπαχρυσάνθου θεωρεί ότι ο Κολοβός και ο Συμεών ήσαν ήδη ολοκληρωμένοι ασκητές, ζούσαν σε μικρές αναχωρητικές, κοινοβιακές ομάδες και καθένας είχε τους οικείους μαθητές. Δεν πρέπει, όμως, να συμπεράνει κανείς ότι οι κοινοβιακές αυτές κοινότητες συγκροτούσαν μοναστήρια. Ο Ευθύμιος, λοιπόν, παρουσιάζεται να συμβουλευεται τον Ιωάννη Κολοβό και τον Συμεώνα, όταν στη συνεχή πνευματική αναζήτηση και περιπλάνησή του θέλησε να αλλάξει ακόμη μια φορά τρόπο ζωής⁶. Σε σύσκεψή τους οι τρεις ασκητές αποφάσισαν να αφήσουν τους μαθητές τους στο Όρος και να αποσυρθούν στη *νήσον τῶν Νέων*, πιθανότατα τον Άγιο Ευστράτιο. Μια αραβική επιδρομή θα τους αναγκάσει να επιστρέψουν γρήγορα στο Όρος, όπου και θα λάβουν μια τελευταία κοινή απόφαση: να εγκαταλείψουν για ένα διάστημα τον Άθω και να ζητήσουν καταφύγιο σε

ση βελτιωμένη και επανυξημένη, βλ. Διονυσία ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς. Ἀρχές καὶ ὀργάνωση*, Αθήνα 1992, στην οποία και παραπέμπω.

3. L. PETIT, Vie et office de saint Euthyme le Jeune, *Revue de l'Orient Chrétien* 8 (1903), 168-205 και αυτοτελώς: *Vie et office de saint Euthyme le Jeune*, Παρίσι 1904, όπου και παραπέμπω (στο εξής *Βίος Ευθυμίου*)· ΡΑΡΑΧΡΥΣΣΑΝΘΟΥ, *La Vie*, 226.

4. ΡΑΡΑΧΡΥΣΣΑΝΘΟΥ, *La Vie*, 241-242· η Ιαία, *Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς*, 93 κ.ε. Ο άγιος Ευθύμιος γεννήθηκε στη Γαλατία το 823/4, παντρεύτηκε το 840 την Ευφροσύνη, το 843 εκάρη μοναχός στον Όλυμπο της Βιθυνίας και από το 859 μέχρι το 898 πού πέρασε στη νήσο Ιερά, κοντά στη Θεσσαλονίκη, κυριολεκτικά μπεινόβγαίνει στο Άγιον Όρος.

5. *Βίος Ευθυμίου*, 34,28-29.

6. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς*, 110.

ασφαφέστερα μέρη: "Ἐκαστος αὐτῶν ἐν τῷ ἀρεσθέντι τόπῳ τοὺς οἰκίους μαθητὰς ἀναβιβάξουσι καὶ Ἰωάννης μὲν ὁ μακάριος τοῖς Σιδηροκανοίοις λεγομένοις προσοικίζεται, Συμεὼν δ' ὁ θαυμάσιος τῇ Ἑλλάδι διαπορθμεύεται, Εὐθύμιος δ' ὁ ἱερός καὶ ἡμέτερος ἐν τοῖς Βραστάμοις λεγομένοις τόποις τοὺς ἑαυτοῦ μετατίθησι⁷. Εἶναι ενδιαφέροντα ὅσα αναφέρει σχετικά με τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἡ Παπαχρυσάνθου: ἡ ἤδη χαλαρὴ ἐνώσή τους ἔληξε ἀπὸ αὐτὴ τὴ στιγμή, δηλαδή τὸ 866/7. Ὁ καθένας πήρε τοὺς δικούς του μαθητὲς καὶ διάλεξε τὸ μέρος που αὐτὸς νόμιζε καταλληλότερο. Ὁ Εὐθύμιος πήγε στα Βραστάμου καὶ αργότερα ἴδρυσε μονὴ στὶς Περιστερές, ἔξω ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Ὁ Κολοβὸς δὲν ἀπομακρύνθηκε τόσο πολὺ, καθὼς ἐγκατέστησε τὴ δική του ομάδα στα Σιδηροκάυσια. Μόνον ὁ Συμεὼν οδήγησε τοὺς μαθητὲς του στὴν Ελλάδα καὶ εἶναι ἡ τελευταία φορὰ που ακούμε γι' αὐτὸν καὶ ἀσφαλῶς ἡ τελευταία εἰδηση που ὁ βιογράφος του Εὐθυμίου εἶχε γι' αὐτόν⁸. Συγκρατοῦμε τὴν, ἀπὸ κάθε ἀποψη, πολὺ σημαντικὴ χρονολογία του 9ου αἰ., τὸ 866/7, ὁπότε ἡ Παπαχρυσάνθου τοποθετεῖ τὴν ἀναχώρηση τῶν ἀσκητῶν ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος.

Ὁ Σβορώνος, στηριζόμενος ἀκριβῶς στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ *Βίου Εὐθυμίου* καὶ θέλοντας νὰ προβάλλει τὴν πρῶμῃ ἀκτινοβολία τῆς ἀθωνικῆς πολιτείας στὴ νότια Ελλάδα καὶ τὴ σημασία τῆς ἴδρυσης τοῦ Ἁγίου Ὄρους στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, προχωρεῖ ἀκόμη παραπέρα. Καὶ ναι μεν εἶναι ἡ τελευταία φορὰ που ὁ *Βίος Εὐθυμίου* ἀναφέρεται στὸν «θαυμασιὸν Συμεῶνα που στὴν Ελλάδα διαπορθμεύεται», ὁμως ὁ Σβορώνος μας διαβεβαιώνει γιὰ τὴ δράση του ἐκεῖ. Χωρὶς νὰ γίνεταί ἀναλυτικότερος καὶ χωρὶς νὰ προσκομίζει ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα ἀναφέρει ἐπὶ λέξει: «Πὰ τὸν Συμεῶνα ξέρομε ὅτι ἴδρυσε πολλὰ μοναστήρια στὴν κυρίως Ἑλλάδα»⁹. Βέβαια, δὲν ξέρομε ἀπολύτως τίποτε, ἀλλὰ εἶναι λογικὸ νὰ υποθέσομε, ὅπως κάνει ὁ Σβορώνος, ὅτι ὁ Συμεὼν, σημαντικότερη μορφή του ἀσκητισμοῦ στὸ Ὄρος, δὲν μποροῦσε, ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ ἄλλοι δύο, Εὐθύμιος καὶ Ἰωάννης Κολοβός, παρὰ νὰ ἀποδουθεῖ σὲ ἱεραποστολικὸ καὶ ἀναδιοργανωτικὸ ἔργο τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς στὸν ἐλλαδικὸν ἄνθρωπον¹⁰. Ὅταν, μάλιστα, ἀμέσως μετὰ ὁ Σβορώνος ἀναφέρεται στὴ δράση μοναχῶν καὶ στὴν ἴδρυση μονῶν καὶ ἐκκλησιῶν στὴ νότια Ελλάδα κατὰ τὸν

7. *Βίος Εὐθυμίου*, 37.

8. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς*, 111.

9. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Ἡ σημασία*, 16. Ὁ Σβορώνος λανθασμένα θεωρεῖ τὸν Συμεῶνα καὶ τὸν Ἰωάννη Κολοβὸ μαθητὲς τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου. Πρόκειται, βεβαίως, γιὰ συντρόφους καὶ συνασκητὲς του, βλ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς*, 108 κ.ε.

10. Τοῦτο ἀκριβῶς υποστηρίξαμε καὶ τοποθετήσαμε μέσα στὸ ἱεραποστολικὸ κλίμα τοῦ 860-870, συνδυαστικά με τὴν ἱεραποστολικὴν δράση τῶν Κυρῆλλου καὶ Μεθοδίου, βλ. ΑΝΑΓΩΣΤΑΚΗΣ-ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, *Οἱ Θεσσαλονικεῖς δόμοι*, 49-54.

9ο και 10ο αι., κυρίως στην Αττικοβοιωτία και την Πελοπόννησο, δημιουργεί την εντύπωση ότι πολλά ιδρύματα στα τέλη του 9ου αι. μπορούν να σχετισθούν με τον μυστηριώδη Συμεώνα που, μετά το 866/7, *τῆ Ἑλλάδι διαπορθμεύεται*. Πα την ιστορία της έρευνας αξίζει να αναφερθεί, ότι η θέση αυτή του Σβορώνου πυροδότησε στους μοναστικούς κύκλους του Αγίου Όρους, στη δεκαετία του '80, την αναζήτηση ναών, μονών ή μοναστικών κέντρων που θα μπορούσαν να έχουν ιδρυθεί ή να σχετίζονται με την ομάδα του Συμεώνας. Πρωταρχική μέριμνα υπήρξε η ταύτισή του με κάποιον ιδρυτή μονής στον νοτιοελλαδικό χώρο. Ο μόνος, δε, περιώνυμος αγιορείτης και εκ Θεσσαλονίκης ασκητής, φερόμενος ως ιδρυτής μονής στη νότια Ελλάδα με το όνομα Συμεών είναι ο όσιος Συμεών, που με τον αδελφό του Θεόδωρο θεωρούνται ιδρυτές του μοναχισμού του Μεγάλου Σπηλαίου. Όμως, τα υπάρχοντα Προσκυνητάρια για το Μέγα Σπήλαιο το απέτρεπαν, καθώς αναφέρονταν σε χρόνια σχεδόν μυθικά του χριστιανισμού, στην εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Σε πρόταση που μου έγινε, για την εκπόνηση σχετικής μελέτης¹¹, ανταποκρίθηκα θετικά. Πρώτη επιδίωξή μας υπήρξε ο έλεγχος της πληροφόρησης που μας παρείχαν τα διάφορα κείμενα, έντυπα ή χειρόγραφα (συναξάρια, κτητορικά, προσκυνητάρια), σχετικά με την ίδρυση της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων από τον Συμεώνα και τον Θεόδωρο, μετά την κάθοδό τους από το Άγιον Όρος στην Πελοπόννησο και τη συνάντησή τους με την Κόρη Ευφροσύνη που είχε βρει εικόνα της Παναγίας στο Μέγα Σπήλαιο. Ανακαλύπταμε ότι μια αρκετά μακρά παράδοση, από τα μέσα του 17ου αι., είχε κυριολεκτικά παραχαράξει τον αρχικό *Βίο* των οσίων, του οποίου δυστυχώς κανένα παλαιό κείμενο δεν έχει διασωθεί. Με την έκδοση, μάλιστα, του Κ. Οικονόμου¹², το 1840, η δράση των οσίων χρονολογήθηκε στον 4ο αι. και επισφραγί-

11. Το 1984, ευρισκόμενος σε αποστολή του ΕΙΕ για την καταγραφή εγγράφων σε μονές του Όρους, ο ιερομόναχος Ιουστίνος μου εξέθεσε τις αναζητήσεις του και τους σχετικούς προβληματισμούς του. Είχε την υποψία ότι, καθώς ο Συμεών, σύμφωνα με τον *Βίο Ευθυμίου*, δραστηριοποιείται στην Ελλάδα μετά το 866/7, κάποιοι ναοί στην περιοχή της Βοιωτίας θα μπορούσαν να έχουν ιδρυθεί ακριβώς τους χρόνους της εκεί παρουσίας του, τότε που και ο Σβορώνος θεωρεί ότι ο Συμεών «ίδρυσε πολλά μοναστήρια στην κυρίως Ἑλλάδα»: ο ναός του Γρηγορίου του Θεολόγου το 871-872, ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου της Σκριπούς το 873-874. Αν και υιοθετήσαμε τις θέσεις αυτές (όπως και διάφορες άλλες, π.χ. για τον ναό του Πρωτάτου), βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, *Οί Θεσσαλονικείς όσιοι*, 46-47, 58, που αξιοποιούν αναλυτικότερα τη γενική θέση του Σβορώνου, *Ἡ σημασία*, 24-25, όμως πιστεύω ότι αποτελούν απλές υποθέσεις και ελάχιστα αντέχουν στην κριτική, παρά τις πιθανές χρονολογικές συμπτώσεις.

12. Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Κτιστορικόν ἢ Προσκυνητήριον τῆς ἱερᾶς καί βασιλικῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου*, Αθήνα 1840.

στηκε με πλαστογραφίες στην Ακολουθία τους, κατά τρόπο που προκάλεσε θυελλώδεις αντιδράσεις¹³. Πάντως, ήταν αυτή η έκδοση-εκδοχή που έγινε τελικά αποδεκτή από την πλειοψηφία των πιστών και μεγάλο μέρος της επιστημονικής κοινότητας, η δε παλαιότερη έντυπη παράφραση του *Βίου* σε δημόδη γλώσσα από τον Αργυρό Βερναρδή, έκδοση Βενετίας 1706, αντιμετώπιστηκε πάντα, λόγω γλώσσας, σαφήνειας και απλότητας, ως αφελές κείμενο ανάξιο λόγου¹⁴.

Με τη δική μας μελέτη και με αυτήν του Κώστα Λάππα για τα Προσκυνητάρια της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου, μελέτες ανεξάρτητης έρευνας αλλά που εκδόθηκαν σχεδόν ταυτοχρόνως, η παράφραση του Βερναρδή επανεκτιμήθηκε και θεωρήθηκε ως η μόνη πηγή αξία λόγου¹⁵. Πρόκειται για το μόνο διαθέσιμο, πλέον, κείμενο που αν και στηρίζεται σε ήδη επεξεργασμένη και συνοπτική μορφή του αρχικού *Βίου*, στα 1509/10, από τους ρακενδύτες μοναχούς Ησαΐα και Σωφρόνιο, δείχνει να σέβεται την πηγή του και επί πλέον, και το σημαντικότερο, δηλώνονται τα σημεία όπου συντομεύεται και απλουστεύεται το αρχικό κείμενο ή παραλείπεται κάτι. Η πληροφορία για παλαιότερο λόγο κείμενο είναι σαφέστατη όταν, σε δύο παραδόσεις Προσκυνηταρίων, δηλώνεται ότι οι δύο μοναχοί στηρίχθηκαν σε *βίον έλληνικόν ή βιβλιάριον πρότερον συγγεγραμμένον*, δηλαδή πριν από το 1509/10¹⁶. Καθώς δε, ο *Βίος* αναφέ-

13. Το θέμα της παρακράσεως του *Βίου* και των Κανόνων εξαντλεί στην εμπεριστατωμένη μελέτη του ο Κ. ΛΑΠΠΑΣ, Τα Προσκυνητάρια της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 1 (1984), 80-125.

14. *Σύναξις κανόνων τινών έγκωμιαστικῶν τῆς υπεραγίας Θεοτόκου, τῆς ἐν τῷ Μεγάλῳ Σπηλαίῳ τοῦ ἐν Πελοποννήσῳ ὄρους τοῦ καλουμένου Χελμοῦ, καὶ τῶν ὁσίων πατέρων, Συμμεῶν, καὶ Θεοδώρου, τῶν κητόρων, καὶ ἀρχηγῶν τῆς ἐν τῷ Σπηλαίῳ παλαιᾶς μονῆς, καὶ τῆς ὁσίας Εὐφροσύνης, τῆς εὐρούσης τὴν θεῖαν εἰκόνα...*, ἐκδ. Α. ΒΕΡΝΑΡΔΗΣ, Βενετία 1706. Επανεκδοση, μόνο του *Βίου*, βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, *Οἱ Θεσσαλονικεῖς ὄσοι*, 73-113 (όπου και παραπέμπω, στο εξής *Βίος Συμμεῶν καὶ Θεοδώρου*) και για τις άλλες επανεκδόσεις, 67 αρ. 4.

15. ΛΑΠΠΑΣ, Προσκυνητάρια, 80-125· ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, *Οἱ Θεσσαλονικεῖς ὄσοι*, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

16. ΠΑΡΘΕΝΙΟΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΟΣ, Προσκυνητάρια του Μεγάλου Σπηλαίου, ἤτοι Περιγραφὴ τῆς ἱερᾶς, καὶ βασιλικῆς μονῆς, τῆς σεβασμίας, καὶ θαυματουργοῦ εἰκόνης τῆς υπεραγίας Θεοτόκου τῆς παρὰ τοῦ ἀποστόλου Λουκᾶ ἱστορηθείσης ..., Βενετία 1765, 28-29· *Βίος Συμμεῶν καὶ Θεοδώρου*, 111-112 στ. 993-997. Για τη χρονολόγηση και τις πρώιμες παραφράσεις του *Βίου*, βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Τα Προσκυνητάρια, 81-94, όπου στις σελίδες 89-94 περιγράφεται το χειρόγραφο προσκυνητάρια ανωνύμου, του 1765 (σωζόμενο σήμερα στο Αρχείο Οικονομίου στο Κέντρο Ερεῦνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών), που εμείς αποδίδαμε στον Παρθένιο, ακολουθώντας τον Κ. Οικονόμο, βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, *Οἱ Θεσσαλονικεῖς ὄσοι*, 23-32, και ειδικά, 31 και προσθήκη, 68.

ρει ότι στα χρόνια του νυν βασιλεύοντος Ανδρονίκου, το σπήλαιο μετεσκευάσθη και έγινε μοναστήρι και η νεοϊδρυθείσα μονή καλλωπίσθηκε με νέα οικοδομήματα¹⁷, κατά πάσα πιθανότητα την ίδια εποχή «μετεσκευάσθη» και μια εντόπια παράδοση και κατασκευάσθηκε το –σε λόγια γλώσσα, πάντως όχι δημόδες, εξ ου και ελληνικό– κείμενο αυτό. Θεωρήσαμε, ότι δεν πρέπει να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο τότε να αντιγράφηκε και να μετασκευάσθηκε κατά το πρότυπο του σπηλαίου σε μοναστήρι και κάποιο παλαιότερο κείμενο, στο οποίο προστέθηκαν προφορικές παραδόσεις, τα περί της εικόνας της Ευφροσύνης αλλά και τα σχετικά με την ίδρυση της μονής με τις δωρεές του Ανδρονίκου Β'. Κατά συνέπεια, ο *Βίος*, ο *έλληνικός*, του οποίου πιστή μορφή διασώζει η παράφραση Βερναρδή και τον οποίο αναφέρουν τα Προσκυνητήρια, είναι έργο του 14ου αι. και τοποθετεί τη δράση των οσίων στα χρόνια της εικονομαχίας. Πα εικονομαχία και Ανδρόνικο κάνει λόγο, επίσης, και η συνοδευούσα την παράφραση Ακολουθία, με Κανόνα προς τιμήν των οσίων από τον Παύλο Κορίνθιο, υμνογράφο μάλλον του πρώτου μισού του 14ου αιώνα¹⁸.

Ενθαρυνόμενοι, λοιπόν, από τα νέα αυτά δεδομένα που μας πιστοποιούσαν ότι ήδη στον 13ο-14ο αι. οι όσιοι θεωρούνταν σημαντικοί ασκητές των εικονομαχικών χρόνων, επιχειρήσαμε την ανάγνωση του *Βίου* με βάση τα γεγονότα της δεύτερης εικονομαχίας. Κύρια επιδίωξη μας υπήρξε η διασταύρωση των πληροφοριών του *Βίου* των οσίων, η υποστήριξη και η ανάδειξή τους με βάση τον *Βίο Ευθυμίου* και τις χρονολογήσεις της Παπαχρυσάνθου. Το αποτέλεσμα μας είχε εντυπωσιάσει αλλά, θα έλεγα σήμερα, μας είχε παγιδεύσει η γοητεία των συμπτώσεων σε τέτοιο βαθμό, ώστε να επαναλάβω και πάλι αυτό που αναφέρω συχνά, ότι η ομοιότητα και η αληθοφάνεια αποτελούν τους κύριους εχθρούς του ιστορικού.

Επιχειρώντας, σήμερα, νέα κριτική ανάγνωση τόσο του *Βίου* των οσίων όσο και της μελέτης μας, πρέπει να ομολογήσω ότι εγώ προσωπικά συμφωνώ με το πνεύμα της πρώτης εκείνης εργασίας αλλά όχι με το γράμμα. Και εξηγούμαι. Στον χώρο των υποθέσεων ακόμη και μια λογική και στέρεη υπόθεση παραμένει πάντα υπόθεση, καθώς ποτέ δεν μπορεί να υποκαταστήσει το τεκμή-

---

17. *Βίος Συμεών και Θεόδωρου*, 109 στ. 928-940: *Χάριτι μὲν οὖν τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν ρηθέντων ἁγίων καὶ τὸ ἱερὸν τοῦτο Σπήλαιον μετεσκευάσθη καὶ ἔγεινε μοναστήριον καὶ ἐκαλλωπίσθη μὲ καλύτερα οἰκοδομήματα διὰ μέσον τῆς εὐσεβείας καὶ γενναϊότητος τοῦ νῦν βασιλεύοντος Ανδρονίκου, ὡς καθὼς καὶ εἰς τοὺς ὁσίους ἐκείνους προαπεκαλύφθη σχεδὸν τριακοσίους χρόνους τὸ πρότερον ἢ καὶ περισσοτέρους. Καὶ ὅσα ἀξιοθέατα ἔργα ἀνηγέρθησαν εἰς τὸ ἅγιον τοῦτο Σπήλαιον ἔγειναν ἀπὸ τῶν βασιλεῖς τῶν Ρωμαίων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας ταν.*

18. ΛΑΠΠΑΣ, Προσκυνητήρια, 83, 109-113· ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, *Οἱ Θεσσαλονικεῖς ὄσιοι*, 23-32.

ριο. Πολλές φορές, βέβαια, τα τεκμήρια είναι κατασκευασμένα και παραδίδονται διαστρεβλωμένα ή ελλιπή, ο δε έλεγχός τους έχει ανάγκη υποθέσεων και ερμηνειών. Άλλοτε, πάλι, και αυτές οι προφορικές ή γραπτές παραδόσεις και τα θρυλούμενα, ακόμη και όταν είναι αδύνατον να υποστηριχθούν από τεκμήρια, μπορεί να διασώζουν έναν πυρήνα αληθείας. Ο έλεγχος, λοιπόν, της πιθανής διαπλοκής θρυλούμενων μεταγενέστερων παραδόσεων με παλαιότερες, εκ πρώτης όψews άσχετες πηγές και αβέβαια τεκμήρια, αποτελεί το πιο δύσκολο έργο για τον ιστορικό που, μελετώντας δυσχρονολόγητα γεγονότα και μάλιστα των «σκοτεινών χρόνων» του πελοποννησιακού πλῆθους, προτείνει λύσεις και τα τοποθετεί στον ιστορικό χρόνο¹⁹. Όσο κι αν πλήθος άλλων στοιχείων βοηθούν σε χρονολογήσεις και ταυτίσεις προσώπων και γεγονότων, ο υποθετικός χαρακτήρας τους πρωτεύει. Πόσο μάλλον, όταν έχει επιχειρηθεί να τοποθετηθούν στον ιστορικό χρόνο της δεύτερης οικονομικής ακόμη και οι παραμικρές αναφερόμενες μετακινήσεις των οσίων, οι τοπικές παραδόσεις και οι πιθανότατα μεταγενέστερες προσθήκες και επικαιροποιήσεις.

Έτσι, σε αντίθεση με την πρώτη μελέτη, τη φορά αυτή θεωρώ ότι απαιτείται να ελεγχθεί πρώτιστα με ιστορικά τεκμήρια (χρυσόβουλλα, έγγραφα κ.λπ.) η παλαιολογία διαδικασία της κατασκευής του έργου. Διαδικασία που, ξεκινώντας από μια εντόπια παράδοση για οσίους της εποχής της οικονομικής, ουσιαστικά κατασκευάζει έναν *Βίο*. Στα πρόσωπα των οσίων και στην εποχή της οικονομικής προβάλλονται (εξάλλου δεν πρέπει να υπήρχε γι' αυτούς πιο συγκεκριμένη πληροφόρηση) η πολιτική και θρησκευτική γεωγραφία των παλαιολογικών χρόνων στην ελληνική χερσόνησο και στον Μορέα του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αι., επί Ανδρονίκου Β'.

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΥΘΟΠΛΑΣΙΑΣ

Σύμφωνα με τα παραπάνω, και έχοντας ως κεκτημένο ότι ο *Βίος* των οσίων, ο *ελληνικός*, αποτελεί έργο της εποχής του Ανδρονίκου Β', μπορούμε πλέον να προχωρήσουμε στον εντοπισμό άλλων ιστορικών και φιλολογικών-αγιολογικών τεκμηρίων που φωτίζουν τόσο την παλαιολογία αυτή κατασκευή, δηλαδή το πολιτικό, θρησκευτικό και ειδικά αγιολογικό κλίμα που τη γέννησε,

19. Πα τις μεταγενέστερες ενστάσεις μου, όσον αφορά την κατασκευή και την αφήγηση μιας ιστορικής υπόθεσης για τους πελοποννησιακούς σκοτεινούς χρόνους, βλ. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Οι πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι: Το σλαβικό πρόβλημα. Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου ή της έρευνας, *Οι Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.)*, «Επιστημής Κοινωνία», Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις ΕΙΕ, Αθήνα 2000, 19-34· ο Ιάσιος, Συναίνεση με την βυζαντινή Ιστοριογραφία: η ειρωνεία, *Αρχαιολογία και Τέχνες* τχ. 88 (Σεπτ. 2003), 8-13.

όσο και στη διερεύνηση, σε δεύτερο στάδιο, της ενδεχόμενης ιστορικότητας της εντόπιας παράδοσης, όπως αυτή διαθλάται και αναπλάθεται στο εν λόγω έργο. Πέραν της αναφοράς, απλώς, περί Ανδρονίκου στον *Βίο*, δηλαδή ουσιαστικά στην παράφραση Βερναρδή του 1706, η πρώτη ιστορική μαρτυρία περί μονής υπάρχει στον χρυσόβουλλο λόγο του Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού, του 1348. Στο χρυσόβουλλο αναφέρεται ότι ο καθηγούμενος, αρχιμανδρίτης, πρωτοσύγκελος και ιερομόναχος Μάρκος, *τῆς κατὰ τὴν Πελοπόννησον σεβασμίας μονῆς τῆς βασιλείας μου, τῆς εἰς ὄνομα τιμωμένης τῆς πανυπεράγνου δεσποίνης καὶ θεομήτορος καὶ ἐπικεκλημένης Μεγασπηλαιωτίσσης, τῆς παρὰ τοῦ ἱερωτάτου ἁγίου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ ἱστορηθείσης, παρακάλεσε τον αυτοκράτορα Καντακουζηνό ἵνα πορίσῃται ... χρυσόβουλλον τῆς βασιλείας μου, που εκτός των άλλων, να προστάσσει καὶ διορίζεται ... κατέχειν ... καὶ νέμεσθαι καὶ στο εξῆς ... μετόχια καὶ λοιπὰ κτήματά τε καὶ ὑποστατικά ἐν διαφόροις τοποθεσίαις, ... καὶ ὡς εὐρίσκειται κατέχονσα ταῦτα καὶ μέχρι τοῦ νῦν, ὀφείλοντα διατηρεῖσθαι ἀνώτερα πάσης καὶ παντοίας καταδυναστείας καὶ ἐπιθρείας καὶ κατατριβῆς καὶ διανοχλήσεως ἀδίκου καὶ πλεονεκτικῆς, ... καὶ τα οποία –ὅπως επαναλαμβάνεται τρις στο χρυσόβουλλο– ἢ τοιαυτὴ σεβασμία μονὴ κέκτηται διὰ χρυσοβούλλων καὶ προσταγμάτων τοῦ τε αὐθέντου μου, τοῦ βασιλέως, τοῦ πάππου τῆς βασιλείας μου, καὶ τοῦ θειοτάτου μου δεσπότητος καὶ βασιλέως, τοῦ ἀδελφοῦ τῆς βασιλείας μου, τῶν ἀοιδίμων καὶ μακαριτῶν, ἀλλὰ καὶ δι' ἀπογραφικῶν ἀποκαταστάσεων καὶ ἐτέρων εὐλόγων δικαιωμάτων²⁰.*

Πρόκειται για σημαντικό χρυσόβουλλο, εκτός των άλλων και για τις δυναστικές ιδέες του Ιωάννη Καντακουζηνού, το οποίο εκδίδεται τον Απρίλιο του 1348, επίσης σημαντικότερο έτος για την Πελοπόννησο, καθόσον ο Καντακουζηνός προβαίνει στη δημιουργία του δεσποτάτου του Μορέως με πρώτο διοικητή τον γιο του Μανουήλ²¹. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, ο μητροπο-

20. Πρώτη έκδοση του χρυσοβούλλου, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Κτιτορικόν*, 90-91. Ακολούθησαν οι εκδόσεις: Fr. MIKLOSICH – I. MÜLLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana* (στο εξῆς MM), V, Βιέννη 1887, 191-193· *Νεαραὶ καὶ χρυσόβουλλα τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων*, *Jus Graecoromanum*, I, ἐκδ. I. καὶ Π. ΖΕΠΟΣ, Αθήνα 1931 (φωτογ. ανατύπ. Άαλεν 1962), 593-595 αρ. 51· F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, V, *Regesten von 1341-1453*, με τη συνεργασία του P. WIRTH, Μόναχο – Βερολίνο 1965, 19 αρ. 2939. Βλ. επίσης, ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς*, 327 σημ. 170.

21. D. A. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Le Despotat grec de Morée*, II, *Vie et institutions*, Αθήνα 1953 (= édition revue et augmentée par Chryssa MALTÉZOU, Λονδίνο, Variorum, 1975), 71-72. Ο Ζακυθινός, αναφερόμενος στο χρυσόβουλλο αυτό, θεωρεί ότι ο Μανουήλ Καντακουζηνός (1348-1380), ακολουθώντας το παράδειγμα του πατέρα του, ίδρυσε και αυτός την ίδια εποχή στον Μυστρά τον νέο

λίτης Παλαιών Πατρών μετατίθεται στη Μονεμβασιά και κάποια χρόνια αργότερα, τον Ιανουάριο του 1354, δίδεται από την πατριαρχική σύνοδο η ηγουμενία της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου στον Μακάριο, τιτουλάριο μητροπολίτη Παλαιών Πατρών, εφόσον η Αχαΐα ήταν πάντα υπό φραγκική κατοχή²².

Ακριβώς σε αυτή την περίοδο της βασιλείας του Καντακουζηνού, στα έτη 1350-1354, χρονολογήθηκαν ο θάνατος και η επιτύμβια εικόνα του νεανίσκου Ιωάννη Ασάν, εγγονού του Ανδρονίκου Ασάνη και ανιψιού της αυτοκράτειρας Ειρήνης, συζύγου του Καντακουζηνού. Η εικόνα με τη Βρεφοκρατούσα Θεοτόκο μέχρι τη μεγάλη πυρκαγιά του 1934 σωζόταν στη μονή του Μεγάλου Σπηλαίου και έφερε εκτός των άλλων επιγραφικών τεκμηρίων και την επιγραφή *Μήτηρ Θεοῦ ἢ Σηλαιώτισσα*²³. Η εικόνα και η μονή εκάλυπτο, συνεπώς, εκτός από *Μεγασπηλαιώτισσα*, του χρυσοβούλλου, *Σηλαιώτισσα* αλλά και *Σηλαίου* ή *Μεγάλου Σηλαίου*²⁴. Δεν γνωρίζουμε, βεβαίως, πώς βρέθηκε η

του Χριστού Ζωοδότη (γύρω στα 1350-1365, ναό ταυτιζόμενο με την Αγία Σοφία που αργότερα, το 1365, έγινε μονή), βλ. D. A. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Le Despotat grec de Morée*, I. *Histoire politique*, Παρίσι 1932 (= édition revue et augmentée par Chryssa ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Λονδίνο, Variorum, 1975), 105· ο ΙΔΙΟΣ, *Despotat*, II, 197. Βλ. και Μ. ΚΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς. Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο. Πλήρης οδηγός των παλαιών, των εκκλησιών και του κάστρου*, Αθήνα 1987, 69.

22. Ο μητροπολίτης Παλαιών Πατρών Μακάριος, στον οποίο παραχωρήθηκε τον Ιανουάριο του 1354 η μονή του Μεγάλου Σπηλαίου, σε έγγραφο με την ίδια χρονολογία, ομολογεί ότι παρά τα όσα πίστευε αρχικά, *ἐξήτασα και εὔρον ἀκριβῶς, ὅτι οὐδόπως μετέχει ἡ τοιαύτη ἐκκλησία* (δηλαδή η μητρόπολη Παλαιών Πατρών) *ἐπὶ τούτῳ [τῷ μοναστηρίῳ] ...*, βλ. MM, I, 330 αρ. 145· ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat*, II, 290. Στη στενότητα του μητροπολίτη Παλαιών Πατρών, *ἀπὸ τῆς τοῦ καιροῦ καὶ τῶν πραγμάτων ἀνωμαλίας, ὡς μηδ' ἀπὸ λειψάνων γοῦν ἔχειν γνωρίζεσθαι*, αναφέρεται και το σιγνλλιώδες γράμμα του 1354 για τον Μακάριο, βλ. MM, I, 326-327 αρ. 143. Πρβλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat*, II, 288-291, 399· A. BON, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι 1969, 224.

23. T. ΠΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ioannes "Redolent of Perfume" and His Icon in the Mega Spelaion Monastery, *Zograf* 26 (1997), 65-73. Αν και η επιγραφή θα μπορούσε να θεωρηθεί νεότερη, όμως, σε μικρογραφία με όμοια απεικόνιση ένθρονης βρεφοκρατούσης Θεοτόκου, πιθανώς του 14ου-15ου αι., με πορτρέτα μοναχών-δωρητών, υπάρχει επιγραφή *Μήτηρ θεοῦ ἢ σηλαιώτισσα*. Η παράσταση της μικρογραφίας συσχετίζεται με την εικόνα του Ασάνη του Μεγάλου Σπηλαίου, βλ. Sirarpie DER NERSESSIAN, A Psalter and New Testament Manuscript at Dumbarton Oaks, *DOP* 19 (1965), 160, 182-183, εικ. 26-27.

24. Στο σιγνλλιώδες γράμμα της ιεράς συνόδου, του Ιανουαρίου του 1354, με το οποίο δίδεται *ἐφ' ὄρω ζωῆς* στον Μακάριο η ηγουμενία της μονής (και που σημαίνει ότι ο ηγούμενος Μάρκος του χρυσοβούλλου του 1348 έχει εκλείψει), αλλά και στην έγγραφη βεβαίωση του Μακαρίου με την ίδια χρονολογία, η μονή καλείται *τῆς ὑπεράγνου δεοποιῆς καὶ θεομήτορος καὶ ἐπικεκλημένης Σηλαιώτισσης*, ή μονή *τοῦ Σηλαίου*, βλ. MM, I, 327, 328 αρ. 143, 329, 330 αρ. 145. Αν και πιθανώς κοινότυπο το επίθετο, υπάρχει σε χρυσοβούλλο λόγο του Ανδρονίκου Β', του 1301, για τη

επιτύμβια εικόνα του Ιωάννη στο Μέγα Σπήλαιο, όπως και μια άλλη εικόνα, επίσης χαμένη σήμερα, που σωζόταν στα 1639/40-1676, με έnthρονη Βρεφοκρατούσα και μορφές αυτοκρατόρων, η μία εκ των οποίων, κατά την επιγραφή *Ἀνδρονίκου αυτοκράτορος Ῥωμαίων τοῦ πορφυρογεννήτου*, ήταν πιθανότατα του Ανδρονίκου Γ²⁵. Αν κρίνουμε, πάντως, από το ενδιαφέρον των συγγενών του νεκρού Ιωάννη για τη μητρόπολη Παλαιών Πατρών και από τις σχέσεις τόσο του παππού του Ανδρονίκου Ασάνη και των δύο Ανδρονίκων Β' (1282-1328) και Γ' (1328-1341) όσο και των θείων του Καντακουζηνών με την Πελοπόννησο και κυρίως με τη μονή Μεγάλου Σπηλαίου, η περιοχή, με τη *σεβασμίαν μονήν τῆς βασιλείας* τους, αποτελούσε πολιτική τους προτεραιότητα. Σφραγιζόταν, δε, ποικιλοτρόπως με την όποια αυτοκρατορική παρουσία διά χρυσοβούλλων, εικόνων και δωρεών, που συντηρούσαν έτσι τη συνεχή μνημόνευση της βυζαντινής εξουσίας σε χώρα που γειτνίαζε με την υπό διεκδίκηση Αχαΐα. Ἐδη από τα χρόνια του Ανδρονίκου Β' και επί επιτρόπων-διοικητῶν Πελοποννήσου, του Καντακουζηνού (1286-1294) και του Ανδρονίκου Ασάν (1305;-1323)²⁶, η ευρύτερη περιοχή του Μεγάλου Σπηλαίου υπήρξε το προκεχωρημένο φυλάκιο της ορθοδοξίας και της αντίστασης, μετά την ανακατάλη-

---

μονή Βατοπεδίου, όπου αναφέρεται μονύδριο στα Σιδηροκάυσια, *εἰς ὄνομα τιμώμενον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Σηπλιαιώτισσης*, βλ. *Actes de Vatopédi, I. Des origines à 1329 (Archives de l'Athos XXI)*, ἐκδ. J. BOMPAIRE – J. LEFORT – VASSILIKI KRAVARI – Ch. GIROS, Παρίσι 2001, 208 αρ. 31 στ. 86-87. Επίσης, ἴδιη στις αρχές του 12ου αι., εἶχε ἰδρυθεῖ στο Μελένικο μονή *τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς Σηπλιαιώτισσης, ὁ.π.*, 122 αρ. 12 στ. 6, 127 αρ. 13 στ. 7 ἀλλὰ και *Σηπλιωτίσης, ὁ.π.*, 220-221 αρ. 36 στ. 1 και 26, *Σηπλιαιον ἢ και μονή τοῦ Σηπλαίου, ὁ.π.*, 174 αρ. 20 στ. 1 και 6, 176 αρ. 21 στ. 1, 213 αρ. 33 στ. 3. Ενδέχεται το «Μεγασηπλιαιώτισσα» και το «Μέγα Σηπλιαιον» να δημιουργήθηκαν και να χρησιμοποιήθηκαν εκ παραλλήλου προς αποφυγή συγχύσεως με τις ἄλλες Σηπλιαιώτισσες.

25. Η εικόνα με την έnthρονη Βρεφοκρατούσα και τις μορφές του Ανδρονίκου Γ' και πιθανότατα του Ιωάννη Ε' ἢ ΣΤ' Παλαιολόγου, γονυπετούντων εκατέρωθεν σε στάση δέησης, είναι άγνωστη από ἄλλες πηγές και αναφέρεται μόνο από τον Χρύσανθο Νοταρά (1700), που αναπαράγει σημειώσεις του πατριάρχη Ιεροσολύμων Νεκταρίου (1640-1676). Η εικόνα θα μπορούσε να εἶχε σταλεί μαζί με κάποιο χρυσοβούλλο των αυτοκρατόρων στη μονή, σύμφωνα με τον Τίτο Παπαμπατοράκη, τον οποίο ευχαριστώ για τις πληροφορίες και τις υποθέσεις για πιθανή ταυτοποίηση των μορφῶν, βλ. Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐπιγραφικά ἀπό τὸ Μέγα Σπήλαιο, *Επετηρίς των Καλαβρύτων* 12-13 (1980-1981), 387-388. ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ioannes, 66, 72.

26. Πα τα βιογραφικά και χρονολογικά προβλήματα της θητείας των «κεφαλών»-επιτρόπων της Πελοποννήσου Μιχαήλ Καντακουζηνού (-†1264), του ανωνύμου γιου του Καντακουζηνού (1286-†1294) και του Ανδρονίκου Ασάν, βλ. D. M. NICOL, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, Ουάσινγκτον 1968, 11-14, 27-30, σε αντίθεση με τον ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat*, I, 68 (που, όμως, διορθώνεται στις «Προσθήκες...», 329) και τον BON, *Morée*, 186-187.

ψη των Καλαβρύτων, περίπου το 1277, και την επανεμφάνιση –με τις επακόλουθες τριβές στις αρχές του 14ου αι.– της επισκοπής Κερνίτζας, στα όρια της οποίας ανήκε η μονή²⁷.

Το ενδιαφέρον ακριβώς αυτό μαρτυρεί το χρυσόβουλλο του 1348, το οποίο μας πληροφορεί, εκτός των άλλων, ότι η μονή α) υφίστατο ήδη επί Ανδρονίκου Β΄ και κατείχε χρυσόβουλλα και προστάγματα δικά του (του τε αὐθέντου μου, τοῦ βασιλέως, τοῦ πάππου τῆς βασιλείας μου) αλλά και του Ανδρονίκου Γ (καὶ τοῦ θειοτάτου μου δεσπότην καὶ βασιλέως, τοῦ ἀδελφοῦ τῆς βασιλείας μου)²⁸, β) το 1348 καλείται απλώς σεβασμία μονὴ τῆς βασιλείας μου και ουδέν σημειώνεται περὶ πατριαρχικῆς μονῆς, ὅπως μόνον ἔτσι αναφέρεται πλειστάκις αμέσως μετὰ το 1354 και θεωρεῖται στα ἐπόμενα χρόνια πατριαρχικὸν βασιλικὸν καὶ σταυροπηγιακὸν μοναστήριον ... ἀφ' οὗ ἤρξατο τοῦ εἶναι καὶ λέγεσθαι μοναστήριον²⁹, γ) τουλάχιστον το 1348 αλλά πιθανότατα ήδη από

27. ΒΟΝ, *Morée*, 98 σημ. 1, 135 σημ. 5, 145-146· Άννα Γ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – Αφέντρα Γ. ΜΟΥΤΣΑΛΗ, Νέα στοιχεία γὰ τὴν ἐπισκοπὴ Κερνίτζας, *Πρακτικὰ Δ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Κόρινθος 9-16 Σεπτ. 1990*, Β', Αθήνα 1992-1993, 373-385. Η γειτνίαση με τοὺς Φράγκους ἢ, ἀκόμη περισσότερο, ἡ διχοτόμηση περιοχῶν που ανῆκαν στο Μέγα Σπῆλαιο αναφέρεται στο χρυσόβουλλο του 1348: ἡ ἡμίσεια μερὶς ἡ λατινικὴ τοῦ χωρίου τῆς Ἀβυσσαίνης (ὡς τῆς λοιπῆς ἡμισίας μερὶδος κατεχομένης παρὰ τινων διαφόρων Ῥωμαίων καὶ ὑπὸ χεῖρα τῆς βασιλείας μου), βλ. ΜΜ, V, 192 αφ. 1.

28. Τα χρυσόβουλλα αὐτὰ μάλλον κατεκλήσαν στην πυρκαγιά του 1640, βλ. F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, IV. *Regesten von 1282-1341*, Μόναχο – Βερολίνο 1960, 116 αφ. 2609, 164-165 αφ. 2858· ΛΑΠΠΑΣ, Προσκυνητάρια, 83, 88. Για το «πάππος» και «ἀδελφός» του Ιωάννη Καντακουζηνoῦ για τον Ανδρόνικο Β΄ και τον Ανδρόνικο Γ, βλ. *Actes de Kululumus (Archives de l' Athos II)*, ἐκδ. P. LEMERLE, Παρίσι 1988², 93-95 αφ. 22 και DÖLGER, *Regesten*, V, 23 αφ. 2958· ΜΜ, I, 219 αφ. 97 και DÖLGER, *Regesten*, IV, 7 αφ. 2105. Τέλος, για τις δυναστικὲς ιδέες του Ιωάννη Καντακουζηνoῦ, με βάση αὐτὲς τις αναφορὲς, βλ. F. DÖLGER, Johannes VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist, *Seminarium Kondakovianum* 10 (1938), 19-30.

29. Για τα βασιλικά, αυτοκρατορικά και πατριαρχικά μοναστήρια και τις ἀλλαγὲς μετὰ το 1312, βλ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς, 318 κ.ε. Εἶναι ενδιαφέρον, ὅτι στο σιγνλώδεις γράμματα και στο υποσχετικὸ ἐγγράφο του μητροπολίτη Παλαιῶν Πατρῶν, του 1354, τα οποία βεβαίως αναφέρονται σε ἐκκλησιαστικὲς διοικήσεις θέματα, οκτὼ φορὲς γίνεται λόγος για σεβασμιὰν πατριαρχικὴν μονὴν τοῦ Σπηλαίου, ἢ τῆ πατριαρχικῆ περιουσιῆ καὶ ἐπισκέφει ἄνωθεν ὑποκειμένη, ἢ κατὰ μηδένα τρόπον ... ἀποσπάσει αὐτὴν τοῦ πατριαρχικοῦ μέρους, ἢ οὐδὲν πειραθῶ ... ἀντιπoύσασθαι ὡς μητροπολιανoῦ τοῦδε τοῦ πατριαρχικοῦ μοναστηρίου τῆς Σπηλαιωτίσης, βλ. ΜΜ, I, 326-328 αφ. 143, 329-330 αφ. 145. Στο σιγνλώδεις γράμμα του πατριάρχη Παρθενίου, του 1639, δηλαδὴ πριν ἀπὸ την πυρκαγιά του 1640, ἀφῆνεται να ἐνοηθεῖ ὅτι σώζονται τα βασιλικά και πατριαρχικά προηγηθέντα εὐεργετήματα: ἐν τῆ περιοχῇ τῆς ἐπισκοπῆς Κερνίτζης μοναστήριον ... Μέγα Σπῆλαιον κεκλημένον, ὅπερ εἶχε τὸ πάντῃ ἐλεύθερον και ἀδούλωτον παρὰ τῶν κατ'

την εποχή του Ανδρονίκου Β', ετιμάτο *εις ὄνομα τῆς πανυπεράγνου δεσποίνης καὶ θεομήτορος καὶ ἐπικεκλημένης Μεγασπηλαιωτίσσης* και δ) τουλάχιστον το 1348 αλλά πιθανότατα ήδη από την εποχή του Ανδρονίκου Β', επιστεύετο ότι η εικόνα της *Μεγασπηλαιωτίσσης*, το ιερό κειμήλιο της μονής, ήταν έργο του αποστόλου Λουκά: *παρὰ τοῦ ἱερωτάτου ἀγίου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ ἰστορηθείσης*.

Κατά συνέπειαν, το παραπάνω χρυσόβουλλο, αν και ουδέν αναφέρει για τους οσίους, επαναλαμβάνει όμως και επαληθεύει και στα τέσσερα αυτά σημεία που προαναφέρθηκαν, τον *Βίο* των οσίων, τον *ἑλληνικόν*, και βοηθεῖ στην ταυτοποίηση του εκεί αναφερόμενου Ανδρονίκου. Έτσι, η μετασκευή του σπηλαίου σε μονή και ο *Βίος* αποτελούν όντως έργα επί τοῦ νῦν βασιλεύοντος *Ἀνδρονίκου*, που δεν μπορεί να είναι παρὰ ο Ανδρόνικος Β', όταν, σύμφωνα με το χρυσόβουλλο του 1348, έχουν ήδη εκδοθεῖ πρώτα επί της βασιλείας του χρυσόβουλλα και προστάγματα για την εν λόγω μονή και όταν δηλώνεται τόσο από τον *Βίο* όσο και από τους σύγχρονους του Κανόνες του Παύλου Κορινθίου, που τον συνοδεύουν και συνεκδίδονται, ότι: *τὸ ἱερόν τοῦτο Σπήλαιον μετεσκευάσθη καὶ ἔγινε μοναστήριον καὶ ἐκαλλωπίσθη μὲ καλύτερα οἰκοδομήματα διὰ μέσον τῆς εὐσεβείας καὶ γενναιότητος τοῦ νῦν βασιλεύοντος Ἀνδρονίκου*, ἢ σύμφωνα με τον Κορίνθιο, *Θεόνυμφε Δέσποινα, τὴν ἐν τῷ σπηλαίῳ σου μονὴν τοῖς κάλλεσιν, εἰς ὕψος ἐπηύξησε Παλαιολόγος ἀναξ σοφῶς, περιβεβλημένος εὐσεβείας τὸ κράτος, Ἀνδρόνικος ὁ μέγας, τούτου δίδου τὰς νίκας, βαρβάρων κατὰ πάντων, καὶ πλῆσον θυμηδίας*³⁰. Δεν υπάρχει, πλέον, η παραμικρή αμφιβολία πως ἐπί Ανδρονίκου Β' μετεσκευάσθη σε μονή το «σπήλαιον», επαυξήθηκε και καλλωπίσθηκε το ἐκεῖ προϋπάρχον λιτό ασκητήριον-ναὸς και είχαν εκδοθεῖ χρυσόβουλλα για τη μονή.

ἐκεῖνο καιροῦ αἰοδιῶν βασιλέων καὶ πατριαρχῶν, δι' ἃς οἱ τοῦ καιροῦ ἐκεῖνον ἄνθρωποι οἰδισιν αἰτίας, βασιλικὸν καὶ πατριαρχικὸν καλούμενον σταυροπήγιον, ὡς τοῖς πᾶσι καταρανὲς καὶ τοῖς μετέπειτα τὰ τε βασιλικὰ αὐτοῦ χρυσόβουλλα καὶ πατριαρχικὰ σιγιλλώδη γράμματα πολλάκις ἰδοῦσι καὶ μετελθοῦσιν. Επίσης, στο ἴδιο σιγιλλώδες γράμμα πιστεύεται ὅτι, ἀφ' οὗ ἤρξατο τοῦ εἶναι καὶ λέγεσθαι μοναστήριον, ἔλαβε τὴν ἐπωνυμίαν καὶ τὴν τιμὴν καὶ ἐλευθερίαν τὴν σταυροπηγιακὴν, παντελεῦθερον ὄν, ἀδούλωτον, ἀδέσποτον καὶ ἀκαταζήτητον παρὰ παντὸς προσώπου τῶν κατὰ καιροὺς ἀρχιερατευνόντων ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Κερνίτζης καὶ τῶν πλησίων πάντων. βλ. ΜΜ, V, 193-195 αφ. 2.

30. ΒΕΡΝΑΡΔΗΣ, *Σύναξις* (βλ. σημ. 14), 57· *Βίος Συμεὼν καὶ Θεοδώρου*, 109 στ. 929-934. Για τις αναφορές στον Ανδρόνικο του Παύλου Κορινθίου, τη συμπλοκή των Κανόνων στην Ακολουθία των οσίων, τις πρώτες δημοσιεύσεις τους, την παράθεση στην αρχή της Ακολουθίας ενός Κανόνα του Θεοδώρου Στουδίτη, υμνογράφου και συγγραφέα των αρχών του 14ου αι., και τις επεμβάσεις μετὰ την έκδοση Βερναρδῆ του 1706, βλ. ΑΛΠΠΑΣ, *Προσκυνητάριον*, 109-113.

Σε ποια χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄ θα μπορούσε να είχε μετασκευασθεί το σπήλαιο σε μοναστήρι αλλά και η ζώσα παράδοση σε *Bío* και Ακολουθία των οσίων; Η ερώτηση είναι δύσκολο να απαντηθεί, αν και ήδη το 1765 στο έντυπο *Προσκυνητάριον του Μεγάλου Σπηλαίου*, του Παρθενίου, δίδεται η χρονολογία 1285, που θεωρείται μάλλον εύρημα του συγγραφέα³¹. Αν γνωρίζαμε κάτι πιο συγκεκριμένο για τον υμνογράφο Παύλο Κορίνθιο, ίσως θα βοηθούσε σε πιο ακριβή χρονολόγηση. Αυτό, πάντως, που θα μπορούσε εμμέσως να προσφέρει στοιχεία σε έναν κατά προσέγγιση χρονικό προσδιορισμό της ίδρυσης της μονής και της σύνταξης του *Bίου* των οσίων, είναι το πολιτικό και θρησκευτικό κλίμα επί της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄, και πώς αυτό αντανακλάται κατά περιόδους στην υπό θεσμική αναδιοργάνωση Πελοπόννησο, με βάση χορηγίες, προστάγματα, ορισμούς σε μητροπόλεις, επισκοπές, παλαιούς ή νεοαναγειρόμενους ναούς και μονές.

Όλα τα στοιχεία που θα παρουσιάσω παρακάτω, μας οδηγούν στα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄, ανάμεσα στα 1290-1310, δηλαδή α) όταν διαπιστώνεται έντονο το βασιλικό ενδιαφέρον για τη διοικητική αναδιοργάνωση της Πελοποννήσου και η μέριμνα –διά χρυσοβούλλων– για τα εκκλησιαστικά και μοναστικά παλαιά και νέα ιδρύματα της περιοχής, β) όταν μετά από μακροχρόνιες προσπάθειες διευθετείται τελικά, το 1310, το πρόβλημα των Αρσενιατών με γνωστές τις μοναστικές εξακτινώσεις του στην Πελοπόννησο και γ) όταν εδραιώνονται πλέον τα αντιλατινικά σύμβολα των παλαιολόγειων αντιλήψεων περί εικόνων της Θεοτόκου Οδηγητρίας και εικονομαχίας, με ανάσυρση παλαιών ή προβολή νέων αγίων.

Αναλυτικότερα, ο Ανδρόνικος στην εκκλησιαστική πολιτική του και βεβαίως στην εφαρμογή της στην Πελοπόννησο παραλαμβάνει τα προβλήματα από τον πατέρα του Μιχαήλ Η΄ και άμεσα επηρεάζεται σε όλες τις εκφάνσεις της από τη διαμάχη με τους αντιπολιτευόμενους Αρσενιάτες³². Στο θεωρούμενο ως αυτοβιογραφία του, Τυπικό της μονής του Αγίου Δημητρίου στην Κων-

31. ΠΑΡΘΕΝΙΟΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΟΣ, *Προσκυνητάριον*, 26. Για τις πηγές του Παρθενίου, βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Προσκυνητάρια, 86-88 και σημ. 24. «Κατά τὸν ΙΓ' αἰῶνα λήγοντα» επαναλαμβάνει και χρονολογεί, χωρίς ελιχειρήματα, και ο Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Μεγάλου Σπηλαίου Μονή, *ΘΗΕ* 8 (1966), στ. 875, 879· ο ΙΔΙΟΣ, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Πελοποννήσου μετὰ τὴν Ἄλωσιν, *Πελοποννησιακά* 17 (1987-1988), και αυτοτελώς: Ἡ Ἐκκλησία τῆς Πελοποννήσου μετὰ τὴν Ἄλωσιν, Αθήνα 1992, 108.

32. Π. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν (1261-1310). Ἰδεολογικὲς διαμάχες τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων Παλαιολόγων*, Αθήνα 1999. Είναι χαρακτηριστικό, ότι στο Angeliki E. ΛΑΙΟΥ, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Καμπριτζ Μασσ. 1972, 11-31, ένα ολόκληρο κεφάλαιο επιγράφεται: The Sins of the Fathers.

σταντινούπολη, ο Μιχαήλ, αφού μερικά χρόνια πριν –μετά την πραξικοπηματική άνοδό του στον θρόνο εις βάρος των Λασκαριδών διαδόχων– με οδηγό του θριάμβου του την εικόνα της Οδηγητριάς είχε εισέλθει στις 15 Αυγούστου του 1261 στην Κωνσταντινούπολη, θα αυτοπαρουσιαστεί τρις ως νικητής των Λατίνων και «*ὑπερμαχῶν*» τῶν ἐν Πελοποννήσῳ τοῦ γένους *λευπάνων*³³. Σχεδόν θριαμβολογεί όταν συνοψίζει τις πελοποννησιακές επιχειρήσεις του, που μάλλον προσγράφονταν στη βοήθεια της Θεοτόκου Οδηγητριάς και υπερμάχου: *Νικῶμεν δὲ κἀν τῇ Πελοποννήσῳ πλειστάκις ἀνακτᾶσθαι Πελοπόννησον βουλομένους*³⁴. Όμως, με την καθάρωση, το 1264, του πατριάρχη Αρσενίου, υποστηρικτή των δυναστικών δικαίων των Λασκαριδών, και ειδικότερα μετά την Ένωση των εκκλησιῶν στη σύνοδο της Λυών, το 1274, ο Μιχαήλ και αργότερα ο γιος του Ανδρόνικος Β', παρά τη βοήθεια της Οδηγητριάς, συμβόλου πλέον των Παλαιολόγων, είχαν να αντιμετωπίσουν την αυξανόμενη αντίδραση του κινήματος των Αρσενιατών, το οποίο θεωρήθηκε εμφύλιος πόλεμος. Με τα αντιπαλαιολόγια και ανθενωτικά κηρύγματά του, το κίνημα αγκαλιάστηκε αρχικά από τα λαϊκά μικρασιατικά στρώματα, και όχι μόνον, και στελεχώθηκε από μέλη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, κυρίως μοναχούς που την *οἰκουμένην ἀνεσάττωσαν*. Παρά την αποκατάσταση της ορθοδοξίας από τον Ανδρόνικο, το 1282, το κίνημα συνέχισε να δημιουργεί μέγιστα προβλήματα ως θεσμική αντιπολίτευση, ακόμη και όταν τελικά αποφιλωμένο μεταμορφώθηκε σε σχέση με τις αναποχώρητες απόψεις και θέσεις ομάδων μοναχῶν³⁵.

Οι διώξεις κατά των Αρσενιατών από τον Μιχαήλ μετά το 1274 δημιούργησαν ρεύμα φυγής, κυρίως μοναχών, προς την ελληνική χερσόνησο, στις χώρες που δεν ήλεγχε ο αυτοκράτορας, όπως στη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο. Οι Ακροπολίτες αντίπαλοι των Αρσενιατών, και μάλιστα ο μέγας λογοθέτης Γεώργιος, θα εφαρμόσουν σκληρά μέτρα εναντίον τους, ο δε Κωνσταντί-

33. H. GRÉGOIRE, Imperatoris Michaelis Palaeologi de Vita sua, *Byzantium* 29-30 (1959-1960), 455, 459. Για τον θρίαμβο του Μιχαήλ Η' και την εικόνα της Οδηγητριάς, βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Χρονικόν*, Georges Pachymères, *Relations historiques*, έκδ. A. FAILLER, μετάφραση V. LAURENT (CFHB 24), Παρίσι 1984, I, 217· ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκῆς ἱστορίας λόγοι ΚΔ'*, Nicephori Gregorae, *Byzantina Historia*, έκδ. L. SCHOPEN, Βόννη 1829, I, 87· Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ένα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου: οι εξωτερικές τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής της Μαυριώτισσας στην Καστοριά, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 15 (1989-1990), 237· Christine ANGELIDI, Un texte patriographique et édifiant: le «discours narratif» sur les Hodègoi, *REB* 52 (1994), 126-127· Χριστίνα ΑΓΓΕΛΙΔΗ – Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Η μονή των Οδηγῶν και η λατρεία της Θεοτόκου Οδηγητριάς, *Μήτηρ Θεοῦ. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινὴ τέχνη*, επιμ. Μαρία ΒΑΣΙΛΑΚΗ, Αθήνα – Μιλάνο 2000, 373, 382.

34. GRÉGOIRE, Imperatoris Michaelis, 459.

35. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Τὸ κίνημα*, 23-60.

νος Ακροπολίτης θα πρωταγωνιστήσει σε νέα αγιογραφική παραγωγή, υπό διαμόρφωση και από τις δύο πλευρές, η οποία με αναφορές στην εικονομαχία εξυπηρετούσε συγκεκριμένους δυναστικούς ή αντιπολιτευτικούς στόχους. Η αγιολογία αυτή ανασύρει, επικαιροποιώντας, παλαιούς αγίους ή ανακατασκευάζει βίους, παράγει εγνώμια, δείχνει προτίμηση στους επί εικονομαχίας αγίους, όπως τη Θεοδώρα και τους αδελφούς Γραπτούς, την αγία Θεοδοσία, τον μεσοβυζαντινό –κατά τον Ακροπολίτη– ελλαδικού και πελοποννησιακού ενδιαφέροντος άγιο Βάρβαρο, ή δημιουργεί νέους, όπως τον άγιο Ιωάννη Ελεήμονα τον Νέο, ανταγωνιστικό κείμενο στον αγιοποιημένο Ιωάννη Γ' Βατάτζη, συγγράφει πατριογραφικές διηγήσεις περί ιερών ιδρυμάτων, μονών και εικόνων³⁶.

Στο αγιολογικό αυτό κλίμα μοιάζει να εγγράφεται απόλυτα ο *Βίος* των οσίων Συμεών και Θεοδώρου με τα εικονομαχικά υπερτονισμένα στοιχεία του, με την εύρεση από την Ευφροσύνη της εικόνας της θεομήτορος στο Μέγα Σπήλαιο, θεωρουμένης έργο του Λουκά, όπως και αυτή της Οδηγητρίας στην Κωνσταντινούπολη. Εξάλλου, τα περί Λουκά, ζωγράφου εικόνων της Βρεφοκρατούσης, αν και πιθανώς θρυλούμενα αρκετά ενωρίτερα, διασώζονται για πρώτη φορά γραπτώς παραδιδόμενα στα θεωρούμενα ως χρόνια της δράσης των οσίων, δηλαδή μετά την εικονομαχία³⁷. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι έργο του Λουκά θεωρούνται πλήθος εικόνων, όπως η Ελεούσα της μονής Κύκκου και η

36. Alice-Mary TALBOT, Old Wine in New Bottles: The Rewriting of Saints' Lives in the Palaeologan Period, *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire. Papers from the Colloquium Held at Princeton University 8-9 May 1989*, επιμ. S. CÚRČIĆ – Doula MOURIKI, Πρίνστον 1991, 15-26. Για τα σχετικά με τους Ακροπολίτες και τους Αρσενιάτες, βλ. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Τò κίνημα*, 51, 72-73 σημ. 46. Για τον άγιο Βάρβαρο του Ακροπολίτη και του Ακάκιου Σαββαΐτη, βλ. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, "Άγιος Βάρβαρος, *Είς μνήμη*ν Κ. Ἀμάντου, 1874-1960, Αθήνα 1960, 438-453, 528· Germaine DA COSTA-LOUILLET, Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècles, *Byzantion* 31 (1961), 309-313· O. LAMPSIDIS, Une nouvelle version de la vie de Saint Barbaros, *Πλάτων* 35/36 (1966), 40-56. Για τον άγιο Ιωάννη Ελεήμονα τον Νέο, βλ. D. I. POLEMIS, The Speech of Constantine Akropolites on St. John Merciful the Young, *An. Boll.* 91 (1973), 31-54. Για την αγία Θεοδοσία, βλ. και Eleonora KOUNTOURA-GALAKE, Constantine V Kopronymos or Michael VIII Paleologos the New Constantine? The Anonymous *Encomium* of Saint Theodosia, *Σύμμεικτα* 15 (2002), 183-194. Για την αγιολογία και τις αγιοποιήσεις επί Παλαιολόγων, βλ. Angeliki E. LAIOU-THOMADAKIS, Saints and Society in the Late Byzantine Empire, *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, επιμ. Angeliki E. LAIOU-THOMADAKIS, New Brunswick – New Jersey 1980, 84-114· Ruth MACRIDES, Saints and Sainthood in the Early Palaiologan Period, *The Byzantine Saint. University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies*, επιμ. S. HACKEL, Λονδίνο 1981, 67-87.

37. ΑΓΓΕΛΙΔΗ – ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Η μονή των Οδηγών, 377.

εικόνα της μονής Σουμελά, σύμφωνα με τη μόνη σωζόμενη σχετική ιστορία για τους ιδρυτές της, Βαρνάβα και Σωφρόνιο, πλασμένη επίσης στις αρχές του 13ου αι. από τον Ακάκιο Σαββαΐτη³⁸. Έχει, μάλιστα, διαπιστωθεί ότι κατά τον 12ο-13ο αι. σχετικές πατριογραφικές αφηγήσεις περί εικόνων και δη περί Οδηγητριάς επικαιροποιούνται ιδιαίτερα μετά το επεισόδιο της αρπαγής της εικόνας της Οδηγητριάς από τους Βενετούς της Κωνσταντινούπολης, της παρέμβασης του πάπα Ιννοκεντίου και της απόδοσής της στη μονή Παντοκράτορος, αλλά ακόμη περισσότερο μετά τον θρίαμβο του Μιχαήλ Η' κατά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης. Οι ιστορίες αυτές εμπλουτίζονται σταδιακά με πολλά νέα στοιχεία και προσαρμόζονται σε τοπογραφία διαφορετική κατά περίπτωση (Παλαιστίνη, Αντιόχεια, Κωνσταντινούπολη, Αθήνα, Τραπεζούντα, Κύπρο, Αχαΐα). Πα παράδειγμα, η ιστορία για εύρεση στην Κωνσταντινούπολη κρυμμένης εικόνας της Βρεφοκρατούσης επί εικονομαχίας, έργο του Λουκά, την οποία από τα Ιεροσόλυμα, μέσω Αντιοχείας, είχε μεταφέρει παλαιότερα η Πουλχερία στη βυζαντινή πρωτεύουσα, αξιοποιείται και προσαρμόζεται³⁹. Τον πυρήνα της αφήγησης ανευρίσκομε, περίπου παρόμοιο, στη διήγηση της Ελεούσας του Κύκκου αλλά και στην άκρατη μυθοπλασία του *Βίου* των Βαρνάβα και Σωφρόνιου ή απολύτως λιτά και ελεγμένα στον *Βίο* των οσίων, μόνο που εδώ τη θέση της Παρθένου κόρης Πουλχερίας καταλαμβάνει η αγία Κόρη, βοσκοπούλα του Χελμού, η οσία Ευφροσύνη. Εξάλλου, πολύ ωρίς, ήδη τον 4ο αι., η Αχαΐα εθρυνεότο ως χώρος δράσης των αποστόλων Ανδρέα και Λουκά· ο τελευταίος φέρεται να έγραψε μέρος του ευαγγελίου του στην περιοχή⁴⁰. Τον θρύλο, την παράδοση αυτή αξιοποιεί ο *Βίος* των οσίων με πολύ συγκεκριμένο τοπογραφικό προσδιορισμό, το Μέγα Σπήλαιο των Καλαβρύτων⁴¹.

38. F. HALKIN, *Novum Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*, Βρυξέλλες 1984, 217 αρ. 2005. Τις σχετικές αφηγήσεις για την εικόνα της μονής Κύκκου, βλ. Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΔΗΣ, *Η διήγηση της θαυματουργής εικόνας της Θεοτόκου Έλεούσας του Κύκκου κατά τον ελληνικό κώδικα 2313 του Βατικανού*, Λευκωσία 2002. Για την εικόνα της μονής Σουμελά, βλ. Οδ. ΛΑΜΦΙΔΗΣ, Συμβολή εις τόν Βίον τών Ἀθηναίων μοναχών, ιδρυτῶν τῆς μονῆς Σουμελά, *Τα Αθηναϊκά* τχ. 2 (1956), 3-12· ο Ιωάννης, Μία παραλλαγή τῆς Βιογραφίας ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου, *Βυζαντινά* 6 (1974), 286, 304-317· ο Ιωάννης, Die von Akakios Sabbaites erdichtete Biographie der Gründer des Klosters Panajia Soumela, *An. Boll.* 104 (1986), 127-129.

39. ANGELIDI, Un texte, 123-133. Η εικόνα της Οδηγητριάς αποδιδόταν στον Λουκά από τον 11ο αι. και επί Ισαάκ Αγγέλου (1185-1995) αποτελούσε αυτοκρατορικό σύμβολο προστασίας της πρωτεύουσας, βλ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ – ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Η μονή των Οδηγῶν, 378, 380-382.

40. R. W. BURGESS, *The Passio S. Artemii*, Philostorgius, and the Date of the Invention and Translations of the Relics of Sts Andrew and Luke, *An. Boll.* 121 (2003), 5-36, όπου και η προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία.

41. *Βίος Συμεών και Θεοδώρου*, 96 στ. 597-605.

Δίπλα στην αιογραφική αυτή παραγωγή του δεύτερου μισού του 13ου αι., με διαπιστωμένες τις πολιτικές και αντιλατινικές επιδιώξεις της, όπου τα εικονοκλαστικά συμβάντα δημιουργούν εικονομαχικούς συνερισμούς και εικονόφιλες προσηλώσεις⁴², υπάρχει η αντίστοιχη μνημειακή παραγωγή με τη σφραγίδα της δυναστικής ή αντιδυναστικής προπαγάνδας. Σε ό,τι αφορά την Πελοπόννησο, πολλά μνημεία στα οποία διαπιστώνεται η άμεση εμπλοκή των ιδίων των αυτοκρατόρων ή των εντοπιών αρχόντων, των αξιωματούχων, εκκλησιαστικών, ιεραρχών, κτητόρων, δωρητών και χορηγών, θα μπορούσαν, με ειδική ανάγνωση των επιγραφικών ή εικονογραφικών δεδομένων τους, να μας πληροφορήσουν τόσο για την αντανάκλαση των πολιτικών και εκκλησιαστικών συγκρούσεων της πρωτεύουσας όσο και για την παρουσία στον πελοποννησιακό χώρο οπαδών ή αντιπάλων, κυρίως του κινήματος των Αρσενιατών. Πρόκειται για έρευνα που μόλις τα τελευταία χρόνια επιχειρείται και η οποία υπόσχεται πολλά για την κατανόηση της ίδρυσης, της οικοδομικής εξέλιξης και της αφέρωσης ναών και μονών, για την ερμηνεία των χορηγιών, του εικονογραφικού προγράμματος με νέους αγίους και νέα θέματα ή των καταστροφών και της *damnatio memoriae* μορφών⁴³. Έχει, μάλιστα, διαπιστωθεί, σύμ-

42. Για τις ομοιότητες της περιόδου, όσον αφορά τη σχέση εκκλησίας-κράτους, με την εικονομαχική περίοδο και μάλιστα μετά τις δύο αναστηλώσεις των εικόνων, το 787 και το 843, βλ. ΛΑΙΟΥ, *Constantinople*, 33. Για το εικονοκλαστικό κλίμα του 13ου-14ου αι. και τα εικονομαχικά περί την Οδηγήτρια, βλ. ANGELIDI, *Un texte*, 126-127. Βλ. επίσης, TALBOT, *Old Wine*, 18-22· ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΕ, *Constantine V*, 183-194. Για εικονομαχικές κατηγορίες στη διαμάχη των Αρσενιατών, βλ. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Τὸ κίνημα*, 175-176 και σημ. 60.

43. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Νεώτερα γὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν τέχνη τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 9 (1977-1979), 143-179· Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Δύο ἐπιγραφές ναῶν τῆς Λακωνίας: τοῦ Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου (1278) στὸν Πολεμίτα τῆς Μάνης καὶ τῆς Χρυσοαίτισσης (1290), *ΑΣ* 6 (1982), 45-61· ο ἸΔΙΟΣ, Παρατηρήσεις στὶς τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰῶνα ποὺ σώζονται στὴ Μάνη, *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers*, New Rochelle – New York 1986, 686· JENNY ALBANI, Byzantinische Freskomalerei in der Kirche Panagia Chrysaphitissa. Retrospektive Tendenzen eines lakonischen Monuments, *JÖB* 38 (1988), 363-388· Sophia KALOPISSI-VERTI, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Βιέννη 1992, 34-46, 63-82· η ἸΔΙΑ, Τάσεις τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς περὶ το 1300 στὸν ἐλλαδικὸ καὶ νησιωτικὸ χώρο (εκτὸς ἀπὸ τὴ Μακεδονία), *Ο Μανουὴλ Πανσέληνος καὶ ἡ ἐποχὴ του* (ΕΙΕ/ΙΒΕ, *Τὸ Βυζάντιο Σήμερα* 3), ἐπιστ. ἐπιμ. Λ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, ἐπιμ. ἐκδ. Κατερίνα ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Αθήνα 1999, 63-100· JENNY P. ALBANI, *Die byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa-Kirche in Chrysapha/Lakonien*, Αθήνα 2000. Για μια γενική προσέγγιση του θέματος, βλ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ἐνα εἰκαστικὸ ἐργάσιμ, 237· ο ἸΔΙΟΣ, Ὁ διάκοσμος τοῦ τροῦλου τῶν ναῶν τῆς παλαιολόγειας περιόδου στὴ βαλκανικὴ χερσόνησο καὶ τὴν Κύπρο, Αθήνα 2001, 272-273, 298-315. Ἐπίσης, Γεωργία ΜΑΡΙΝΟΥ, Ἅγιος Δημήτριος, ἡ Μητρόπολη τοῦ Μυστρᾶ, Αθήνα 2002, 30-34, 230-238· Ἄννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – Βούλα ΚΟΝΤΗ – Ἀγγελικὴ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Μνήμη καὶ λή-

φωνα με τη σωζόμενη χειρόγραφη παράδοση βίων και το εικονογραφικό πρόγραμμα των ναών της Μάνης, ότι τον 13ο και 14ο αι. παλαιοί, μάλιστα δε πελοποννήσιοι, άγιοι ανασύρονται και αξιοποιούνται σε πνεύμα τόνωσης της Ορθοδοξίας. Επίσης, σε μια σειρά ναών της εποχής ανιχνεύονται δυτικές επιδράσεις ή και τάσεις φιλενωτικών αντιλήψεων, αν και τελευταία τούτο αμφισβητείται⁴⁴. Αυτό, πάντως, που πρόδρομα θα μπορούσε να υποστηριχθεί, και μας ενδιαφέρει εν προκειμένω, είναι ότι ενώ επί Μιχαήλ Η' επιχειρείται κυρίως στον Μυστρά, αλλά και αλλού, η δημιουργία μνημειακής έκφρασης της παλαιολόγειας αρχής, πάντα σύμφωνα με το διακηρυγμένο πνεύμα του *ἀνακτᾶσθαι Πελοπόννησον βουλομένους* (με την ίδρυση π.χ. μητροπολιτικού ναού, αφιερωμένου στον Άγιο Δημήτριο, στρατιωτικό άγιο⁴⁵), αντίστοιχη προσπάθεια προπαγάνδας επιχειρείται σε ήσσονα μοναστική κλίμακα και από τους οπαδούς των Αρσενιατών. Πρόκειται για τους αντιπάλους του Μιχαήλ, οι οποίοι έχουν διεισδύσει στον Μορέα, μάλλον περισσότεροι από όσο συνήθως πιστεύεται, κυρίως ως *σποράδες και πλάνητες*⁴⁶ μοναχοί και έχουν εκμεταλλευθεί εντόπιες διαμιχές και αντιπαλότητες προς όφελος του κινήματος.

Στο κλίμα αυτό προβάλλονται και πάλι, μετά από κάμψη κατά τον 12ο αι., οι πελοποννήσιοι άγιοι Νίκων, Θεόκλητος, Πέτρος Άργους κλπ. με απεικονίσεις τους σε ναούς στη νοτιοανατολική Πελοπόννησο (Λακωνία, Αργολίδα) και με σύνθεση μνημογραφικών έργων. Επίσης, με βάση συναξάρια ή εντόπιες μοναστικές παραδόσεις, συγγράφονται βίοι και αγιολογικές αφηγήσεις, εν είδει απανθιομάτων, για παντελώς άγνωστους άλλοθεν ή ελάχιστα γνωστούς αγίους, στα όρια της λήθης, σχετιζόμενους με την Πελοπόννησο, όπως για τον Νικήτα Θηβαίο, τον Μυζιθριώτη και Σπαρτιάτη Γρηγόριο, τον Δανιήλ από το κάστρο Πατρών⁴⁷. Αντίστοιχα, απεικονίζονται στην Αρκαδία και στη Λακω-

---

θη της λατρείας τών αγίων της Πελοποννήσου (9ος-15ος αιώνας), Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου: *Οι ήρωες της ορθόδοξης εκκλησίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας* (υπό εκτύπωση), όπου γίνεται αναφορά στους σημαντικότερους πελοποννήσιους αγίους.

44. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Παρατηρήσεις, 683-724. Περί φιλενωτικών αντιλήψεων στα μνημεία, βλ. Mary Lee COULSON, *The Church of Merbaka. Cultural Diversity and Integration on the 13th c.* (δακτυλογραφημένη διατριβή), Λονδίνο 2002, 228-258. Βλ. όμως, Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ – ΛΑΣΚΑΡΙΝΑ ΜΠΟΥΡΑ, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 332-333.

45. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Νεώτερα, 143-179. Βλ. και ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ένα εικαστικό εγκώμιο, 238· ΚΑΛΟΡΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Dedicatory Inscriptions*, 79-80· ΜΑΡΙΝΟΥ, *Άγιος Δημήτριος*, 230-231, 239.

46. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, I, 127-128. Αξίζει να σημειωθεί, ότι μέχρι προσφάτως το θέμα της παρουσίας και της επίδρασης των Αρσενιατών στην Πελοπόννησο δεν είχε γίνει αντικείμενο έρευνας και σε ένα έργο, όπως το *Despotat* του Ζακυθηνού, δεν υπάρχει η παραμικρή νύξη.

47. F. HALKIN, *Actuarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*, Βρυξέλλες 1969, 221 αρ. 2304· Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ, Άγνωστοί άγιοι της ορθόδοξου Έκκλησίας. Ό όσιος Νικήτας ό εκ Θηβών,

νία άγνωστοι, πιθανώς εντόπιοι, όσοι, όπως ο άγιος Ρωμανός *ἐπί τὴν σκλέπαν*. Ειδικά η τελευταία περίπτωση, του άγνωστου αγίου Ρωμανού, ο οποίος απεικονίζεται μόνο σε ναούς⁴⁸ της επιρροής της επισκοπής και αργότερα μητροπόλεως Μονεμβασίας, μας οδηγεί σε κάποιες σημαντικές διαπιστώσεις. Διαπιστώνεται η προβολή, κατά τον 13ο αι., αγνώστων ή τοπικού λατρευτικού ενδιαφέροντος αγίων, όπως είναι και η περίπτωση των οσίων του Μεγάλου Σπηλαίου, αλλά και η εμπλοκή των Αρσενιατών στα πράγματα της Πελοποννήσου, καθώς στην Παναγία Χρυσοαφίτσια (1289-1290), όπου η απεικόνιση του άγνωστου Ρωμανού, υπάρχει και η μόνη γνωστή ολόσωμη απεικόνιση του πατριάρχη Αρσενίου, μάλιστα απέναντι από αυτήν του Μεθοδίου, πρώτου πατριάρχη μετά το τέλος της εικονομαχίας⁴⁹. Σύμφωνα με μια ερμηνεία, η επιλογή αυτή βασίζεται στις αναλογίες των βίων των δύο πατριαρχών, στις διώξεις τους από αρετικούς αυτοκράτορες (Θεόφιλο και Μιχαήλ Η'), στη δημιουργία εκκλησιαστικών σχισμάτων και στην εκ των υστέρων αγιοποίησή τους, δηλαδή γίνονται οι εικονομαχικοί συνειρμοί που αναφέραμε παραπάνω. Έτσι, οι διώξεις κατά των Αρσενιατών παραλληλίζονται με αυτές των εικονομάχων. Σύγχρονη αντιστοιχία σε αυτούς θεωρήθηκαν οι υποστηρικτές της πολιτικής των Παλαιολόγων, ακόμη και όταν ο Ανδρόνικος Β', μετά την αποκήρυξη της συνόδου της Λυών, προσπάθησε να εξομαλύνει την κατάσταση με τη μετακομιδή του λειψάνου του Αρσενίου στην Κωνσταντινούπολη, το 1284, και την έκ-

---

Θεόδωρος ό εύλαβής Ιερέυς, όσιοι Γρηγόριος ό Σπαρτιάτης και όσιοι Δανιήλ ό από Κάστρου τών Πατρών, *Επιτηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών* 6 (1990), 251-284, η έκδοση του *Βίου*: 268-284. Η κοίμησή του οσίου Νικήτα τοποθετείται στις 23 Ιουνίου 1079: *μηνί Ιουνίω εικάδι τρίτη, ίνδικτιώνος β', έτους τῆς έκ τοῦ κόσμου κτίσεως τῆς έκτης χιλιάδος, τών πεντακοσίων έτών, πρὸς τοῖς ογδοήκοντα και έπτά, ἐπί τῆς βασιλείας τοῦ φιλοχριστοῦ βασιλέως ἡμῶν Νικηφόρου, Πάσχος, δ.π., 284 § 14*. Πολλά στοιχεία του *Βίου* (σωζόμενου σε χειρόγραφο του 16ου αι.), ειδικά όσα προσδιορίζουν την καταγωγή και τη μικρασιατική πορεία του οσίου Γρηγορίου (Μιζηθριώτης, Σπαρτιάτης, Νίκαια κ.λπ.), προδίδουν επεξεργασίες ή προσθήκες πολύ μεταγενέστερες του 11ου αι. και μάλιστα του 13ου και μετά.

48. Τοιχογραφίες του 13ου αι. στον Άγιο Νικόλαο του ομώνυμου χωριού της Μονεμβασίας, στο Ασκηταριό Βουρβούρων και στην Παναγία Χρυσοαφίτσια στα Χρύσαφα, βλ. Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Αί τοιχογραφίαί τοῦ Ἀσκηταριοῦ παρὰ τό χωριόν τοῦ Βούρβουρα, *Πελοποννησιακά* 3-4 (1958-1959), 88-89, πίν. 4· Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Οί τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στόν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 9 (1977-1979), 40-42· ο ΙΔΙΟΣ, Παναγία ἤ Χρυσοαφίτσια (1290), *Πρακτικά Ἀ' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν (Μολάοι 5-7 Ιουνίου 1982)*, Αθήνα 1982-1983, 385-386· ALBANI, *Die byzantinischen Wandmalereien*, 35, 40, 72, 117-118.

49. ALBANI, *Byzantinische Freskomalerei*, 364, 371· η ΙΔΙΑ, *Die byzantinischen Wandmalereien*, 38, 50-52, 103-105, 114, 123-124· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ὁ διάκοσμος, 310.

θεσή του για προσκύνημα κάθε Τρίτη στη μονή των Οδηγών⁵⁰. Από την άποψη αυτή, η σχέση των Παλαιολόγων και των Αρσενιατών με την εικόνα της Οδηγητρίας και τη μονή των Οδηγών αποτελεί ένα από τα σημεία σύγκλισης και πιθανότατα καθορίζει για τα αμέσως επόμενα χρόνια της ομονοίας και της ειρήνευσης, κατά το 1310, την αυξανόμενη επίσημη αυτοκρατορική λατρεία και βεβαίως αγιολογική παραγωγή για τη Θεοτόκο Οδηγήτρια και για τις θρυλούμενες ως έργα του Λουκά εικόνες της⁵¹. Ο εικονογραφημένος ναός του 1290 στα Χρύσαφα, αφιερωμένος στην Παναγία, θεωρούμε ότι αποτελεί, τουλάχιστον με βάση τα σωζόμενα και γνωστά σε μας μνημεία, εξαιρετο παράδειγμα για την ανάδειξη νέων αγίων, για τα εικονομαχικά συμφραζόμενα και κυρίως για την πρώτη μαρτυρούμενη στην Πελοπόννησο προσπάθεια καταλλαγής των εκκλησιαστικών συγκρούσεων και προβολής της νέας παλαιολόγειας προπαγάνδας υπό τον Ανδρόνικο Β'. Οι κτήτορες του ναού, σεβαστός Μιχαήλ και η σύζυγός του Ζωή, δεν νομίζω ότι πρέπει να εκληφθούν αναγκαστικά μόνο ως Αρσενιάτες⁵², αλλά μάλλον ως εκφραστές του νέου πνεύματος συνδιαλλαγής και ειρήνευσης που επιδιώκεται με δυσκολίες από τον Ανδρόνικο, σε περιοχή όπου πιθανότατα είχαν καταφύγει και επηρεάσει τον πληθυσμό οπαδοί του κινήματος.

Στα χρόνια που προηγήθηκαν, επί Μιχαήλ Η', όπως ήδη αναφέραμε, μετά τους διωγμούς του 1274, *πλείστοι ... πανταχῆ τῆς οἰκουμένης ἐξήπλωσαν ἑαυτούς, ... ἐν τε Πελοποννήσῳ φημί καὶ Ἀχαΐα καὶ Θεσσαλίᾳ ἐν τε Κολχίδι καὶ ὄπῃ μὴ ἐνῆν ἐπικράτεια τοῦ βασιλέως*⁵³. Σύμφωνα με την παραπάνω αναφορά, οι Αρσενιάτες κατέφευγαν σε μέρη που δεν θα τους άγγιζε η αυτοκρατορική εξουσία, όπως στα δεσποτάτα της ελληνικής χερσονήσου, στην Πελοπόννησο και κυρίως στο φραγκικό πριγκιπάτο της Αχαΐας. Η διευκρίνηση *Πελοποννήσῳ φημί καὶ Ἀχαΐα* είναι ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα και επιτρέπει κάποιες υπο-

50. ΓΟΥΝΑΡΙΑΔΗΣ, *Τὸ κίνημα*, 156-159. Η αντιστοίχιση των διώξεων κατά των Αρσενιατών με αυτές των εικονομάχων διαπιστώνεται ανάγλυφα στον *Βίο* των Γραπτών και της Θεοδώρας, γραμμένο στα χρόνια του Μιχαήλ Η' από τη Θεοδώρα Ραούλαϊνα, βλ. TALBOT, *Old Wine*, 20-21 και σμμ. 28.

51. Πρβλ. και τη σχέση της μονής του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στη νήσο Οξεία, όπου εκάρη μοναχός ο Αρσένιος, με τη μονή των Οδηγών, βλ. ANGELIDI, *Un texte*, 124-125.

52. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πορτρέτο του Πατριάρχη Αρσενίου Αυτωρειανού στην Παναγία Χρυσοαίψισσα της Λακωνίας* (1289/90). Μια προσπάθεια ιστορικής ερμηνείας, *Βυζαντινά* 19 (1999), 225-238· ALBANI, *Die byzantinischen Wandmalereien*, 104-107, 123, 126. Βλ. όμως, ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ὁ διάκοσμος*, 310.

53. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, I, 127-128· ΓΟΥΝΑΡΙΑΔΗΣ, *Τὸ κίνημα*, 73· ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πορτρέτο*, 235.

θέσεις σχετικά με το θέμα που διερευνούμε, τα περί Μεγάλου Σπηλαίου στα τέλη του 13ου αιώνα. Πάντως, η γενική αναφορά στην Πελοπόννησο, αν νοηθεί ως επικράτεια του δεσποτάτου, πιθανότατα δηλώνει εξάπλωση των Αρσενιατών και στα εδάφη του Μορέως που ανακτώνται σταδιακά, ελέγχονται από τον Μιχαήλ Η' και παραχωρούνται ή διεκδικούνται από τις δύο μητροπόλεις, Λακεδαμονίας και Μονεμβασίας. Είναι γνωστό, ότι από πολύ νωρίς, για λόγους αντιπαλότητας και διεκδικήσεων των ανακτώμενων εδαφών, οι ιεράρχες της Μονεμβασίας και της Λακεδαμονίας βρίσκονταν σε συνεχή σύγκρουση, η οποία καθόριζε τις επιλογές και τις συστρατεύσεις τους στα διαμορφωνόμενα κατά καιρούς στρατόπεδα κατά το αρσενιατικό σχίσμα. Δεν έχει, όμως, δέοντως μελετηθεί το γεγονός ότι η Μονεμβασία και οι εγκατεστημένοι στην Κωνσταντινούπολη ή άλλου Μονεμβασιώτες (είτε μεταφερθέντες ως στρατιώτες από τον Μιχαήλ Η', *Τζάκωνες-Δωριείς* κατά τις πηγές, είτε ως έμποροι) είχαν ταχθεί με τους οπαδούς του Αρσενίου⁵⁴. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί, ότι ήδη μετά την Ένωση της Λυών, το 1274, οι απανταχού Μονεμβασιώτες και βεβαίως ο επίσκοπος Μονεμβασίας, αντίθετα από τον Λακεδαμονίας, τάχθηκε κατά της Ένωσης και συντάχθηκε με το κίνημα των Αρσενιατών. Μετά την ακύρωση της Ένωσης της Λυών, το 1282, και την παρατηρούμενη εκκαθάριση, *damnatio memoriae*, των ιεραρχών στα διάφορα συνοδικά και στις απεικονίσεις τους στη Μητρόπολη του Μυστρά, ο επίσκοπος Μονεμβασίας είναι αυτός που, σε ευθεία αντίθεση με τον Λακεδαμονίας και παρά την ανύψωσή του σε μητροπολίτη, θα διεκδικεί και θα συγκρούεται με την αυτοκρατορική και εκκλησιαστική εξουσία⁵⁵. Ενδέχεται ο Μονεμβασιώτης κάποια εποχή, ως κατ'

54. Βλ. την αλληλογραφία του πατριάρχη Γρηγορίου Κυπρίου, περί το 1285-1289, V. LAURENT, *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople*, I. *Les actes des patriarches*, IV. *Les registres de 1208 à 1309*, Παρίσι 1971, 287-288 αφ. 1493, 297-298 αφ. 1503· ΓΟΥΝΑΡΙΑΔΗΣ, *Τό κίνημα*, 75-76· ALBANI, *Die byzantinischen Wandmalereien*, 104-105 και σημ. 573. Σχετικώς αναξιοποίητη παραμένει η πελοποννησιακή παράμετρος, στην αλληλογραφία αυτή, των αρσενιατικών θέσεων των Τζακόνων και των Μονεμβασιωτών της Κωνσταντινούπολης και της Περίθου.

55. Το θέμα χρήζει ειδικής μελέτης, η οποία θα μπορούσε να ερμηνεύσει υπό το πρίσμα της αρσενιατικής διαμάχης το ενδιαφέρον, εκτός των άλλων, του Ανδρονίκου Β' για τη Μονεμβασία, ως προσπάθεια προοστειρισμού της με τα χρυσόβουλλά του γύρω στα 1300. Για τους ιεράρχες και τα εκκλησιαστικά της Μονεμβασίας και της Λακεδαμονίας, βλ. V. LAURENT, *La liste épiscopale du Synodicon de Monembasie*, *EO* 32 (1933), 129-161· R. J. H. JENKINS – C. MANGO, *A Synodikon of Antioch and Lacedaemonia*, *DOP* 15 (1961), 241· V. LAURENT, *La liste épiscopale du Synodicon de la métropole de Lacédémone*, *REB* 19 (1961) (= *Mélanges Raymond Janin*), 208-226. Βλ. επίσης, ΧΑΤΖΗΛΑΚΗΣ, *Νεώτερα*, 143-173· ΜΑΡΙΝΟΥ, *Άγιος Δημήτριος*, 30-33, 230-231· Χάρις Α. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της*, μετάφραση Μ. ΜΠΛΕΤΑΣ, Αθήνα 2003, 276-285.

ἐπίδοσιν πρόεδρος Πατρῶν και ἔξαρχος πάσης Πελοποννήσου, να εἶχε –μετά την ἀνάκτηση εδαφῶν στην ορεινὴ Αἰγιαλεία (π.χ. στα Καλάβρυτα περί το 1277) και ἀλλαγὴ στην Ἀρκαδία και στην Κόρινθο– ὑπὸ τη δικαιοδοσία του πολλοὺς ἀπὸ τους Ἀρσενιάτες που εἶχαν καταφύγει στο πριγκιπάτο, ἔν τε Πελοποννήσῳ φημί και Ἀχαΐα. Ἡ διεκδίκηση ἀπὸ τον Μονεμβασιάς της επισκοπῆς Ἀμυκλῶν και των ἄλλων ἀνακτώμενων εδαφῶν που ἀνήκαν παλαιὰ στη μητρόπολη Πατρῶν ἀλλὰ ἦσαν πλέον ὑπὸ φραγκικὴ κατοχὴ, ἔφεραν σε σύγκρουση τον ἀρσενιάτη Νικόλαο Μονεμβασιάς με τον ἀντιαρσενιάτη Νικηφόρο Μοσχόπουλο της Κρήτης και πρόεδρο Λακεδαιμονίας, ο ὁποῖος ὁμῶς κέρδισε προσωρινὰ την ὑπόθεση της επισκοπῆς Ἀμυκλῶν⁵⁶. Ἀκόμη και μέχρι το 1310, οἱ ἱεράρχες της Μονεμβασιάς και των Παλαιῶν Πατρῶν ἐμφανίζονται ὡς Ἀρσενιάτες και ἐναντιώνονται στις ἐπιλογές και τις προτιμήσεις των Παλαιολόγων⁵⁷, σε ἀντίθεση με τους μητροπολίτες Λακεδαιμονίας που πάντα ὑπῆκουσαν και συμμορφώνονταν στην ἐκάστοτε ἀρχή.

Σε ὅ,τι μας ἐνδιαφέρει, ἐν προκειμένῳ για τη χώρα των Καλαβρυτῶν, παρὰ τα ἀνυπερέβλητα προβλήματα των επισκοπικῶν και μητροπολιτικῶν «περιορισμῶν», θα μπορούσε να ὑποστηριχθεῖ ὅτι μετὰ την ἀνάκτησή της, το 1277, η περιοχή του Μεγάλου Σπηλαίου ἀνήκε στο κλίμα ἐπηρεασμοῦ και στη δικαιοδοσία του Μονεμβασιάς, ὡς προέδρου Παλαιῶν Πατρῶν. Τοῦτο ἰσχύει στα χρόνια του μητροπολίτη Μονεμβασιάς Νικολάου (1285-1314;), τουλάχιστον ὡς το 1310, ὁπότε ἐμφανίζεται ἀνώνυμος μητροπολίτης Παλαιῶν Πατρῶν⁵⁸. Δὲν γνωρίζομε πού διέμενε αὐτός ο τιτουλάριος μητροπολίτης. Ἐκτὸς ἀπὸ την Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἐμφανίζεται ἐπὶ μακρὸν τα ἐπόμενα χρόνια, θα μπο-

56. Πα το θέμα των Ἀμυκλῶν, βλ. E. KISSLINGER, Ἀμύκλων: ἐπισκοπὴ τῆς μητροπόλεως Λακεδαιμονίας, *Βυζαντινὰ Μελέτα* 2 (1990), 74-91· *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, II. Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1337-1350, ἐκδ. H. HUNGER – O. KRESTEN (CFHB 19), Βιέννη 1995 (στο ἐξῆς PRK), 258-272 ἀρ. 134.

57. DÖLGER, *Regesten*, IV, 55 ἀρ. 2324· ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Τὸ κῆνυμα*, 184· ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ἡ βυζαντινὴ Μονεμβασιά*, 300, ὅπου και η σχετικὴ βιβλιογραφία.

58. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, II, 288-290· DÖLGER, *Regesten*, IV, 55 ἀρ. 2324. Ο μητροπολίτης Μονεμβασιάς ταυτίζεται με τον Νικόλαο, που πιθανότατα γύρω στο 1305 ἦταν και πρόεδρος Πατρῶν, ο δε Παλαιῶν Πατρῶν με τον Μιχαήλ, που μετὰ τον Μοσχόπουλο, ἀπὸ το 1315/16 ἦταν ἔξαρχος πάσης Ἀχαΐας και πρόεδρος Λακεδαιμονίας κατὰ λόγον ἐπιδόσεως. Ἡ σχέση των μητροπολιτῶν αὐτῶν με τους Ἀρσενιάτες ἀπλῶς σημειώνεται σε διάφορες μελέτες χωρὶς παραπέρα ἀξιοποίηση για τις ἐπιπτώσεις της στα πελοποννησιακὰ πράγματα, βλ. V. LAURENT *Les faux de la diplomatie patriarcale: Un prétendu acte synodal en faveur de la métropole de Monembasie*, *REB* 21 (1963), 154 σημ. 27· ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Τὸ κῆνυμα*, 184. Βλ. ὁμῶς ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ἡ βυζαντινὴ Μονεμβασιά*, 287-316 και μάλιστα 299-301, ὅπου και νῆες θεωρήσεις ἐγγράφων, χρονολογήσεις και ταυτίσεις προσώπων.

ρούσε να υποστηριχθεί ότι παρέμενε στην επισκοπή Κερνίτζας ή ακόμη και στη Μονεμβασία. Αν τούτο ισχύει, τότε η Μονεμβασία με τη φιλοαρσενιατική θέση της θα προστάτευσε, αν δεν ενθάρρυνε, πιθανούς πυρήνες Αρσενιατών που, χρόνια πριν, είχαν καταφύγει και εγκατασταθεί στην ευρύτερη περιοχή της Αχαΐας, κατά τη μαρτυρία του Γρηγορά, και πιθανότατα στα πολλά ασκητήρια της ορεινής Αιγιαλείας όπου και το Μέγα Σπήλαιο. Ίσως τούτο ενισχύεται και από το γεγονός ότι, ενώ λήγει η κρίση του σχίσματος, οι μητροπολίτες Μονεμβασίας και Παλαιών Πατρών, όπως ήδη αναφέραμε, εμφανίζονται ανοικτά ως Αρσενιάτες.

Μια άλλη ιδιαίτερα σημαντική, αλλά αναξιοποίητη ως προς το εξεταζόμενο θέμα, μαρτυρία, τοποθετούμενη στα ίδια περίπου χρόνια, όταν αναλαμβάνει την διοίκηση του πριγκιπάτου η Ισαβέλλα Βιλλεαρδουίνου, είναι αυτή των *Annales Minorum*. Αναφέρεται, λοιπόν, ότι στον Μοριά και στην κυρίως Ελλάδα κατά τα έτη 1294, 1301 και 1302, προβλήματα δημιουργούσαν οι *Eremitae*, που καταδιωκόμενοι από τη λατινική εκκλησία έφυγαν από την Ιταλία πιστεύοντας ότι θα βρουν καταφύγιο και στο πριγκιπάτο της Αχαΐας (*Greciam et partes Achajae*) και στον Θωμά (*Thoma de Sola*), ηγεμόνα των Σαλώνων, που τους παραχώρησε για να κτίσουν κατοικίες ένα μικρό νησί (*parvam insulam pro aedificando sibi habitaculo*), μάλλον τα Τριζόνια⁵⁹. Πρόκειται για τους φραγκισκανούς ερημίτες του πάπα Σελεστίνου Ε' (*pauperes eremitae domini Celestini*), που μετά τον θάνατό του, το 1294, κατέδιωξε ο επόμενος πάπας Βονιφάτιος Η'⁶⁰. Το ενδιαφέρον στην περίπτωση αυτή είναι ότι στα ίδια μέρη

59. L. WADDING, *Annales Minorum, seu Trium Ordinum a S. Francisco Institutorum*, Ρώμη 1931: V (1276-1300), *ad annum 1294*, 365 αφ. IX, VI (1301-1322), *ad annum 1301*, 2 αφ. I, *ad annum 1302*, 12-14 αφ. VII-VIII. Ευχαριστώ θερμά τον φίλο Ανδρέα Nanetti που μου έστειλε φωτοαντίγραφα των παραπάνω σελίδων. Απλές αναφορές στους *eremitae* στην Αχαΐα και στην Ελλάδα, βλ. K. HOPF, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*, I, χ.τ. χ.χ., 350B-351A (ανατύπ. από το ERSCH - GRUBER, *Encyclopedie*, τόμ. 85 και 86, Λιψία 1867-1868, ανατύπ. Νέα Υόρκη, χ.χ.): K. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Χρονικόν ανέκδοτον Γαλαξειδίου ἢ Ἱστορία Ἀμφίσης, Ναυπάκτου, Γαλαξειδίου, Λοιδορκίου καὶ τῶν περιγύρων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Αθήνα 1865 και ανατύπωση με επιμέλεια Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΛΗ, Αθήνα 1996, 70· BON, *Morée*, 173 σμμ. 1. Βλ. επίσης, W. MILLER, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, 1204-1566*, μετάφραση με προσθήκες και βελτιώσεις Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, Α' Αθήνα 1909-1910, 294.

60. Το έργο του G. L. POTESTÀ, *Angelo Clarena: dai poveri eremiti ai fraticelli*, Ρώμη 1990, για το κίνημα των ερημιτών και τον αρχηγό του, Angelo Clarena, δεν μπόρεσα να συμβουλευθώ. Για τις πηγές και τον ρόλο των δυτικών θρησκευτικών ταγμάτων στον Μορέα, βλ. BON, *Morée*, 23 (βιβλιογραφία): A. NANETTI, *Case di ordini mendicanti nella Messenia veneziana: testimonianze documentarie fino al 1500*, *Bizantinistica* 3 (2001) 343-355, και αγγλική μετάφραση: *Houses of the Mendicant Orders in Venetian Messenia: The Documentary Evidence Until 1500*, 335-347 στον παρόντα τόμο.

που οι δυτικοί διωκόμενοι ερημίτες βρήκαν καταφύγιο, είχαν καταφύγει πρωτότερα, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γρηγορά, και οι Αρσενιάτες. Η λατινική πηγή έρχεται να επιβεβαιώσει τον βυζαντινό ιστορικό για την Αχαΐα, ως χώρο υποδοχής πολλών σχισματικών και διωκόμενων, οι οποίοι με το όποιο όνομα, *Eremitae* ή Αρσενιάτες (*ὀνόματα περιθέντες ἑαυτοῖς ἄλλοι ἄλλα*⁶¹), μετά την εγκατάστασή τους δεν άργησαν να δημιουργήσουν τριβές και προβλήματα στην ευρύτερη περιοχή του Κορινθιακού, στην Αχαΐα και στη Φωκίδα. Δεν πρέπει να αποκλεισθεί πιθανός αντίκτυπος στην Αιγιάλεια και στην ασκητική περιοχή του Μεγάλου Σπηλαίου, ευρισκόμενες σχεδόν απέναντι από τα Τριζόνια, όπου ήταν η κύρια εγκατάσταση των *Eremitae*. Αξίζει να σημειωθεί, ότι τόσο οι *Eremitae* όσο και οι Αρσενιάτες χαρακτηρίζονται για την κριτική που ασκούν στην επίσημη εκκλησία και για την προσήλωσή τους σε μορφές λαϊκής λατρείας. Πάντως, γύρω στα 1290-1300, αυξάνεται η επιθετικότητα του δεσποτάτου του Μυστρά και της Κωνσταντινούπολης στην Αχαΐα και στην κυρίως Ελλάδα κατά του πριγκιπάτου (πρβλ. τα προβλήματα με τον Φώτιο στην περιοχή των Καλαβρύτων) και του δεσπότη της Ηπείρου. Παράλληλα, επιχειρούνται διπλωματικές συνεννοήσεις συμμαχιών και ειρήνευσης κατά τη διάρκεια του προσβλεπόμενου, αλλά μη ευοδωθέντος τελικά, λόγω της αντίδρασης των βαρόνων, συνοικεσίου ανάμεσα στον γιο τού Ανδρονίκου, Ιωάννη, και την Ισαβέλλα της Αχαΐας⁶². Κατά την περίοδο αυτών των συνεννοήσεων και της σύναψης συνθηκών δημιουργήθηκαν από τους *Eremitae* τα προβλήματα που σημειώνουν για το 1294-1302 τα *Annales Minorum*.

Την ίδια περίοδο διαπιστώνεται στην Πελοπόννησο η μνημειακή αποτύπωση της αυτοκρατορικής ή άλλης χορηγικής μέριμνας για *πίστιν ὀρθήν*⁶³, και καθιερώνεται επισήμως, το 1296, για όλο τον μήνα Αύγουστο η εορτή της Κοι-

61. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, I, 128.

62. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, I, 62-66, II, 216· BON, *Morée*, 167-173, 466-471, όπου και αναλυτική παρουσίαση του γνωστού επεισοδίου του Φώτιου και τοπογραφικές ταυτίσεις για την περιοχή των Καλαβρύτων. Βλ. επίσης, ΛΑΙΟΥ, *Constantinople*, 39-43, 229.

63. Η αναφορά σε *πίστιν ὀρθήν*, υπάρχει σε επιγραφή στην Παναγία στα Χρύσαφα, βλ. ALBANI, *Die byzantinischen Wandmalereien*, 28. Πα την αξιοποίησή της βλ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ὁ διάκοσμος*, 310. Στα 1290-1295 χρονολογείται και η ίδρυση στον Μυστρά της μονής των Αγίων Θεοδώρων από τον Δανιήλ και τον Παχώμιο (με χρυσόβουλλο πριν από τον Σεπτέμβριο 1313 - Αύγουστο 1314, βλ. DÖLGER, *Regesten*, IV, 61 αρ. 2347). Ας σημειωθεί, τέλος, ότι σε ναούς του τέλους του 13ου αι., στη Χρυσοαφίτισσα, στον Άγιο Νικόλαο του ομώνυμου χωριού της Μονεμβασίας, στον Άγιο Γεώργιο Βαβυλά της Επιδάυρου Λιμηράς, δηλαδή γύρω από τη Μονεμβασία, διαπιστώνονται στα εικονογραφικά θέματα ιδιομορφίες (Ετομιασία του Θρόνου κ.λπ.), που θέλουν να τονίσουν το ορθόδοξο δόγμα για την εκπόρευση του αγίου Πνεύματος, βλ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ,

μήσεως της Θεοτόκου⁶⁴. Την ίδια εποχή, προβάλλονται και αξιοποιούνται περαιτέρω, τόσο από τους Αρσενιάτες όσο και από τους Παλαιολόγους με την Οδηγήτρια, τα σχετικά θρυλούμενα για τις βρεφοκρατούσες εικόνες, έργα του Λουκά, ευρεθείσες με τη λήξη της εικονομαχίας και των διώξεων των ορθοδόξων. Είναι, άραγε, η εποχή που στην Πελοπόννησο, στην ορεινή Αιγιαλεία και ειδικά στα Καλάβρυτα, κάπου δεκαπέντε χρόνια ανακτημένα, ενεργοποιείται από τους εκεί ασκητές και ερημίτες η εντόπια παράδοση περί οσίων και Κόρης-Ευφροσύνης, η οποία βρήκε στο Μέγα Σπήλαιο την εικόνα της Βρεφοκρατούσας, έργο του αποστόλου Λουκά; Θεωρώ ότι την απάντηση στην ερώτηση αυτή μας την προσφέρει μια «συνοδική διάγνωσης» του 1316, επί πατριάρχου Ιωάννη Γλυκύ, όταν εμφανίστηκε στην ιερά σύνοδο με τα απαραίτητα τεκμήρια *γράμματα, κρίσεις* για υπόθεσή της *ή από Λακεδαιμονίας μοναχή Ευφροσύνη ή Μαρινία*⁶⁵.

Η ΣΥΝΟΔΙΚΗ ΔΙΑΓΝΩΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΕΥΦΡΟΣΥΝΗΣ-ΜΑΡΙΝΙΑΣ

Τον Απρίλιο του 1316, όταν «κεφαλή» Πελοποννήσου ήταν ο ανηψιός του Ανδρονίκου Β', Ανδρόνικος Παλαιολόγος Ασάνης –στον οποίο ήδη αναφερθήκαμε με αφορμή την επιτύμβια εικόνα του εγγονού του στο Μέγα Σπήλαιο– και πρόεδρος Λακεδαιμονίας και μητροπολίτης Παλαιών Πατρών ο Μιχαήλ, για τον οποίο επίσης μιλήσαμε παραπάνω, εκδόθηκε πατριαρχική διάγνωσης που αποφαίνεται για τις προσόδους και τα κτήματα μιας περιζήτητης και διεκδικούμενης από πολλούς εικόνας της Παναγίας Οδηγητριάς. Τόσο η εικόνα όσο οι πρόσοδοι από τα αφιερωμένα σε αυτήν κτήματα ανήκαν *κοινῶς ἐκ γονικότητος* σε κάποιον Μαλωταρά⁶⁶, επίσκοπο Κερνιτζας και σε συγγενή του,

⁶⁴ *Ὁ διάσκομος*, 87-88. Βλ. επίσης, Χαρά ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο στὴν ἀψίδα τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα Βελανιδιῶν. Ὁ Εὐαγγελισμὸς - ὁ μελισμὸς - ὁ ἐπάνυμος ἅγιος, ΔΧΑΕ περ. Δ' 20 (1998), 165-176.

⁶⁴ DÖLGER, *Regesten*, IV, 26 αρ. 2196· βλ. και V. GRUMEL, *Le mois de Marie des Byzantins*, EO 31 (1932), 257-261· ΑΓΓΕΛΙΔΗ – ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Η μονή των Οδηγῶν*, 383 και σημ. 76-77.

⁶⁵ PRK, I. *Édition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1315-1331*, έκδ. H. HUNGER – O. KRESTEN (CFHB 19), Βιέννη 1981, 274-279 αρ. 35, όπου βιβλιογραφία και προηγούμενες εκδόσεις (= MM, I, 52-53 αρ. 30/1)· *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, επιμ. E. TRAPP, Βιέννη 1976· (στο εξής PLP), VII, 108 αρ. 16939.

⁶⁶ PRK, I, αρ. 35, 274.1-7: *Παρέστη τῇ ἡμῶν μετριότητι προκαθημένη συνοδικῶς ἡ ἀπὸ τῆς Λακεδαιμονίας μοναχῆ Ευφροσύνη ἢ Μαρινία και ἀνέφερεν, ὡς ἔχουσα κοινῶς μετὰ τοῦ χρηματίσαντος ἐπισκόπου Κερνιτζῆς τοῦ Μαλωταρά ἐκείνου ἐκ γονικότητος σεπτήν εἰκόνα τῆς ὑπεράγνου δεοποιῆς και θεομήτορος τῆς Ὀδηγητριάς συμμετέειχεν ἐπίσης αὐτῶ και τῶν προσόδων τῶν ἐκ ταύτης δῆ τῆς θείας εἰκόνας και τῶν ἀνατεθειμένων κτημάτων αὐτῆ*. Βλ. και PLP, VII, 59-60 αρ. 16543.

τη μοναχή Ευφροσύνη-Μαρινία. Όμως, ο Μαλωταράς επειδή διεκδικούσε περισσότερο από το ήμισυ των προσόδων, και παρά την προσφυγή της Ευφροσύνης-Μαρινίας στα δικαστήρια, όπου *ἔταξεν μὲν ἢ κρίσις τὴν αὐτὴν ἦνπερ καὶ πρότερον κοινωνίαν τε καὶ ἰσότητα*, συνέχισε να κατέχει και να νέμεται μάλλον το σύνολο των κτημάτων. Τότε ακόμη ήταν *ἐν τῇ ἐκείσῃ ἀγνωστῇ μητροπόλει* πρόεδρος ο Κρήτης, του οποίου μάλιστα γράμμα επαληθευτικό για την απόφαση (*τὰ τῆς κρίσεως*) παρουσίασε η μοναχή⁶⁷. Ο εν λόγω μητροπολίτης είναι, βεβαίως, ο μητροπολίτης Κρήτης και πρόεδρος Λακεδαιμονίας Νικηφόρος Μοσχόπουλος (περ. 1288-1315). Η διαμάχη των δύο συγγενών-κληρονόμων για τη διεκδίκηση της εικόνας και των προσόδων της πρέπει να είχε αρχίσει πολύ παλαιά και μάλλον διήρκεσε αρκετά χρόνια, τουλάχιστον μια δεκαπενταετία ή και παραπάνω, όπως δηλώνουν οι εκφράσεις *τοῦ Μαλωταρᾶ ἔκείνου και μετὰ χρόνους ἱκανοὺς πειραθέντος*. Τούτο σημαίνει ότι η μεν διαμάχη και η προσπάθεια του Μαλωταρά να διαταράξει τα κληρονομικά ισχύοντα πρέπει να άρχισε γύρω στο 1300, η δε αναφορά σε «γονικά», από όπου και η κληρονομιά αυτή, αλλά και στη λατρεία της εικόνας που διέθετε ήδη προσόδους και κτήματα, μας οδηγούν ακόμη πιο πίσω, τουλάχιστον στα τέλη του 13ου αιώνα. Επίσης, η αναφορά στον Μαλωταρά ως *χρηματίσαντος ἐπισκόπου Κερνίτζης τοῦ Μαλωταρᾶ ἔκείνου*, δηλώνει μια σχετικώς παλαιά επισκοπία, δύσκολο να προσδιορισθεί χρονικά, πάντως πριν από τον Απρίλιο του 1316· παράλληλα αποτελεί την πρώτη μνεία ορθοδόξου επισκόπου στην περιοχή μετά την ανάκτηση των Καλαβρυτών από τους Βυζαντινούς, στα 1277 περίπου⁶⁸. Ο βαθμός συγγενείας των αντιδίκων δεν δηλώνεται, ούτε γίνεται σαφές αν η διαμάχη ξεκίνησε όντως του Μαλωταρά στην Κερνίτζα ή στη Λακεδαιμονία, από όπου σίγουρα και οι δύο κατάγονται. Μαλωταράδες μνημο-

67. PRK, I, αρ. 35, 274-276.7-14: *ἔτα τοῦ αὐτοῦ Μαλωταρᾶ μετὰ χρόνους ἱκανοὺς πειραθέντος ἐπέκεινα τῆς ἡμισείας μερίδος λαμβάνειν ἐξ ἑκατέρων ἀντεκρίθη τούτῳ διαφόρως αὐτῆ, καὶ ἔταξε μὲν ἢ κρίσις τὴν αὐτὴν, ἦνπερ καὶ πρότερον, ἔχειν ἀμφοτέρους ἐπὶ τούτοις κοινωνίαν τε καὶ ἰσότητα. ἔκεινος δὲ ὅμως τὰ κτήματα προελόμενος κατεῖχεν ἰδίως αὐτὰ καὶ ἐνέμετο, προεδρευόντος τηνικαῦτα τοῦ χρηματίσαντος Κρήτης ἐν τῇ ἐκείσῃ ἀγνωστῇ μητροπόλει καὶ στέρξαντος ἅμα καὶ αὐτοῦ τὰ τῆς κρίσεως ἐν γράμματι ἑαυτοῦ ἐμφανισθέντι παρὰ τῆς μοναχῆς.*

68. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, II, 289· BON, *Morée*, 98 σμμ. 1, 135 σμμ. 5, 145-146, 468· G. FEDALTO, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis. Series episcoporum ecclesiarum christianarum orientaliū*, I, *Patriarchatus Constantinopolitanus*, Πάδοβα 1988, 505 αρ. 46.30.3· ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Νέα στοιχεῖα, 377, όπου δίδεται το όνομα *Ἰωάννης* χωρίς άλλη τεκμηρίωση. Μάλλον υποκρύπτεται ταύτιση με κάποιον Ἰωάννη, επίσκοπο Κερνίτζας, αναφερόμενο στον *Βίω* των οσίων σε χρονικά απροσδιόριστη επιγραφή, πάντως πριν από το 1509, βλ. *Βίος Συμεών και Θεοδώρου*, 24, 110-111 στ. 967-975.

νεύονται στη Λακεδαμονία την ίδια ακριβώς εποχή, σχετιζόμενοι με τη Μητρόπολη και τις νέες μονές του Μυστρά, όπως α) ο σακελλάριος της μητροπόλεως Μαλωταράς (περίπου 1262-1309/10), β) ο ιερέυς, έκδικος και πρωτοπάς Λακεδαμονίας και αργότερα επίσκοπος Μεθώνης, Δημήτριος Πανάρετος Μαλωταράς και γ) ο από το 1311 ιερέας και πρωτέκδικος μητροπόλεως Λακεδαμονίας Νικόλαος Μαλωταράς. Ο τελευταίος, γνωστός κωδικογράφος⁶⁹, φιλοπόνησε με δαπάνη και προτροπή του Παχωμίου, ιδρυτή της μονής της Παναγίας του Βροντοχίου, στα έτη 1317 και 1319, δύο τόμους με τα *Ασκητικά* του Εφραίμ του Σύρου.

Παρά, λοιπόν, το γεγονός ότι σε πρώτη φάση, πιθανότατα ανάμεσα στα 1300-1310, δικαιώνεται η μοναχή Ευφροσύνη-Μαρινία, ο Μαλωταράς δεν συμμορφώθηκε. Ο ίδιος ο Μοσχόπουλος προχώρησε, παρακινούμενος από τις υποβολές των κληρικών της μητρόπολής του, *κληρικῶν τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας*, στην αφαίρεση της εικόνας από την Ευφροσύνη-Μαρινία⁷⁰. Ποιοι θα μπορούσε να είναι αυτοί οι κληρικοί της μητρόπολης Λακεδαμονίας και προς τι αυτές οι υποβολές, πέρα από τη διεκδίκηση των προσόδων και των κτημάτων των αφιερωμένων στην, όπως τελικά αποδεικνύεται, πλούσια, προσοδοφόρο και πολλαπλώς ανεκτίμητη εικόνα; Ο Μαλωταράς, που σίγουρα θα πρέπει να εξώθησε τον Μοσχόπουλο προς αυτή την κατεύθυνση, δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ένας από αυτούς τους κληρικούς, αν συνέχιζε να παραμένει επίσκοπος Κερνίτζας. Πιθανότερο μοιάζει μεταξύ των κληρικών που υπέβαλαν στον Μοσχόπουλο την ιδέα για την αφαίρεση της εικόνας να είναι κάποιοι άλλοι από την ίδια οικογένεια, σχετιζόμενοι με τη μητρόπολη, όπως ο ιερέας και πρωτέκδικος της μητροπόλεως Λακεδαμονίας Νικόλαος Μαλωταράς, αλλά και ισχυρές προσωπικότητες του Μυστρά, όπως ο ηγούμενος του Βροντοχίου και, από το 1309, μέγας πρωτοσύγκελος της Πελοποννήσου, Παχώμιος⁷¹. Όλοι τους, ό-

69. Ν. Α. ΒΕΗΣ, Τὸ “Περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας” χρονικόν. Αἱ πηγαὶ καὶ ἡ ἱστορικὴ σηµαντικότης αὐτοῦ, *Βυζαντινὰ* 1 (1909), 87-89, ο οποίος θεωρεῖ πιθανὴν τὴν ταύτησιν τοῦ σακελλάριου Μαλωταρά, που αναφέρεται στο *Χρονικόν*, με τὸν ἐπίσκοπο Κερνίτζας ἢ με τὸν Δημήτριον Πανάρετο, βλ. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, Λακεδαµονίον βιβλιογράφοι καὶ κήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, *NE* 4 (1907), 164-166· ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat*, II, 316· *PLP* VII, 59-60 αρ. 16543-16546.

70. *PRK*, I, αρ. 35, 276.14-17: *ὅς δὴ μεταταῦτα ὑποβολαῖς τῶν κληρικῶν τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας ἀφείλετο ἐκ τῆς μοναχῆς ταύτης τὴν τοιαύτην σεπτὴν εἰκόνα καὶ μετ’ ὀλίγων ἐλθὼν εἰς μετάμειλον ἀντίστρεψεν ἐκείνην πάλιν αὐτῇ. Ὅτι το ὅς αναφέρεται στὸν Μοσχόπουλο καὶ ὄχι στὸν Μαλωταρά διασαφηνίζεται ἀπὸ τὴ συνέχεια τοῦ εγγράφου (276.27-30), ὅταν δηλώνεται ὅτι καὶ ὁ ἐπόμενος μητροπολίτης ἐπραξε τα ἴδια με τὸν Μοσχόπουλο.*

71. Για τὸν Παχώμιο, βλ. *PLP* IX, 181-182 αρ. 22220.

ντως, είναι ή θα μπορούσαν να θεωρηθούν κατά την περίοδο αυτή *κληρικοί της αυτής έκκλησίας*, δηλαδή της μητροπόλεως Λακεδαιμονίας, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει το έγγραφο. Η υπόθεση μοιάζει να έχει πολλές πιθανότητες ισχύος, αν ληφθούν υπόψη η έντονη δραστηριότητα του φιλόδοξου Παχωμίου στον Μυστρά, οι σχέσεις του με τον Μοσχόπουλο και η διαρκής προσπάθειά του για αυτοκρατορικές χορηγίες και εξεύρεση πόρων για την ανοικοδόμηση και τον καλλωπισμό ναών, όπως των Αγίων Θεοδώρων, ήδη στα 1290-1295, και ειδικά του Αφεντικού, που άρχισε να κτίζεται γύρω στο 1310⁷². Το Αφεντικό, που αναφέρεται ως μονή *ἐπ' ὀνόματι τετμημένη τῆς πανυπεράγνου ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς ἐπικεκλημένης τοῦ Βροντοχίου* αλλά και *τῆς Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας τῆς ἐπικεκλημένης τοῦ Βροντοχίου*, κατά πάσα πιθανότητα συμμετέχει, διά του Παχωμίου, στη διεκδίκηση από τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας της πλουσίας και περιζήτητης εικόνας της Οδηγητρίας της Ευφροσύνης-Μαρινίας των Μαλωταράδων. Όπως θα δούμε παρακάτω, όσοι, ελάχιστοι, σχολίασαν το έγγραφο, μάλιστα εκεί που αναφέρεται η κατά την επόμενη φάση της διαμάχης οικοδόμηση ναού για την εικόνα της Οδηγητρίας, δεν μπόρεσαν παρά να σκεφθούν τη μονή του Βροντοχίου.

Η τρίτη και τελευταία φάση της διαμάχης είναι η πλέον δύσκολη σε σχολιασμό αλλά και η πλέον ενδιαφέρουσα, καθώς πιθανότατα επιφυλάσσει εκπλήξεις για την ιστορία του Μυστρά και του Μεγάλου Σπηλαίου. Ο Μοσχόπουλος, αν και με τις υποβολές των κληρικών της μητρόπολης του αφαίρεσε την εικόνα από την Ευφροσύνη-Μαρινία, *μετ' ὀλίγον* μεταμελήθηκε, λείε το έγγραφο, και την επέστρεψε στη μοναχή. Και αυτή, *ἀνήγειρεν ἐπ' ὀνόματι ταύτης θεῖον ναόν* (τη βοήθησε μάλιστα ο κυρ Ανδρόνικος Παλαιολόγος Ασάνης, κεφαλή της Πελοποννήσου), και τον κατείχε, πληρώνοντας πρεσβυτέρους για να ιεροουργούν. Πρόσφατα, όμως, ο *εἰς πρόεδρον εὕρισκόμενος* της Λακεδαιμονίας, συνεχίζει το έγγραφο, μητροπολίτης Παλαιών Πατρών, υπέρτιμος και ἔξαρχος πάσης Αχαΐας, με υποβολές των ίδιων κληρικών αφαίρεσε και αυτός την εικόνα και την έχει στην κατοχή του (*κατέχει παρ' ἑαυτῶ*), προβάλλοντας το επιχείρημα ότι την είχε κατασχέσει και την κατείχε πριν από αυτόν, όπως ήδη ελέγχο, ο τότε μητροπολίτης Κρήτης και πρόεδρος Λακεδαιμονίας, δηλαδή ο Μοσχόπουλος⁷³. Εδώ σταματά η αναφορά του εγγράφου στο ιστορικό

72. Πα τη μονή των Αγίων Θεοδώρων υπήρχε χρυσόβουλλο πριν από τον Σεπτέμβριο 1313 - Αύγουστο 1314 (DOLGER, *Regesten*, IV, 61 αφ. 2347) και για το Αφεντικό πριν από το 1312 (ό.π., 58 αφ. 2340), το 1312/3 (ό.π., 58-59 αφ. 2341), το 1318 (ό.π., 120-121 αφ. 2633), το 1320 (ό.π., 82 αφ. 2438), πριν από το 1322 (ό.π., 94 αφ. 2483), το 1322 (ό.π., 94 αφ. 2485).

73. PRK, I, αφ. 35, 276.17-30: *μέντοι καὶ ἐπιλαβομένη ἡ τοιαύτη μοναχὴ τῆς αὐτῆς εἰκόνας ἀνήγειρεν ἐπ' ὀνόματι ταύτης θεῖον ναόν, οὐ μικρὰν σπουδὴν καὶ χεῖρα πρὸς τοῦτο συμβαλομένου*

της διαμάχης και έπονται η περιγραφή της προσφυγής της Ευφροσύνης-Μαρινίας κατά του νέου μητροπολίτη, με την παρουσία της στη σύνοδο, η διαδικασία της συνοδικής κρίσης και η τελική γνωμάτευση.

Ας ασχοληθούμε με τα νέα πρόσωπα που εμπλέκονται στη διαμάχη και τη χρονολόγηση των γεγονότων, ξεκινώντας από τον νέο μητροπολίτη, που μολονότι δεν κατονομάζεται, μπορεί εύκολα να ταυτιστεί. Τον Απρίλιο του 1316 πρόεδρος Λακεδαιμονίας ήταν, ήδη από το 1315, ο Μιχαήλ, μητροπολίτης Παλαιών Πατρών, που ενδέχεται να είναι ο ίδιος με τον ανώνυμο Παλαιών Πατρών του 1310, ο οποίος μαζί με τον Νικόλαο Μονεμβασίας εμφανίζονται, όπως είδαμε, ως Αρσενιάτες⁷⁴. Ο Μιχαήλ, ως τιτουλάριος μητροπολίτης Παλαιών Πατρών, μάλλον ευρίσκετο στην Κωνσταντινούπολη όπου συμμετείχε συνεχώς στη σύνοδο, από τον Ιούλιο του 1315 αλλά και ως την επίδοση, την τοποθέτησή του ως προέδρου της μητροπόλεως Λακεδαιμονίας, τον Σεπτέμβριο-Δεκέμβριο του ίδιου έτους⁷⁵. Είναι χαρακτηριστική η αιτιολόγηση της επιδόσεως: η μητρόπολη Παλαιών Πατρών με δυσκολία επιβιώνει και χρειάζεται βοήθεια. Γι' αυτό δίδουν στον Μιχαήλ τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας που σχολάζει και *ως ου μακράν άφισταμένην τής κατ' αυτόν τοιαύτης άγιωτάτης εκκλησίας, έν' ούτω και ραδίως έχοι τον έν άμφοτέραις χριστώνυμον του Κυρίου λαόν*⁷⁶. Κατά πάσα πιθανότητα, ο Μιχαήλ κατεβαίνει στον Μορέα και αμέσως

και του περιποθίτου άνεπιου του κρατίστου και άγιου μου αυτοκράτορος, κυρ Ανδρονίκου Παλαιολόγου του Άσάνη, εις κεφαλήν έν τη Πελοπονήσω τυγχάνοντος, και κατείχε τούτον, μισθουμένην πρεσβυτέρους και αποδιδούσα δι' εκείνων την όφειλομένην ίερατικήν ύπηρεσίαν αυτώ. άρτίως δε ό εις πρόεδρον τής ειρημένης εκκλησίας εύρισκόμενος ίερώτατος μητροπολίτης Παλαιών Πατρών, ύπέριτος και έξαρχος πάσης Άχαίας, άγαπητός κατά Κύριον άδελφός και συλλειτουργός τής ήμων μετριότητος, έξ ύποβολής και ούτος των αυτών κληρικών άφελόμενος την εικόνα τήνδε διά τό φθάσαι κατασχεθίηναι ταύτην, ως ειρηται, παρά του χρηματίσαντος Κρήτης, εις πρόεδρον εύρισκομένου τής τοιαύτης άγιωτάτης μητροπόλεως Λακεδαιμονίας, κατέχει παρ' έαυτώ.

74. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, II, 290· FEDALTO, *Hierarchia Ecclesiastica*, 507 αρ. 46.32.3, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Για την ταύτιση με τον μητροπολίτη Παλαιών Πατρών του 1310, βλ. DÖLGER, *Regesten*, IV, 55 αρ. 2324.

75. PRK, I, 126-155 αρ. 4-7, 158-180 αρ. 9-11, 186-194 αρ. 14-15, 224-230 αρ. 22. Συνεχώς είναι η παρουσία, στη σύνοδο, και του μητροπολίτη Μονεμβασίας Σωφρονίου, από τον Ιούλιο του 1315 ως το 1317-1318, βλ. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, 317.

76. Η κατ' επίδοσιν παραχώρηση στον Μιχαήλ της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, ως προέδρου αυτής, αμέσως μετά τον Νικηφόρο Μοσχόπουλο (των *Λακεδαιμονίων μητρόπολην, ... ως σχολάζουσαν*), μαρτυρεί τη φροντίδα για την υπό φραγκική κατοχή Άχαία και ιδιαίτερα την Πάτρα, όταν ο *ιερώτατος μητροπολίτης Παλαιών Πατρών και ύπέριτος, ογκ εύπόρος δε όμως των προς αύτάρχειαν έχων ειρηται. ένθέν του και άναγκαϊόν ... φροντίσαι τούτου και προμηθεύσασθαι*, βλ. PRK, I, αρ. 15, 192.12-27. Για την τεράστια διαφορά της εισφοράς της μητρόπολης Παλαιών Πατρών σε υπέρπυρα που δίδονται στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, το 1324, από τις διάφορες μητροπόλεις, βλ. ό.π., 506-507 αρ. 88.

μετά τον Σεπτέμβριο - Δεκέμβριο του 1315, προβαίνει στην αφαίρεση της εικόνας της Ευφροσύνης-Μαρινίας. Ο Μιχαήλ, ως πρόεδρος Λακεδαιμονίας, διαδεχόμενος τον Μοσχόπουλο, αλλά όντας ταυτόχρονα *μητροπολίτης Παλαιών Πατρών, υπέρτιμος και έξαρχος πάσης Αχαΐας*, όπου ανήκε και η επισκοπή Κερνίτζας, ουσιαστικά θεώρησε ότι δικαιούται, εξωθούμενος πάλι από τις υποβολές των ίδιων κληρικών, να διεκδικήσει και να αφαιρέσει την εικόνα. Σε αυτό έχει ως προηγούμενο, όπως αναφέρει το έγγραφο, το παράδειγμα του προκατόχου του στον Μυστρά αλλά, θα προσθέταμε, και του αντιδίκου της Ευφροσύνης-Μαρινίας, επισκόπου Κερνίτζας Μαλωταρά, σίγουρα από παλαιά, κυριότερου υποβολέα. Πιθανότατα ο Μιχαήλ εκτίμησε ότι ως πρόεδρος Λακεδαιμονίας αλλά, κυρίως, ως μητροπολίτης Παλαιών Πατρών και έξαρχος πάσης Αχαΐας, θα μπορούσε ευχερέστερα από τον Μοσχόπουλο να διαχειριστεί την κατάσχεσή της, αν μάλιστα ο ναός, που είχε κτίσει στο μεταξύ για το ιερό αυτό κειμήλιο η Ευφροσύνη-Μαρινία, ανήκε στη δικαιοδοσία του. Το έγγραφο δεν παρέχει πληροφόρηση για το μέρος που κτίστηκε ο ναός. Απλώς αναφέρει ότι ευθύς μετά την πρώτη φάση της διαμάχης, ο Μοσχόπουλος μεταμελημένος, αλλά το πιθανότερο αναγκασμένος, επέστρεψε στην Ευφροσύνη-Μαρινία την εικόνα και ο Ανδρόνικος Ασάν τη βοήθησε να ανεγείρει *ἐπ' ὀνόματι ταύτης θεῖον ναόν*.

Η πρώτη μνεία της παρουσίας του Ασάνη στην Πελοπόννησο, αντίθετα με την παλαιότερη άποψη που την τοποθετούσε –με βάση το έγγραφο που μελετούμε– στα 1316, υπάρχει στο *Libro de los fechos*, ήδη στα 1305-1308 και συνδέεται με την αντεπίθεση των Βυζαντινών στην ορεινή Αρκαδία και την ανάκτηση του Τριπτόταμου, περιοχής προς τα Καλάβρυτα. Οι επιτυχίες του Ασάνη στην περιοχή αυτή ερμηνεύονται ως αποτέλεσμα της ανάκτησης των Καλαβρύτων, από το 1277, και του ελέγχου της ευρύτερης ορεινής περιοχής⁷⁷. Η δραστηριοποίηση του Ανδρόνικου στην περιοχή του Χελμού και των Σκορτών θεωρούμε ότι συμπίπτει με τη μεταβατική δεύτερη φάση της διεκδίκησης της εικόνας, όταν ο Μαλωταράς, επίσκοπος Κερνίτζας, συνεχίζει να κατέχει και να νέμεται τα κτήματά της και αμέσως μετά ο Μοσχόπουλος την αφαιρεί από

77. Μετά την αναθεώρηση της παλαιότερης χρονολόγησης του πρώτου επιτρόπου Πελοποννήσου, Καντακουζηνού, από τον Nicol, κατέστη αξιόπιστη η σχετική μαρτυρία για τον Ασάνη του *Libro de los fechos* που, ενώ την αναφέρει ο Bon, τη θεωρεί εσφαλμένη, βλ. *Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea, compilado por comandamiento de don Fray Johan Ferrandez de Heredia. Chronique de Morée aux XIIIe et XIVe siècles*, έκδ. A. MOREL-FATIO, Γενεύη 1885, 116 § 528· NICOL, *The Byzantine Family*, 11-14, 27-30· BON, *Morée*, 186-187, 401-402· ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, I, 329 προσθήκες. Επίσης, *PLP* I, 138 αρ. 1489.

την Ευφροσύνη-Μαρινία. Η παρέμβαση του Ασάνη, αν και κατά τα φαινόμενα συμβιβαστική, πρέπει να υπήρξε καταλυτική για το μέλλον. Η αρχικά χωρίς δικό της ναό (είτε στη Λακεδαίμονία είτε στην Κερνίτζα ή κάπου αλλού) αλλά πλούσια και σημαντικότερη εικόνα της Οδηγητριάς, που ως νομικό πρόσωπο δέχεται και κατέχει δωρεές και ακίνητα (real estate)⁷⁸, παύει να αποτελεί απλώς αντικείμενο ιδιωτικής διαμάχης, αποκτά στέγη, *θείον ναόν*. Και ο ναός αυτός με τους ιερείς του και τη λατρεία στην εικόνα της Οδηγητριάς βοηθείται, προστατεύεται από την κοσμική εξουσία και υπόκειται σε εκκλησιαστικές διατάξεις. Δεν είναι τυχαίο, ότι στη συνέχεια της διαμάχης, όταν και πάλι αφαιρείται η εικόνα, δεν υπάρχει διεκδίκηση για τον ναό της. Ενδέχεται με την ίδρυση του ναού η Μαρινία –όπως τρεις στις τέσσερις φορές την αποκαλεί το έγγραφο, αναφερόμενο σε δικαστικές κοσμικές αποφάσεις– να γίνεται μοναχή και να παίρνει το όνομα Ευφροσύνη.

Όσοι σχολίασαν το έγγραφο και αναγκαστικά αναφέρθηκαν στον ναό της Οδηγητριάς της Ευφροσύνης-Μαρινίας, σημειώνουν την παντελή απουσία τεκμηρίων και πληροφοριών γι' αυτόν, αλλά και τη χρονολογική σύμπτωση του με την ίδρυση του ναού της Θεοτόκου-Οδηγητριάς του Βροντοχίου, με τον οποίο βεβαίως αποκλείουν την όποια σχέση⁷⁹. Αλλά, πού τελικά θα μπορούσε να είχε ιδρυθεί ο ναός για μια τόσο σημαντική εικόνα και περιουσία, ώστε να ενδιαφέρεται γι' αυτήν και τον ναό της ο επίτροπος Πελοποννήσου, να διεκδικείται από κληρικούς, επισκόπους και μητροπολίτες στην Κερνίτζα και στον Μυστρά; Τι, άραγε, υποκρύπτει αυτή η διεκδίκηση και ποια ήταν η ισχύς της μοναχής Ευφροσύνης-Μαρινίας, ή μάλλον, η ισχύς της εικόνας της Οδηγητριάς, ώστε να καταλήξει η υπόθεση στην Κωνσταντινούπολη, στη σύνοδο όπου παρουσιάζονται γράμματα κρίσεων με πέντε μάρτυρες σεβαστούς και *ικανούς ἐκ τῶν ἐκεῖσε*, να μετακαλείται και να ερωτάται για ασφαλέστερη εξέταση ο Μοσχόπουλος και να δικαιώνεται τελικά η μοναχή⁸⁰; Η διαμάχη, πέρα από τη διεκδίκηση των προσόδων της εικόνας από τον κατά το ήμισυ κληρονομικά δικαιούχο επίσκοπο Κερνίτζας –και κατ' επέκταση από την επισκοπή του– ή από τους μητροπολίτες των περιορισμένων και ισχνών οικονομικά μητροπόλε-

78. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *The Holy Icon*, 40.

79. J. DARROUZÈS, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople*, I. *Les actes des patriarches*, V. *Les registes de 1310 à 1376*, Παρίσι 1977, 45-46 αφ. 2064· ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *The Holy Icon*, 40.

80. *PRK*, I, 276 αρ. 35. Αναφέρονται οι σεβαστοί Μανουήλ Στεφανίτης, Καλοδίκης, Θεόδωρος Λακασάς, Θεόδωρος Μαυρόπαπας και Θεόδωρος Σγουρομάλλης, βλ. αντίστοιχα, *PLP* XI, 90 αρ. 26756, V, 51 αρ. 10538, VI, 131 αρ. 14380, VII, 166 αρ. 17473, X, 196 αρ. 24994.

ων Λακεδαιμονίας και Παλαιών Πατρών, σε ποιο βαθμό είχε υποδαυλισθεί, όταν μάλιστα συμπίπτει χρονικά, από την αρσενιατική κρίση και σχετίζεται με τις τριβές και συγκρούσεις των ιεραρχών της Μονεμβασίας και της Λακεδαιμονίας;

Η περί τη συγκεκριμένη εικόνα της Οδηγητρίας λατρεία έχει όλα τα χαρακτηριστικά, τουλάχιστον στο αρχικό στάδιο, λαϊκής ανεπίσημης λατρείας της Θεοτόκου σε σύγκρουση με την επίσημη εκκλησία⁸¹. Η εκκλησιαστική τοπική εξουσία του αντιαρσενιάτη Μοσχόπουλου και των Λακεδαιμονίων Μαλωταράδων, είτε στη νεοσύστατη επισκοπή Κερνίτζας είτε στη Λακεδαιμονία, προσπαθεί να ελέγξει τη λατρεία αυτή κατάσχοντας την εικόνα και ιδιοποιούμενη τα οφέλη. Είναι ακριβώς η εποχή που αρχίζει να κτίζεται η μονή της Θεοτόκου του Βροντοχίου στον Μυστρά και, καθώς η αντίπαλη μητρόπολη Μονεμβασίας διαθέτει ήδη ή διεκδικεί κατ' όνομα τη δική της Οδηγήτρια⁸², η μητρόπολη Λακεδαιμονίας αλλά και η των Παλαιών Πατρών, προσβλέπουν επίσης σε αντίστοιχη δική τους. Έτσι, η συμμόρφωση με την επίσημη παλαιολόγεια, αυτοκρατορική ιδεολογία και πολιτική στην Πελοπόννησο θα μπορούσε να συνεπάγεται ενίσχυση των δικών τους περιουσιών⁸³.

ΑΣ σημειωθεί, ότι ο μητροπολίτης Παλαιών Πατρών και στα επόμενα χρόνια θα συνεχίσει να συγκρούεται με τον επίσκοπο Κερνίτζας και, ως τιτου-

81. Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *The Holy Icon*, 40, πιστεύει ότι η εικόνα αυτή της Οδηγητρίας ήταν προφανώς πιστό και εγκυκλιμένο αντίγραφο της γνωστής Οδηγητρίας στην Κωνσταντινούπολη και ότι οι ιδιοκτήτες της πρέπει να είχαν έλθει σε συμφωνία με τους κατόχους του πρωτοτύπου. Αυτή η ιδέα του γνήσιου αντιγράφου δεν μοιάζει πιθανή. Για τη λατρεία των Αρσενιατών, βλ. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Τò κίνημα*, 201-234 και τη βιβλιογραφία για τη λατρεία της Θεοτόκου Οδηγητρίας, παραπάνω, σημ. 33.

82. Παρά τη σχετικά νεότερη μυθολογία περί κτήτορος Ανδρονίκου Β', ο οποίος εμφανίζεται να προσφέρει εικόνα της Οδηγητρίας στη Μονεμβασία, δεν είναι διευκρινισμένο επαρκώς πότε ο ναός, γνωστός ως Αγία Σοφία (κτίσμα του 1150 και ονομασία του 19ου αι.) άρχισε να καλείται Οδηγήτρια, αν και ο 13ος αι. μοιάζει πιθανότερος. Βλ. πάντως, ΗΑΙΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ, *The Church of Haghia Sophia at Monemvasia: Its Date and Dedication*, ΔΧΑΕ περ. Δ' 9 (1977-79), 217-221· ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, *Η έλλαδική ναοδομία*, 241-246· ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία*, 93-94, 100.

83. Βλ. για παράδειγμα, το χρυσόβουλλο του 1322 για το Αφεντικό: *ὅτε εὐδοκῆση ὁ θεὸς διὰ τῆς προστασίας τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου γενέσθαι τῆς βασιλείας μου τὴν ἄπασαν χώραν τῶν Σκορτῶν, καθέξει ἡ τοιαύτη σεβασμία μονὴ καὶ τὴν εἰς τὸ δηλωθὲν μετόχιον τῆς Βόγαλις, ἀλλὰ δὴ καὶ τὴν εἰς τὰ εἰρημένα δύο χωρὶά λατινωτῆν μερίδα*, βλ. G. MILLET, *Les inscriptions byzantines de Mistra*, BCH 23 (1899), 118· Κ. Γ. ΖΗΣΙΟΥ, 'Επιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος, Α'. Λακεδαιμόνος, *Βυζαντίς* 1 (1909), 555 (= 'Επιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος, Α'. Πελοπόννησος, Αθήνα 1909, 93)· DÖLGER, *Regesten*, IV, 94 αρ. 2485· ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, I, 82· BON, *Morée*, 221.

λάριος, θα εδρεύει στην Κερνίτζα ή στο Μέγα Σπήλαιο. Είναι αποκαλυπτικά για την ιστορία των σχέσεων της μητροπόλεως Παλαιών Πατρών και του Μεγάλου Σπηλαίου, όσα επιχειρεί και ομολογεί, όπως ήδη αναφέραμε, το 1354 ο μητροπολίτης Παλαιών Πατρών Μακάριος, ότι παρά τα όσα πίστευε, *οὐδόλως μετέχει ἐπὶ τούτῳ*⁸⁴. Είναι, επίσης, χαρακτηριστικό ότι υπεύθυνες για τη συνοδική διάγνωση είναι, μεταξύ άλλων, οι μητροπόλεις Ηρακλείας και Μονεμβασίας, γνωστές για τη σύμπλευσή τους κατά την αρσενιατική κρίση και σε συνηχή σύγκρουση και διαφωνία με τους ιεράρχες της Λακεδαιμονίας. Έτσι, σύμφωνα με τη «διάγνωση» τους, η εικόνα της Οδηγητρίας πρέπει να επανέλθει *τῷ εἰς ὄνομα ταύτης ἀνεγερθέντι θείῳ ναῶ*, τα δε δύο μέρη, η μοναχή και ο Μάλωταράς, να έχουν όπως και πριν *ἡμισείας τῶν προσόδων και τῶν κτημάτων* και κανείς να μην τα παρενοχλεί, είτε εντόπιος αρχιερέας είτε όποιος άλλος. Στο τέλος του εγγράφου γίνεται ειδική αναφορά στον μητροπολίτη Παλαιών Πατρών και πρόεδρο Λακεδαιμονίας που οφείλει να τηρήσει όλα τα παραπάνω, να συμμορφωθεί με τα *καλῶς δοκοῦντα* στη σύνοδο, να *ἀνασώσει τὴν εἰκόνα ταύτην πρὸς τὸν εἰρημένον θεῖον ναὸν* και να μην την έχει πλέον στην κατοχή του: *καὶ οὐκ ἐπιπλέον καθέξει ταύτην παρ' ἑαυτῷ*⁸⁵. Ο Darrouzès πιστεύει ότι η συνοδική διάγνωση που δόθηκε στην Ευφροσύνη-Μαρινία, απεστάλη και στον μητροπολίτη Παλαιών Πατρών και πρόεδρο Λακεδαιμονίας και είχε ως συνέπεια να μην επανεμφανισθεῖ ο εν λόγω μητροπολίτης στη σύνοδο ως το τέλος της θητείας του, το 1324⁸⁶. Τούτο σημαίνει ότι μετά το 1316 η ιστορία της διεκδίκησης της εικόνας της Οδηγητρίας μοιάζει να έχει κλείσει, καθώς το κειμήλιο επανέρχεται στον ναό του και αρχίζει νέα φάση με την εικόνα και τη λατρεία της σταθεροποιημένα σε συγκεκριμένο ναό και περιοχή.

Η ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΙΚΟΝΑ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΚΑΙ ΤΟΝ ΒΙΟ

Πού, τελικά, θα μπορούσε να βρίσκεται ο θεῖος ναός που στέγασε την εικόνα της Οδηγητρίας; Ο Βον, χωρίς δεύτερη σκέψη, σαν να μην απαιτείται η παραμικρή αποδεικτική επιχειρηματολογία, τον τοποθετεί στην περιοχή της Κερνίτζας. Τρεις φορές, μάλιστα, κάνει λόγο για *λακεδαιμονία μοναχή* που, με τη βοήθεια του Ανδρονίκου Ασάνη, ίδρυσε μονή στην περιοχή της επισκοπής Κερνίτζας⁸⁷, κοντά στα Καλάβρυτα και στο Μέγα Σπήλαιο. Το ίδιο πιστεύουν

84. MM, I, 330 αρ. 145 και παραπάνω, σημ. 22.

85. PRK, I, αρ. 35, 278.47-62. Το δις αναφερόμενο στο έγγραφο *παρ' ἑαυτῷ* (276.30, 278.60) μεταφράζεται (took the icon away) and kept it in his house, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, The Holy Icon, 40.

86. DARROUZÈS, *Les regestes*, V, 46 αρ. 2064.

87. BON, *Morée*, 221, 224, 469.

και οι Λαμπροπούλου και Μουτζάλη, σημειώνοντας ότι στο έγγραφο γίνεται μνεία σε ναό που είχε ιδρύσει στην Κερνίτζα η μοναχή Ευφροσύνη-Μαρινία από τη Λακεδαίμονια⁸⁸. Πιστεύω, με την σειρά μου, ότι όντως στην περιοχή της επισκοπής Κερνίτζας θα πρέπει να αναζητηθεί η τελική στέγαση της εικόνας της Οδηγητριάς των κληρονόμων Μαλωταράδων.

Όσα αναλυτικά παρουσιάσαμε παραπάνω για το πολιτικοϊδεολογικό κλίμα των Παλαιολόγων, στο δεύτερο μισό του 13ου και στις αρχές του 14ου αι., και πώς αυτό αντανακλάται στην πολιτική και θρησκευτική ζωή των επαρχιών της Πελοποννήσου, θεωρώ ότι μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε καλύτερα α) τη σπουδαιότητα της λατρείας μιας σημαντικής εικόνας της Οδηγητριάς στον ανακτώμενο Μορέα, β) τις τριβές, διαμάχες και διεκδικήσεις που αυτή δημιουργεί σε εποχή θρησκευτικών κινημάτων και παθών, γ) τις αφηγηματικές κατασκευές και τα αγιολογικά θρυλούμενα περί αυτήν σε κλίμα εικονομαχικών συνειρμών, ανάδειξης νέων αγίων και κέντρων λατρείας και, τέλος δ) μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε τον τοπογραφικό προσδιορισμό των διαδραματισθέντων και την ίδρυση ναού στην περιοχή των Καλαβρύτων και της Κερνίτζας, με βάση και την ανάγνωση που επιχειρήσαμε, της συνοδικής διάγνωσης. Όντως, όλα τα σχετικά με την περιοχή ιστορικά γεγονότα των ετών 1280-1316 μας οδηγούν, με αυξημένες πιθανότητες, στην κατάσταση ενός ιστορικού και τοπογραφικού χάσματος, στον οποίο εγγράφεται με ασφάλεια η ιστορία της εικόνας της Οδηγητριάς της Ευφροσύνης-Μαρινίας.

Στην περιοχή της ορεινής Αιγιαλείας, όπου βρίσκονται τα Καλάβρυτα και η Κερνίτζα, ήδη από αιώνες πριν και μετά τη σλαβική διείσδυση και εγκατάσταση, μαρτυρούνται επισκοπή, ναοί και ίχνη λατρείας, στα δε σπηλαιώδη όρη της μεσοβυζαντινής σκίτης και πιθανοί πυρήνες αναχωρητών⁸⁹, γεγονός που υποβάλλει την προσπάθεια εκχριστιανισμού της σλαβικής ενδοχώρας κατά τον 9ο αι. και εξής. Στους χώρους αυτούς, με εδραιωμένη την ασκητική και μοναστική παράδοση, ενδέχεται να κατέφυγαν αναχωρητές μοναχοί κατά τις διώξεις του Μιχαήλ Η' κατά των Αρσενιατών, όταν η περιοχή ανήκε ακόμη στο φραγκικό πριγκιπάτο, το οποίο μαρτυρημένα αποτελούσε χώρο υποδοχής καταδιωκόμενων λατίνων και ορθοδόξων μοναχών. Οι μοναχοί αυτοί χαρακτηρίζονται για την προσήλωσή τους σε λαϊκούς τύπους λατρείας, με προε-

88. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Νέα στοιχεία, 377.

89. Ό.π., 373-384· Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, Τοπογραφικά περιοχής Καλαβρύτων. Συμβολή πρώτη, *Επετηρίς των Καλαβρύτων* 12-13 (1980-1981), 337-372 (= *Άρκαδία. Συλλογή Μελετών*, Αθήνα 2002, 39-76 αρ. 2)· ο Ιδιος, Τὸ ὄχυρό στὴν Κέρτεζη Καλαβρύτων, *Άρχαία Άρχαία καὶ Ἠλεία. Ανακωνάσεις κατὰ τὸ πρῶτο διεθνές συμπόσιο, Αθήνα, 19-21 Μαΐου 1989*, επιμ. Α. Δ. ΡΙΖΑΚΗΣ (*Μελετήματα* 13), Αθήνα 1991, 265-268 (= *Άρκαδία*, 293-298 αρ. 20).

ξάρχουσα τιμή στη Θεοτόκο, και οι διώξεις τους από την επίσημη εκκλησία ανακαλούν στη μνήμη –σε σημείο ταυτισμού– την περίοδο της εικονομαχίας με την καταδίωξη των εικόνων και την απόκρυψή τους. Μετά το 1280 ανακτάται μέρος της ευρύτερης περιοχής των Καλαβρύτων και της Κερνίτζας και, σε χρόνο που δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, επαναδημιουργείται η ορθόδοξη επισκοπή Κερνίτζας, η οποία, τουλάχιστον δεκαπέντε ή είκοσι χρόνια πριν από το 1316, σύμφωνα με την ανάγνωση της συνοδικής διάγνωσης, είχε επίσκοπο τον Μαλωταρά, στα χρόνια που ο μητροπολίτης Κρήτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος ήταν πρόεδρος Λακεδαμονίας.

Ο Μαλωταράς, ως επίσκοπος Κερνίτζας, είχε με τη συγγενή του Ευφροσύνη-Μαρινία από κοινού στην κτήση τους, από κληρονομιά, σεπτή εικόνα της Οδηγητρίας με κτήματα και προσόδους. Η Ευφροσύνη-Μαρινία, που μάλλον τον είχε ακολουθήσει στην Κερνίτζα⁹⁰, πρακτική συνηθισμένη σε συγγενείς ιεραρχών και μοναχών, διαφώνησε ακολούθως μαζί του για διαφόρους λόγους (οικονομικούς και εκκλησιαστικούς) και αντέδρασε δυναμικά, όταν ο επίσκοπος μετά από χρόνιες προσπάθειες και παρά μια πρώτη δικαστική απόφαση, ιδιοποιήθηκε, συνεργώντας μάλιστα του Μοσχόπουλου, τα κοινά περιουσιακά στοιχεία. Στη συνέχεια, της αφαιρέθηκε η εικόνα για πρώτη φορά. Μια άλλη υπόθεση θα μπορούσε, επίσης, να προταθεί: η Ευφροσύνη-Μαρινία είχε παραμείνει στη Λακεδαμονία, συντηρώντας την ιδιωτική λατρεία στην κατοικία της ή στο αναχωρητήριό της, πάντως όχι σε μοναστήρι, όπου συνέχισε με δυσκολίες, λόγω των επεμβάσεων του επισκόπου Κερνίτζας και του μητροπολίτη Λακεδαμονίας, την εμπορευματοποίηση –θα λέγαμε με οικονομικούς όρους– της εικόνας, πρακτική επίσης συνήθης και διαπιστωμένη⁹¹, μέχρι που της αφαιρέθηκε.

Όλα τούτα συμβαίνουν ως το 1305-1308, κατά τους χρόνους που εμφανίζεται ως επίσκοπος Πελοποννήσου ο Ανδρόνικος Ασάνης και δραστηριοποιείται στην περιοχή των Σκορτών και των Καλαβρύτων. Με τη συμβολή του γίνεται προσπάθεια να διευθετηθεί η διαμάχη και να επέλθει συμβιβαστική λύση

90. Αξίζει να αναφερθεί το αντίστοιχο παράλληλο του οσίου Λεοντίου στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα. Όπως οι Μαλωταράδες, επίσκοπος και μοναχή Ευφροσύνη, γόνοι σημαντικής οικογένειας από τη Λακεδαίμονα, διορίζονται ή επιλέγονται να μονάσουν σε ανακτημένη περιοχή της ορεινής Αιγαιαίας, το ίδιο και ο Λεόντιος, γιος του διοικητή Πελοποννήσου από τη Μονεμβασία, επιλέγει να μονάσει στην ίδια περιοχή, στο όρος Κλωκό κοντά στο Αίγιο. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει την έλξη μιας περιοχής, φημισμένης για τα ασκητικά κέντρα της, που αν και δυσπρόσιτη, βρίσκεται ακριβώς δίπλα σε σημαντικούς θαλάσσιους και οδικούς παράλιους άξονες επικοινωνίας, την Πάτρα, την Κόρινθο και τη Θήβα.

91. Βλ. τα παραδείγματα και τη σχετική τυπολογία των περιπτώσεων αυτών, ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *The Holy Icon*, 35-43.

και με τη βοήθειά του ανεγείρεται ναός για να στεγάσει την εικόνα, όπου μάλλον σε κελλί του παραμένει η μοναχή Ευφροσύνη-Μαρινία. Ο ναός, όποια από τις δύο υποθέσεις και αν ισχύει για την προηγούμενη εγκατοίκηση της Ευφροσύνης-Μαρινίας (Λακεδαιμονία ή Κερνίτζα), δεν μπορεί παρά να ανεγείρεται σε περιοχή της Κερνίτζας. Πά να συμβιβαστούν και να συμφωνήσουν τα δύο μέρη, που ουσιαστικά αντιπροσωπεύουν συγκρουόμενα επισκοπικά (Μαλωταράς) και μοναστικά (Ευφροσύνη-Μαρινία) συμφέροντα για τα κτήματα και τις προσόδους της εικόνας, ο μὲν ναός δίδεται στην εποπτεία της μοναχής που μισθώνει ιερείς, όμως ιδρύεται μάλλον εντός της δικαιοδοσίας του επισκόπου Κερνίτζας, περιοχή όπου ο Ασάνης είχε προσφάτως αρχίσει τη νικηφόρα αντιπίθεσή του κατά του πριγκιπάτου της Αχαΐας. Έτσι έχουν τα πράγματα από το 1305-1308 και ως το 1315, οπότε ο μητροπολίτης Παλαιών Πατρών Μιχαήλ, στον οποίο ανήκει η επισκοπή Κερνίτζας, αλλά ταυτόχρονα και ως πρόεδρος Λακεδαιμονίας (στην περίπτωση που ο ναός ευρίσκεται κάπου στη Λακεδαιμονία), θεωρεί ότι δικαιούται, υποκινούμενος από κληρικούς της μητρόπολής του, να αφαιρέσει την εικόνα από τον ναό, για τον οποίο ποσώς ενδιαφέρεται.

Τέτοια επιμονή στην αφαίρεση της εικόνας της Οδηγητριάς, τέτοια χρόνια διεκδίκηση για την κατοχή και τη διαχείρισή της, θεωρώ ότι απαιτούν πιο σύνθετη εξήγηση, εκτός από αυτή για την ιδιοποίηση των προσόδων και των κτημάτων. Πιστεύω, λοιπόν, ότι η διεκδίκηση της εικόνας πρέπει να υπαγορεύεται από τη σπουδαιότητά της και τα θρυλούμενα γι' αυτήν στην Πελοπόννησο, ώστε να εξωθούνται οι μητροπολίτες Λακεδαιμονίας και Παλαιών Πατρών στην κατάσχεσή της, παρά και ενάντια στις κατά καιρούς δικαστικές αποφάσεις. Θεωρώ, ότι η σπουδαιότητα της εικόνας της Ευφροσύνης-Μαρινίας, ως Οδηγητριάς, σχετίζεται με την παράδοση –μαρτυρούμενη από τον 4ο αι.– που θέλει την Αχαΐα, εκτός από χώρο δράσης και μαρτυρίου του αποστόλου Ανδρέα, και ως περιοχή όπου ο Λουκάς έγραψε μέρος του ευαγγελίου του⁹² στο Μέγα Σπήλαιο. Σύμφωνα, μάλιστα, με τον *Βίο* των οσίων Συμεών και Θεοδώρου, στο Μέγα Σπήλαιο είχε βρεθεί η εικόνα της Βρεφοκρατούσης Παναγίας, ένα ακόμη έργο του Λουκά. Χαρακτηριστικά, ο *Βίος* αναφέρει, ότι στο Μέγα Σπήλαιο *ενύρεθη και ή παλαιά αγία τράπεζα την οποίαν είχε σχεδιάσει εις την πέτραν του βουνού ό ιερώτατος άπόστολος Λουκάς, ό όποιος ιστόρησε και την θεϊάν εικόνα με τά ίδια του τά χέρια και έγραψε και τό ιερόν Εύαγγέλιον, ως καθώς μαρτυροῦν και άλλοι, όπου έγραψαν τόν βίον τών άγιων πατέρων τούτων*⁹³.

92. BURGESS, *The Passio S. Artemii* (βλ. σημ. 40), 5-36.

93. *Βίος Συμεών και Θεοδώρου*, 96 στ. 597-605. Για τον έλεγχο αυτού ειδικά του αποσπάσματος από τον Θ. Φαρμακίδη, στην κριτική του για την έκδοση Οικονόμου, βλ. ΛΛΙΠΑΣ, Προσφυγήτρια, 116-117.

Σύμφωνα, πάντα, με τον *Βίο* των οσίων, η εικόνα είχε βρεθεί μέσα στο Μέγα Σπήλαιο, κοντά στην Κερνίτζα, από την Κόρη, την επίσης μοναχή Ευφροσύνη, παραδόθηκε ακολούθως από την ίδια στους αγίους πατέρες και πολύ αργότερα τοποθετήθηκε σε ναό που ανηγέρθη *διὰ μέσον τῆς εὐσεβείας και γενναιότητος τοῦ νῦν βασιλεύοντος Ἀνδρονίκου*. Αν οι μεγάλες ομοιότητες με την ιστορία της εικόνας της Ευφροσύνης-Μαρινίας θεωρηθούν τυχαίες, τότε είναι σκανδαλωδώς διαβλητές και ύποπτες και χρήζουν ελέγχου. Τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο, ως κτήτορα του ναού του Μεγάλου Σπηλαίου, αναφέρει, όπως ήδη σημειώσαμε, και ο σύγχρονός του υμνογράφος Παύλος Κορίνθιος, που στον Κανόνα του για τους οσίους και την Ευφροσύνη παρακαλεί τη Θεοτόκο: *δίδου τὰς νίκας, βαρβάρων κατὰ πάντων, και πλησον θυμηδίας το κράτος του Παλαιολόγου ἀνακτος*⁹⁴. Να υπαινίσσεται, μέσα από την κοινότητα αυτή παράκληση, τη συμβολή του ανιψιού τού αυτοκράτορα, τού Ανδρονίκου Ασάνη, τόσο στην ανέγερση του ναού όσο και στις νίκες στην περιοχή των Σκορτών και των Καλαβρύτων αλλά και αργότερα σε όλη την Πελοπόννησο, όταν, σύμφωνα με τη συνοδική διάγνωση, *οὐ μικρὰν σπουδὴν και χεῖρα συμβαλλομένον και τοῦ περιποθήτου ἀνεψιοῦ τοῦ κρατίστου και ἀγίου μου αὐτοκράτορος, κῦρ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Ἀσάνη, εἰς κεφαλὴν ἐν τῇ Πελοποννήσῳ τυγχάνοντος*⁹⁵; Στη Θεοτόκο, εξάλλου, προσγράφονται όλες οι νίκες του Ανδρονίκου Β' διά του ανιψιού του Ασάνη, καθόλη τη θητεία του τελευταίου στην Πελοπόννησο.

Το πολύτιμο κεκτημένο από την παραπάνω προσέγγιση, και στο βαθμό που η ανάγνωσή μας ισχύει, είναι ότι, μετά το χρυσόβουλλο του Απριλίου του 1348, διαθέτομε για το Μέγα Σπήλαιο με τον εκεί ναό της εικόνας, έργο του Λουκά, μια ακόμη συγκεκριμένη χρονολογία, τον Απρίλιο του 1316 της συνοδικής διάγνωσης, με όλους τους επαγόμενους υπολογισμούς προς τα πίσω, τουλάχιστον ως το 1300-1310. Γεννάται, βεβαίως, το ερώτημα, μήπως η Λακεδαιμονία Ευφροσύνη-Μαρινία ουσιαστικά εμμείτο τον βίο και την πολιτεία της οσίας Ευφροσύνης, όπως αυτά θρυλούνται και περιγράφονται στον *Βίο* των οσίων Συμεών και Θεοδώρου. Η Ευφροσύνη-Μαρινία κατείχε, όπως και η Κόρη, εικόνα της Οδηγητρίας και ενδέχεται, έχοντας μοναστικό πρότυπο στον ίδιο χώρο, στην επισκοπή Κερνίτζας, την οσία Ευφροσύνη, να έλαβε ως μοναχή, τιμώντας την οσία, το όνομα Ευφροσύνη και να έκτισε ναό. Τούτο ση-

94. ΒΕΡΝΑΡΔΗΣ, *Σύναξις*, 57: *τὴν ἐν τῷ σπηλαίῳ σου μονὴν τοῖς κάλλεσιν, εἰς ὕψος ἐπηύξησε Παλαιολόγος ἀναξ σοφῶς, περιβεβλημένος εὐσεβείας τὸ κράτος. Ἀνδρόνικος ὁ μέγας, τούτῳ δίδου τὰς νίκας ...*

95. *PRK*, I, αφ. 35, 276.19-22.

μαίνει ότι με βάση τις χρονολογίες που συναγάγαμε παραπάνω, τουλάχιστον στην πρώτη δεκαετία του 14ου αι. και μάλιστα στα 1305-1308, η λατρεία της εικόνας στο Μέγα Σπήλαιο ήταν εδραιωμένη, υπήρχε ναός και οι διηγήσεις για τους οσίους και την εύρεση της Σπηλαιώτισσης ήταν δημοφιλείς.

Θα μπορούσε, όμως, να έχει συμβεί και το εντελώς αντίθετο: η εικόνα και ο ναός της Μαρινίας-Ευφροσύνης να είναι ο ναός και η εικόνα στο Μέγα Σπήλαιο και σε μια επακόλουθη μυθοπλασία, όταν γίνεται μονή και συγγράφεται ο *Βίος* των οσίων, να προστέθηκαν νέα στοιχεία από την περιπέτεια της εικόνας της Ευφροσύνης-Μαρινίας σε έναν αρχικό πυρήνα αγιολογικών θρυλούμενων. Στην περίπτωση όμως αυτή, ο κυρίως ναός του Μεγάλου Σπηλαίου, ως έργο της Ευφροσύνης-Μαρινίας και του Ανδρονίκου Ασάνη, κτίζεται περί το 1305-1308, η δε σταυροπηγιακή μονή και ο *Βίος* των οσίων είναι υπόθεση μεταγενέστερη του 1316.

Ενδέχεται να υπάρχει και μια μεσαία εκδοχή, σύνθεση των δύο αναφερόμενων: να πρόκειται για δύο διαφορετικές εικόνες στον ίδιο ή διαφορετικό χώρο, των οποίων η συγγενής ιστορία και τα θρυλούμενα προσέφεραν υλικό στην κατασκευή του *Βίου* των οσίων. Πάντως, όποια εκδοχή και αν ισχύει, δεν χωρεί, πλέον, καμία αμφιβολία ότι η Οδηγήτρια της μοναχής Ευφροσύνης των Μαλωταράδων πρέπει να σχετίζεται, αν δεν ταυτίζεται, με τη Σπηλαιώτισσα. Σε κάθε περίπτωση, η λατρεία της εικόνας του Μεγάλου Σπηλαίου και τα σχετικά θρυλούμενα εγγράφονται στα χρονικά πλαίσια της πριν από το 1300 και ως το 1316 περιόδου και φωτίζονται από τα αναφερόμενα συμβάντα στη συνοδική διάγνωση.

Πώς, όμως, μια εικόνα της Οδηγήτριας, εικονογραφικός τύπος βρεφοκρατούσης Θεοτόκου, γνωστός, παγιωμένος και εύκολα αναγνωρίσιμος⁹⁶, με πολύ συγκεκριμένες κινήσεις ή θέσεις των χεριών και με κατακόρυφη τη στάση του φερομένου θείου βρέφους, μπορεί να ταυτίζεται με την εικόνα της δεξιοκρατούσης Θεοτόκου του Μεγάλου Σπηλαίου, με το θείο βρέφος εξαπλωμένο; Η Οδηγήτρια, βέβαια, αν και στον κυρίως τύπο της απεικονίζεται αριστεροκρατούσα, απαντά επίσης και σε άλλες παραλλαγές ως δεξιοκρατούσα με διαφοροποιήσεις στη στάση του εναγκαλισμένου ή ανακλιμένου βρέφους⁹⁷. Εξάλ-

96. Gordana BABIĆ, *Les images byzantines et leurs degrés de signification: l'exemple de l'Hodigitria, Byzance et les images. Cycle de conférences organisé au musée du Louvre par le Service culturel du 5 octobre au 7 décembre 1992*, επιμ. A. GUILLON – J. DURAND, Παρίσι 1994, 189-222, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

97. A. GRABAR, *L'Hodigitria et L'Eleousa, Zbornik za likovne umestnosti* 10 (1975), 3-14 (= *L'art paléochrétien et l'art byzantin*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1979, αρ. VIII)· Doula MOURIKI, *Variants of the Hodegetria on Two Thirteenth-Century Sinai Icons*, *CA* 39 (1991), 153-182. Η αριστε-

λου, από σχετικά πολύ ενωρίς προϋπάρχουν του επιθέτου Οδηγήτρια ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος και οι παραλλαγές του, οι οποίες απαντούν στις σφραγίδες, με πλήθος άλλων επιθέτων και τοπογραφικών ονομάτων, όπως θεωρείται και το όνομα Οδηγήτρια από τον 11ο αι. κ.ε. Στα μολυβδόβουλλα μάλιστα, του 11ου-12ου αι., απεικονίζονται δεξιοκρατούσες Θεοτόκοι, του τύπου της Οδηγητρίας, με το όνομα *Βασιώτισσα* και *Ευεργέτις*⁹⁸. Ο τύπος της εικόνας του Μεγάλου Σπηλαίου (εικ. 1), που μια σύγχρονη μελέτη της πάντα εκκρεμεί⁹⁹, ομοιάζει με σειρά τέτοιων απεικονίσεων που θεωρούνται παραλλαγές Οδηγητρίας. Δεξιοκρατούσα Οδηγήτρια απεικονίζεται επίσης στην εικόνα που ο Λουκάς ζωγραφίζει στη μικρογραφία του 14ου αι. του Σιναϊτικού κώδικα¹⁰⁰ αρ. 233 φ. 87^v (εικ. 2). Βέβαια, στην περίπτωση της εικόνας της Ευφροσύνης-Μαρινίας, η συνοδική διάγνωση μας παρέχει μόνο το όνομα Οδηγήτρια και ουδέν αναφέρει για τον εικονογραφικό τύπο. Άραγε, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως απολύτως επαρκές μόνο το όνομα, για να προσδιορισθεί δεσμευτικά ο καθορισμένος εικονογραφικός τύπος, δηλαδή ένα πιστό αντίγραφο της εικόνας της Οδηγητρίας στην Κωνσταντινούπολη, από όπου μάλιστα, όπως έχει υποστηριχθεί, είχε δοθεί κατόπιν συνεννόσεων άδεια για την αντιγραφή της¹⁰¹;

ροκρατούσα Μαυριώτισσα στο τίμπανο της θύρας του ναού στην Καστοριά, επίσης θεωρείται παραλλαγή Οδηγητρίας, με εξαπλωμένο το φερόμενο βρέφος, βλ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ένα εικαστικό εγκώμιο, 223-226. Οι εξωτερικές, μάλιστα, παραστάσεις της Θεοτόκου Μαυριώτισσας και του Μιχαήλ Παλαιολόγου στον εν λόγω ναό, χρονολογούνται στα 1261-1264, μετά τα γεγονότα της ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης, και συσχετίζονται με τη δυναστική ιδεολογία και τον ρόλο της Οδηγητρίας ως νικοποίου και οδηγού των Παλαιολόγων.

98. ΒΑΒΙĆ, *Les images*, 212 σημ. 71· Ioanna KOLTSIDA-ΜΑΚΡΕ, *The Iconography of the Virgin Through Inscriptions on Byzantine Lead Seals of the Athens Numismatic Museum Collections, Studies in Byzantine Sigillography* 8 (2003), 29-30.

99. Γ. Α. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, Περὶ τῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου καὶ τῶν ἐν αὐτῇ κειμηλίων. Β'. Κειμήλια τῆς μονῆς, *ΑΔ* 4 (1918), Παράρτημα, 56-60· Α. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου ἐν τῇ μονῇ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, *ΑΕ* 15 (1933), 101-119. Ο ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, 108-110, 116-117, τη χρονολόγησε αρχικά στα τέλη του 11ου - αρχές του 12ου αι. και τη θεώρησε παραλλαγή Οδηγητρίας του τύπου Παναγία της Αντιοχείας κατά Kondakon, φερισμένη στην Αχαΐα από τη Συροπαλαιστίνη στα χρόνια του Ανδρονίκου Β' από δύο ιεροσολυμίτες μοναχούς που δεν είναι άλλοι από τους οσίους του Βίου. Αρχές του 13ου αι. την αναχρονολογεί αργότερα, βλ. ο ΙΔΙΟΣ, *Icones du XIIIe siècle en Grèce, L'art byzantin du XIIIe siècle: Symposium de Sopoçani 1965*, επιμ. V. J. DJURIĆ, Βελιγράδι 1967, 76.

100. Για τον Σιναϊτικό κώδικα και τη μικρογραφία, βλ. *Byzantium: Faith and Power (1261-1557)*, επιμ. Helen EVANS, Νέα Υόρκη 2004, 344-345 αρ. 203. Για παραλλαγές της Οδηγητρίας, βλ. ΜΟΥΡΙΚΙ, *Variants*, 153-182.

101. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *The Holy Icon*, 40. Για τη δύναμη των πιστών αντιγράφων μιας εικόνας, βλ. ΒΑΒΙĆ, *Les images* 197-198.

Έχουμε, άραγε, απεικονίσεις της Παναγίας επιγραφόμενες Οδηγήτριες, όπου ο εικονογραφικός τύπος είναι αλλότριος ή αποκλίνει σημαντικά από τον κυρίαρχο τύπο της Οδηγήτριας; Την απάντηση δίδουν ορισμένα παραδείγματα του 13ου αι., όπου επιγραφή και απεικόνιση δεν εναρμονίζονται. Στην Αγήτρια (= Οδηγήτρια) της Μάνης, παράσταση Βλαχερνίτισσας στο τεταρτοσφαιρίο της αψίδας, επιγράφεται *ΜΡ ΘΟΥ Η ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ* (εικ. 3), όπως «Οδηγήτρια» επιγράφεται και στον νάρθηκα του ίδιου ναού μια αριστεροκράουσα, στον τύπο της Γλυκοφιλούσης (εικ. 4)¹⁰². Επίσης, δύο μολυβδόβουλλα του 13ου αι., με επιγραφή «Αχειροποίητος», φέρουν εντελώς διαφορετικούς εικονογραφικούς τύπους, το ένα κλασική Οδηγήτρια, το άλλο Παναγία Βλαχερνίτισσα¹⁰³. Χρήσιμο, επίσης, είναι να αναφερθεί ότι στο Αφεντικό, στο Μυστρά, σε μονή με το όνομα Οδηγήτρια, καμία από τις σωζόμενες παραστάσεις της βρεφοκρατούσης Θεοτόκου δεν αποδίδεται στον τύπο της Οδηγήτριας. Δεν γνωρίζω σε ποιο βαθμό είναι δηλωτικό και σημαίνουν το γεγονός ότι στο ισόγειο του νάρθηκα, πάνω από την είσοδο προς τον κυρίως ναό, παριστάνεται η Ζωοδόχος Πηγή, μάλιστα σε ναό μονής που είναι *ἐπ' ὀνόματι τετιμημένη τῆς Θεοτόκου τῆς Ὀδηγήτριας τῆς ἐπικεκλημένης τοῦ Βροντοχίου*¹⁰⁴. Θα μπορούσε, επομένως, να υποστηριχθεί ότι η Οδηγήτρια, κυρίως κατ' ὄνομα (ἐπ'

102. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινές τοιχογραφίες τῆς Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1995, 238-248 εικ. 13, 21, 252-255 εικ. 16, 30, 31. Τη βιβλιογραφία για τις συχνές παραστάσεις της Βλαχερνίτισσας στην Επίδευρο Λιμηρά και στη Μάνη, βλ. στο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Δογματικό υπόβαθρο*, 165-166 σημ. 4, 5.

103. Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ λατρευτικὴ εἰκὼν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου Θεοσσαλονίκης, *Ελληνικά* 13 (1954), 261· KOLTSIDA-ΜΑΚΡΕ, *The Iconography*, 35-36. Ως προς το ὄνομα, ὁμως, του ναοῦ στη Θεσσαλονίκη και τῆς δῆθεν μετατροπῆς του, ὅπως και τῆς εἰκόνας, ἀπὸ Οδηγήτρια σε Ἀχειροποίητο, βλ. Θ. ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, Ὁ μεγάλος ναὸς τῆς Θεοτόκου στὴ Θεσσαλονίκη. Μία ἐπανέξεταση τῶν πηγῶν γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἀχειροποιήτου, *Μακεδονικά* 22 (1982), 112-131. Επίσης, Χαρά ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Ὁ ναὸς τῆς Φανερωμένης στὰ Φραγκουλιάνικα τῆς Μέσα Μάνης, Αθήνα, 1998, 47, 80-87· ἡ ΔΙΑ, Ἡ Ἀχειροποίητος-Φανερωμένη τῶν πρώτων Παλαιολόγων, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 24 (2003), 89-98. Βλ. και Μ. ΒΑΚΚΙ, *Il pennello dell'Evangelista. Storia delle immagini sacre attribuite a san Luca*, Πίζα 1998, 165-166.

104. Σύμφωνα με τον Χατζηδάκη, απεικονίζονται η «Πλατυτέρα» στην αψίδα του βήματος, η «Βλαχερνίτισσα» πάνω από την είσοδο προς τον ναό, η «Βρεφοκρατούσα δεομένη» στον τρούλο του υπερώου του νάρθηκα, «ὄρθια Παναγία» στο ΒΔ παρεκκλήσι και «ἡ Κυριώτισσα» στη νότια στοά, βλ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς*, 59, 62, 64, 67. Επίσης, Rodoniki ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *Quelques remarques sur les portraits figurés dans les églises de Mistra*, *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4.-9. October 1981. Akten, II/5. Kurzbeiträge*. 10. *Die Stilbildende Funktion der byzantinischen Kunst*, Βιέννη 1982 (= *JÖB* 32/5), 513-521. Βλ. και Ursula WEISSBROD, "Hier liegt der Knecht Gottes...". *Gräber in byzantinischen Kirchen und ihr Dekor (11. bis 15. Jahrhundert)*. *Unter besonderer Berücksichtigung der Höhlenkirchen Kappadokiens*, Βιομπάντεν 2003, 97, 106-108, 137-

όνόματι) και δευτερευόντως κατά τύπον, υπέβαλε ως το κατεξοχήν κυρίαρχο και σημείωνον όνομα θαυματουργού εικόνας, έργο του ευαγγελιστή, τη σχέση με τον ζωγράφο Λουκά και τους Παλαιολόγους. Να υποθεθεί, ότι το όνομα «Οδηγήτρια» της εικόνας της Ευφροσύνης-Μαρινίας παρέπεμπε κατά τον ίδιο τρόπο στο παγκοίμως γνωστό αντίστοιχό της και ομώνυμο πρότυπο, την Οδηγήτρια της Κωνσταντινούπολης, πριν ακόμη αντικατασταθεί από το Μεγασηλαιώτισσα;

Θεωρώ, λοιπόν, ότι, στον βαθμό που ταυτίζονται οι δύο εικόνες, αυτή της μοναχής Ευφροσύνης-Μαρινίας και αυτή της μοναχής-οσίας Ευφροσύνης του Μεγάλου Σπηλαίου, μια θρυλούμενη σχέση της εικόνας αυτής, ως Οδηγήτριας, με τον ζωγράφο Λουκά χρησίμευε στην/στον κάτοχό της για να επιβάλλει έτι περαιτέρω τη λαϊκή λατρεία και να ενισχύει τα περιουσιακά και τις προσόδους της εικόνας. Όπως αναφέραμε, η Αχαΐα ήδη από πολύ ενωρίς εθεωρείτο χώρος δράσης του Λουκά, συνεπώς μια εικόνα της Θεοτόκου θα μπορούσε να είχε ζωγραφιστεί στην περιοχή από τον ευαγγελιστή. Ως εικόνα, όμως, κηρόπλαστη, ήταν διαφορετική από την Οδηγήτρια της Κωνσταντινούπολης. Οι άμεσα ενδιαφερόμενοι δεν πρέπει να δυσκολεύτηκαν να βρουν τεκμηρίωση, παρερμηνεύοντας αυτά που αναφέρονται ήδη από τον Συμεώνα τον Μεταφραστή και τον Φιλάγαθο Κεραμίτη (12ος αι.) για τον ζωγράφο-ευαγγελιστή. Ο Μεταφραστής αναφέρει ότι ο Λουκάς, *Χριστοῦ τύπον, τόν τε τῆς αὐτῶν τεκούσης και δούσης τὸ πρόσλημμα χαρακτηῖρα, πρώτος οὗτος κηρῶ και χρώμασι βάψας, ἐν εἰκόνι τιμᾶσθαι μέχρι και νῦν παραδέδωκεν*, ενώ ο Φιλάγαθος, *τὴν εἰκόνα τῆς Θεομήτορος κηρῶ και χρώμασιν ἐξωγράφησεν, ἐν ταῖς ἱεραῖς ὠλέναις ἀγκαλιζομένην τὸν Κύριον, ἥτις ἐν τῇ μεγαλοπόλει νῦν διασώζεται*¹⁰⁵. Μια εικόνα ζωγραφισμένη από τον Λουκά, που διασώζεται στην Κωνσταντινούπολη τον 12ο αι., δεν μπορεί παρά να παραπέμπει στην Οδηγήτρια, το δε

138. Η WEISSBROD θεωρεί ότι στο ΒΔ παρεκκλήσι, στον τάφο του Παχωμίου, απεικονίζεται αριστεροκρατούσα Οδηγήτρια (ό.π., 106), όπως Οδηγήτρια θεωρεί και την Παναγία στην εικόνα του Ιωάννη Ασάνη του Μεγάλου Σπηλαίου (ό.π., 137), την οποία χρονολογεί στα 1400, αγνοώντας το άρθρο του ΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ, Ιoannes, 65-73. Όμως, τόσο η χειρονομία της Παναγίας όσο και ο τρόπος που ευλογεί ο Χριστός αλλά και το γεγονός ότι αυτός ο ειδικός τύπος απαντά σε επιτύμβιες και αφιερωτικές παραστάσεις, μας απομακρύνει από τον τύπο της Οδηγήτριας και των παραλλαγών της, βλ. Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Επιτύμβιες παραστάσεις κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο*, ΔΧΑΕ περ. Δ' 19 (1996-1999), 285-304.

105. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, 'Υπόμνημα εις Λουκάν τὸν ἅγιον ἀπόστολον και εὐαγγελιστήν, PG 115, στ. 1136· ΦΙΛΑΓΑΘΟΣ ΚΕΡΑΜΙΤΗΣ, Θεοφάνους Κεραμέως, Όμιλία εις εὐαγγέλια κυριακά, και ἑορτᾶς τοῦ ὄλου ἑνιαυτοῦ, PG 132, Όμιλία XX, στ. 440. Για την ταύτιση του Θεοφάνη Κεραμέως με τον Φιλάγαθο Κεραμίτη και τη χειρόγραφη παράδοση, βλ. Filagato da Cerami, *Omelle per i vangeli domenicali e le feste di tutto l'anno*, έκδ. G. ROSSI TAIBBI, Παλέριο 1969.

κηρῶ και χρώμασι σημαίνει, βεβαίως, την εγκουστική τέχνη¹⁰⁶. Σε ανέκδοτο Προσκυνητάρι του 1765, που στηρίζεται σε παλαιότερες παραδόσεις και επεξεργασίες, το απόσπασμα του Φιλαγάθου παρερμηνεύεται και εφαρμόζεται στην εικόνα του Μεγάλου Σπηλαίου. Το *κηρῶ και χρώμασιν* σημαίνει εικόνα ανάγλυφη κατασκευασμένη από κερί, το δε *ἦτις ἐν τῇ μεγαλοπόλει νῦν διασώζεται* γίνεται *ἦτις ἐν τῷ μεγάλῳ σπηλαίῳ μέχρι τοῦ νῦν (ἢ και εἰσέτι) διασώζεται*¹⁰⁷. Κανείς δεν μπορεί να αποκλείσει ότι οι παρερμηνείες αυτές είχαν χρησιμοποιηθεί ήδη σε παλαιότερους χρόνους για την απόδοση της κηρόπλαστης εικόνας της Ευφροσύνης-Μαρινίας στον απόστολο Λουκά.

Συμπερασματικά, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η εικόνα της Ευφροσύνης-Μαρινίας συσχετιζόταν, όχι ως προς τον τύπο αλλά ως προς το όνομα, με το ευρύτερα γνωστό και αγιολογικά συγγενές αντίστοιχό της, την Οδηγήτρια της Κωνσταντινούπολης¹⁰⁸, συσχετισμός που της επέτρεπε να αντλεί θαυματουργή ισχύ και να συγκεντρώνει πλούτο. Αργότερα, με την επιβολή και τη στερέωση της λατρείας της στον ναό και το μοναστήρι, στο Μέγα Σπήλαιο, αυτονομήθηκε ως παραλλαγή της Οδηγητρίας και σύμφωνα με τις εντόπιες παραδόσεις ως διαφορετική εικόνα του Λουκά, με το όνομα Σπηλαιώτισσα ή Μεγασπη-

106. ΒΑΣΣΙ, *Il pennello*, 99, 172. Την Οδηγήτρια στην Κωνσταντινούπολη βλέπει να περιγράφεται στο απόσπασμα και ο πρώτος εκδότης του Φιλαγάθου, Fr. SCORSO (Παρίσι 1644), βλ. *PG* 132, στ. 440 σμμ. 86.

107. ΛΑΠΠΑΣ, Προσκυνητάρια, 93. ΒΑΣΣΙ, *Il pennello*, 172. Ας σημειωθεί, ότι το ανέκδοτο ανώνυμο Προσκυνητάρι του Μεγάλου Σπηλαίου, του 1765 –που έχει ως βασική του πηγή, στην οποία και παραπέμπει, τη χαμένη σήμερα παράφραση του *Βίον* των οσίων, από τον Θεοδώρητο Λακεδαιμονίας, περί το 1670– αποδίδει το σχετικό απόσπασμα με τις παραναγνώσεις ή και τις ηθελιμένες παραποιήσεις σε έργα δύο διαφορετικών συγγραφέων, του Θεοφάνη Κεραμέα και κάποιου άγνωστου *ἀρχιεπισκόπου πόλεως Ἀρμενίου*, ονομαζόμενου Ραμεώτη. Αναφέρει, μάλιστα, ότι το απόσπασμα περιέχεται σε ομιλία του Ραμεώτη, η οποία σωζόταν σε μεμβράνιο χειρόγραφο στη μονή Ομπλού Πατρών, βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Προσκυνητάρια, 85, 90-91, 93. Πρόκειται, βεβαίως, για τον ίδιο συγγραφέα, τον Φιλάγαθο Κεραμίτη του 12ου αι., που ως Θεοφάνης Κεραμέας εθεωρείτο ήδη από τον 13ο αι. αρχιεπίσκοπος Ταυρομενίου, βλ. ROSSI ΤΑΙΒΒΙ, *Filagato da Cerami, Omelie*, vii-xvi, li-lvi. Πιστεύω ότι τα Αρμενίου και Ραμεώτη αντιστοιχούν σε Ταυρομενίου και Κεραμίτη ή Κεραμιώτη, το δε χειρόγραφο της μονής Ομπλού πρέπει να προστεθεί στο κατάλογο του Rossi Taibbi με τα έργα του Φιλαγάθου Κεραμίτη.

108. Αν και μεταγενέστερη, μόλις του 1751, σημαντική πληροφορία για Οδηγήτρια στο Μέγα Σπήλαιο αναφέρεται στο έργο του ΕΦΡΑΙΜ ΑΘΗΝΑΙΟΥ, *Ἡ περιγραφή τῆς σεβασμίας, και βασιλικῆς μονῆς τοῦ Κύκκων, ἡτοι Διήγησις περὶ τῆς ἐν Κύπρῳ ἀποκομιεως, τῆς θαυματουργοῦ ἁγίας Εἰκόνης τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς λεγομένης Κυκκιότισης*, Βενετία 1751, 20, όπως εκδίδεται από τον ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Ἡ Διήγησις* (βλ. σμμ. 38), 256.10-13: *Κυκκιότισσα ἐπεγράφη, ἐπειδὴ ἐξελέξατο εἰς κατοικήτηριον τὴν κατὰ τὸ ὄρος τοῦ Κύκκων ἱερὰν μονήν, ἐν τῇ νήσῳ Κύπρῳ. Οὕτω γὰρ καὶ ἡ Ὁδηγήτρια, ἣ ἐν τῷ Μεγάλῳ Σπηλαίῳ οὖσα, Σπηλαιώτισσα λέγεται.*

λαιώτισσα. Έχει, μάλιστα, υποστηριχθεί ότι *simulacra simulate an idea, not a thing* και ότι μια εικόνα (όπως αυτή της Οδηγητριάς που είχε a score of versions και ελάχιστοι γνώριζαν ή ενδιαφέρονταν αν είναι διαφορετικά από το πρωτότυπο της), εμπλουτίζεται με τοπογραφικό επίθετο, π.χ. Μεγασπηλαιώτισσα, μόνο τη στιγμή που το επιβάλλει η συλλογική πίστη στη θαυματουργή δύναμή της¹⁰⁹. Αν, μάλιστα, η Ευφροσύνη-Μαρινία διακήρυσσε ότι η εικόνα της ήταν έργο του Λουκά, όπως η Οδηγήτρια της Κωνσταντινούπολης, όταν τελικά την τοποθετεί στο Μέγα Σπήλαιο εκλείπει ένας επιπλέον λόγος διώξεων και κατασχέσεων, καθώς εμφανίζεται ως άλλη, διαφορετική εικόνα του ευαγγελιστή-ζωγράφου με τοπογραφικό επίθετο. Εξάλλου, ο *Βίος* και τα χρυσόβουλλα μόνο ως Σηλαιώτισσα και Μεγασπηλαιώτισσα την αναφέρουν¹¹⁰.

Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, πιστεύω ότι δύο σημαντικές εικόνες Βρεφοκρατούσης, αυτή της Ευφροσύνης-Μαρινίας και αυτή του Μεγάλου Σηλαιού, με τόσα κοινά στοιχεία, στην ίδια περιοχή, στα ίδια ακριβώς χρόνια ... παραείναι υπερβολικό! Θεωρώ, λοιπόν, ότι η εικόνα της Ευφροσύνης-Μαρινίας πρέπει να είναι αυτή της Ευφροσύνης-Κόρης του *Βίου* των οσίων του Μεγάλου Σηλαιού. Κατά συνέπεια, στις δύο πρώτες δεκαετίες του 14ου αι. στα ασκητήρια της Κερνίτζας και των Καλαβρύτων, η εικόνα της Ευφροσύνης-Μαρινίας γίνεται η θρυλούμενη εικόνα που ζωγράφησε ο Λουκάς στο Μέγα Σπήλαιο και ήταν στην κατοχή της Ευφροσύνης-Κόρης. Η εικόνα εναποτίθεται στον νεοϊδρυμένο ναό και από την εικόνα και για την εικόνα γίνονται όλα, ο ναός, το μοναστήρι, ο *Βίος*: *Χάριτι μὲν οὖν τῆς Θεοτόκου και τῶν ρηθέντων ἁγίων και τὸ ἱερόν τοῦτο Σπήλαιον μετεσκευάσθη και ἔγεινε μοναστήριον*¹¹¹. Τότε, ἔλαβεν μεταβολὴν και τὸ μοναστήριον τοῦτο τοῦ Σηλαιού και μετεκομίσθησαν και ταῦτα τῶν ἁγίων τὰ λείψανα ..., ανακομιδή που ἔγεινεν εἰς ταῖς εἰκοσιεπτὰ τοῦ Ἀπριλίου μηνός¹¹². Βέβαια, τον Απρίλιο του 1316, με βάση τη συνοδική διάγνωση, η εικόνα αποδίδεται πανηγυρικά από την πατριαρχική σύνοδο στον ναό της, όμως η εορτή, τα *Ἀπόδοτα*, σύμφωνα με τον *Βίο*, θεσπίστηκε από τους οσίους: *νᾱ καλῆται φερωνῶμος ἡ ἡμέρα τῆς εὐρέσε-*

109. A. CUTLER, Uses of Luxury: on the Functions of Consumption and Symbolic Capital in Byzantine Culture, *Byzance et les images*, 323-324. Βλ. επίσης, ΒΑΒΙĆ, Les images, 207· ΒΑCЦИ, *Il pennello*, 164-165.

110. Στις δύο γνωστές μας συγγενείς παραστάσεις με επιγραφή *Σηλαιώτισσα*, η στάση του σώματος του Χριστού και η χειρονομία της αριστεροκρατούσης είναι διαφορετική από αυτές της εικόνας της Μεγασπηλαιώτισσης. Βλ. παραπάνω σημ. 23.

111. *Βίος Συμεών και Θεοδώρου*, 109 στ. 928-931.

112. *Ο.π.*, 107 στ. 881-884, 112-113 στ. 1019-1021. Βέβαια, στις 27 Απριλίου εορτάζεται η μνήμη του αγίου ιερομάρτυρος Συμεών, επισκόπου Ιεροσολύμων.

ώς της *Ἀπόδοτρα*, και νά γίνεται εἰς τήν εἰκοστήν δευτέραν τοῦ *Αὐγούστου* μηνός ἢ *εορτή*, ὡσάν ὅπου εἰς τήν αὐτήν ἡμέραν ἠθέλησεν ἡ θεία πρόνοια νά μᾶς ἀποδώσῃ τὸ μέγα τοῦτο και παράδοξον τῆς θείας εἰκόνας μυστήριον¹¹³. Ο Ἀνδρόνικος Β', ὅπως αναφέραμε, εἶχε ἤδη ἀπὸ το 1296 καθιερώσει ὅλο τον *Αὐγούστο* ὡς μήνα εορτασμοῦ τῆς Θεοτόκου.

Ἡ τελικὴ ἀπόφασις τοῦ *Απριλίου* τοῦ 1316 ἀποτελεῖ τὸ χρονικὸ και θεματικὸ σημεῖο, ὅπου τα ιστορικὰ γεγονότα συμπλέκονται με τους υπάρχοντες θρύλους, ὁ μῦθος εναγκαλιζεται ασφυκτικὰ τὴν ιστορία, τα σημαίνονται και τα σημεῖα αναδιατάσσονται και ἀρχίζει ἡ μυθοπλασία για τὴ συγκρότησις του αἰσιολογικοῦ αφηγήματος, ὅπου ὅλα ἀλλάζουν θέσεις και ο σημασίες ανασυγκροτοῦνται¹¹⁴. Συνεπῶς, μόνο μετὰ τὸ 1316 πρέπει να χρονολογηθῆ ἡ κατασκευὴ τοῦ *Βίου* των ὁσίων τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, μάλιστα σε ἀπόστασις που ἐπιτρέπει στον συντάκτη να υποστηρίξει ὅτι ἡ εικόνα, διὰ μέσον *φρικτῶν θανάτων* ἔμεινεν πάντα ἀμετασάλευτος¹¹⁵, σαν να υπαινίσσεται ἢ να ἐξορκίζει πρόσφατες και μελλοντικὰς διεκδικήσεις, αφαιρέσεις και απομακρύνσεις τῆς.

Θεωρῶ, λοιπόν, ὅτι ἰσχύουν τα κατασκευαστικὰ στάδια τοῦ *Βίου*, που εἶχαμε παρουσιάσει στην πρώτη μελέτη μας, ὅπου χαρακτηριστικὰ αναφέραμε: «Ὁ βίος τῶν ὁσίων συμπλέκεται κατὰ τέτοιο τρόπο μετὸ βίο τῆς ὁσίας *Εὐφροσύνης* και τὴ διήγησις τῆς εὐρέσεως τῆς εἰκόνας, ποὺ προδίδει ἕνα μεταγενέστερο στάδιο προσθηκῶν και ἐπεξεργασίας ἑνὸς πρώτου κειμένου, ὅπου ἡ ἐξιστόρησις τοῦ βίου τῶν ὁσίων διακοπτόταν γὰ νὰ παρεμβληθῆ ὁ βίος τῆς ὁσίας. Δημιουργεῖται ἔτσι ἡ ἐντύπωσις ὅτι ἡ διήγησις τῆς εὐρέσεως τῆς εἰκόνας ἀπ' τὴν ποιμενίδα ἀποτελοῦσε αὐτοτελὴ ἐνότητα ποὺ ἦλθε ἀργότερα νὰ προστεθῆ στὸν βίο τῶν ὁσίων *Συμεῶν* και *Θεοδώρου*»¹¹⁶. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἀνπροϋήρχε *Βίος* των ὁσίων, ἡ πρώτη αὐτὴ θέση μας ἐνισχύεται ἀκόμη περισ-

113. *Βίος Συμεῶν* και *Θεοδώρου*, 101 στ. 726-732. Πρόκειται, βεβαίως, για τα *μετέορτα* ἢ *Ἀπόδοσις* τῆς Κοιμήσεως και για ἐτυμολογικὴ προσαρμογὴ τῆς εορτῆς στην ιστορία τῆς εὐρέσεως τῆς εἰκόνας στο Μέγα Σπήλαιο. Ἡ *Ἀπόδοσις* τῆς Κοιμήσεως εορτάζοταν σε διάφορες ἡμερομηνίες ἐντὸς τοῦ μηνός *Αυγούστου*, 18, 22, 23, 28, βλ. V. GRUMEL, *L'apodosis de la fête de la Koimesis dans le rite byzantin, Εἰς μνήμην Σπυριδῶνος Λάμπρου*, Ἀθήνα 1935, 321-327. Ἄς σημειωθῆ, ὅτι και ἡ *Παναγία Φανερωμένη*, ἡ λατρεία τῆς ὁποίας εἰσάγεται ἐπὶ Παλαιολόγων (βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Ἡ Ἄχειροποίητος-Φανερωμένη*, 89-98), εορτάζεται στις 24 *Αυγούστου*.

114. Ρ. ΜΠΑΡΤ, *Μυθολογίαις, Μάθημα. Ἐναρκτήρια παράδοσις στὴν ἔδρα τῆς Φιλολογικῆς Σημειολογίας τῆς Λογοτεχνίας* στὸ *Collège de France* (7 τον *Γενάρη* 1977), μετάφρασις Καίτη Χατζηδημοῦ – Ιουλιέττα Ραλλῆ, Ἀθήνα 1979, 208-209· ὁ Ἰδιος, *Στοιχεῖα σημειολογίας, Κείμενα σημειολογίας Μπενβενίστ, Μπαρτ, Ντεριντά, Πιρς, Φουκῶ*, ἐπιλογή - μετάφρασις Κ. Παπαγιωργῆς, Ἀθήνα 1981, 129.

115. *Βίος Συμεῶν* και *Θεοδώρου*, 107 στ. 887-888.

116. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, *Οἱ Θεσσαλονικεῖς ἔσοι*, 25.

σότερο με βάση όσα εκτέθηκαν παραπάνω για την εικόνα της Ευφροσύνης-Μαρινίας. Έτσι, θεωρώ ότι κατασκευάζεται ένας *Βίος* με αφορμή πραγματικά γεγονότα των αρχών του 14ου αι., τα οποία συμπλέκονται με προγενέστερα θρυλούμενα περί εικόνων και ασητηών στην περιοχή Κερνίτζας-Καλαβρύτων και τα οποία προσδιορίζονται τοπογραφικά στο Μέγα Σπήλαιο. Αλλά, προ πάντων, η κατασκευή συμμορφώνεται και υπακούει στο κυρίαρχο αγιολογικό και πατριογραφικό ρεύμα του 13ου και 14ου αι. για εικόνες της Θεοτόκου, έργα του Λουκά, με κυρίαρχο μοντέλο αυτό της διήγησης για την Οδηγήτρια της Κωνσταντινούπολης. Ο *Βίος* των οσίων συμμετέχει σε αυτό το κλίμα που ήδη στον 13ο αι. έχει κατασκευάσει τον *Βίο* των αθηναίων μοναχών, ιδρυτών της μονής Σουμελά, τις πρώτες διηγήσεις για τη Θεοτόκο Ελεούσα του Κύκκου και τις επί Φραγκοκρατίας πελοποννησιακές παραδοξογραφικές διηγήσεις περί Θεοδοσίου και Πουλχερίας¹¹⁷. Στις τελευταίες, μάλιστα, ο αναφερόμενος θρύλος της εικόνας της Οδηγήτριας, που θεωρήθηκε από τον Λάμπρο ότι «έγεννήθη τὸ πρῶτον μετὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 13ου αἰ.», εμπλέκεται με μυθικά πελοποννησιακά γεγονότα που τοποθετούνται επί Θεοδοσίου Α΄ και Β΄ και Πουλχερίας¹¹⁸.

Άραγε, κατά την κατασκευή του *Βίου* των οσίων, όπως περίπου τον γνωρίζουμε σήμερα, χωρίς τις μεταγενέστερες προσθήκες, βοήθησαν παλαιότερος *Βίος*, συναξάριο ή σχετικά θρυλούμενα για τον Συμεών, του οποίου ο θάνατος και η μνήμη τιμώνται *σὺν ἐταίροις* στις 18 Οκτωβρίου, όχι τυχαίως ημέρα μνήμης του ευαγγελιστή Λουκά¹¹⁹; Άραγε, ο Συμεών και οι σύντροφοί του, μετα-

117. Για τον πολλαπλώς προβληματικό και ιστορικά αναξιόπιστο *Βίο* των, επίσης αδελφών, Βαρνάβα και Σωφρονίου των Αθηναίων, φερομένων ως ιδρυτών της μονής Σουμελά, σύμφωνα με το συγγραφικό «πλάσμα» του Ακακίου Σαββαίτη (13ου αι.) και σωζόμενο μόνο σε αθωνικό κώδικα του 15ου αι., βλ. HALKIN, *Novum Auctarium* (βλ. σημ. 38), 217 αρ. 2005. Για την πορεία των οσίων, τους αναχρονισμούς και τα γενικότερα προβλήματα χρονολόγησής του –μερικώς δημοσιευμένου– έργου του Ακακίου, που είναι «μέχρι τοῦ νῦν ὁ μόνος, ὅστις ἔγραψεν ἱστορίαν τῶν ἱδρυτῶν τῆς μονῆς Σουμελά», βλ. ΛΑΜΦΙΔΗΣ, Συμβολή εἰς τὸν Βίον, 3-12, αλλά κυρίως, ο ΙΔΙΟΣ, Μιά παραλλαγή, 286, 304-317· ΒΑΚΚΙ, *Il pennello*, 174-176. Για την Ελεούσα του Κύκκου, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Ἡ Διήγησις*, 75-76, 138-141 (για τις πρώιμες παραδόσεις, την πυρκαγιά του 1365 και την καταστροφή τυπικού και χρυσοβούλλων), 14-18, 100, 123, 137-138 (για τη βυζαντινή κυπριακή παράδοση και τις άλλες εικόνες του Λουκά)· ΒΑΚΚΙ, *Il pennello*, 157-164, 207-212. Για τις πελοποννησιακές παραδοξογραφίες, βλ. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, Τρεῖς παραδοξογραφικά διηγήσεις περί Πελοποννήσου, Πουλχερίας καὶ Θεοδοσίου τοῦ Μικροῦ, *NE* 4 (1907), 129-151.

118. ΛΑΜΠΡΟΣ, Τρεῖς παραδοξογραφικά διηγήσεις, 135 και κείμενα 136-143. Βλ. και Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Ιστορικογεωγραφικές σημειώσεις, *Σύμμεικτα* 8 (1989), 74 σημ. 1· ΑΝΓΕΛΙΔΙ, *Un texte*, 124 σημ. 58.

119. *Βίος Συμεών καὶ Θεοδώρου*, 73: *Ὀγδοῆτη Συμεών θάνε πρὸς δεκάτη σὺν ἐταίροις*.

ξύ των οποίων και ο αδελφός του Θεόδωρος¹²⁰, είναι αυτοί που στα τέλη του 9ου αι. εγκατέλειψαν τον Άθω και διαπορθημύθηκαν στην Ελλάδα; Όσο κι αν κάτι τέτοιο το επιτρέπει ο συσχετισμός του *Βίου Ευθυμίου* με τον *Βίο* των οσίων, η προκρούστεια προσπάθεια στην πρώτη μας εργασία, να τοποθετήσουμε ακόμη και τις παραμικρές λεπτομέρειες και αποστροφές της αφήγησης στα χρόνια της δεύτερης εικονομαχίας και του Βασιλείου Α΄, μου φαίνεται πλέον υπερβολικά αφελής. Αν, μάλιστα, οδηγούσα στα άκρα την κριτική ή την καχυποψία μου, θα διατύπωνα έντονες επιφυλάξεις και για αυτή την ίδια την ταύτιση-κλειδί του Συμεώνα του *Βίου Ευθυμίου* με τον Συμεώνα του *Βίου* των οσίων.

Ποιος θα μπορούσε να αποκλείσει από τον χώρο των υποθέσεων έναν ακόμη, μεταξύ πολλών άλλων, συσχετισμό του πυρήνα της αφήγησης των οσίων, όπως π.χ. με τα πιθανώς ιστορικά αλλά αμάρτυρα γεγονότα και ακολούθως θρυλούμενα, τα οποία αναφέρονται στα πλαστά χρυσόβουλλα (σωζόμενα σε αντίγραφα του 15ου αι.) του Ανδρονίκου Β΄ και του Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού για το Βατοπέδι: *τῶ πρώην βασιλεῖ Ἀλεξίῳ τῶ Κομνηνῷ μετὰ πάσης συνέσεως ἔδοξε μετοικίσαι τοὺς ἐγγωρῖους ἐκ τοῦ ἀγωνύμου ὄρους τοῦ Ἁθῶ πρὸς Πελοπόννησον*¹²¹. Η αναφορά στη μετοίκηση Αθωνιτών στην Πελοπόννησο κατά τον 11ο-12ο αι., που έδωσε λαβή στους μελετητές να συσχετίσουν τη Βουρβουρού της Χαλκιδικής με τα Βούρβουρα της Κυνουρίας¹²², προστίθεται στο κείμενο κατά την πλαστογράφηση του αυθεντικού χρυσοβούλλου του Ανδρονίκου, του 1301. Στο χρυσόβουλλο αυτό, όπως βεβαίως και στα πλαστά, υπάρχουν στοιχεία ομοιάζοντα με τα πελοποννησιακά αντίστοιχα που αναφέραμε παραπάνω, περίπου την ίδια εποχή, όπως όμοιες αναφορές στη Θεοτόκο, προστάτιδα του Ανδρονίκου, στο όνομα της οποίας είναι ιδρυμένη η μονή, και αναφορά σε μονύδριο Σηπλαιωτίσσης στα Σιδηρο-

120. Ας σημειωθεί ότι στον *Βίο*, σύμφωνα με την προσθήκη του 1509, αναφέρεται εντός του Σηπλαιίου πολύ παλαιότερο σταυροπηγικό οικοδόμημα που *ἐλέγγοτο πρώτα, ὡς καὶ τὴν σήμερον, τῶν ἁγίων καλλινίκων μαρτύρων Θεοδώρων καὶ τῶν οσίων πατέρων*. Τον ναό αυτό, πάντα σύμφωνα με ευρεθείσα επιγραφή κατά μαρτυρία της προσθήκης του 1509, είχε ανακαινίσει και μετονομάσει στο όνομα του αγίου Νικολάου κάποιος προγενέστερος ηγούμενος Ιωσήφ και ο επίσκοπος Κερνίτζας Ιωάννης, άγνωστοι παντελώς από άλλες πηγές, βλ. *Βίος Συμεών και Θεοδώρου*, 110-111 στ. 959-979.

121. *Actes de Vatopédi* (βλ. σημ. 24), Appendice III, 388 κριτικό υπόμνημα 58/59-71CD. Στο πλαστό χρυσόβουλλο του Καντακουζηνού αναφέρεται: *ἐμετοίωσε τὰ χωρία ἀπὸ τοῦ ἁγίου Ὁρους εἰς τὴν Πελοπόννησον*, βλ. Μ. ΓΟΥΔΑΣ, Βυζαντινά ἐγγράφα τῆς ἐν Ἁθῶ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, *ΕΕΒΣ* 4 (1927), 230-233 αρ. 13· F. DÖLGER, Chronologisches und diplomatisches zu den Urkunden des Athosklosters Vatopédi, *BZ* 39 (1939), 337-338· ο Ιαΐδης, *Regesten*, V, 11 αρ. 2898.

122. Τη σχετική με τα Βούρβουρα βιβλιογραφία, βλ. Βούλα ΚΟΝΤΗ, Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία τῆς Ἀρκαδίας (395-1209), *Σύμμεικτα* 6 (1985), 102-105.

καύσια, κτήμα της μονής¹²³. Ποια θα μπορούσε να είναι η σχέση των Σπηλαιωτιστών του Βορρά (Σιδηροκασίων, Μελενίκου, κτήσεις και οι δύο του Βατοπεδίου) με τη μυθολογία των θεσσαλονικέων αγιορειτών οσίων Συμεώνος και Θεοδώρου, που οδηγούνται στην Αχαΐα για να βρουν (ή τελικά να φέρουν) την εικόνα της Σπηλαιώτισης στο Μέγα Σπήλαιο των Καλαβρύτων;

Αν και καταλήγω οριστικά στο συμπέρασμα ότι ο *Βίος* κατασκευάστηκε στις πρώτες δεκαετίες του 14ου αι., συνεχίζω να λαμβάνω υπόψη μου την επιχειρηθείσα ταύτιση, δίδοντας πολλά περιθώρια στη δύναμη της παράδοσης και του θρύλου. Ο Συμεών, στο αφήγημα του *Βίου* των οσίων του Μεγάλου Σπηλαίου, κατασκευάζεται μεν, όπως και η Ευφροσύνη, τον 14ο αι., όμως το υλικό της κατασκευής του έχει πιθανότητες να σχετίζεται με προγενέστερα θρυλούμενα και μάλιστα με τον «θαυμάσιο Συμεώνα». Πρόκειται για τον μόνο φημισμένο ομώνυμο αγιορείτη μοναχό και ιεραπόστολο που από το Άγιο Όρος τῇ Ἑλλάδι διαπορθημέυεται στο δεύτερο μισό του 9ου αι. και του οποίου η μνήμη διασώθηκε, πιθανώς από την παράδοση, στα ασκητήρια των Καλαβρύτων και στην περιοχή της μεσοβυζαντινής Κερνίτζας. Το γεγονός, ότι ως τον 13ο αι. δεν μνημονεύεται ούτε μαρτυρείται, δεν πρέπει να μας ξενίζει, όταν μόλις και μετά βίας υπάρχει μόνο μία βέβαιη αναφορά ακόμη γι' αυτή την επισκοπική έδρα της περιοχής, την Κερνίτζα. Η περιορισμένου βεληνεκούς λατρεία οσίου είναι σύνηθες φαινόμενο, ακόμη και για περιωνύμους ασκητές, ιδρυτές μονών, των οποίων η μνήμη δεν σημειώνεται ούτε σε συναξάρια ούτε σε μνηλόγια, μέχρι μια εποχή αρκετά πρόσφατη. Τέτοια είναι η περίπτωση π.χ. του συνασκητή του Συμεών, οσίου Ευθυμίου του Νέου, του οποίου ο βίος και η λατρεία ξεκίνησαν πρώτα από τη μονή στις Περιστερές, που ίδρυσε ο ίδιος, και ευτύχησαν να διασωθούν ακολούθως για λίγο μόνο καιρό στο Άγιον Όρος, εξ αιτίας της γειννίας και των δεσμών που ένωσαν τη μονή του με τον Άθω: “Ce culte n’alla jamais plus loin”¹²⁴.

Η άμεση ανάγκη συγγραφής *Βίου* και σύνταξης διαθηκών για τη διατήρηση της μνήμης και της λατρείας αγίων έπεται συνήθως της ίδρυσης μονών

123. *Actes de Vatopédi*, 207-208 αρ. 31 στ. 27-29, 41-44, 85-87, Appendice III, 386-387 στ. 15-17, 24, 49: α) η μονή του Βατοπεδίου καλείται σεβασμία μονή τῆς βασιλείας μου ἢ εἰς ὄνομα τῆς πανυπεράγνου Θεομήτορος ἀνιδρυμένη καὶ τετιμημένη καὶ οὕτω πως τοῦ Βατοπεδίου ἐπικεκλημένη, β) τῆ Θεομήτορα θερμὴν προστάτιν ἢ βασιλεία μου κέκτηται καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς ἀντιλήψεων καὶ συνασπισμῶν καθ' ἑκάστην παραπολαύουσα δέονται, γ) μεταξύ των κτημάτων της μονής ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ τόπου τῶν Σιδηροκασίων μονύδριον εἰς ὄνομα τιμώμενον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Σπηλαιώτισης μετὰ τῶν δικαίων αὐτοῦ. Πα τη μονή της Σπηλαιώτισης στο Μελένικο, βλ. παραπάνω, σημ. 24.

124. ΠΑΡΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *La Vie*, 229.

και εξαρτάται από την ακτινοβολία της ιερής προσωπικότητας και τη γεινίαση του τόπου δράσης της με αστικό ή μοναστικό κέντρο. *Βίος* ή ψυχωφελείς διηγήσεις που αφορούν και αναφέρονται σε ασκητές, προϋποθέτουν σε μεγάλο βαθμό κοινό στο οποίο απευθύνονται, οργανωμένο μοναστικό πυρήνα γεινιάζον και σχετιζόμενο με τον τόπο άσκησης, μοναστήρι ή κέντρο εκκλησιαστικής διοίκησης. Και όλα τούτα, θεωρώ ότι απουσιάζουν στην περίπτωση των οσίων. Η προφορική παράδοση αναπληρώνει τα μη γεγραμμένα στη στενή τοπική κλίμακα μιας ορεινής περιοχής αναχωρητών της μεσοβυζαντινής Πελοποννήσου. Στον χώρο των Καλαβρύτων σχεδόν όλα διασώζονται και παραδίδονται αγράφως, εξ αιτίας συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών εκβαρβάρωσης ή απομονωτισμού, όταν τούτο ισχύει ως και τον 9ο αι. ακόμη και για φημισμένο αστικό κέντρο, όπως η Πάτρα¹²⁵.

Την παράδοση αυτή, εμπλουτισμένη σταδιακά, αξιοποίησε ο βιογράφος, κατασκευάζοντας μια πορεία και μια συμπεριφορά μοναχών με στοιχεία των παλαιολόγειων αντιλήψεων περί εικόνων και εικονομαχίας. Για να δηλώσει τους χρόνους της εικονομαχίας ακολουθεί το παράδειγμα της αγιολογικής παραγωγής κατά την περίοδο του σχίσματος των Αρσενιατών, χρησιμοποιεί θέματα από τους βίους της μεσοβυζαντινής εποχής και μάλιστα του 9ου ή 10ου αι.¹²⁶, όπως το προσκύνημα στους Αγίους Τόπους, αλλά κυρίως το προγραμματιζόμενο, εν εξελίξει αλλά μη πραγματοποιηθέν, τελικά, ταξίδι των οσίων στη Ρώμη. Το προσκύνημα ή το ταξίδι στη Ρώμη ως πρακτική, σχεδόν απαραίτητο στοιχείο στη βυζαντινή αγιολογία, συνεχίζει να επιδιώκεται ή να αναφέρεται αλλά ατονεί από τα μέσα του 11ου αιώνα. Όμως, παρά την αξιοποίηση σίγουρα παλαιότερων αγιολογικών θεμάτων, μοτίβων και προφορικών παραδόσεων της μοναστικής κοινότητας των Καλαβρύτων, το αγιολογικό κλίμα, η κυρίαρχη θεματική, η αναφερόμενη τοπογραφία και η ιστορική γεωγραφία των μετακινήσεων αντανακλούν, όπως μας παραδίδονται, μάλλον την πραγματικότητα της ελληνικής χερσονήσου κατά τους παλαιολογικούς χρόνους.

125. Ακόμη και τα περί του θαύματος του αποστόλου Ανδρέα κατά την αποστασία των Σκλάβων-Σκλαβήνων στην Πάτρα, στις αρχές του 9ου αι., θεωρούνται στα μέσα του 10ου –που συντάσσεται το έργο του ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΥ, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ἐκδ. Gy. MORAVCSIK – R. J. H. JENKINS (CFHB 1), Ουάσιγκτον 1967²– ότι έχουν παραδοθεί προφορικά, αγράφως: *ταῦτα οἱ πρεσβύτεροι καὶ ἀρχαιότεροι ἀνήγγειλαν, παραδόντες ἀγράφως χρόνῳ τε καὶ βίῳ τοῖς ὑστερον, ὁ.π.*, 230.60-61. Για το όλο θέμα, βλ. Ο. KRESTEN, *Zur Echtheit des συγγίλιον des Kaisers Nikephoros I. für Patras, Römische Historische Mitteilungen* 19 (1977), 15-78. Βλ. επίσης τα περί προφορικών παραδόσεων και υμνογραφίας, Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *St Andrew, Joseph the Hymnographer, and the Slavs of Patras, ΛΕΙΜΩΝ. Studies Presented to Lennart Rydén on His Sixty-Fifth Birthday*, επιμ. J. O. ROSENQVIST, Ουψάλα 1996, 71-78.

126. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς*, 49-51.

Στον 13ο και 14ο αι. ουσιαστικά άρχεται η διά τεκμηρίων ιστορία της μονής και του *Βίου* των οσίων του Μεγάλου Σπηλαίου, αιώνες τους οποίους ο θετικιστικός έλεγχος θα μπορούσε να θεωρήσει ως το μόνο σημείο εκκίνησης για τη μελέτη της λατρείας των οσίων και της κατασκευής του *Βίου* τους. Και, όπως πιστεύω ότι καταφάνηκε παραπάνω, πρόκειται για ιστορία και έρευνα εγγράφων και χρυσοβούλλων αυτοκρατορικής ή δεσποτικής εκ Μορέως ευνοίας προς τους μοναστικούς πυρήνες των Καλαβρύτων, ίδρυσης μονών, διεκδίκησης, μεταφοράς και αφιέρωσης εικόνων με δυναστικές παρασημάνσεις, μεταφοράς της έδρας του τιτουλαρίου μητροπολίτη Παλαιών Πατρών στο Μέγα Σπήλαιο αλλά και πολιτικών, δογματικών και επισκοπικών αντιπαλοτήτων. Όλα τούτα αποτελούν το αρχικό πολυφωνικό σύστημα σημείων που καθόρισε ένα άλλο, αυτό του αφηγήματος του *Βίου* των οσίων, με την ανάδειξη των ορθοδοξούντων εξ Αγίου Όρους ασκητών του Μεγάλου Σπηλαίου, με την αναδιάταξη ιστορικών γεγονότων και θρυλουμένων περι εικόνας του Λουκά στην Αχαΐα και ενός, πιθανότατα παλαιού, τοπικού βεληνεκούς *Βίου* των οσίων. Και από την άποψη αυτή ο *Βίος*, στην παράφραση Βερναρδή, μπορεί να βοηθήσει τα μέγιστα την ιστορία και την έρευνα. Μόνο ύστερα από υποψιασμένη και ευέλικτη ανάγνωσή του, όπου θα ανιχνεύονται οι παρασημάνσεις και οι συνδηλώσεις, μπορεί να θεωρηθεί πολύτιμη πηγή για τη μελέτη της ιστορίας των Καλαβρύτων αλλά και των συμπεριφορών και αντιλήψεων στην Πελοπόννησο την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων.

Ειγ. 1. Η εικόνα της Μεγασπηλιωτίσης (λεπτομέρεια).
(Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη)

Ειχ. 2. Μονή Αγίας Αικατερίνης Σινά.
Κώδικας Σινά, αρ. 233, φ. 87^v

Εικ. 3. Αγίτρια Μέσα Μάνης, Βλαχερνίτισσα με επιγραφή *ΜΡ ΘΟΥ*
Η Οδηγήτρια (λεπτομέρεια). (Ν. Β. Δρανδάκης,
Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης, Αθήνα 1995, 247 αρ. 21)

Εικ. 4. Αγίτρια Μέσα Μάνης, Παναγία Γλυκοφιλούσα
 με την επιγραφή *Οδηγήτρια* (Δρανδάκης, *ό.π.*, 254 αρ. 30)

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΥΡΤΗΣ

ΔΥΟ ΙΣΤΟΡΗΜΕΝΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ¹

Πριν από την καταστροφική πυρκαγιά της 17ης Ιουλίου 1934 η ιερά μονή Μεγάλου Σπηλαίου είχε στην κατοχή της, σύμφωνα με την καταγραφή του Ν. Βέη², τριακόσια πενήντα δύο ελληνικά χειρόγραφα, αριθμό που άλλοι ερευνητές ανέβαζαν σε περισσότερα από τετρακόσια. Σήμερα σώζονται μόνο εννέα χειρόγραφα, περγαμινά και χαρτώα, τα οποία εκτίθενται στην αίθουσα κειμηλίων της μονής. Στην παρούσα ανακοίνωση θα μας απασχολήσουν οι κώδικες 1 και 8, δύο περγαμινά τετραεγγελα της βυζαντινής εποχής.

Ο κώδικας 8 είναι ένα περγαμινό τετραεγγελο, με διαστάσεις 22 x 17,5 εκατοστά και 301 φύλλα. Η στάχωση αποτελείται από ξύλινες πινακίδες επενδεδυμένες με δέρμα που φέρει χρυσοτυπία με σχηματοποιημένους βλαστούς. Το κείμενο είναι γραμμένο με σκούρο καστανό μελάνι σε 23 στίχους, ενώ για τα μουσικά σύμβολα και τους τίτλους περιθωρίου χρησιμοποιείται κόκκινο. Περιλαμβάνει την επιστολή του Ευσεβίου προς Καρπιανό (φ. 7^α-8^β), τα τέσσερα ευαγγέλια (φ. 10^α-265^β), τα ευαγγέλια των Ωρών της Μ. Παρασκευής (φ. 266^α-278^α), Μηνολόγιο (φ. 278^β-281^α) και Κυριακοδρόμιο (φ. 281^β-301^α). Σημειωτέον ότι το μηνολόγιο είναι γραμμένο με κόκκινο μελάνι και ότι από το

---

1. Στα πλαίσια της εκπόνησης της παρούσας μελέτης θα ήθελα να ευχαριστήσω για την πολύτιμη βοήθειά τους τη διευθύντρια της 6ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Μυρτώ Γεωργοπούλου, στην ευθύνη της οποίας εμπίπτει το μνημείο, τον πατέρα Νικηφόρο, ηγούμενο της ιερής μονής Μεγάλου Σπηλαίου, που μου επέτρεψε τη μελέτη και φωτογράφιση των κωδίκων, το μοναχό Καλλίνικο για τη συνεισφορά του, και όλη την αδελφότητα, καθώς και το διευθυντή του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών κ. Δ. Κωνσταντίο, που χωρίς διαταγή μου επέτρεψε να μελετήσω από κοντά και να φωτογραφήσω το χειρόγραφο 204 του Μουσείου.

2. Ν. Α. ΒΕΗΣ, *Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου*, Α', Αθήνα 1915, 7-9. Με τα χειρόγραφα του Μεγάλου Σπηλαίου έχουν ασχοληθεί επίσης ο Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Περὶ τῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου καὶ τῶν ἐν αὐτῇ κειμηλίων*. Β'. Κεμίλια τῆς μονῆς, *ΑΔ* 4 (1918), Παράρτημα, 64 και ο Ε. ΤΖΙΜΑΣ - Σ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Χειρόγραφα ευαγγέλια μονῆς Μεγάλου Σπηλαίου*, Αθήνα, γ.χ., 34-58.

φ. 266^α μικραίνει το μέγεθος των γραμμάτων και αυξάνεται, κατά συνέπεια, ο αριθμός των σειρών από 23 σε 35 με 38.

Ο κώδικας περιλαμβάνει τις εξής διακοσμήσεις:

* Κανόνες αντιστοιχίας: φ. 1^β-6^α.

* Επίτιτλα: χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, α) σχήματος «Π» που περιβάλλει τους πρώτους στίχους της υπόθεσης του ευαγγελίου, φ. 10^β, 83^β, 130^β, 209^α, β) ορθογωνίου σχήματος, φ. 7^α, 8^β, 10^α, 11^α, 82^α, 84^α, 128^α, 132^α, 208^α, 210^α.

* Ολοσέλιδες μικρογραφίες: α) εικονίζεται ο ευαγγελιστής του οποίου το κείμενο έπεται και στην επάνω ζώνη μία ευαγγελική σκηνή: Ματθαίος και Γέννηση (φ. 6^β), Μάρκος και άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (φ. 81^β), Λουκάς και Ευαγγελισμός (φ. 131^β), Ιωάννης με τον Πρόχορο και Εις Άδου Κάθοδος (φ. 208^β), β) χριστολογικές σκηνές (Μεταμόρφωση, Σταύρωση, Ανάληψη, Πεντηκοστή) σε μετάλλα και οι τέσσερις ευαγγελιστές (φ. 130^α).

Οι κανόνες αντιστοιχίας εγγράφονται σε περίτεχνα αρχιτεκτονικά πλαίσια (εικ. 1). Δύο ραδινοί κιονίσκοι με βαθμιδωτές βάσεις και ανθεμιωτά κιονόκρανα βαστάζουν επιστύλιο που αποτελεί ταυτόχρονα και τη βάση για ένα ορθογώνιο πλαίσιο το οποίο περιλαμβάνει ένα μεγάλο τόξο, μέσα στο οποίο εγγράφονται άλλα δύο μικρότερα. Το πλαίσιο γεμίζει από άνθη μέσα σε κύκλους ή ελεύθερα και, καθώς το μήκος του δεν καλύπτει όλο το μήκος του επιστυλίου, πλαίσιωνεται από ελικόμορφους σχηματοποιημένους βλαστούς, ενώ τις άνω γωνίες του ορθογωνίου κοσμούν δύο σχηματοποιημένα άνθη. Οι κανόνες αντιστοιχίας των φ. 6-7 φέρουν επιπροσθέτως και πτηνά στο άνω μέρος (πέριδικες, γεράκια).

Οι 4 πρώτοι στίχοι της επιστολής Ευσεβίου προς Καρπιανό (εικ. 2) περιβάλλονται από πλαίσιο σχήματος «Π», όπου εγγράφονται 4 μεγάλοι και πολλοί μικρότεροι κύκλοι με τρίφυλλα σε χρυσό κάμπο. Οι γωνίες του πλαισίου κοσμούνται επίσης με ένα φύλλο.

Η λοιπή εικονογράφηση του κώδικα ακολουθεί την ίδια λογική σειρά: σε κάθε ευαγγέλιο προηγούνται ο πίνακας των κεφαλαίων και η υπόθεση του ευαγγελίου. Οι μικρογραφίες των ευαγγελιστών εντάσσονται στο ίδιο αρχιτεκτονικό πλαίσιο. Χωρίζονται σε δύο ζώνες: στην κάτω ζώνη, σε δάπεδο, πατούν δύο κιονίσκοι με τριβαθμες βάσεις, ανθεμιωτά κιονόκρανα και άβακα και κρατούν επιστύλιο, που ταυτόχρονα χρησιμεύει και ως δάπεδο για την άνω ζώνη. Ανάμεσα στους δύο κιονίσκους, μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο με χρυσό κάμπο, οι ευαγγελιστές εικονίζονται καθιστοί σε κάθισμα χωρίς ερεισίνωτο αλλά με υποπόδιο, κρατώντας κάλαμο, να ξεκινούν τη συγγραφή του ευαγγελίου ή να έχουν ήδη αρχίσει (Μάρκος, εικ. 3). Μπροστά τους βρίσκεται αναλόγιο, από όπου τα σύμβολά τους τους υπαγορεύουν το κείμενο. Το αναλόγιο στη-

ρίζεται σε ερμάριο, κλειστό (Μάρκος), άδειο (Λουκάς, εικ. 4) ή γεμάτο με ειλητά τυλιγμένα (Ματθαίος, εικ. 5). Εξαιρέση αποτελεί η μικρογραφία του Ιωάννη ο οποίος εικονίζεται όρθιος να υπαγορεύει το ευαγγέλιο στον καθιστό μαθητή του Πρόδρομο (εικ. 6). Το γεγονός ότι όλοι οι ευαγγελιστές απεικονίζονται να γράφουν σε κώδικες και όχι σε ειλητά αντιστοιχεί σε εξέλιξη που έλαβε χώρα τον 11ο αιώνα, ενώ η συνήθεια της απεικόνισης του αναλογίου το οποίο στηρίζεται σε ερμάριο είναι χαρακτηριστικό του 12ου αιώνα³.

Η επάνω ζώνη φέρει αέτωμα, με τριγωνική κορυφή που εξέχει από το ψηλό, ορθογώνιο πλαίσιο, στο τύμπανο του οποίου, μέσα σε ένα κυκλικό μετάλλιο –στην περίπτωση του Ιωάννη και του Λουκά ξεπερνά τα όρια του τριγώνου και εισέρχεται και στο πλαίσιο– εικονίζεται μία ευαγγελική σκηνή: Ευαγγελισμός, Γέννηση, εις Άδου Κάθοδος. Στη σκηνή της Γέννησης λείπει η προσκύνηση των Μάγων και απεικονίζεται ένας μόνο βοσκός. Η Θεοτόκος εικονίζεται ξαπλωμένη, στραμμένη αντίθετα από τη φάτνη, στοιχείο σχετικά παλαιότερο⁴ που αντικαταστάθηκε από την Παναγία που αγγίζει τη φάτνη. Ωστόσο, η μεταφορά της σκηνής του λουτρού της γέννησης στο κέντρο και του Ιωσήφ κάτω αριστερά αποτελούν εξέλιξη του 11ου και 12ου αιώνα⁵. Στη Βάπτιση η προσωποποίηση του Ιορδάνη λείπει, ενώ στην Εις Άδου Κάθοδο ο Χριστός είναι στατικός και άκαμπτος. Κατά τον Hunger, ο συνδυασμός της απεικόνισης της ευαγγελικής σκηνής, στον εορτασμό της οποίας διαβάζεται η πρώτη περικοπή από το ευαγγέλιο του ευαγγελιστή που παριστάνεται στην κάτω ζώνη, εμφανίζεται για πρώτη φορά στη στροφή του 12ου αιώνα⁶. Τα τριγωνικά πεδία του αετώματος που παραμένουν ελεύθερα κοσμούνται με λεπτούς, σχηματοποιημένους βλαστούς με τρίφυλλα. Παρόμοιο κόσμημα βρίσκουμε και στις άκρες του επιστυλίου, όπου προβάλλεται το αέτωμα, το οποίο τονίζεται, όπως και οι πλευρές του τριγώνου, με ταινία. Ελικόμορφοι κλάδοι κοσμούν τις άκρες του και σχηματοποιημένα ανθέμια τονίζουν τις άνω γωνίες της όλης κατασκευής. Οφείλουμε ωστόσο να σημειώσουμε ότι τα διακοσμητικά θέματα είναι περιορισμένα σε σχέση με τη διακοσμητική έξαρση του 11ου αιώνα. Εξαιρέση αποτελεί η άνω ζώνη του ευαγγελιστή Μάρκου, η οποία μέσα σε απλό ορθογώνιο πλαίσιο εικονίζει σε προτομή τον Ιωάννη τον Πρόδρομο με ανοικτό ειλητό σε χρυσό κάμπο, προφανώς μεταγενέστερη επιζωγράφηση των μεταβυζαντινών χρόνων, όπως φανερώνουν οι επιγραφές.

3. K. BENDA – J. MYSLIVEC, The Illuminations of the Codex Mavrocordatianus, *Byzantinoslavica* 38 (1977), 12.

4. G. RISTOW, Geburt Christi, *RLbk* 2 (1971), 650-657.

5. BENDA – MYSLIVEC, The Illuminations, 11.

6. H. HUNGER, Evangelisten, *RLbk* 2 (1971), 457-458.

Η παράδοση της εικονογράφησης του συγγραφέα πριν από την αρχή του κώδικα, γνωστή και ευρέως χρησιμοποιημένη πρακτική, ανάγεται σε προχριστιανικούς χρόνους⁷, που στην περίπτωση των ευαγγελίων παρείχε το πλεονέκτημα της επικύρωσης της αυθεντικότητας των ιερών κειμένων. Η εισαγωγή της εικονογράφησης τους στα χριστιανικά βιβλία είναι άγνωστη σχετικά, δεδομένου ότι η εικονομαχική διαμάχη μας στέρησε από πολλές τέτοιες μαρτυρίες. Ένας από τους ελάχιστους σωζόμενους κώδικες από την προεικονομαχική περίοδο, ο πορφυρός κώδικας που βρίσκεται σήμερα στον καθεδρικό ναό του Rossano στη Ν. Ιταλία, χρονολογούμενος στον 6ο αιώνα, φανερώνει την ύπαρξη τέτοιων πορτραίτων και τοποθετεί την εμφάνισή τους κατά πάσα πιθανότητα στην εποχή του Μ. Κωνσταντίνου, περίοδο κατά την οποία η θρησκεία μπόρεσε να αναπτυχθεί, γεγονός που δεν ήταν τόσο πρόσφορο στα πρώτα χριστιανικά χρόνια⁸.

Όπως πρώτος διαπίστωσε ο A. Friend⁹, ο τύπος του καθιστού ευαγγελιστή (μπροστά από αρχιεκτονικό βάθος, όπου συχνά συμπεριλαμβάνεται θρανίο, κάθισμα, όργανα γραφής και αναλόγιο) είναι ο πλέον συνήθης στα βυζαντινά χειρόγραφα, με καταγωγή από τα ελληνιστικά κέντρα της πρωτοχριστιανικής εποχής, από όπου και διασώθηκε ως το Μεσαίωνα.

Η συνήθεια απεικόνισης του ευαγγελιστή με το αντίστοιχο σύμβολο από το όραμα του Ιεζεκιήλ και την Αποκάλυψη χρονολογείται μετά το 10ο αιώνα και διαδίδεται κατά το 12ο¹⁰. Η αντιστοιχίση που συνήθως χρησιμοποιείται¹¹, Ματθαίος – άγγελος, Λουκάς – μόσχος, Μάρκος – λέων, Ιωάννης – αετός, είναι αυτή που αναφέρει σε κείμενό του ο Επιφάνιος Κύπρου και υιοθέτησε ο Ιερώνυμος, τον οποίο ακολουθεί η δυτική παράδοση, ενώ σύμφωνα με τον Ειρηναίο, επίσκοπο Λυών, είναι Ματθαίος – άγγελος, Λουκάς – μόσχος, Μάρκος – αετός και Ιωάννης – λέων. Το χειρόγραφο μας δεν ακολουθεί καμία από αυτές

7. R. BERGMAN, Portraits of the Evangelists in Greek Manuscripts, *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections. An Exhibition in Honor of Kurt Weitzmann*, επιμ. G. VIKAN, Πρίνστον 1973, 44.

8. Πρόκειται για κοινή παραδοχή που επαναλαμβάνεται από πολλούς ερευνητές, βλ. R. DESHMAR, *The Illustrated Gospels, Illuminated Greek Manuscripts from American Collections*, 40. BERGMAN, Portraits, 44.

9. A. M. FRIEND, *The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin Manuscripts*, *Art Studies* 5 (1927), 142.

10. Επισκόπηση της εικονογραφικής αυτής πρακτικής παρέχει ο R. NELSON, *The Iconography of Preface and Miniature in the Byzantine Gospel Book*, Νέα Υόρκη 1980, ιδιαίτερα στο κεφάλαιο *The Symbols of the Evangelists*, 15-53, όπου και εκτενής βιβλιογραφία.

11. BERGMAN, Portraits, 48.

τις αντιστοιχήσεις, αλλά μάλλον ένα ανάμικτο σύστημα¹²: έτσι, έχουμε τον αετό με τον Ιωάννη, τον άγγελο με το Λουκά και το λιοντάρι να συνοδεύει τόσο το Μάρκο όσο και το Ματθαίο. Ωστόσο, η μικρογραφία του Μάρκου είναι μεταγενέστερη, οπότε η αρχική διακόσμηση είναι πιθανό να περιείχε το μόσχο με το Μάρκο, αφού αυτό είναι το σύμβολο που απουσιάζει. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο αναλόγιο του Μάρκου εικονίζεται ο λέων της Βενετίας· το στοιχείο αυτό μπορεί να συνδυαστεί με το σημείωμα του φ. 1^α, όπου αναφέρεται ότι το χειρόγραφο αγοράστηκε στη Βενετία το 1598.

Στα τέλη του 10ου - αρχές 11ου αιώνα ο Ιωάννης δεν εικονίζεται πλέον καθιστός¹³ αλλά αποδίδεται όρθιος να υπαγορεύει το ευαγγέλιο στον καθιστό Πρόχορο, μπροστά από το βραχώδες τοπίο της Πάτμου. Ο τύπος αυτός απεικόνισης αποδίδεται στα χρόνια έκδοσης του βίου του ευαγγελιστή Ιωάννη από το Συμεών Μεταφραστή (τέλη 10ου αιώνα).

Στο φ. 130^α υπάρχει ολοσέλιδη μικρογραφία 4 χριστολογικών σκηνών σε σταυροειδή διάταξη (εικ. 7). Μέσα σε κυκλικά μετάλλια με διακοσμητική μπλε ταινία εικονίζονται

Μεταμόρφωση

Σταύρωση

Ανάληψη

Πεντηκοστή

Στις γωνίες των «κεραίων», επίσης μέσα σε μετάλλια, παριστάνονται οι

Λουκάς

Ιωάννης (:)

Ματθαίος (:)

Μάρκος

Φυτικός διάκοσμος περιτρέχει τα μετάλλια, ενώ ο χρυσός κάμπος κυριαρχεί. Η ύπαρξη μικρογραφίας με αυτό το θέμα στο τέλος του ευαγγελίου του Μάρκου ίσως αποτελεί μίμηση του διακόσμου των ευαγγελισταρίων, στα οποία συνηθιζόταν να εμπλουτίζεται το κείμενο με πλήθος σκηνών, συνήθεια από την οποία εξάλλου προήλθε και η πρακτική της διακόσμησης των ευαγγελίων¹⁴. Η μικρογραφία θυμίζει έντονα την αντιστοιχη διάταξη της μικρογραφίας

12. Βλ. ιδιαίτερα G. GALAVARIS, *The Illustrations of the Preface in Byzantine Gospels*, Βιέννη 1979, κεφ. The Symbols of the Evangelists, ειδικότερα 36-49· NELSON, *The Iconography*, πίν. Β, III.

13. Το ζήτημα έχουν διαπραγματευθεί ο H. BUCHTHAL, *A Byzantine Miniature of the Fourth Evangelist and Its Relatives*, *DOP* 15 (1961), 127-139 και ο K. WEITZMANN, *The Constantinopolitan Lectionary*, Morgan 639, *Studies in Art and Literature for Belle da Costa Greene*, επιμ. Dorothy MINER, Πρίνστον 1954, 358-373.

14. Με το θέμα αυτό ασχολήθηκε ιδιαίτερα ο K. WEITZMANN, *The Narrative and Liturgical Gospel Illustrations*, *New Testament Manuscript Studies*, επιμ. M. M. PARVIS - A. P. WIKGREN, Σικάγο 1950, 151-174 (= *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, επιμ. H. L. KESSLER, Σικάγο - Λονδίνο 1971, αρ. 10, 248-270)· ο ΙΔΙΟΣ, *The Constantinopolitan Lectionary*, 358-373.

της Διάβασης της Ερυθράς Θάλασσας στο Ψαλτήριο, ms. gr. 3, της Βιβλιοθήκης του πανεπιστημίου του Χάρβαρντ (φ. 216^α)¹⁵.

Έχοντας πάντα υπόψη μας ότι η εικονογράφηση των χειρογράφων παρουσίαζε αργή εξέλιξη, με σεβασμό και προσκόλληση στην παράδοση, στοιχείο που σημαίνει ότι η διακοσμητική πρακτική συνεχιζόταν ανά τους αιώνες σχεδόν απαράλλαχτη, μπορούμε να αναζητήσουμε παράλληλα για τον κώδικα 8 ή ίσως και πρότυπα στον κώδικα *Manuscriptus* του *Lycæum Augustanum* στη Μπρατισλάβα της Σλοβακίας¹⁶ και στο χειρόγραφο 204 του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Το τελευταίο¹⁷ διασώζει μόνο τη μικρογραφία του Μάρκου και αυτή με αρκετές απολείψεις, που ωστόσο διατηρεί κοινά χαρακτηριστικά με τα άλλα δύο χειρόγραφα. Και τα τρία παρουσιάζουν παρόμοια αρχιτεκτονικά πλαίσια με αετώματα που τέμνονται από το τρίγωνο, διακοσμητικά μοτίβα (ταινίες, ελικόμορφους βλαστούς, καρδιάσχημα φύλλα) με περιορισμένη ποικιλία και ομοιότητες στην ποιότητα εκτέλεσης, την οποία χαρακτηρίζει τραχύτητα που δεν υπήρχε τον 11ο αλλά εμφανίζεται το 12ο αιώνα, καθώς και ταυτόσημα σχεδόν πραγματικά στοιχεία (ερμάρια, αναλόγια, κτήρια). Ο Μάρκος απεικονίζεται με το λέοντα, στοιχείο που δηλώνει ότι ακολουθήθηκε η σειρά του Ιερώνυμου για το χειρόγραφο 204, όπως και στον κώδικα της Μπρατισλάβας, αν και δεν αποκλείεται και εδώ να υπήρχε κάποιο ανάμικτο σύστημα. Το χειρόγραφο 204 ανήκει στην ίδια ομάδα με το Ψαλτήριο της Βιβλιοθήκης του Χάρβαρντ και τις Πράξεις των Αποστόλων στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού, *Cod. Suppl. gr. 1262*, χρονολογημένα στο 1104/5 και 1101 αντίστοιχα. Ιδιαίτερα το Ψαλτήριο του Χάρβαρντ¹⁸ παρουσιάζει αξιοσημείωτες ομοιότητες με τον κώδικα 8, όπως το κεφάλι του Πρόχορου με το κεφάλι της Παναγίας στη Δέηση του Ψαλτηρίου, τα μικρά βαθιά μάτια, οι γραμμές στο λαμό που τονίζουν το πηγούνι, τα μικρά λουλούδια με τους μακρείς καμπυλούμενους βλαστούς που ακουμπούν στους κιονίσκους του αρχιτεκτονικού πλαισίου. Η γενικότερη απόδοση της διακόσμησης και στα δύο χειρόγραφα συνηγορεί υπέρ της απόδοσής τους στο ίδιο αντιγραφικό εργαστήριο¹⁹.

15. L. NEES, *An Illuminated Byzantine Psalter at Harvard University*, *DOP* 29 (1975), 219-220.

16. Η δημοσίευση του χειρογράφου έγινε από τους BENDA – MYSLIVEC, *The Illuminations*, 1-13, όπου παρατηρούμε την απόλυτη αντιστοιχία των μικρογραφιών, με εξαίρεση τη μικρογραφία του ευαγγελιστή Λουκά που, όπως ήδη αναφέρθηκε, είναι μεταγενέστερη.

17. Στέλλα ΠΑΠΑΔΑΚΗ-ÖKLAND, "Ένα εικονογραφημένο τετραεναγγέλο τοῦ 12ου αιώνα στο Βυζαντινό Μουσείο Ἀθηνῶν, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 10 (1980-1981) (= *Μνήμη Ἀνδρέα Γρ. Ξυγγόπουλου*), 289-305.

18. NEES, *An Illuminated Byzantine Psalter*, 204-225.

19. *Ο.π.*, 217.

Οι κώδικες 8 της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου και 204 του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών έχουν κοινά χαρακτηριστικά. Πρόκειται για δύο χειρόγραφα γραμμένα με μικρογράμματη στρογγυλόσχημη γραφή με πυκνή διάταξη η οποία διατηρεί πολλά πρώια στοιχεία, όπως ο χαρακτήρας β, η χρήση του σ και ως ζ, καθώς και η χρήση και των δύο μορφών λ και κ. Οι τίτλοι και ορισμένα αρχικά γράμματα είναι γραμμένα με χρυσό επάνω σε κιννάβαρη.

Ο κώδικας 1 είναι περγαμινό τετραευάγγελο, με διαστάσεις 15,2 x 11 εκατοστά και 453 φύλλα. Η στάχωση είναι βυζαντινή, αποτελείται από δύο ξύλινες πινακίδες επενδεδυμένες με κόκκινο ύφασμα, από το οποίο σώζονται μόνο ίχνη. Στην εμπρόσθια και στην οπίσθια όψη του εξωφύλλου υπάρχουν πέντε μεταλλικά διακοσμητικά κομβία (τέσσερα στις άκρες και ένα στο κέντρο). Διατηρούνται ακόμη οι ταινίες που φύονται από το πίσω εξώφυλλο και αποτελούσαν τα κλείστρα του κώδικα ασφαρίζοντας στα κομβία της μπροστινής όψης.

Ο κώδικας περιέχει τις εξής διακοσμήσεις:

* Αψιδωτές διακοσμήσεις φ. 4^α-5^α: σε δύο κίονες με κιονόκρανα φύλλων άκανθας ακουμπά αψίδωμα, το οποίο διακοσμείται εσωτερικά με τετραγωνάκια και σταυρούς με χρυσό και μπλε χρώμα, ενώ από πάνω υπάρχουν ανθέμια.

* Κανόνες αντιστοιχίας: φ. 6^α-13^α (εικ. 8).

* Επίτιτλα: χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, α) υπό μορφή κιβωρίων, φ. 15^α, 145^α, 225^α, 355^α, β) υπό μορφή σχήματος Π, φ. 19^α, 148^α, 229^α, 358^α.

* Ολοσέλιδες μικρογραφίες: εικονίζεται ο ευαγγελιστής του οποίου το κείμενο έπεται και στην επάνω ζώνη ευαγγελική σκηνή: Ματθαίος και Γέννηση (φ. 18^β), Μάρκος και Βάπτιση (φ. 147^β), Λουκάς και Ευαγγελισμός (φ. 155^β), Ιωάννης με τον Πρόχορο και Εις Άδου Κάθοδος (φ. 237^β).

Όπως σημείωσε ο K. Weitzmann²⁰, τα επίτιτλα και οι κανόνες αντιστοιχίας είναι σύγχρονα με το κείμενο και χρονολογούνται στο 10ο αιώνα. Οι μικρογραφίες των ευαγγελιστών, ωστόσο, ανήκουν στην παλαιολόγια καλλιτεχνική παράδοση και συνεχίζουν τον καθιστό τύπο που γνώρισε ευρεία διάδοση στους χρόνους αυτούς ως δείγμα της αρχαίας κληρονομιάς²¹. Συγκρίνοντας τις μικρογραφίες αυτές με τις αντίστοιχες του κώδικα 8 διαπιστώνεται ότι πρόκειται για την παλαιολόγια έκδοση των ίδιων εικονογραφικών τύπων.

Σε κάθε ευαγγέλιο προηγείται ο πίνακας των κεφαλαίων. Οι μικρογραφίες των ευαγγελιστών εντάσσονται σε παρόμοιο με τον κώδικα 8 αρχιτεκτονικό

20. K. WEITZMANN, *Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts*, Βερολίνο 1935, 15.

21. FRIEND, *The Portraits*, 142.

πλαίσιο: στην κάτω ζώνη, σε δάπεδο, πατούν δύο κιονίσκοι με βάσεις, κιονόκρανα και άβακα και κρατούν επιστύλιο, που ταυτόχρονα χρησιμεύει και ως δάπεδο για την άνω ζώνη. Ανάμεσα στους δύο κιονίσκους, μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο με χρυσό κάμπο, οι ευαγγελιστές εικονίζονται καθιστοί σε κάθισμα χωρίς ερεισίνωτο αλλά με υποπόδιο, κρατώντας κάλαμο, να ξεκινούν τη συγγραφή του ευαγγελίου. Μπροστά τους βρίσκεται αναλόγιο με όργανα γραφής, από όπου τα σύμβολά τους τους υπαγορεύουν το κείμενο. Το αναλόγιο στηρίζεται σε εριμάριο, ενώ το βάθος γεμίζουν αρχιτεκτονήματα. Εξάιρεση αποτελεί η μικρογραφία του Ιωάννη που εικονίζεται όρθιος να υπαγορεύει το ευαγγέλιο στον καθιστό μαθητή του Πρόχορο, ενώ στρέφει το κεφάλι του πίσω δεξιά, δεχόμενος την έμπνευση από θεία ακτίνα φωτός (εικ. 9). Η επάνω ζώνη φέρει ορθογώνιο πλαίσιο, στο τύμπανο του οποίου, μέσα σε κυκλικό μέταλλο, εικονίζεται μία ευαγγελική σκηνή: ο κενός χώρος γεμίζει με 6 κύκλους ελισσόμενων βλαστών με άνθη σε χρυσό φόντο. Εξάιρεση αποτελεί η σκηνή της Γέννησης, το μέταλλο της οποίας τονίζεται μέσα σε περίτεχο ρομβοειδές πλαίσιο, το οποίο υπερβαίνει τα όρια του ορθογωνίου (εικ. 10).

Οι διαφορές με τα προαναφερθέντα χειρόγραφα αφορούν στις ευαγγελικές σκηνές, στην απεικόνιση του Ιωάννη με τον Πρόχορο και στα ευαγγελικά σύμβολα. Όλοι οι ευαγγελιστές εντάσσονται στο ίδιο αρχιτεκτονικό πλαίσιο με ορθογώνιο στην επάνω ζώνη, με τη διαφορά ότι η ευαγγελική σκηνή εντάσσεται σε μέταλλο που δεν εγγράφεται σε αετωματικό τρίγωνο, με εξάιρεση τη σκηνή της Γέννησης, η οποία τονίζεται μέσα σε περίτεχο ρομβοειδές φόντο. Στην ίδια σκηνή η Παναγία δεν εικονίζεται να κείται οριζόντια, διχοτομώντας έτσι την παράσταση όπως στα παραπάνω χειρόγραφα, αλλά καθιστή να στρέφεται προς τη φάτνη. Η παράσταση παισιώνεται από περισσότερα πρόσωπα, προσδίδοντας φυσιοκρατική αίσθηση και χαρίζοντας σχεδόν στην παράσταση ορθότερη αντίληψη του βάθους και της προοπτικής. Η καλύτερη διαχείριση του χώρου αποτελεί ένα από τα επιτεύγματα της παλαιολόγιας εποχής, ειδικά του 13ου και 14ου αιώνα²². Η προσθήκη των Μάγων που ιππεύουν προς το σπήλαιο έχει εικονογραφικό παράλληλο το αντίστοιχο ψηφιδωτό των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης²³. Η Βάπτιση (εικ. 11) παρουσιάζει διαφορετικό τοπίο από ό,τι στα προηγούμενα χειρόγραφα, στοιχείο που είναι ακόμη πιο έντονο στη σκηνή της Καθόδου στον Άδη, που εμπλουτίζεται και με περισ-

22. Tania VELMANS, *Le rôle du décor architectural et la représentation de l'espace dans la peinture des Paléologues*, CA 14 (1964), 183-216.

23. R. NELSON, *The Iconography of Preface and Miniature in the Byzantine Gospel Book*, Νέα Υόρκη 1980, 36.

σότερα πρόσωπα. Ο Ευαγγελισμός (εικ. 12) μοιάζει να λαμβάνει χώρα σε περιφραγμένο κήπο²⁴ με αρκετή βλάστηση (τύπο του *hortus enclosed*), ενώ παλαιότερα τοίχος υπήρχε μόνο ανάμεσα στον αρχάγγελο και την Παναγία.

Η μικρογραφία του Ιωάννη παρουσιάζει αρκετές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τις υπόλοιπες, που αφορούν κυρίως στο σύνθετο αρχιτεκτονικό βάθος και όχι το βραχώδες τοπίο, στη ζωηρότητα της μορφής του και στην τοποθέτηση του αετού επάνω σε αναλόγιο στη μέση της σκηνής. Σημειωτέον ότι όλοι οι ευαγγελιστές εικονίζονται σε πρώτο επίπεδο, έχοντας στο βάθος αρχιτεκτονήματα. Μία γενική παρατήρηση που θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε είναι ότι πρόκειται για εκσυγχρονισμό των πορτραίτων αυτών, οφειλόμενο στις προτιμήσεις του καλλιτέχνη. Τα σύμβολα των ευαγγελιστών ακολουθούν τη σειρά του Ιερώνυμου, στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της παλαιολόγιας χρονολόγησης των μικρογραφιών του κώδικα 1.

Οι κώδικες 1 και 8 (σχ. 1-2) της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου διακρίνονται για την υψηλή αισθητική τους. Η περγαμινή είναι πολύ καλής ποιότητας, η γραφή εξαιρετικά προσεγμένη, τα πλαίσια και ο φυτικός διάκοσμος παρουσιάζουν ποιότητα στην εκτέλεσή τους, ενώ οι μορφές μαρτυρούν χέρι προικισμένου καλλιτέχνη. Όλα αυτά τα στοιχεία, σε συνδυασμό με την άφθονη χρήση χρυσού στο βάθος των παραστάσεων και στα αρχικά γράμματα, χαρακτηριστικά τα οποία διακρίνουν και όλη την ομάδα των χειρόγραφων με τα οποία τα συγκρίναμε και που ήδη αποδίδονται από τους μελετητές τους σε κωνσταντινουπολίτικο εργαστήριο, συνηγορούν υπέρ της απόδοσης και των κωδίκων αυτών σε εργαστήριο της βασιλεύουσας.

---

24. Ο.π.

A decorative table with two birds perched on top. The table has a header with two arched sections containing text. Below the header is a grid of cells containing Greek text and numbers.

α	β	γ	δ	ε	ς	ζ	η	θ	ι	κ	λ
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

Εικ. 1. Μέγα Σπήλαιο, κώδ. 8. Κανόνες αντιστοιχίας

A fragment of a text with a decorative border. The text is in Greek and appears to be a letter or a short treatise.

... ΟΥΤΕ ΣΥΛΛΕΚΤΕΡΗ ΟΙΝΗ ΤΗ ΤΟΥΤΩΝ
... ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΗΣ ΟΥΝ ΣΥΛΛΕΚΤΗΣ
... ΤΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ ΤΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ
... ΦΩΝΟΣ ΑΠΟ ΤΩΝ ΣΥΛΛΕΚΤΩΝ ΟΥΤΕ
... ΡΗΚΟΤΗΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΗΣ ΟΥΝ ΣΥΛΛΕΚΤΗΣ
... ΤΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ
... ΤΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ
... ΤΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ
... ΤΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ
... ΤΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ
... ΤΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ
... ΤΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ
... ΤΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ

Εικ. 2. Μέγα Σπήλαιο, κώδ. 8, φ. 7^α. Επιστολή Ευσεβίου

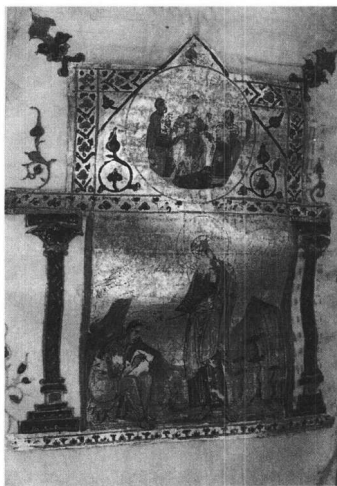
Εικ. 3. Μέγα Σπήλαιο, κώδ. 8, φ. 81^β. Ευαγγελιστής Μάρκος

Εικ. 4. Μέγα Σπήλαιο, κώδ. 8, φ. 131^β. Ευαγγελιστής Λουκάς

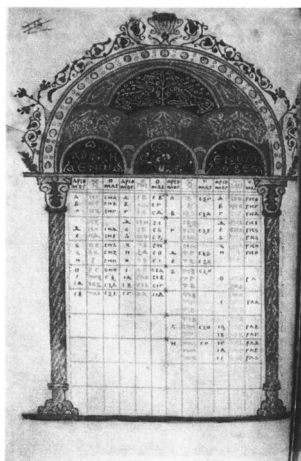
Εικ. 5. Μέγα Σπήλαιο, κώδ. 8, φ. 6^β. Ευαγγελιστής Ματθαίος

Εικ. 6. Μέγα Σπήλαιο, κώδ. 8, φ. 208^β. Ευαγγελιστής Ιωάννης

Εικ. 7. Μέγα Σπήλαιο, κώδ. 8, φ. 130^α. Χριστολογικές σκηνές

Εικ. 8. Μέγα Σπήλαιο, κώδ. 1. Κανόνας αντιστοιχίας

Εικ. 9. Μέγα Σπήλαιο, κώδ. 1, φ. 237β. Ευαγγελιστής Ιωάννης

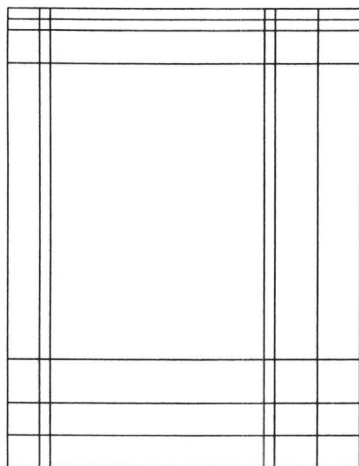
Εικ. 10. Μέγα Σπήλαιο, κώδ. 1, φ. 18β. Ευαγγελιστής Ματθαίος

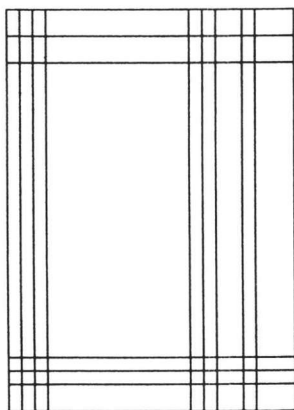
Εικ. 11. Μέγα Σπήλαιο, κώδ. 1, φ. 147^β. Ευαγγελιστής Μάρκος

Εικ. 12. Μέγα Σπήλαιο, κώδ. 1, φ. 155^β. Ευαγγελιστής Λουκάς

Σχ. 1. Χαράξεις χειρογράφου 8 (κλίμακα 1:2)

Σχ. 2. Χαράξεις χειρογράφου 1 (κλίμακα 1:2)

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Ι. ΜΟΥΣΟΥΡΑΣ

Η ΜΟΝΗ ΣΤΡΟΦΑΔΩΝ (1200-1500). ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΑΜΥΝΤΙΚΟΥ ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΥ

Ἡ ἀφιερωμένη εἰς τὴν Θεοτόκον τὴν «Πάντων Χαράν» μονὴ τῶν Στροφάδων εἶναι περισσότερο γνωστὴ καὶ ὡς μονὴ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος (κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες καὶ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου). Ἡ γεωγραφικὴ τῆς θέσις ἀλλὰ καὶ ἡ πορεία τῆς στὸ χρόνο ἐπιβάλλουν νὰ συνεξετάζεται ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως μὲ τὴ γειτονικὴ Ζάκυνθο καὶ τὶς ἀπέναντι πελοποννησιακῆς ἀκτῆς. Ἡ διοικητικὴ ἐξάρτησις τῶν Στροφάδων κατὰ τὴ διάρκειά τῆς πρώτης Φραγκοκρατίας ἐκ τῆς Πελοποννήσου καὶ ἀργότερα ἐκ τῆς Ζακύνθου συνδέσει τὴ μονὴ μὲ τὶς τύχες τῶν γειτονικῶν αὐτῶν περιοχῶν. Ἡ παλαιότερα ἱστορία τῆς καὶ ἰδιαίτερος ἐκεῖνι τῶν θεωρουμένων ὡς τριῶν πρώτων αἰῶνων λειτουργίας τῆς (1200-1500) δὲν εἶναι τόσο γνωστὴ καὶ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἐρεῦνης¹. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἀφιερώνεται καὶ ἡ παροῦσα ἐργασία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ διασκευὴ τμήματος τῆς διδακτορικῆς μου διατριβῆς². Ἡ σπανιότης καὶ ἀποσπασματικότης τῶν στοιχείων καθιστοῦν πρὸς τὸ παρὸν δυσχερῆ τὴ σύνθεσι μιᾶς πληρεστερας μελέτης περὶ τῆς ἱστορίας τῆς μονῆς κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους. Ἡ δική μας συμβολὴ περιορίζεται στὴν κατάθεσι νεωτέρων στοιχείων περὶ τῆς συγκεκριμένης περιόδου, διὰ τῶν ὁποίων διευρύνονται οἱ μέχρι στιγμῆς γνώσεις μας.

Στὴν ἀνακοίνωσι αὐτὴ διατηρήθηκαν ἡ ὀρθογραφία καὶ τὸ ὄψος τοῦ συγγραφέα.

1. Μνεΐα τῆς μονῆς μετὰ παραθέσεως ὀλίγων ἀρχαιακῶν στοιχείων, βλ. στίς παλαιότερες ἐργασίες τοῦ Α. ΖΩΗ, Αἶ ἐν Ζακύνθῳ μοναί, *Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως*, Παράρτημα τόμ. 24-26 (1896), 149-153 καὶ τοῦ Ν. ΚΟΝΟΜΟΥ, *Ἐκκλησιᾶς καὶ μοναστήρια στὴ Ζάκυνθο*, Ἀθήνα 1967, 154-157. Στίς νεώτερες μελέτες ἀνήκει ἡ ἐργασία τῆς Ἄννας Ἰ. ΑΛΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σταθμοὶ στὴν ἱστορία τῆς μονῆς Στροφάδων. Μία πρώτη προσέγγισι, *Πρακτικὰ Ἡλιακοῦ πνευματικοῦ συμποσίου 1993 (Πύργος – Γαστούνη 26-28 Νοεμβρίου 1993)*, Ἀθήνα 1994, 289-310, μὲ ἀριστη παρουσίασι ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιακῶν τεκμηρίων καὶ ἐκεῖνι τῶν Γ. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ – Ιωάννας ΣΤΟΥΦΗ, Το οικοδομικὸ χρονικὸ τῆς ιερᾶς μονῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος Στροφάδων, *Μονές τῆς Ζακύνθου, ἱστορία – Ἀρχιτεκτονικὴ – Τέχνη. Ἀ' Ἐπιστημονικὴ ἡμερὶδα 16 Νοεμβρίου 1996, Πρακτικὰ, Ζάκυνθος 1998*, 211-268, μὲ πλούσιες ἀρχαιολογικῆς παρατηρήσεις.

2. Δ. ΜΟΥΣΟΥΡΑΣ, *Αἶ μοναί Στροφάδων καὶ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Κρημνῶν Ζακύνθου. (Μελέτη φιλολογικὴ καὶ παλαιογραφικὴ)*, ἐν Ἀθήναις 2003, 23-65.

ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

Παλαιά παράδοσις, επαναλαμβανομένη και υπό της νεωτέρας σχετικής βιβλιογραφίας, αναφέρει τὸν Θεόδωρο και τὴν Εἰρήνην ἐκ τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας τῶν Λασκάρων ὡς ἰδρυτὰς τῆς μονῆς τῶν Στροφάδων³. Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐξέτασις τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος τῆς μονῆς διακρίνει τμήματα ποῦ ἀνήκουν στὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ και ἄλλα ποῦ κατεσκευάσθησαν ἐπὶ Βενετοκρατίας (1609) και μετέπειτα⁴. Ἡ ἀναζήτησις ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων ἢ αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων πρὸς ἐπιβεβαίωσι τῆς περὶ τῶν Λασκάρων παραδόσεως προσκροῦει στὸ γεγονός ὅτι ἡ μονὴ ἔχει ὑποστῆ πολλὰς λεηλασίας, ἐξ αἰτίας τῶν ὁποίων κατεστράφησαν τὰ παλαιὰ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα⁵. Ἡ μελέτη τοῦ ἀρχείου και τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς, τὰ ὁποία σήμερον σὲ μεγάλο ποσοστὸ εὐρίσκονται διασκορπισμένα σὲ πολλὰς βιβλιοθήκας τῆς Ἑλλάδος και τοῦ ἐξωτερικοῦ⁶, ἀπέδωσε μερικὰς πληροφορίας και περὶ τῆς ἱστορίας τῆς. Δι' αὐτῶν και ἄλλων ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων κατέστη δυνατόν νὰ ἀναπλασθῇ ἐν μέρει ἡ ἱστορία τοῦ μοναστηρίου και νὰ φωτισθοῦν ὄρισιμένες δραστηριότητες τῶν μοναχῶν, ἐκ τῶν ὁποίων χαρακτηριστικώτερον εἶναι ἡ συμβολὴ τους στὴν κατοχὴ τοῦ στρατηγικοῦ χώρου τῆς μονῆς και στὴν ἄμυνα κυρίως κατὰ τῶν μουσουλμάνων πειρατῶν.

Μία ἀξιωματικὴ μαρτυρία ἐκ χειρογράφου τῆς μονῆς, τὸ ὁποῖο σήμερον εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου, ἀναφέρει τὸ ὄνομα ἐνὸς Θεοδώρου Λασκάρου, χωρὶς βεβαίως νὰ ἀποτελῇ τίποτε περὶ τοῦ ἀπὸ τῆς ἄλλης ἔνδειξι. Πρόκειται περὶ τοῦ κώδικος Πάτμου 242⁷, τοῦ

3. Μνεῖα τῶν Λασκάρων ὡς κτητόρων τῆς μονῆς Στροφάδων ὑπῆρχε, σύμφωνα μὲ μαρτυρίαν τοῦ Π. Χιωτοῦ, *Ἱστορικὰ ἀπομνημονεῖματα τῆς νήσου Ζακύνθου*, Β', ἐν Κερκύρα 1858 (φωτοτ. ἀνατ. Ἀθήνα 1978), 122 σμμ. 51, εἰς τὸ *Χρονικὸν τοῦ Μαλούχου*, τὸ ὁποῖον εὐρίσκειτο ἀνέκδοτον ἐπὶ τῆς Βιβλιοθήκῃ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Διονυσίου, ἀλλὰ σήμερον λαμβάνει, πρβλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σταθμοί, 294 σμμ. 27. Εἰς πατριαρχικὰ γράμματα τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνος, τὰ ὁποία ἐπαναλαμβάνουν τὸν ἔκπαιλον ἰσχύοντα σταυροπηγικὸν χαρακτῆρα τοῦ μοναστηρίου, φέρει τοῦτο τὴν ὀνομασίαν τοῦ βασιλικοῦ και πατριαρχικοῦ σταυροπηγίου, βλ. ΜΟΥΣΟΥΡΑΣ, *Αἱ μοναί*, 300-304. Ἡ παράδοσις περὶ αὐτοκρατόρων τῆς Ἀνατολῆς ὡς κτητόρων τῆς μονῆς σῴζεται και σὲ μεταγενέστερον βενετικὸν ἔγγραφο τοῦ ἔτους 1790, ποῦ μνημονεῖται ὑπὸ τῆς ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σταθμοί, 298 σμμ. 44.

4. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ – ΣΤΟΥΦΗ, Το οἰκοδομικὸ χρονικόν, 225-231.

5. Σαφὴ και χρονολογημένη μαρτυρία μιᾶς τέτοιας καταστροφῆς, βλ. κατωτέρω, 237-239.

6. Περιληπτικὸν κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς, βλ. ΜΟΥΣΟΥΡΑΣ, *Αἱ μοναί*, 121-134.

7. Ἰ. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Πατριακὴ Βιβλιοθήκη, ἤτοι Ἀναγραφὴ τῶν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς κατὰ τὴν νήσον Πάτμον γεγραμῶν και βασιλικῆς μονῆς τοῦ ἁγίου ἀποστόλου και εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τεθραυρισμένων χειρογράφων τευχῶν*, Ἀθήνησιν 1890, 122.

13ου αιώνας, ὁ ὁποῖος στήν ἄνω ῥα τοῦ φ. 31^Γ φέρει τὴ σημεῖωσι: Ὡ Χριστὲ βο-
 ἦθει μοι τῷ δούλῳ σου. Θεόδωρος Λάσκαρις. Κάτωθεν τούτου καὶ δι' ἄλλης
 χειρὸς ἔχουν γραφῆ τὰ ἑξῆς: καμὺ ετι Τορνικίω Χοῦμνω τῷ Λιάση. Τὸ δεῖγμα
 γραφῆς τῆς πρώτης σημειώσεως δὲν ἐπιτρέπει ὁποιαδήποτε σοβαρὴ συσχέτισι
 πρὸς τὸν ἰδρυτὴ τῆς δυναστείας τῆς Νικαίας. Ἡ παρουσία ὅμως τοῦ ὀνόματος
 τῆς βυζαντινῆς οἰκογενείας Τορνίκη⁸ καὶ ὠρισμένες παλαιογραφικὲς παρατη-
 ρήσεις ἐπὶ συγγενῶν πρὸς τὸν κώδικα Πάτιμου 242 χειρογράφων, προερχομέ-
 νων ἐπίσης ἐκ Στροφάδων, ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεσι τῆς κοινῆς προελεύσεως αὐ-
 τῶν ἐκ τοῦ ἰδίου κέντρου, τὸ ὁποῖο πιθανώτατα ἦταν ἡ πρωτεύουσα τῆς αὐτο-
 κρατορίας⁹. Ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ὑποστηρίζεται ὅτι προέρχεται καὶ ἡ εἰ-
 κὸνα τῆς Θεοτόκου τῶν Στροφάδων, ἡ λεγομένη «Θαλασσομαχοῦσα», ἡ ὁποία
 σὲ πρόσφατη ἔκδοσι τῶν εἰκόνων τῆς Ζακύνθου ἔχει χρονολογηθῆ στὶς ἀρχὲς
 τοῦ 13ου αἰῶνος¹⁰. Τὰ ἀνωτέρω παλαιογραφικὰ καὶ ἐκ τῆς ἀγιογραφικῆς τέ-
 χνης στοιχεῖα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν παράδοσι περὶ Λασκάρων ὡς ἰδρυτῶν
 τοῦ μοναστηρίου τῶν Στροφάδων, εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξηγήσουν τὸ λόγο, γιὰ τὸν
 ὁποῖο ὁ Θεόδωρος καὶ ἡ Εἰρήνη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας μνημονεύο-
 νται ἀκόμη εἰς τὰ Δίπτυχα τῆς μονῆς ὡς πρῶτοι κτήτορες αὐτῆς.

Ἡ Εἰρήνη, σύζυγος τοῦ δεσπότη Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου καὶ –μετὰ
 τὸ θάνατό του– τοῦ Ἰωάννου Γ' Δούκα Βατάτζη (1222-1254), τοῦ δευτέρου
 κατὰ σειρὰν αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας, εἶχε ἐσφαλμένως ταυτισθῆ κατὰ τὸ
 παρελθὸν πρὸς τὴν Εἰρήνη Λασκαρίνα Παλαιολογίνα. Ἡ τελευταία παραδί-
 δεται εἰς χειρόγραφα ὡς κήτωρ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ Φιλαν-

8. Ὁ ἀνωτέρω Τορνίκιος Χοῦμνος δὲν συναντᾶται στήν πολυπρόσωπη οἰκογένεια Τορνίκη.
 Πά τὴν ἐξήγησι τῆς μεταφορᾶς τῶν χειρογράφων εἶναι χρήσιμο νὰ γνωρίζουμε τὴ μετακίνησι προ-
 σώπων ἐκ τοῦ κέντρου τῆς αὐτοκρατορίας πρὸς τὴν περιφέρεια. Τελευταῖος μητροπολίτης
 Παλαιῶν Πατρῶν πρὸ τῆς Λατινοκρατίας ἦταν ὁ Γεώργιος Τορνίκης Β' (1157-1217), υἱὸς τοῦ
 μεγάλου λογοθέτου Δημητρίου Τορνίκη, βλ. Α. SIDERAS, Zur Frage nach dem letzten Metropoliten
 von alt-Patras vor der Lateinerherrschaft, *RStB* 27 (1990), 184-190.

9. Συγγενεῖς κώδικες πρὲπι νὰ θεωρηθοῦν οἱ Πάτιμου 229 καὶ 244 (ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Πατμιακὴ
 Βιβλιοθήκη*, 120, 123), χρονολογημένοι ἐπίσης εἰς τὸν 13ο αἰῶνα μὲ τὸ ἴδιο περιεχόμενο (Βίοι
 ἁγίων ὑπὸ Συμεῶν τοῦ Μεταφραστοῦ) καὶ ἴσως οἱ Ἁγίου Ὁρους – Βατοπεδίου 454 (S. EUSTRAT-
 IADES – ARCADIOS, *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedi
 on Mt. Athos*, Λονδίνο 1924, 91) καὶ Marc. gr. VII, 29 (E. MIONI, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum,
 Codices graeci manuscripti*, II. *Codices qui in sextam, septimam atque octavam classem includuntur
 continens*, [Ῥώμη] 1960, 47-52), οἱ ὁποῖοι πιθανώτατα προέρχονται ἐκ τοῦ αὐτοῦ βιβλιογραφικοῦ
 ἐργαστηρίου, βλ. περισσότερα ΜΟΥΣΟΥΡΑΣ, *Αἱ μοναί*, 254-255.

10. Μυτᾶλη ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, *Εἰκόνες τῆς Ζακύνθου*, Ἀθήνα 1997, 46-48, ὅπου
 ἀναφέρεται ὡς ἡ ἀρχαιότερα τῶν εἰκόνων τῆς μονῆς Στροφάδων καὶ συγκρίνεται ὁ σπάνιος εἰκο-
 νογραφικὸς τύπος τῆς πρὸς τὸν τύπο εἰκόνων ποὺ ἀποδίδονται εἰς ἐργαστήρια τῆς Κωνσταντι-
 νουπόλεως καὶ μάλιστα εἰς τὴν χεῖρα Θεοφάνους τοῦ Ἑλλήνου.

θρώπου Σωτήρος, μετονομασθείσα διά τῆς λήψεως τοῦ μοναχικοῦ σχήματος εἰς Εὐλογία. Τὴν ἀφοριμὴ γιὰ τὴν ταῦτισι εἶχαν δώσει ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ τυπικοῦ τῆς μονῆς Φιλανθρώπου Σωτήρος, σὰ ὅποια μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρεται ὅτι ἡ εὐσεβὴς βασιλίσα Εἰρήνη Λασκαρίνα Παλαιολογίνα ἀνεκαίνισε ἐκ βάρθρων τὴ μονή¹¹. Νεώτερες ἐρευνες, ὅμως, ἀπεκάλυψαν ὅτι ἡ Εἰρήνη ἐκεῖνη ἦταν τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὴν Εἰρήνη-Εὐλογία Χούμναινα Παλαιολογίνα, ἡ ὁποία ἔγινε μοναχὴ τὸ ἔτος 1307 καὶ ἐγκατεβίωσε στὸ γυναικεῖο τμήμα τῆς μονῆς Φιλανθρώπου Σωτήρος ποὺ εἶχε ἀνακαινισθῆ διὰ δαπάνης τοῦ πατρὸς της¹².

Ἡ πληροφορία ὅτι ἡ Εἰρήνη, κτήτωρ τῆς μονῆς Φιλανθρώπου Σωτήρος, κατήγετο δῆθεν ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Λασκάρων (Λασκαρίνα), προέρχεται ἐξ ἀποσπάσματος τοῦ τυπικοῦ τῆς μονῆς, τὸ ὁποῖο διεσώθη διὰ χειρὸς Παχωμίου Ρουσάνου στὸν κώδικα τῆς μονῆς Ἰβήρων 593, Ἀγίου Ὁρους (Λάμπρου, ἀφ. 4713)¹³, ἐκ τοῦ ὁποῖου ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Meyer¹⁴. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Παχώμιος Ρουσάνος ἀντέγραψε διάταξι ἐκ τοῦ τυπικοῦ τῆς μονῆς Φιλανθρώπου Σωτήρος ἐκίνησε τὴν εὐλογη μὲν ἀλλ' ἐν προκειμένῳ ἄστοχη ὑπόψια τοῦ Π. Χιώτου, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Λασκάρων συγγράφασα τὸ τυπικὸν Εἰρήνη εἶναι ἢ εἰς τὰ Δίπτυχα τῶν Στροφάδων μνημονευομένη, ἢ δὲ μονὴ ἐκ τῆς ὁποίας ἡ τυπικὴ διάταξις προήρχετο εἶναι ἴσως ἢ τῶν Στροφάδων¹⁵. Σύμφωνα μὲ τὴν εἰσαΐα τοῦ Χιώτου, τὸ ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ τυπικοῦ παρεῖχε μίαν ἐξήγησι τῆς παρουσίας τοῦ ὀνόματος τῆς Εἰρήνης εἰς τὰ Δίπτυχα τῆς μονῆς ὡς κτήτορος καὶ προφανῶς ἐξ αἰτίας αὐτοῦ εἶχε ἀντιγραφῆ ὑπὸ τοῦ

11. Ph. MEYER, Bruchstücke zweier τυπικά κτητορικά, *BZ* 4 (1895), 48. Πρβλ. N. A. VÉES, Die Klosterregeln des Nikephoros Blemmydis in Bezug auf Pachomios Rhousanos sowie eine Inschrift aus Jenischehir, *BNJ* 10 (1932-1933), 116. Περὶ τοῦ τυπικοῦ τῆς μονῆς, βλ. K. A. ΜΑΝΑΦΗΣ, *Μοναστηριακά Τυπικά – Διαθήκαι. Μελέτη φιλόλογικῆ*, ἐν Ἀθήναις 1970, 86, 188.

12. J. VERPEAUX, Notes prosopographiques sur la famille Choumnos, *Byzantinoslavica* 20 (1959), 260-261, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερα περὶ τῆς Εἰρήνης βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης, Angela C. HERO, Irene-Eulogia Choumnaina Palaiologina Abbess of the Convent of Philanthropos Soter in Constantinople, *Byzantinische Forschungen* 9 (1985), 119-147. Πρβλ. Σ. Ἰ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, *Μανουὴλ Γαβαλάς εἶτα Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐφέσου (1271/2-1355/60)*, Α'. Τὰ βιογραφικά, Ἀθήνα 1972, 235.

13. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἀγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, Β', ἐν Κανταβρυγίᾳ 1900, 179.

14. MEYER, Bruchstücke, 48. Ἐκ μικροταινίας ποὺ φυλάσσεται στὸ Μορφωτικὸ Ἰδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης προκύπτει, ὅτι τὸ ἐκδοθὲν ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ ἱβηρικῶν κώδικος εὐρίσκεται σὰ φ. 298^v-299^r. Τὸ αὐτὸ ἀπόσπασμα εὐρίσκεται καὶ στὸν κώδικα Marc. gr. II, 105, φ. 201^v-203^r, ἐπίσης διὰ χειρὸς Παχωμίου, βλ. ΜΙΟΝΙ, *Bibliothecae...*, I. *Codices in classes a prima usque ad quintam inclusi*. Pars prior: *Classis I - Classis II, codd. 1-120*, [Ρώμη] 1967, 316-320.

15. ΧΙΩΤΗΣ, *Ἱστορικά ἀπομνημονεύματα*, 536.

ζακυνθίου λογίου Παχωμίου Ρουσάνου¹⁶. Ὁ Χιώτης ἐπιθανολόγησε τὴν ταύτιση τοῦ τυπικοῦ πρὸς τὴ μονὴ βασιζόμενος προφανῶς στὴ δευτέρα ὀνομασία τοῦ μοναστηρίου τῶν Στροφάδων, δηλαδή τοῦ Παντοκράτορος, ἡ ὁποία ὅμως εἶναι σαφῶς νεωτέρα¹⁷.

Οἱ παρατηρήσεις μας ἐπὶ τῶν ὑποστηριχθέντων ὑπὸ τοῦ Χιώτου δὲν ἐπιλύουν βεβαίως τὸ πρόβλημα περὶ τῶν ἰδρυτῶν τῆς μονῆς Στροφάδων ἀλλὰ τοῦλάχιστον ἀποκαθιστοῦν τὴν ἀλήθεια γιὰ τὰ πρόσωπα ποὺ ἐχρησιμοποιοῦθησαν ὑπὸ τῆς παλαιότερας βιβλιογραφίας στὴν προσπάθεια ἀναζητήσεως τῶν κητόρων.

Ἡ παράδοσις περὶ Λασκάρων δημιουργεῖ βεβαίως τὴν ἀπορία περὶ τῆς ἐκδηλώσεως ἐνδιαφέροντος ἐκ μέρους τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Νικαίας πρὸς τὴν ἀπομακρυσμένη μονὴ τῶν Στροφάδων. Ἡ μεταγενεστέρα, ὅμως, γνωστὴ πολιτικὴ καὶ διοικητικὴ κατάστασις τῶν Στροφάδων σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν στρατηγικὴν σημασίαν θέσι τους, στὰ ὁποῖα ἀναφερόμεθα κατωτέρω, ἐπιτρέπουν μίαν ἐξήγησι τοῦ πιθανοῦ αὐτοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν Λασκάρων. Ἡ μεταγενεστέρα ἱστορία φανεροῦναι ἐναλλαγὴ εὐεργετικῶν παρεμβάσεων ὑπὲρ τῶν Στροφάδων, ὅσων ἐνδιαφέρονται στρατηγικῶς περὶ αὐτῶν. Διὰ τῶν εὐεργεσιῶν ἐξηγοράζετο τρόπον τινὰ ἢ δυνατότητος χρησιμοποίησεως τῆς ναυτικῆς αὐτῆς βάσεως ὑπὸ τῶν πλοίων τῶν εὐεργετουμένων.

Ἡ ρευστότης τῆς πολιτικῆς καταστάσεως εἰς πλείστα σημεῖα τοῦ παλαιοῦ κατακερματισμένου κράτους ἐκ τῶν φραγκικῶν ἐπιθέσεων ἐπέτρεπε τὴν αὐτοκρατορικὴν παρέμβασιν σὲ μοναστήρια, ὅπου ἡ ἔναντι τῶν ἐχθρῶν ἄμυνα ἐνισχυέτο ἀπέριως ἐκ τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως. Αὐτοκρατορικὰ ἦσαν κατὰ τοὺς αἰῶνας ἐκείνους τὰ πλείστα τῶν μοναστηρίων, ἰδρυμένα εἴτε ὑπ' αὐτῶν τῶν αὐτοκρατόρων εἴτε ὑπ' ἀνθρώπων τοῦ περιβάλλοντος αὐτῶν. Ἡ θέσις τῆς μονῆς τῶν Στροφάδων καὶ ἡ μετέπειτα γνωστὴ ἱστορία τῆς δύναται νὰ προϋδεάσῃ τὸν ἐρευνητὴ γιὰ μίαν παράλληλη καὶ ἀντίστοιχη ἀποστολὴ καὶ κατὰ τοὺς ἀμέσως προηγουμένους αἰῶνας. Οἱ ἰδρυταὶ ἢ ἀνακαινισταὶ τῆς μονῆς πρέπει νὰ εἶχαν διπλὸ στόχο: πνευματικὴ καλλιέργεια στὸ πλαίσιο τοῦ ὀρθοδόξου μοναχισμοῦ καὶ τόνωσι τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως στὸ πλαίσιο τῆς

16. Ὁ Παχώμιος εἶναι γνωστὸν ὅτι δὲν ὑπῆρξε μοναχὸς τῶν Στροφάδων. Ἐκάθη στὴ μονὴ τῶν Κρημνῶν καὶ μετὰ ταῦτα ἀνεχώρησε γιὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος. Στὰ Στροφάδια, ὅμως, διετέλεσε ἡγούμενος ὁ πατέρας του, Ἰωακείμ, ὁ ἴδιος δὲ ἔγραψε κανόνα εἰς τοὺς ἐν Στροφάσαι μαρτυρησάμενους.

17. ΧΙΩΤΗΣ, *Ἱστορικὰ ἀπομνημονεῖματα*, 579-580 σημ. 52. Τὴν δευτέρα αὕτη ὀνομασία, ποὺ δὲν ἀπαντᾷται εἰς τὰ παλαιότερα τῶν ἀρχαϊκῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς, νομίζουμε ὅτι ἔλαβε μετὰ τὴ συνένωσι μετὰ τῆς μονῆς Παντοκράτορος Λιθαϊκῆς Ζακύνθου, βλ. Δ. ΜΟΥΣΟΥΡΑΣ, *Μετόχια τῆς ἱερᾶς μονῆς Στροφάδων καὶ Ἁγ. Διονυσίου, Μονές τῆς Ζακύνθου*, 104.

κατά τῶν ἐχθρῶν τοῦ ἔθνους καί τῆς πίστεως ἀμύνης. Τοιουτοτρόπως ἐξηγεῖται ἡ μαρτυρούμενη ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Σκουταριώτου ἐνίσχυσις μονῶν καί ναῶν ἀκόμη καί σ' αὐτὴ τὴν Κωνσταντινούπολι ἢ τὴν Ἀττικὴ ἐκ μέρους τοῦ Βατάτζη, μολονότι πολιτικῶς ἐφραγκοκρατοῦντο καί ἐκκλησιαστικῶς ἐλατινοκρατοῦντο¹⁸. Οἱ πτωχῆς καί ἑλλειπεῖς εἰδήσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῶν Στροφάδων νήσων δὲν ἀποκλείουν, τοῦλάχιστον μέχρι στιγμῆς, τὸ πιθανὸν ἐνδιαφέρον καί τὴν εὐεργετικὴ ὑπὲρ τῆς μονῆς παρέμβασι τῶν Λασκάρεων. Ἡ ἀναγραφή εἰς τὰ Δίπτυχα ἀπηχεῖ ἴσως ἀρχαιότατη παραδόσι, τὴν ὁποία δὲν ἔχομε ἰσχυροῦς λόγους νὰ ἀπορρίψωμε.

ΤΑ ΠΕΡΙ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

Ἐὰν τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἴδρυσι τῆς μονῆς ἀφοροῦν στὶς ἀρχῆς τοῦ 13ου αἰῶνος, οἱ ἐπόμενες εἰδήσεις προέρχονται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 13ου καί τὶς ἀρχῆς τοῦ 14ου. Τὰ ἐντοπισθέντα τεκμήρια εἶναι δύο γράμματα παπῶν, τὰ ὁποῖα βεβαιώνουν περὶ τῆς λατινικῆς διοικήσεως τῆς μονῆς τοῦλάχιστον κατὰ τοὺς χρόνους αὐτούς.

Τὸ πρῶτο γράμμα προέρχεται ἀπὸ τὸν πάπα Βονιφάτιο Η' καί ἀπεστάλη ἐκ Ρώμης τὴν 29 Δεκεμβρίου 1299 πρὸς ἐπικύρωσι τῆς ἐκλογῆς ἡγουμένου τῆς Ἁγίας Μαρίας τῶν Τροφαρίων (*Sancte Marie de Tropharia*)¹⁹. Παραλήπτῆς εἶναι ὁ νέος ἡγούμενος Hugolino, διὰ τοῦ ἡγουμένου τοῦ τάγματος τοῦ Ἁγίου Βενεδίκτου τῆς λατινικῆς ἐπισκοπῆς Ὠλένης. Ἡ μονὴ τῆς *Sancte Marie* ἀναφέρεται ὡς οἰκοδομημένη ἐπὶ νήσου εὐρισκομένης πλησίον τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας καί ἐπομένως πρόκειται περὶ τῶν Στροφάδων, ὀνομαζομένων κατὰ τὰ

18. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΚΟΥΤΑΡΙΩΤΗΣ, Theodori Scutariotae, *Addimenta ad Georgii Acropolitae Historiam*, σὺτὸ GEORGII AKROPOLITAE, *Opera*, ἐκδ. Α. HEISENBERG (Λιψία 1903) μὲ διορθώσεις P. WIRTH, I, Στουτγάρδη 1978, 287: ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει, τῶν τότε αὐτῆς ἀρχόντων Ἰταλῶν πολλὰς τῶν ἐν αὐτῇ ἐκκλησιῶν βουλενοσαμένων καταστρέψαι πρὸς θεραπείαν τῆς ἐνούσης ἐνδείας αὐτοῖς, αὐτὸς δὴ χρήμασι ἐξωνησάμενος σώσους διαμένειν περιποιήσαστο· ἢ τῶν Βλαχερνῶν αὐτὰ ἢ τε τῶν Ῥουφινιανῶν καὶ ἢ ἐν τῷ ἀνάπλω τοῦ ταξιάρχου τῶν ἄνω δυνάμεων. τὸν δὲ τῶν θεοκηρῶν ἀποστόλων ναὸν ἀγιώτατον ὑπὸ σεισμοῦ κινδυνεύσαντα βασιλικῶς ἐπεσκέψατο καὶ χρήμασι ἱκανοῖς ἀνακτιθῆναι πεποιήκην. Πρβλ. R. JANIN, *Les sanctuaires de Byzance sous la domination latine (1204-1261)*, *REB* 2 (1944), 155.

19. Ἀρχεῖο Βατικανοῦ, Reg. Vat. 49, φ. 239 ἀρ. CCCCLIII. Περίληψι τοῦ κειμένου βλ. εἰς G. DIGARD – M. FAUCON – A. THOMAS – R. FAWTIER, *Les registres de Boniface VIII: recueil des bulles de ce pape publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux des Archives du Vatican*, IV, Παρίσι 1935, 540-541 ἀρ. 3330. Πρβλ. W. MILLER, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας στὴν Ἑλλάδα (1204-1566)*, μετὰφρασις, ἐισαγωγὴ, σημειώσεις Ἄ. ΦΟΥΡΙΤΗΣ, Ἀθήνα 1960 (φωτ. ἀνατ. 1990), 606· ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σταθμοί, 294-295.

πρώιμα χρόνια ως Στροφαδίων²⁰ και διά παραφθοράς της λέξεως υπό τῶν Λατίνων, ὡς Τροφαρίων. Ἡ θέσις τοῦ ἡγουμένου ἦταν κατὰ τὸ 1299 ἤδη χηρεύουσα ἀπὸ τεσσάρων ἐτῶν καὶ πλέον, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ προηγουμένου λατίνου προεστῶτος τῆς μονῆς, Guilielmi. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ μονὴ παρέμεινε ἐπὶ τέσσαρα καὶ πλέον ἔτη ἄνευ ἡγουμένου σημαίνει ἴσως ὅτι ἡ παρουσία τῶν Βενεδικτίνων ἐκεῖ δὲν ἦτο διαρκῆς ἢ ὅτι συνήντησε δυσχερεῖας.

Μία ἄλλη πληροφορία ποῦ προκύπτει ἐκ τοῦ γράμματος εἶναι ὅτι ἡ ἐκλογή νέου ἡγουμένου δὲν προήλθε ὑπὸ τῆς συνάξεως τῶν πατέρων τῆς μονῆς ἀλλὰ δι' ἐντολῆς τοῦ πάπα πρὸς ἓνα ἐπίσκοπο καὶ δύο καρδινάλιους. Ἐκεῖνοι ἐπέλεξαν ἐκ τοῦ μοναστηρίου τῆς Sancte Praxedis de Urbe, τοῦ τάγματος τῶν Vallisumbrose, τὸ μοναχὸ Hugolino de Forolivio, τὸν ὁποῖο κατέστησαν ἡγούμενο Στροφάδων. Τὴν ἐκλογή ἐπεκύρωσε ὁ πάπας Βονιφάτιος Η', ἀποστέλλοντας τὸ γράμμα ὡς διοριστήριον ἔγγραφο πρὸς τὸ νέο ἡγούμενο διὰ τῆς ἐπισκοπῆς Ὁλένης, στὴν ὁποία εἶχε τὴν ἔδρα του ὁ προοιστάμενος τοῦ τάγματος τοῦ Ἁγίου Βενεδίκτου.

Στὸ κείμενο ἀναφέρονται ἐν τέλει πάντες οἱ ἐνδιαφερόμενοι ἀποδέκται²¹, ἧτοι οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς, ὁ λατίνος ἀρχιεπίσκοπος Πατρῶν²², ὁ κόμης Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου Ριχάρδος καὶ ἡ πριγκίπισσα τῆς Ἀχαΐας Ἰσαβέλλα. Ἡ ὑπὸ τοῦ πάπα κατ' οὐσίαν ἐκλογή καὶ ἡ γνωστοποιήσις αὐτῆς εἰς ὅλα τὰ σημαντικὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ πολιτικὰ πρόσωπα τῆς ἐποχῆς δηλώνει τὴν σπουδαιότητα τὴν ὁποία εἶχε ἡ μονὴ καὶ ὁ ἡγούμενος αὐτῆς στὴν εὐρύτερη περιοχὴ. Οἱ μοναχοὶ προτρέπονται ὑπὸ τοῦ πάπα νὰ ἐπιδεικνύουν τὴν ὀφειλομένη πρὸς τὸν ἡγούμενο ὑπακοή προσέχοντας τὶς σωτήριες συμβουλὲς καὶ ἐντολὲς του. Καλοῦνται ἐπίσης νὰ χαίρουν διότι εὐρῆκαν στὸ πρόσωπό του τὸν εὐ-

20. Βλ. βιβλιογραφικὰ σημειώματα τῶν παλαιότερων μέχρις ὥρας κωδικογράφων τῆς μονῆς, Μανουὴλ ἀναγνώστου (B. SHARTAU, *Codices Graeci Haunienses. Ein descriptiver Katalog des griechischen Handschriftenbestandes der Koeniglichen Bibliothek Kopenhagen*, Κοπεγχάγη 1994, 90-91) καὶ Ἡσαΐα Παντάγαλλι (Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἦτοι Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκεκμημένων ἐλληνικῶν κωδίκων*, Β', Ἁγία Πετροῦπολις 1894, φωτοτ. ἀνατ. Βρυξέλλαι 1963, 426-427), τοῦ 15ου αἰῶνος, οἱ ὁποῖοι ἔγραψαν τὰ χειρόγραφα αὐτῶν ἐν τῇ μονῇ καὶ ἐν τῇ νήσῳ τῶν Στροφαδίων.

21. Στὴν πραγματικότητα τὸ κείμενο ποῦ ἔχομε στὰ χέρια μας ἀποτελεῖται ἐκ τῶν περιλήψεων τῶν γραμμάτων, τὰ ὁποῖα ἀπεστάλησαν ὑπὸ τοῦ πάπα πρὸς τοὺς διαφόρους ἀποδέκτας. Ἐκάστη περιλήψις ἐπαναλαμβάνει ἐν ὀλίγοις τὸ ἀρχικὸ περιεχόμενο τοῦ γράμματος συμπληρωμένη διὰ τῶν ἰδιαίτερων ὁδηγιῶν ἢ παροτρύνσεων τοῦ ποντίφηκος πρὸς ἕκαστον ἐκ τῶν ἀποδεκτῶν. Τὸ πλήρες κείμενο τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ θὰ ἐκδώσομε σὲ προσεχῆ μελέτη μας.

22. Ὁνομάζετο Ἰωάννης καὶ εἶχε ἐκλεγῆ τὸ 1295 ἐκ τῆς συνόδου τῶν κανονικῶν καὶ θησαυροφυλάκων, βλ. G. FEDALTO, *La chiesa latina in Oriente*, I, Βερόνα 1973, 284-285.

σπλαγχνικό πατέρα, ὅπως ἐκεῖνος στὰ πρόσωπα τῶν μοναχῶν τοὺς ἀφωσιωμένους υἱούς. Ἡ ἐπομένη φράσις τοῦ κειμένου, στὸν 38 στίχο, παρ' ὅτι δὲν εἶναι πλήρης, δημιουργεῖ ὑπόνοιες περὶ ἀντιδρώντων ἐπαναστατῶν, ἄνευ διευκρίνισης ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ μοναχῶν ἢ ἄλλων Ἑλλήνων: *Alioquin sententiam quam ipse propter hoc rite tulerit in rebelles et cetera*²³. Ὁ λατίνος ἀρχιεπίσκοπος Πατρῶν καλεῖται νὰ ὑποστηρίξῃ τὸ νέο ἡγούμενο, ὥστε ταπεινῶς νὰ ὑπακούουν σ' αὐτὸν οἱ μοναχοὶ καὶ οἱ ἄλλοι ὑπήκοοι τοῦ μοναστηρίου, προκειμένου νὰ ἀποδίδονται στὸ ἀκέραιο τὰ πάσης φύσεως εἰσοδήματα. Τὴν εὐνοιά τους πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ ἡγουμένου καλοῦνται νὰ ἐπιδείξουν καὶ οἱ κοσμηκοὶ ἡγεμόνες τῆς περιοχῆς, Ριχάρδος καὶ Ἰσαβέλλα.

Τὸ δεύτερο γράμμα δὲν ἀπευθύνεται στὴ μονὴ τῶν Στροφάδων, ἀλλ' ἀναφέρεται εἰς αὐτὴν ἐμμέσως. Προέρχεται ἀπὸ τὸν πάπα Κλήμη Ε' καὶ ἀποστέλλεται ἐκ Λουγδούνου τὴν 17 Ἰανουαρίου 1306 πρὸς τὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς τοῦ Δαφνίου²⁴. Ὁ πάπας, ὑποχωρώντας στὶς παρακλήσεις τοῦ Λεονάρδου, ἐπισκόπου Ἀλβάνου²⁵, καὶ τῆς Ἰσαβέλλας, πριγκιπίσσης Ἀχαΐας, προβαίνει στὴν ἔνωση καὶ ἐνσωμάτωση (*counit et incorporat*) τῆς ἐκκλησίας τῆς Θεοτόκου εἰς Κάμαινα τῆς ἐπισκοπῆς Ὠλένης, ἢ ὅποια ἄλλοτε ἦταν μετόχι τῆς μονῆς τῶν Στροφάδων²⁶, μετὰ τοῦ μοναστηρίου τοῦ Δαφνίου (*Daphino*), ποὺ ἀνήγε

23. Διὰ τοῦ *et cetera* ἀντικαθιστᾷ ὁ συντάκτης τῶν περιλήψεων πολὺτιμες λεπτομέρειες. Εἶναι ὁμως καὶ ἔτσι σαφές ὅτι ὁ νέος ἡγούμενος εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἀντιδράσεις προφανῶς ἐκ μέρους τῶν ὀρθοδόξων.

24. Τὸ περιεχόμενο τοῦ γράμματός μας γίνεται γνωστὸ ἐκ περιλήψεως ποὺ ἔχει δημοσιευθῆ εἰς τὸ *Regestum Clementis Papae V, ex Vaticanis archetypis, sanctissimi domini Leonis XIII, pontificis maximi, jussu et munificentia nunc primum editum cura et studio monachorum ordinis S. Benedicti*, I, Ρώμη 1885, 283-284. Τὸ πλήρες κείμενο τοῦ γράμματός ἐξηγήθη ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ Βατικανοῦ ἀλλὰ δὲν ἀνευρέθη. Μνεῖα τοῦ γράμματός βλ. εἰς FEDALTO, *La chiesa*, 238.

25. Ὁ ἐπίσκοπος τῆς πλησίον τῆς Ρώμης πόλεως Albano φαίνεται νὰ ἀναμειγνύεται στὰ ζητήματα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πατρῶν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ πρώτου λατίνου ἀρχιεπισκόπου Ἀντέλλμου. Τὸ ἔτος 1213 ἀποστέλλεται ὑπὸ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου στὴν Ἀχαΐα ὁ ἐπίσκοπος Albano Πελάγιος. Δέκα ἔτη ἀργότερα ὁ αὐτὸς Πελάγιος συμμετέχει σὲ ἐπιτροπὴ διατηρίας στὴ Ρώμη γὰ τὴν ἀποκατάστασι καλῶν σχέσεων μεταξὺ τῆς Ἐκκλησίας Πατρῶν καὶ τοῦ ἡγεμόνου Γοδεφρείδου Β' Βιλλεαρδουίνου, βλ. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀντέλλμος καὶ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας Πατρῶν, *ΕΕΒΣ* 10 (1933), 412-413. Περὶ τῶν διωγμῶν εἰς βάρος τῶν ὀρθοδόξων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τοῦ Πελαγίου κατὰ τὰ ἔτη 1213-1214, βλ. GEORGII AKROPOLITAE, *Opera*, I, 30· πρβλ. F. E. THIRIET, *La symbiose dans les états latins formés sur les territoires de la Romania byzantine (1202 à 1261): phénomènes religieux*, *XVe Congrès International d'Études Byzantines. Rapports et co-rapports*, I. *Histoire*, Ἀθήνα 1976, 11· Π. ΓΟΥΝΑΡΙΑΣ, Οἱ πολιτικὲς προϋποθέσεις γὰ τὴν ἀντίστασι τοῦς Λατίνους τὸ 1204, *Σύμμικτα* 5 (1983), 159.

26. Ἡ Sancta Maria de Camina δὲν φαίνεται νὰ ταυτίζεται πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Θεοτόκου στὸ σημερινὸ Ἀνήλιο τῆς Ἡλείας, ἢ ὅποια πιστεύεται ὅτι ἦταν παλαιὸ μετόχι τῆς μονῆς τῶν Στρο-

στην ἀρχιεπισκοπή Ἀθηνῶν. Ἄλλοι ἀποδέχται τοῦ γράμματος εἶναι ὁ λατίνος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως καὶ οἱ ἀρχιεπίσκοποι Ἀθηνῶν καὶ Θηβῶν²⁷.

Ἐκ τοῦ γράμματος γίνεται γνωστὸ ὅτι τὸ 1306 ἡ μονὴ Στροφάδων ὑπήγετο εἰς τὸ τάγμα τῶν Βενεδικτίνων τῆς ἐπισκοπῆς Κεφαλοῦ²⁸ (Cefalu, στὴ Βόρειο Σικελία), ἡ δὲ μονὴ Δαφνίου ἀνῆκε στοὺς Κιστερκίους (Cisterciens) μοναχοῦς. Οἱ Κιστέρκιοι εἶχαν κτίσει ἀπὸ κοινοῦ μετὰ Δομηνικανῶν μοναχῶν πολυὰ μοναστήρια στὴν Πελοπόννησο, ἀφοῦ εἶχαν παρακληθῆ πρὸς τοῦτο ὑπὸ τοῦ Γοδεφρείδου Β' τοῦ Βιλλεαρδουίνου²⁹, ἀλλ' ἡ μονὴ Daphino j Daphinet³⁰ ἦταν ἡ μόνη σωζομένη καὶ κατεχομένη κτήσις τῶν Κιστερκίων ἐπὶ ἐλληνικοῦ ἐδάφους³¹. Ἡ ἀφαίρεσις τῆς Sancte Mariae de Camina ἀπὸ τῆς μονῆς Στροφάδων καὶ ἡ ἐνσωμάτωσις αὐτῆς στὸ μοναστήρι τοῦ Δαφνίου, κατόπιν παρακλήσεως καὶ αὐτῆς τῆς Ἰσαβέλλας, ὑποδηλώνει ἴσως τὴν ὑποχρέωσι, τὴν ὁποία ἠσθάνετο τὸ πριγκιπάτο τῆς Ἀχαΐας πρὸς τοὺς Κιστερκίους μοναχοῦς. Στὸ γράμμα ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι ἡ Ἰσαβέλλα προσεπάθει νὰ κτίσῃ ἄλλο μοναστήρι πλησίον τῆς Θεοτόκου Καμαίνης, ἀφιερωμένο στὸ τάγμα τῆς Ἁγίας Κλάρας, πρὸς ἀντιμετώπισι πειρατικῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἄλλων δυσχερειῶν. Ἡ παραχώρησις πρὸς τοὺς Κιστερκίους ἦταν ὁπωσδήποτε καὶ πρᾶξις ἐνισχύσεως τῆς μονῆς Δαφνίου, ἡ ὁποία παρήκμασε λίγο ἀργότερα, κυρίως μετὰ τὴν ἤττα τῶν γάλλων ἡγεμόνων τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τῶν Καταλανῶν στὴ μάχη τῆς λίμνης Κωπαΐδος (1311)³².

Ἐκ τῆς περιλήψεως τοῦ γράμματος φαίνεται ὅτι τὸ μετόχι στὴν Κάμαινα δὲν ἀνῆκε πλέον στὴ μονὴ τῶν Στροφάδων (*consuetam olim per monachos monasterii b. Mariae de Strofaria ord. s. Ben. Cephaluden. dioc. gubernari*). Τοῦτο ἦταν ἴσως ἕνας ἄλλος λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ Ἰσαβέλλα παρεκάλεσε τὸν πάπα νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν παραχώρησι πρὸς τοὺς Κιστερκίους, γιὰ νὰ ἐπανδρωθῆ δηλαδὴ ἀπ' αὐτοὺς καὶ λειτουργήσῃ μαζί μετ' ἄλλο, ποῦ κατεσκευάζε ἐκεῖ κοινὰ ἡ πριγκίπισσα, πρὸς ἀντιμετώπισι τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν. Ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς *beatae Mariae de Strofaria* ὡς μονῆς ποῦ ἀνῆκει στὸ τάγμα τοῦ

φάδων, βλ. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Ἡ φραγκοβυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀνήλιο (τ. Γλάτσα) τῆς Ἡλείας, ΔΧΑΕ περ. Δ' 12 (1984), 240-241.

27. Ὑπὸ τοῦ FEDALTO (*La chiesa*, 238) ἀναφέρεται ὅτι τὸ μὲν ὄνομα τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν δὲν εἶναι γνωστὸ, ὁ δὲ Θηβῶν ὀνομάζετο Νικόλαος.

28. Εἶδαμε ὅτι κατὰ τὸ 1299 ἡ μονὴ ὑπήγετο εἰς τοὺς Βενεδικτίνους τῆς Ὁλένης.

29. MILLER, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας*, 137.

30. Ὁ.π., 114. Πρβλ. THIRIET, *La symbiose*, 21 σημ. 62.

31. MILLER, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας*, 203. Μοναστήρια ἀπέκτησαν οἱ Κιστερκιανοὶ καὶ στὴν Κωνσταντινούπολι, Θεσσαλονίκη (Χορτάτου) καὶ Κρήτη, βλ. THIRIET, *La symbiose* 20-21.

32. MILLER, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας*, 290.

Sancti Benedicti δὲν ἐπιτρέπει ἀμφιβολίες περὶ τῆς παρουσίας ἀκόμη τῶν Δυτικῶν στὰ Στρογάδια.

Τὸ γεγονός τῆς λατινικῆς διοικήσεως δημιουργεῖ εὐλόγα ἐρωτήματα περὶ τῆς καταστάσεως στὴν ὁποία εὐρίσκτο ἡ μονὴ τῶν Στρογάδων ὑπὸ τοὺς Βενεδικτινοὺς μοναχοὺς. Τὰ ἴδια ἐρωτήματα ἰσχύουν καὶ περὶ τῆς καταστάσεως ἄλλων ὀρθοδόξων μονῶν, οἱ ὁποῖες περιήλθαν ὑπὸ λατινικὴ διοίκησι³³. Οἱ ἀλλαγές στὸ καθεστῶς τῶν ὀρθοδόξων μονῶν θὰ προεκάλεσαν βεβαίως ἀντιδράσεις. Ἱστορικῶς βεβαιωμένη ἀπὸ ὀρθοδόξου πλευρᾶς εἶναι ἡ ἀντίδρασις τοῦ ἐπισκόπου Ζακύνθου, ὁ ὁποῖος ἐπειδὴ δὲν ὑπέκυψε στὶς πιέσεις τοῦ λατίνου ἀρχιεπισκόπου Πατρῶν ἀπεμακρύνθη ὡς φιλοτάραχος. Καθαίρεισι καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀντικατάστασις ὑπὸ λατίνων ἐπεφυλάσσετο, ἄλλωστε, κατὰ διαταγὴν τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου, εἰς ὅλους τοὺς ἔλληνας ἐπισκόπους ποὺ δὲν ἀνεγνώριζαν τὴν παπικὴ ἐξουσία³⁴.

Περὶ τῶν λατίνων ὁμως κληρικῶν ὑπάρχει ἡ πληροφορία ὅτι ἐκαρποῦντο τὶς προσόδους καὶ ἐγκατέλειπαν τὶς ἐνορίες τοὺς³⁵, πρᾶγμα ποὺ δημιουργεῖ τὴν ὑποψία ὅτι καὶ οἱ ἡγούμενοι τῶν μονῶν εἶχαν παρόμοιες συνήθειες. Ἡ ὑποψία αὐτὴ θὰ πλανᾶται μέχρι τῆς προσκομίσεως νέων στοιχείων καὶ περὶ τῆς λατινικῆς διοικήσεως στὴ μονὴ τῶν Στρογάδων, ὅτι δηλαδὴ οἱ ἐκλεγέντες δι' ἐντολῆς τοῦ πάπα ἡγούμενοι ὑπῆρξαν μᾶλλον ψιλῶ ὀνόματι προεστῶτες

33. Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν ποὺ ἀπευθύνει ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης ἀπὸ τὴν Κέα, ὅπου ἐξόριστος εὐρίσκετο, πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους ἀκόμη ἡγουμένους μοναστηριῶν τῆς Ἀτικῆς (ΜΙΧΑΗΛ ΑΚΟΜΙΝΑΤΟΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Τὰ σφζόμενα*, ἔκδ. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, Β', ἐν Ἀθήναις 1880, 148-149, 155-157, 247-248, 252-256, 261-263, 311-314, 319-320 καὶ 352-353), ἀποδεικνύεται ὅτι αὐτὰ δὲν περιήλθαν ἀμέσως ὑπὸ λατινικὴ διοίκησι, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ πάπας Ἰννοκέντιος ἐπεκύρωσε τὴν ὑπαγωγή τους (MILLER, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας*, 111). Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς Καισαριανῆς (ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Τὰ σφζόμενα*, 311-312) δὲν προκύπτει τὸ ὑπὸ τοῦ MILLER (*Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας*, 115) ὑποστηριζόμενον ὅτι ὁ ὀρθόδοξος ἡγούμενος εἶχε συνθηκολογήσει πρὸς τοὺς νέους αὐθέντας τοῦ τόπου καὶ ἐκαλεῖτο δῆθεν ὑπὸ τοῦ Χωνιάτου νὰ μὴ συγκρούεται πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς τῆς ἡμέρας. Ἐὰν εἶχε συμβῆ κάτι τέτοιο δὲν θὰ ἐπικοινωνοῦσε ὁ Χωνιάτης μαζί του, οὔτε τὶς ἀναφερόμενες στὸ γράμμα κυνέλες μελισσῶν θὰ τοῦ εἶχε ἀποστείλει, γὰρ τίς ὁποῖες ὁ ἡγούμενος, ἐπειδὴ εἶδει ἀδιαφορία, ἐλέγχεται ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου. Ἡ συμβίωσις δὲν ὑπῆρξε ἐφικτὴ οὔτε στὴν Κωνσταντινούπολι, ὅπου τὰ γεγονότα τοῦ 1203-1204 καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα εἰσβολὴ τῶν δυτικῶν μοναχικῶν ταγμάτων παρῴθησαν ἄλλους εἰς ἀντίστασι καὶ ἄλλους εἰς φυγὴν, κυρίως πρὸς τὴν αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας (THIRIET, *La symbiose*, 18-23). Ἀλλὰ καὶ ὅπου δὲν συνέβησαν φανερῆς συγκρούσεις μεταξὺ τῶν ἐρωμένων τῶν δύο δογμάτων ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι οἱ ὀρθόδοξοι περιορίσθησαν στὰ χωριά τους καὶ οἱ μοναχοὶ κατέφυγαν σὲ ὄρεινὰ κοινόβια (δ.π., 26).

34. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἄντελμος, 406· FEDALTO, *La chiesa*, 253-254.

35. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἄντελμος, 406.

αυτής. "Εως τότε θά παραμένη ἄδηλος καὶ ἡ διάρκεια τῆς παρουσίας τῶν Βενεδεκτινῶν στὴ μονὴ τῶν Στροφάδων.

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΕΞ ΕΓΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ ΤΟΥ 15ΟΥ ΑΙΩΝΟΣ

Ὁ ὑπόλοιπος 14ος αἰώνας εἶναι ὁ πλέον σκοτεινὸς ἀπὸ τὴν ἄποψιν μαρτυριῶν περὶ τῆς ἱστορίας τῆς μονῆς. Οἱ ἐπόμενες γνωστὲς ἀρχαιαικὲς μαρτυρίες προέρχονται ἐκ δημοσιευμένων βενετικῶν ἐγγράφων τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰῶνος.

Τὸ πρῶτο εἶναι ἔγγραφο τοῦ 1411, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται σὲ ἀπόφασιν τῆς Βενετίας νὰ καταβάλλῃ στὸν ὑπάτο τῆς Τύνιδος (*consul de Tunis*), Antoine Gritti, χρήματα ποὺ ἐδαπάνησε γιὰ τὴν ἐξαγορὰ μοναχῶν³⁶, αἰχμαλωτισθέντων ὑπὸ πειρατικῶν πλοίου στὰ Στροφάδια³⁷. Ἄλλη μία μαρτυρία βοηθεῖαι πρὸς τὴ μονὴ εἶναι τοῦ ἔτους 1416, ὅταν ἡ βενετικὴ κυβένησις ἀπεφάσισε νὰ ἐνισχύσῃ τοὺς μοναχοὺς στὴν κατασκευὴ καὶ ὀχύρωσιν μιᾶς κατοικίας, προκειμένου νὰ προστατευθοῦν ἐκ τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν τῶν μουσουλμάνων³⁸.

Καὶ τὰ δύο ἀνωτέρω περιστατικὰ ἀποτελοῦν ἀποδείξεις τοῦ βενετικοῦ ἐνδιαφέροντος περὶ τῆς μονῆς καὶ τῶν νήσων. Ἡ κατασκευὴ προστατευτικῆς κατοικίας δὲν σημαίνει ὅτι ἡ μονὴ ἦταν μέχρι τότε ἀνοχύρωτη. Καὶ ἂν ἀκόμη δεχθοῦμε μόνον τὴν ἱστορικὴ μαρτυρία ἐκ τῶν παπικῶν γραμμμάτων περὶ ὑπάρξεως τῆς μονῆς, εἶναι ἀδύνατον νὰ φαντασθοῦμε ὅτι στοὺς φυσικῶς ἀπροστατεῦτους βράχους τῶν Στροφάδων ἦταν δυνατό νὰ ἐλειτούργει ἀπὸ αἰῶνος καὶ πλέον μοναστήρι ἀνοχύρωτο. Ἐὰν ἡ πειρατεία ἐλυμαίνετο τὴ μονὴ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βενετικῆς ἀκμῆς καὶ κυριαρχίας, πολὺ περισσότερο πρέπει νὰ

36. N. JORGA, Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle, *ROL* 4 (1896), 508. Πρβλ. MILLER, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας*, 606 σσημ. 73· ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σταθμοί, 295.

37. Ὑπὸ τοῦ ἰδίου πειρατικῶν πλοίου εἶχαν αἰχμαλωτισθῆ καὶ πτωχοὶ ἄμειψ τῆς κατεχομένης ὑπὸ τῶν Βενετῶν Κορώνης, τοὺς ὁποίους ὁμοίως ἐξηγόρασε ὁ Antoine Gritti. Ἐνήργησε δηλαδὴ περὶ τῶν μοναχῶν ὡς ἀκριβῶς καὶ περὶ τῶν ὑπηκόων τῆς βενετικῆς πολιτείας, κατοικῶν τῆς Κορώνης. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ, ἐὰν συνεκτιμηθῆ μὲ μιὰ μαρτυρία βενετικῶν ἐγγράφων τοῦ ἔτους 1514 περὶ παλαιότερας διοικητικῆς ὑπαγωγῆς τῶν Στροφάδων στὴν ἀρμοδιότητα τῆς βενετικῆς ἐξουσίας τῆς Μεθώνης, ἐπιβάλλει νὰ θεωρηθῆ καὶ ἡ ἐξαγορὰ τῶν αἰχμαλώτων μοναχῶν ὡς πρᾶξις ἀπορρέουσα ἐκ τῆς ὑπαγωγῆς ἐκείνης. (Τὴ μαρτυρία βλ. στὸ ἔργο *I Diarii di Marino Sanuto <MCCCCXCVI-MDXXXIII> dall'autografo marciano ital. cl. VII, codd. CDXIX-CDLXXVII*, III, Βενετία 1880, 159-160. Περισσότερα περὶ τοῦ ἐγγράφου, βλ. ΜΟΥΣΟΥΡΑΣ, *Αἱ μοναί*, 66). Μεθώνη καὶ Κορώνη ἀνήκουν στὴ βενετικὴ δημοκρατία ἤδη ἀπὸ τῆς ἐνάρεξως τῆς Φραγκοκρατίας.

38. JORGA, Notes, 563. Πρβλ. MILLER, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας*, 606· ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σταθμοί, 295.

συνέβαινε αυτό στους προγενεστέρους καιρούς. Αυτά βεβαίως δὲν ἀποκλείουν βελτιώσεις στο ὑπάρχον οἰκοδόμημα ἢ προστατευτικὲς προσθήκες, ὅπως καὶ ἡ ἀναφερομένη στο ἔγγραφο.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Βενετῶν δὲν ἦταν βεβαίως ἀφιλοκερδές. Ἐξηγόραζαν αἰχμαλώτους ἢ ἔδιναν ἐνίσχυσι γιὰ τὴν κατασκευὴ κατοικίας, γιὰ νὰ ἔχουν ἀπέναντί τους φιλικούς τοὺς μοναχοὺς καὶ τὴ μονὴ φιλόξενο κατάλυμα. Τὰ ἐμπορικὰ βενετικά πλοῖα εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ ἠσθάνοντο περισσότερο ἀσφαλή, ὅταν ἔπλεαν διὰ τῶν Στροφάδων. Οἱ μοναχοὶ προσφέροντας πολὺτιμες πληροφορίες περὶ τῶν κινήσεων τῶν ἐχθρικών ἢ πειρατικῶν πλοίων ἦσαν ὁπωσδήποτε ἄξιοι προστασίας. Ἡ κοσμικὴ ἐξουσία ἐπὶ τῶν Στροφάδων νήσων τυπικῶς ἀνῆκε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα στοὺς Τόκκους, οὐσιαστικῶς ὁμως ἠσκέτο ὑπὸ τῶν δυναμένων νὰ ἐπεμβαίνουν προστατευτικῶς ὑπὲρ τῆς μονῆς Βενετῶν³⁹.

Τὸ ἐπόμενο χρονολογικῶς περὶ τῶν Στροφάδων κείμενο εἶναι μία ταξιδιωτικὴ περιγραφή. Ἀνήκει στὸν περιηγητὴ Buondelmonti, ὁ ὁποῖος ἐπεσκέφθη τὴ μονὴ τὸ 1420. Ἡ μαρτυρία του εἶναι πολὺτιμη γιὰ τὶς ἱστορικὲς πληροφορίες περὶ τῆς μονῆς, ἐκ τῶν ὁποίων προκύπτει σαφῶς τὸ ἀμυντικὸ ἔργο τῶν μοναχῶν, καὶ κυρίως γιὰ τὶς εἰδήσεις μοναστικῆς καὶ ἀσκητικῆς τάξεως. Σύμφωνα μὲ τὴν ἑλληνικὴ, ἀνώδυμη μετάφρασι, ἡ περιγραφή περὶ τῶν Στροφάδων ἔχει ὡς ἐξῆς: ... *μετὰ ταῦτα δὲ καὶ τὰς ἀπὸ τῆς στροφῆς Στροφάδας ὀνομασθείσας, ἐν αἷς καὶ ἀδελφότης οἰκεῖ μοναχῶν διαίταν ἐχόντων σκληρὰν ἐξ ἰχθύων μόνον καὶ ὕδατος. Ἐπει δ' οἱ πάλοι αὐτόθι οἰκοῦντες ὑπὸ βαρβάρων ληφθέντες ἐπράθησαν διὰ τοῦτο οἱ ὕστερον ἐλθόντες, ὅπως μετ' ἀσφαλείας τὴν τοῦ Θεοῦ ὁδὸν διανύωσιν, ἀκοδόμησαν πύργον, ἐν ᾧ ἐρημικὸν ὡς ἀληθῶς διάγουσι βίον. Εἰσὶ δ' ἐκεῖ ὑπὲρ τοὺς πενήκοντα συνηγμένοι ἐκ διαφόρων συγγενειῶν τε καὶ οἰκιῶν. ... Ἔστι δ' ἐν αὐταῖς, ὡς εἴρηται, πύργος καὶ ἐν αὐτῷ ναός, ἐνθα καὶ μοναχοὶ τῆς τῶν κανονικῶν καλουμένων συνέρχονται τάξεως· οἷς ὁ ἡγούμενος, ὁ παρὰ Λατίνους λεγόμενος πρίωρ, τοὺς τῶν ἁγίων πατέρων ἀναγνώσκων βίους διασαφεῖ. Ὅποιος ἄρα ὁ βίος αὐτῶν ἐστι, πάτερ αἰδεσμιώτατε, κρῖνον· σκληρότατος γὰρ τῷ ὄντι παρὰ πάντων νομίζεται, τοῦ τόπου τούτου στενωπάτου καὶ οὐ πλείονος ἐνός μιλίου, ὡς εἴρηται, τὴν περιμέτρον ὄντος καὶ ὀκτακόσια τῆς γῆς ἀπέχοντος στάδια. Ἐν τούτοις ἡ τῶν κρεῶν ἐδωδὴ κατα-*

39. Πὰ τὴν προσπάθεια τῶν Βενετῶν, στο τέλος τοῦ 14ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰῶνος, νὰ ἐπιηρέασουν τοὺς Τόκκους, ὥστε νὰ ἐξυπηρετοῦνται καλύτερα τὰ συμφέροντα τῆς Γαλινοτιάτης στὴ δυτικὴ κυρίως Πελοπόννησο, βλ. Marianna KOLYVA-KARALEKA, La penetrazione della Repubblica Veneta nella Contea palatina degli Orsini e nel ducato dei Di Tocco nelle Isole Ionie, dalla quarta Crociata alla prima guerra Veneto-turca, *Ἰταλοελληνικά. Rivista di cultura greco-moderna* 1 (1988), 84-85.

φρονείται παντάπασιν, ἰχθύσι δὲ μόνον πολλάκις ἠλίφ ξηρανθεῖσι καὶ ἄρτων ξηρῶ καὶ ὕδατι τὴν ἑαυτῶν συνέγειν δίαιταν χαίρουσαν, ὅπως ἐντεῦθεν ἄσπιλον τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν ἕκαστος τῷ ὑψίστῳ ἀποδοῦναι δυνήθει⁴⁰.

Τρεῖς βασικὲς πληροφορίες προκύπτουν ἐκ τῆς περιγραφῆς καὶ φωτίζουν τὴν ἱστορία τῆς μονῆς κατὰ τὸ 1420 ἀλλὰ καὶ πρὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Πρῶτον, ὅτι ὑπῆρχαν σὲ παλαιότερη ἐποχὴ (*πάλαι*) μοναχοὶ κατοικοῦντες ἐκεῖ, οἱ ὁποῖοι συλληφθέντες ὑπὸ βαρβάρων ἐπωλήθησαν ὡς δούλοι. Δεύτερον, ὅτι οἱ ἐλθόντες μετέπειτα ἔκτισαν πύργο γιὰ νὰ ζοῦν μὲ ἀσφάλεια καὶ ὅτι ἴδρυσαν μοναστικὴ ἀδελφότητα 50 περίπου μοναχῶν. Ἡ κατασκευὴ τοῦ πύργου ἀποτελεῖ ἀπόδειξι τῆς συνειδητοποιήσεως ὑπὸ τῶν μοναχῶν ὅτι ἡ παραμονὴ τους στὰ Στροφάδια ἦταν συνυφασμένη μὲ τὸν ἀμυντικὸ ἐξοπλισμὸ τῆς μονῆς. Τρίτον, ὅτι οἱ μοναχοὶ ἐκείνοι προήρχοντο ἐκ *διαφόρων συγγενειῶν τε καὶ οἰκιῶν*, ἀνῆκαν στὴν τάξι τῶν *κανονικῶν* καὶ εἶχαν αὐστηρὴ δίαιτα, μὴ ἐπιτρεπομένης τῆς κρεωφαγίας.

Ἡ πληροφορία περὶ τῆς παλαιᾶς καταστροφῆς καὶ αἰχμαλωσίας δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προσδιορισθῇ ἐπακριβῶς. Τὸ *πάλαι* παραπέμπει περισσότερο στὶς παλαιᾶς βαρβαρικὲς καταστροφές τῆς Ζακύνθου ὑπὸ τῶν Βανδάλων⁴¹ ἢ ἀργότερα τῶν Σαρακηνῶν⁴² καὶ λιγώτερο στὶς πιὸ πρόσφατες ἐπιδρομὲς τῶν Νορμανδῶν⁴³ καὶ λοιπῶν Φράγκων⁴⁴. Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ὁ ἀμυντι-

40. C. BUONDELONTI, *Description des îles de l'Archipel: version grecque par un anonyme*, ἔκδ. É. LEGRAND, Παρίσι 1897, 13-14. Πρώτη –μερικὴ– ἀναδημοσίευσί τοῦ ἀνωτέρω κειμένου, βλ. Κ. ΚΑΙΡΟΦΥΛΛΑΣ, Αἱ Στροφάδες κατὰ τὸ ἔτος 1420, *Μοῦσαι* φ. 966 (Ἀπρῖλ.-Ἰούν. 1937), 4-5 καὶ ἐξ αὐτοῦ ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ – ΣΤΟΥΦΗ, Το οἰκοδομικὸ χρονικὸ, 213 σημ. 15. Μνεῖαν τῆς περιγραφῆς βλ. καὶ εἰς ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σταθιοί, 292, 295-296. Πρβλ. καὶ τὴν αὐθεντικὴ λατινικὴ ἔκδοσι τοῦ κειμένου καὶ ἰδίως τὶς φράσεις: *fraternitas Caloierorum = ἀδελφότης μοναχῶν καὶ Caloieri horis canonicis in eam conveniunt, ubi Guminus, i.e. prior = μοναχοὶ τῆς τῶν κανονικῶν καλουμένων συνέρχονται τάξεως: οἷς ὁ ἡγούμενος, ὁ παρὰ Λατίνους λεγόμενος πρίωρ*, διὰ τῶν ὁποίων ἀποδεικνύεται ὅτι πρόκειται περὶ ὀρθοδόξων μοναχῶν ἀποκαλουμένων εἰς τὸ λατινικὸ κείμενο καλογιῶρων, τοὺς ὁποίους διευθύνει ὁ Guminus = ἡγούμενος, βλ. C. BUONDELONTI, *Librum Insularum Archipelagi e codicibus Parisinis regiis*, ἔκδ. G. R. L. DE SINNER, Λιψία – Βερολίνο 1824, 61.

41. Παραδίδεται ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ, Procopii Caesariensis, *Opera omnia*, I. *De bellis libri I-IV*, ἔκδ. J. HAVRY – G. WIRTH, Λιψία 1962, 406-407. Πρβλ. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Βυζαντινὴ ἱστορία (324-1071)*, ἐν Ἀθήναις 1977, 61-62, ὅπου ἀναφορὰ στὶς ἐπιδρομὲς τῶν Βανδάλων πρὸ τοῦ ἔτους 468· Α. ΖΩΗΣ, *Ἱστορία τῆς Ζακύνθου*, Ἀθήναι 1955, 88.

42. Παραδίδεται ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ Θεοφάνους, ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, ἔκδ. I. BEKKER, Βόννη 1838, 302. Πρβλ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Βυζαντινὴ ἱστορία*, 249· ΖΩΗΣ, *Ἱστορία τῆς Ζακύνθου*, 89.

43. Μία τοιαύτη ἐπίθεσις κατὰ τῶν νήσων Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ ΖΩΗ, *Ἱστορία τῆς Ζακύνθου*, 91, ὡς γενομένη τὸ 1147 ὑπὸ τοῦ Ρογήρου Α΄.

44. Βλ. ΖΩΗΣ, *Ἱστορία τῆς Ζακύνθου*, 96, ὅπου ἀναφορὰ στὶς ληλοσιεῖς τῶν νήσων Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου ὑπὸ Πέτρου τῆς Ἀραγωνίας κατὰ τὰ ἔτη 1284 καὶ 1285. Ἀναρχία, ἐξ ἄλλου,

κός πύργος κατεσκευάσθη μετά από κάποια μεγάλη καταστροφή και δὲν πρέπει ἴσως νὰ ταυτισθῆ πρὸς τὴν κατοικία πού ἐξήγησαν κατὰ τὸ 1416 παρὰ τῶν Βενετῶν γιὰ τὴν προστασία τους οἱ ἀπειλούμενοι ὑπὸ μουσουλμάνων πειρατῶν μοναχοί.

Ἐὰν ὁ Buondelmonti τὸ 1420 εἶχε ἐπισκεφθῆ ἓνα πύργο προσφάτου κατασκευῆς, θὰ ἦταν λογικὸ νὰ τὸ ἀναφέρῃ ὡς γεγονὸς ἄξιον ἰδιαίτερας μνείας. Ἐπίσης, οἱ ἀναφερόμενοι στὸ κείμενο ὡς *ὑστερον ἐλθόντες* μοναχοί, γιὰ νὰ φθάνουν τοὺς 50 κατὰ τὸ 1420 δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχουν συγκεντρωθῆ ἐκεῖ παρὰ σὲ μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Αὐτὸ ὡς ὑπόθεσις ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἱστορικὲς μαρτυρίες περὶ λειτουργίας τῆς μονῆς ἤδη ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα. Ἐὰν ἐν τέλει δεχθοῦμε ὅτι ὁ πύργος κατεσκευάσθη λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1420 μένει ἀνεξήγητο, γιὰ ποῖο λόγο ἐχρειάσθη ἢ παραδιδιομένη ἀνακαινίσις τῆς μονῆς ὑπὸ Ἰωάννου Η' τοῦ Παλαιολόγου κατὰ τὸ 1440⁴⁵.

Ἄξια προσοχῆς εἶναι καὶ ἡ εἶδησις ὅτι οἱ μοναχοὶ προήρχοντο *ἐκ διαφορῶν συγγενειῶν τε καὶ οἰκιῶν*. Καὶ τοῦτο, ὅπως καὶ ἄλλα ἀσαφῆ σημεῖα τοῦ ἀπωτέρου παρελθόντος τῆς μονῆς, εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξηγηθῆ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν γνωστῶν νεωτέρων συνηθειῶν, πολλὲς ἐκ τῶν ὁποίων πρέπει νὰ εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ἀπηχοῦν παλαιότητας παραδόσεις. Γνωρίζουμε, λοιπόν, ἐκ τοῦ καταλόγου ὀνομάτων μοναχῶν καὶ ἡγουμένων τῆς μονῆς πού ἔχουμε στὴ διάθεσί μας, ὅτι πλεῖστα ἀνήκουν σὲ συγκεκριμένες οἰκογένειες. Τὰ οἰκογενειακὰ ὀνόματα Ἀνδριόλα, Βυθούλα, Γκέλμπεση, Γουράτου, Κάπαρη, Κατλιανοῦ, Κιοῦρκα, Κλάδη, Λιβέρη, Μαρχουτζᾶ, Παπαδάτου, Στρογγυλοῦ, Συνετοῦ, Τζίμη, Τσουκαλᾶ, Καϊκάλη, εἶναι ὠρισμένα ἀπὸ ἐκεῖνα πού ἀπαντοῦν δύο καὶ τρεῖς φορὲς κατὰ καιροὺς στὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ τῆς μονῆς ἀπὸ αἰῶνων μέχρι σήμερα⁴⁶. Τὴν πραγματικότητα αὐτὴ φαίνεται ὅτι διεπίστωσε καὶ ὁ Buondelmonti στὴ διάρκεια τῆς ἐπισκέψεώς του κατὰ τὸ 1420 καὶ νομίζουμε ὅτι ἡ φράσις *ἐκ διαφορῶν συγγενειῶν τε καὶ οἰκιῶν* ἀποδίδει ἐν συντομίᾳ καὶ μὲ σαφήνεια τὴ συνῆθεια νὰ προσέρχωνται στὴ μονὴ ἀνεψιοὶ καὶ λοιποὶ συγγενεῖς μοναχῶν πού ἤδη ὑπηρετοῦν ἐκεῖ.

Ἡ πληροφορία ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τῆς περιγραφῆς Buondelmonti περὶ μοναχῶν *κανονικῶν* –ὄρος διὰ τοῦ ὁποίου οἱ Δυτικοὶ ὠνόμαζαν

ἐπεκράτησε καὶ πειρατικὲς εἰσβολὲς ἔγιναν κατὰ τῶν δύο νήσων μετὰ τὸ 1348, ἔως ὅτου κατὰ τὸ 1356 ὁ Λεονάρδος Τόκος, ἐνεργῶν ὑπὲρ τοῦ οἴκου τῆς Νεαπόλεως καὶ βοηθῆσας εἰς τὴν ἐκκαθάρισι τῶν πειρατῶν, ἔλαβε τὴν κομητεία Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Ἰθάκης καὶ Ἐχινάδων νήσων, ἰδρυτῆς γενόμενος νέας δυναστείας, βλ. ΖΩΗΣ, *Ἱστορία τῆς Ζακύνθου*, 102.

45. Ὡς κατωτέρω θὰ ὑποστηρηθῆ, φαίνεται πιθανώτερο μία τέτοια ἀνακαινίσις ὑπὸ τῶν Παλαιολόγων, ἐὰν ἐπραγματοποιήθη, νὰ χρονολογηθῆ περὶ τὸ 1430.

46. Ὁ νῦν ἡγούμενος τῆς μονῆς ἀρχιμανδριτῆς Διονύσιος ἀνήκει στὴν οἰκογένεια Λιβέρη, ἡ ὁποία εἶχε δώσει κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα τὸν ἡγούμενο Νεκτάριον.

τοὺς κοινοβιάτας- και περὶ ἡγουμένον, ὁ ὁποῖος παρὰ Λατῖνοις λέγεται *πρίωρ*, και οἱ χρησιμοποιούμενες ἀντίστοιχες λέξεις στο λατινικὸ πρωτότυπο κείμενο γὰ τὰ δνόματα τοῦ ἡγουμένου και τῶν καλογήρων (*Guminus, Caloieri*), ἀποτελοῦν ἀποδείξεις ὅτι ἐπρόκειτο σαφῶς περὶ ἑλλήνων ὀρθοδόξων μοναχῶν. Ἡ λιτὴ διατά τους κατὰ τὸ παλαιὸ τυπικὸ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα εἶναι γνωστὴ μέχρι σήμερα και εἶναι χαρακτηριστικὴ γὰ τὴν κατάλυσι μόνον ἰχθύων στὶς μὴ νηστήσιμες ἡμέρες. Ἡ δὲ ἀνάγνωσις τῶν βίων τῶν πατέρων παραπέμπει ἐπίσης σὲ ἄλλη συνήθεια τοῦ ὀρθοδόξου μοναχικοῦ τυπικοῦ κατὰ τὴν ὥρα τῆς τραπέζης, στὴν ὁποία φαίνεται ὅτι παρευρέθη ὁ Buondelmonti. Ἐκ τούτων προκύπτει σαφῶς τὸ συμπέρασμα ὅτι κατὰ τὸ 1420, ἀλλὰ και παλαιότερα, τὴ μονὴ εἶχαν ὀρθόδοξοι ἑλληγες μονασταὶ κοινοβιάται.

Πολλοὺς ἑλληγες μοναχοὺς συνήνητησε κατὰ τὴν ἐπίσκεψί του στὴ μονὴ και ὁ Louis de Rochechouart τὸ ἔτος 1461, ὁ ὁποῖος βεβαιώνει τὴν ὕπαρξι ὀχυρῶς ἐκκλησίας πρὸς ἀντιμετώπισι τῶν συχνῶν ἐπιθέσεων ἐκ μέρους Τούρκων και Σαρακηνῶν, προερχομένων ἐκ Βορείου Ἀφρικῆς (*Barbaria*)⁴⁷. Μία ὄψι τῆς ζωῆς τῆς μονῆς και τοῦ ἐπιπέδου τῶν μοναχῶν κατ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ σηματοῖζει κανεῖς ἐκ τῆς λειτουργίας κωδικογραφικοῦ ἐργαστηρίου. Τὸ ἔτος 1465 ὁ κωδικογράφος τῆς μονῆς Μανουὴλ ἀναγνώστης ἀντέγραψε ἐκεῖ χειρόγραφο τῆς Σούδας, τὸ ὁποῖο παραμένει μέχρις ὥρας και τὸ ἀρχαιότερο τῶν προερχομένων ἐκ τοῦ ἐργαστηρίου τῶν Στροφάδων.

Ἡ ἐπομένη ἐκ τῶν ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων προέρχεται ἀπὸ κάποιον γερμανὸ μοναχὸ, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ ταξίδι του στοὺς Ἁγίους Τόπους και τὸ Σινᾶ, τὸ ἔτος 1484, διῆλθε και πρὸ τῶν Στροφάδων. Ὁ Frater Felix Faber, τοῦ τάγματος τῶν Κηρύκων (*ordinis Praedicatorum*), ἔγραψε στὰ λατινικά τις ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις του ὑπὸ τύπον ἐπιστολῆς ἀπευθυνομένης πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς τοῦ μοναστηρίου τῆς Ulm, ἐκ τοῦ ὁποῖου προήρχετο. Ἡ παράγραφος ἢ ἀναφερομένη στὴ μονὴ τῶν Στροφάδων ἔχει ὡς ἐξῆς: *Quarta decima die processimus via nostra et montana Achajae vidimus, ubi prope civitas Patras est, in qua S. Andreas crucifixus fuit, et orto sole stetimus nullum ventorum adjutorium habentes. Post prandium advenit ventus tepidus, qui galeam tarde serpere fecit contra Metonam, quam Modon nominant civitatem, ad quam venire desideravimus. Advesperscente die venit ventus bonus et fortis, et nos ab aspectu insularum Samafrae tulit, et ad montana Moreae in regionem Carenzae delati sumus et inde in Belventor venimus. Et cum sero factum esset, vidimus ad sinistram Arcadium regionem Turcorum valde bonam. Et ad dextram vidimus*

47. C. COUDERC, *Journal de voyage de Louis de Rochechouart, évêque de Saintes (1461)*, *ROL* 1 (1893), 232. Πρὸβλ. MILLER, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας*, 606 σπμ. 73· ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σταθμοί, 297.

insulam quandam sine montibus, quam Strivale nominabant. In hac insula habitant monachi graeci regulae S. Basilii, quos Turci nunquam valuerunt inde ejicere, cum tamen multos conflictus cum eis habuerint. Mox enim Turci veniunt, monachi cum armis suis erumpunt, et cunctos contra se venientes in fugam convertunt; hoc totiens fecerunt, quod Turci contra eos amplius venire non audent. Contra illam insulam processimus, eam tamen, dum prope essemus, ad sinistram dimisimus. Porro dum jam nox esset, cessavit noster bonus ventus et illa nocte parum fecimus de via⁴⁸.

Παρετέθη κάπως εκτενές τὸ ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ Fabri, διότι τὰ πρὸ τῆς προσεγγίσεως τῆς μονῆς μᾶς πληροφοροῦν περὶ τῆς διαδρομῆς, τὴν ὁποίαν ἠκολούθουν οἱ πλείοντες πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους⁴⁹. Ἡ γαλῆρα, λοιπόν, στὴν ὁποία ἐπέβαινε ὁ Faber, εὐρίσκετο ἤδη στὴ δεκάτη τετάρτη ἡμέρα τοῦ ταξιδίου τῆς πρὸς τὰ Ἱεροσόλυμα, ὅταν οἱ ἐπιβάται εἶδαν τὰ ὄρη τῆς Ἀχαΐας, πλησίον τῶν ὁποίων εὐρίσκεται ἡ πόλις τῶν Πατρῶν. Ὁ Faber ὡς ἐνημερωμένος περιηγητῆς καὶ προσκυνητῆς γνωρίζει ὅτι ἐκεῖ ἐσταυρώθη ὁ ἅγιος Ἀνδρέας. Ὁ ἐπόμενος σταθμὸς τοῦ ταξιδίου ἦταν ἡ Μεθώνη ἀλλὰ πρὸ τῆς ἀφίξεώς τους ἐκεῖ εἶδαν καὶ ἄλλα ἀξιοθέατα: τὰς Σαμάφρας νήσους⁵⁰, τὴν Γλαρέντζα (Κυλλήνη), τὸ κάστρο τῆς κατεχομένης ὑπὸ τῶν Τούρκων⁵¹ Ἀρκαδίας (Κυπαρισσίας), καὶ τὰς Στροφάδας. Δὲν ἀναφέρει δύο ἄλλα ἕνα νησί, τὸ ὁποῖο ὀνομάζει μὲ τὴ γνωστὴ στοὺς Δυτικούς ὀνομασίαν Strivale. Μᾶς

48. F. FABER, *Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem*, ἐκδ. C. D. HASSLER, Στουτγάρδη 1843, 164-165. Στὸ ἴδιο παραπέμπει καὶ ὁ MILLER, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας*, 606.

49. P. SOUSTAL – J. KODER, *Nikopolis und Kephallenia*, Βιέννη 1981, 96. Τὸ πλοῖο τοῦ Faber φαίνεται ὅτι ἴσως ἐκ τοῦ ἀνέμου ἴσως καὶ ἐκ περιεργείας τῶν ἐπιβατῶν, ἐπλησίασε πρὸς τὴ μονὴ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπεμακρύνθη. Ἐκ τῆς περιγραφῆς δὲν προκύπτει ὅτι ἀπεβίβασθησαν στὰ Στροφάδια καὶ ἐπομένως οἱ παρεχόμενες εἰδήσεις προέρχονται εἴτε ἐκ προηγουμένου ταξιδίου εἴτε ἐκ τοῦ πληρώματος τοῦ πλοίου. Βλ. στὴ σ. 165 τῆς περιγραφῆς τοῦ Faber, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἠγούμενος καὶ οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας τοῦ τάγματος τῶν Praedicatorum στὴ Μεθώνη τὸν ὑπεδέχθησαν ἐγκαρδίως διότι τὸν ἐγνώριζαν ἐκ τοῦ πρώτου ταξιδίου του. Στὴ Μεθώνη οἱ γερμανοὶ προσκυνητὰὶ συνήντησαν συμπατριώτας τὸν ἐγκατεστημένους ἐκεῖ ἀλλὰ καὶ προσκυνητὰς ἄλλης γαλῆρας μετὰ τῶν ὁποίων ἀντήλλαξαν ἐπισκέψεις χαίροντες, διότι εὐρίσκοντο εἰς τὸ μέσον τοῦ ταξιδίου των, καθ' ὅσον ἡ Μεθώνη ἐπιστεύετο ὅτι εὐρίσκετο εἰς τὸ μέσον τῆς ἀποστάσεως μεταξὺ Βενετίας καὶ Ἁγίων Τόπων. Μνεῖα τοῦ οἴκου τῶν Τευτόνων ἱπποτῶν στὴ Μεθώνη, βλ. MILLER, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας*, 567.

50. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ τῶν δύο νήσων, τῶν ἀναφερομένων στοὺς πορτολάνους μὲ τὸ ὄνομα μικρὸ καὶ μεγάλο Σαμαθράκι, βλ. A. DELATTE, *Les Portulans grecs*, Παρίσι 1947, 305.

51. Κατέχον τὸ φρούριον ἐκεῖνο ἤδη ἀπὸ τὸ ἔτος 1470, βλ. MILLER, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας*, 550. Τὸ κάστρο τῆς Γλαρέντζας εὐρίσκεται εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων ἀπὸ τὸ ἔτος 1460, ὁ.π., 518.

βεβαιώνει ότι εκεί κατοικοῦν Ἕλληνες μοναχοί, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦν τοὺς μοναστικούς κανόνες τοῦ ἁγίου Βασιλείου. Οἱ Τοῦρκοι, παρὰ τὶς πολλὲς ἀπόπειρες ἐναντίον τους, δὲν κατώρθωσαν ποτὲ νὰ ἐκδιώξουν αὐτοὺς ἐκ τῆς μονῆς, διότι οἱ μοναχοὶ διὰ τῶν ὄπλων τοὺς ἀπομακρύνουν καὶ πάντας τρέπουν εἰς φυγὴν. Τόσες φορὲς συνέβη αὐτό, ὥστε οἱ Τοῦρκοι δὲν τολμοῦν πλέον νὰ ἔλθουν κατ' αὐτῶν.

Ἄξιζει νὰ τονισθῇ ἡ πληροφορία γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῶν τουρκικῶν ἐπιθέσεων καὶ τὸ ἀνέπαφο τῆς μονῆς ἕως τὸ ἔτος 1484, διότι εἶναι γνωστὸ ἐκ τῆς ἱστορίας ὅτι ἡ Ζάκυνθος ὑπέστη μεγάλη καταστροφὴ ὑπὸ τῶν Τοῦρκων κατὰ τὸν βενετοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1479, ὅταν ἀπεχώρησε ἡ δυναστεία τῶν Τόκκων καὶ τὸ νησί περιήλθε στοὺς Βενετούς. Τότε κατεστράφη μεγάλη περιουσία τῆς μονῆς στὴ Ζάκυνθο καὶ ἐκάησαν τὰ ἀποδεικτικά στοιχεῖα (πριβιλέγια), διὰ τῶν ὁποίων εἶχε παραχωρηθῆ αὐτὴ στοὺς μοναχοὺς ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου Τόκκου. Ἐξ ἐγγράφων τῶν ἐτῶν 1487-1488 πληροφοροῦμεθα ὅτι οἱ Βενετοὶ ἀνεγνώρισαν τὰ δικαιώματα τῆς μονῆς ἐπὶ τῶν περιουσιακῶν στοιχείων αὐτῆς στὴ Ζάκυνθο⁵².

Ἡ ἐπομένη περιγραφή τῶν Στροφάδων προέρχεται ἐπίσης ἐκ δύο γερμανῶν περιηγητῶν, οἱ ὁποῖοι ἐταξίδευσαν πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους κατὰ τὰ ἔτη 1495-1496. Πιρόκειται περὶ τοῦ δονκὸς Alexander Pflatzgraffen, ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Ρήνου, καὶ τοῦ κόμητος Johann Ludwig, ἐκ τῆς πόλεως Nassau, τῶν ὁποίων ἡ περιγραφή ἐξεδόθη ἀργότερα σὲ βιβλίον μὲ ἐντυπώσεις ἐκ ταξιδίων πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους⁵³. Οἱ εἰδήσεις περὶ τῶν Στροφάδων δὲν φαίνεται νὰ

52. Βλ. δημοσίεius τῶν πρωτοτύπων ἐγγράφων, Ν. ΚΟΝΟΜΟΣ, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἀπόδοσης κτημάτων τοῦ αυτοκρατορικοῦ μοναστηρίου τῆς Παναγίας τῶν Στροφάδων (1488), *Ἑπτανησιακὰ Φύλλα* 14/2 (1987), 72-75. Μνεῖα αὐτῶν ὡς καὶ ἄλλων μεταγενεστέρων ἐπικυρούντων τὰ πρῶτα, βλ. ΖΩΗΣ, *Αἱ ἐν Ζακύνθῳ μοναί* (βλ. σημ. 1), 150· ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σταθμοί, 297-298. Ἑλληνικὴ μετάφρασι τῶν βενετικῶν ἐγγράφων μὲ πλήρες τὸ ἑλλπὲς στὰ πρωτότυπα ἔγγραφα κείμενο, ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς, βλ. ΜΟΥΣΟΥΡΑΣ, Μετόχια, 139-143.

53. S. FEYERABEND, *Reysbuch des heyligen Lands*, Φρανκφούρτη 1584, ἀνατύπ. 1609, 66-67. Τὸ ἀπόσπασμα ποῦ ἀναφέρεται στὰ Στροφάδια ἔχει ὡς ἑξῆς στὸ παλαιὸ γερμανικὸ κείμενο (ἡ στίξις δικῆ μας): *Auff Freytag den 24 Tag Julii haben wir gesehen ein ander Insel auff linke Hand. Ligt 40 Meyln von Modon gehört den Benedigern zu. Darinnen ist ein hübsch Kloster von unser lieben Frauwen genannt Astarnalle. Dasselbst ist unser liebe Fraw fast gnedig. Darinnen seindt Münch Griechen Heremüten oder Einsidel und, als man sagt, in derselben Insel wil unser liebe Frau nicht leiden kein weiblich Thier. Auch ligt hart neben unser lieben Frawen ein ander Insel, da alle weibliche Thier innen seindt. Auch, als man sagt, alle Schiff die fahren aus Constantinopel, Alexandria und anderswo, die Christen Leuten zugehören, müssen durch die zwo Insel fahren und wiewol es zwischen den zweyen Inseln fast eng und steinig ist. Dennoch ist nie gehört worden dass einig derselben Christen Schiff da selbst verdorben sey, aber Türkische und ungläubiger Leute Schiff mögen durch dieselben Inseln nicht fahren, sondern müssen umfahren bey 50 oder 60 Meyl wegs.*

προέρχονται ἐξ ἐπισκέψεως τῆς μονῆς ἀλλ' ἐκ πληροφοριῶν πού ἔλαβαν κατὰ τὴν διέλευσιν αὐτῶν πλησίον τῶν νήσων. Τοῦτο συνέβη τὴν 24 Ἰουλίου τοῦ 1495, δηλαδή κατὰ τὸ ἔτος τῆς μεταβάσεως πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους καὶ ὄχι τῆς ἐπιστροφῆς.

Διήλθον, γράφουν, πλησίον νήσου, ἐπὶ τῆς ὁποίας εὐρίσκεται μοναστήρι ἀφιερωμένο στὴ Θεοτόκο καὶ ὀνομαζόμενο Astarnalle. Γνωρίζουν οἱ δύο περιηγηταὶ ὅτι ἡ νήσος ἀπέχει τῆς Μεθώνης 40 μίλια, ἀνήκει στοὺς Βενετοὺς καὶ κατοικεῖται ὑπὸ ἑλλήνων μοναχῶν - ἔρημιτῶν. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ πληροφορία ὅτι ἡ προστάτις Θεοτόκος δὲν ἐπιτρέπει τὴν παραμονὴν θηλέων ζώων ἐπὶ τῆς μεγαλυτέρας νήσου, ὅπου εὐρίσκεται καὶ ἡ μονή. Αὐτὰ ἔχουν περιορισθῆ ὑπὸ τῶν μοναχῶν ἐπὶ τῆς μικρᾶς νήσου. Ἐπιρρασαμένη ἐκ τῶν ὑπερβολῶν πού χαρακτηρίζουν τὴ φαντασίαν τῶν περιηγητῶν ἐκείνου τοῦ καιροῦ εἶναι ἡ ἄποψις ὅτι ὅλα τὰ πλέοντα ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως ἢ Ἀλεξανδρείας χριστιανικά πλοῖα ὀφείλουν νὰ διέρχονται διὰ τῶν δύο νήσων, ἐνῶ δὲν ἠκούσθη ποτὲ σκάφος χριστιανῶν νὰ ὑποστῇ ζημία σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ πλοῦ. Ἀντιθέτως, τουρκικά καὶ πλοῖα μὴ χριστιανικά ὀφείλουν νὰ πλέουν μακρὰν αὐτῶν.

Καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ κειμένου τούτου ἐπιβεβαιώνει ὅτι μέχρι τοῦ 1495-1496 ἡ μονή δὲν ἔχει ὑποστῆ ἐπίθεσι ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ἐπομένως ἡ καταστροφὴ τοῦ 1479 στὴ Ζάκυνθο δὲν εἶχε ἐπεκταθῆ στὰ Στροφάδια⁵⁴. Καὶ τὰ δύο κείμενα, μάλιστα, συμφωνοῦν στὸ ὅτι οἱ Τούρκοι κρατοῦνται μακρὰν τῆς μονῆς εἴτε ἐκ τῆς δυναμικῆς ἀντιμετώπισεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν ἡρωϊκῶν μοναχῶν εἴτε ἐκ τοῦ φόβου συντριβῆς τῶν πλοίων των. Τὸ δεύτερο κείμενο παρουσιάζει σὰν ὀριοθετημένα τὰ θαλάσσια ὕδατα περὶ τὰς Στροφάδας καὶ τὴν περιοχὴ ὡς ἀπηγορευμένη ζώνη γιὰ τουρκικά καὶ μὴ χριστιανικά πλοῖα. Τοῦτο βεβαίως θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἴσχυε γιὰ τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα σὲ συνδυασμὸ πάντοτε πρὸς τὶς δεισιδαμονίες καὶ προλήψεις τῶν ναυτικῶν τοῦ καιροῦ ἐκείνου. Ὅτι οἱ Τούρκοι εἴτε ὡς συντεταγμένους στόλους εἴτε ὡς πειρατὰς δὲν ἐδεσμεύοντο ἀπὸ τέτοιες ἀντιλήψεις ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν μεταγενέστερων ἐπιθέσεων κατὰ τῆς μονῆς καὶ μάλιστα, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, τέσσερα μόλις ἔτη μετὰ τὰ ἀνωτέρω σημειούμενα ὑπὸ τῶν γερμανῶν περιηγητῶν.

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1440 ΠΑΡΑΔΙΔΟΜΕΝΗΣ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΕΩΣ

Ἡ παράδοσις περὶ ἀνακαίνισεως τῆς μονῆς Στροφάδων κατὰ τὸ ἔτος 1440 βασιζέται ἐπὶ μᾶς νεωτέρας ἐκτενοῦς ἐνθυμήσεως ὑπὸ τύπον χρονικοῦ, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει καὶ δύο μεταγενέστερα γεγονότα, τὴν καταστροφὴ τοῦ

54. Κατὰ τὸ 1493 παρήχθη χειρόγραφον ὑπὸ τοῦ Ἡσαΐα Παντάγαλλι στὰ Στροφάδια, πρᾶγμα πού ἐμμέσως ἀποδεικνύει τὴν καλὴν λειτουργίαν τῆς μονῆς ἕως τότε.

1537 και τη λεηλασία του 1717. Το κείμενο έχει σωθή σε κάποιες παραλλαγές, μία εκ των οποίων έντοπίσαμε κατά την έρευνα⁵⁵. Πρώτος έγραψε περί της ένθυμησης ο Κατραμής, ο όποιος και την εξέδωσε τό έτος 1854⁵⁶. Άκολούθως έγραψε περί της ανακαινίσεως και εξέδωσε εν μέρει την ένθύμησι ο Χιώτης⁵⁷. Τό αυτό έπραξε και ο Ζώης, άντιγράψας την ένθύμησι εκ της εκδόσεως του Κατραμή⁵⁸. Τετάρτη έκδοσις αύτης είναι ή γενομένη υπό του Κονόμου έξ αυτογράφου του Κατραμή, τό όποιο είχε κατά τό παρελθόν στό αρχείο του ο Κονόμος⁵⁹. Ο Κατραμής σημειώνει ότι είχε άντιγράψει την ένθύμησι εκ χειρογράφου, τό όποιο του είχε έγχειρήσει κάποιος μοναχός, όνομαζόμενος Ξενόφος, παρουσιά του ήγουμένου της μονής Ήσαία τό έτος 1849. Παρά τις μικρές διαφορές μεταξύ των τεσσάρων εκδόσεων φαίνεται πιθανό νά προέρχονται εκ της αύτης πηγής, δηλαδή του χειρογράφου του μοναχού Ξενόφου, του όποιου άγνοείται ή τύχη. Δέν εύρέθη όμως ούτε και τό αντίγραφο του Κατραμή στα κατάλοιπα του Κονόμου⁶⁰.

Τό κείμενο του χρονικού που ήλθε στό φώς διά της παρουσίας έρεύνης περιλαμβάνει τά ίδια γεγονότα πρός τά περιγραφόμενα στις άλλες παραλλαγές

55. Πολλές εύχαριστίες άπευθύνω και από της θέσεως αύτης πρός τόν πατέρα Χρυσόστομο Γκέλιμπεσι, πνευματικό της γυναικείας μονής Έλευθερωτριάς και παλαιό Στροφαδιώτη, διότι μου έδειξε τό χειρόγραφο και μου έπέτρεψε νά τό φωτογραφήσω.

56. Ν. ΚΑΤΡΑΜΗΣ, *Ίστορικά διασαφήσεις επί της πατρίδος Εύγενίου του Βουλγάρεως Ζακύνθου*, έν Ζακύνθω 1854, 32-33.

57. ΧΙΩΤΗΣ, *Ίστορικά άπομνημονεύματα*, 535. Ο Χιώτης εκδίδει την ένθύμησι έως του σημείου της ανακαινίσεως μετά την καταστροφή του 1537 (*όπου ήτον ένας επίγειος Παράδεισος*) και ύποσημιώνει ότι τά ύπόλοιπα του χρονικού *έν άλλοις καταλλήλοις «έπισυρράπτε»*. Είς χρονικών αναφέρεται διαπραγματευόμενος περί της ίδρύσεως της μονής υπό Θεοδώρου Λασκάρεως και Ειρήνης (δ.π., 122 σημ. 51): *Μαλούχου ιστορικόν χρονικόν περι του Μοναστηρίου της νήσου Στροφάδων, διασωζόμενον άνέκδοτον έν τη Βιβλιοθήκη του Άγίου Διονυσίου*, περί του όποιου άνωτέρω (βλ. σημ. 3) έσημειώσαμεν ότι λανθάνει. Τό γεγονός ότι δέν υπάρχει μνεία των Λασκάρεων στη γνωστή μας ένθύμησι έπιβάλλει αύτή νά θεωρηθή διαφορετική πηγή από τό *Χρονικόν του Μαλούχου*. Τούτο έπιβεβαιώνεται και εκ του εύρεθέντος νέου χειρογράφου της ένθυμησης, στο όποιο πουθενά δέν αναφέρεται τό όνομα του Μαλούχου. Τό όνομα αυτό άνήκει πάντως σε παλαιά ζακυνθινή οίκογένεια.

58. ΖΩΗΣ, Αί έν Ζακύνθω μοναί, 149-150.

59. ΚΟΝΟΜΟΣ, *Έκκλησίες* (βλ. σημ. 1), 155-156. Τό κείμενο αυτό ταυτίζεται πρός την πρώτη έκδοσι της ένθυμησης (ΚΑΤΡΑΜΗΣ, *Ίστορικά διασαφήσεις*, 32-33) και έπομένως δέν άποτελεί τετάρτη παραλλαγή της. Μνεία και μερική ή όλική έπανέκδοσι της ένθυμησης, βλ. είς ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σταθμοί, 296 σημ. 35 και ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ - ΣΤΟΥΦΗ, Το οικοδομικό χρονικό, 212-213 σημ. 13.

60. Εύχαριστώ τη διευθύντρια της Δημοσίας Βιβλιοθήκης Ζακύνθου κ. Γεωργία Κόκλα Παπαδάτου γιά την πληροφορία αύτή εκ της έρεύνης των καταλοίπων του Κονόμου.

μέ μικρές λεκτικές διαφορές, οι οποίες υποδηλώνουν ότι έχει αντιγραφη από άλλη πηγή. Ωριμμένα εκ των λαθών κατά την αντιγραφή όφειλονται ίσως στο γεγονός ότι το αρχικό χειρόγραφο ήταν παλαιό και ο αντιγραφεύς δεν διέκρινε τη γραφή. Δεν έγραψε, αίφνης, χρονολογία της βασιλείας του Ίωάννου Παλαιολόγου, διότι προφανώς δεν ήδυνήθη να την αναγνώσει. Η γραφή του εύρεθέντος χειρογράφου ανήκει στο μοναχό Χρυσάνθο Χαϊκάλη, του όποιου άλλες σημειώσεις στο ίδιο χειρόγραφο είναι των έτων 1839 και 1843. Το τμήμα του χρονικού, που αναφέρεται στην ανακαίνισι υπό του Ίωάννου Παλαιολόγου και στην καταστροφή του 1537, εν παραβολή προς μίαν εκ των έκδεδομένων παραλλαγών του έχει ως έξης:

Χειρόγραφον Γκέλιμπση

Περί του Μοναστήριον των Στροφάδων
Άνεκαινήστη τό μοναστήρη των
Στροφάδων από των μακάριον Ίωάννην
Παλαιολόγον αυτοκράτωρ της Κωνστα-
ντήνου πόλεως ό όπως ήτον βασιλεύς εις
τους [///] έως (νίδος) του Έμανουήλ του
Παλεολόγου. "Ητον αδέλφημα έξη ό αυτός
βασιλεύς Ίωάννης, Κωνσταντήνος, Θεόδο-
ρος, Άνδρρόνηκος, Δημήτηρος και Θω-
μάς. Έστάθηκε τό άνοθεν Μοναστήρη εις
την καταστασίν του έως του 1537 Ίουλίου
29 εις των όπιον κερών άπέρασε ή άρμάδα
του Τούρκου από την Ζάκυνθον και δενέ-
καμε βλάψιμο. "Ητον ή άρμάδα τρηκαόσια
καράβηα και κάρτεργα περισσότερα ός
καθός ένας ητορικός γραφή και γριζων-
τας ή αυτή άρμάδα από τά Στροφάδια τά
έκαψε και τά έρόμοσε. Έπιτα έπίγαν πατέ-
ρες και εκατίησαν στο μοναστήρι και
άνεκήνησαν αυτό, και ήτουν πολά όρέων,
και πλούσιων εντροπισόμενον με εύμορφες
και θαναμαστές οικοδομές με ιερά σκέβη
χρισά και άργυρά με άρματα φοβερά με
βάρχες μεγάλες και μικρές και κάθε άλλον
στολισμόν όπου ήτον τό όντη ένας έπίγηος
παράδιοςος.

Παραλλαγή Χιώτου

Άνεκαινίσθη τό μοναστήριον των
Στροφάδων από τον μακαρίτην Ίωάννην
Παλαιολόγον Αυτοκράτορα Κωνσταντι-
νουπόλεως, ό όποίος ήτον βασιλεύς εις
τους 1440 νίδος του Μανουήλ του Παλαι-
λόγου... "Ητον αδελφοί έξη ό αυτός βασι-
λεύς. Και έστάθηκε τό άνωθεν Μονα-
στήριον εις την κατάστασίν του έως τους
1537 Ίουλίου 29. Εις τον όποιον καιρόν ά-
πέρασεν ή άρμάδα του Τούρκου από την
Ζάκυνθον, και δεν έκαμε βλάψιμον. Και
γυρίζοντας έπειτα εις τά Στροφάδια ή
αυτή άρμάδα τά έκαψε, και τά έρόμωσεν.
"Επειτα υπήγαν Πατέρες και εκατοίκη-
σαν εις τό μοναστήρι, και εκόσμησαν
αυτό. Και ήτο πολλά εντροπισόμενον με
δμορφαις και θαυμασταίς οικοδομαίς, με
ιερά σκευή χρυσά και άργυρά, με άρματα
καλά, με βάρχαις μεγάλαις, και μικραίς
και κάθε άλλον στολισμόν όπου ήτον
ένας έπίγειος Παράδεισος.

Είναι φανερό ότι, παρά τις μικρές διαφορές προς τη γνωστή παραλλαγή Χιώτου, το νέο χειρόγραφο έχει και πολλές ομοιότητες. Παραλείπει τη χρονο-

λογία βασιλείας τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου ἀλλὰ παραδίδει τὰ ὀνόματα ἕξι ἀδελφῶν. Ἡ παραδιδόμενη στὰ ἐκδεδομένα κείμενα χρονολογία τοῦ ἔτους 1440 δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἐξηγηθῇ γιὰ ποιό λόγο ἐτέθη. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Ἡ' Παλαιολόγος ἐβασίλευσε ἀπὸ τοῦ 1425 (συμβασιλεὺς ἀπὸ τοῦ 1421) ἕως τοῦ 1448. Ἡ Ἄννα Λαμπροπούλου, πρὸς ἐξήγησι τοῦ πράγματος, συνεδύασε τὴν παραδιδόμενη χρονολογία τοῦ ἔτους 1440 πρὸς τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ βασιλέως Ἰωάννου ἐκ τῆς συνόδου Φερράρας – Φλωρεντίας. Πρὸς τοῦτο ἐχρησιμοποίησε καὶ τὴν ἐνθύμησι ἐκ τῶν Βραχέων Χρονικῶν, ὅτι τὴν 16 Νοεμβρίου 1439 ἦλθεν ὁ βασιλεὺς, ὁ κῦρ Ἰωάννης, καὶ ἡ σύνοδος ὅλη εἰς τὴν Μεθώνη⁶¹.

Εἶναι βεβαίως γνωστὸ ἐκ τῶν περιηγητικῶν κειμένων ὅτι οἱ ἀπὸ Ἰταλίας ἐπιστρέφοντες πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολι διήρχοντο ὅπωςδῆποτε πλησίον τῶν Στροφάδων, ἂν ἐπὶ πλέον δὲν ἐστάθμευαν, τοῦλάχιστον γιὰ νὰ προμηθευθοῦν νερό. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη ἐπραγματοποιήθη στάθμευσις στὰ Στροφάδια φαίνεται πολὺ ἀπίθανο νὰ ἐχορήγησε βοήθεια τότε ἢ καὶ λίγο ἀργότερα ὁ βασιλεὺς Ἡ' ἢ συνοδεία του μετὰ τόσο μακρὰ παραμονὴ στὴν Ἰταλία ἦσαν εἰς θέσιν νὰ δαπανήσουν χρήματα γιὰ τὰ Στροφάδια. Εἶναι ἐξάλλου γνωστὸ ὅτι οἱ ὀρθόδοξοι τῶν Ἰονίων νήσων δὲν ἀπεδέχθησαν ὅσα ἀπεφασίσθησαν στὴ Φλωρεντία⁶². Ἐὰν πράγματι ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος προσέφερε βοήθεια πρὸς ἀνακαινισί τῆς μονῆς, τοῦτο εἶναι λογικώτερο νὰ εἶχε συμβῆ περὶ τὰ ἔτη 1428-1430, ὅταν κατέλαβε μαζί μὲ τὸν ἀδελφὸ του Κωνσταντῖνο καὶ τὸν Σφραγαντζῆ τὴ Γλαρέντζα καὶ μετὰ ταῦτα τὴν Πάτρα⁶³. Πρὸς τοῦτο συνηγορεῖ καὶ ὁ γάμος τοῦ Κωνσταντῖνου Παλαιολόγου μετὰ τῆς Θεοδώρας, θυγατρὸς τοῦ Λεονάρδου Τόκκου, ἡγεμόνος τῆς Ζακύνθου.

Παραμένει βεβαίως ἐκκρεμὲς τὸ ποῦ ἀνήκει πολιτικῶς ἡ μονὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη⁶⁴. Εἶδαμε ἀνωτέρω τοὺς Βενετοὺς νὰ δαπανοῦν χρήματα ὑπὲρ τῶν μοναχῶν καὶ τῆς μονῆς (1411-1416). Συμπεραίνουμε ἐπίσης ἐκ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ φλωρεντινοῦ Buondelmonti ὅτι οἱ ἀσκούμενοι ἐκεῖ κατὰ τὸ 1420 ἦ-

61. P. SCHREINER, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I (CFHB 12), Βιέννη 1975, 662 αρ. 104/3. Πρβλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σταθμοί, 296 σμμ. 36.

62. Ν. ΚΟΝΟΜΟΣ, *Ζάκυνθος, πεντακόσια χρόνια (1478-1978)*, Δ'. *Ἐκκλησιαστικά*, Ἀθήνα 1987, 9.

63. MILLER, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας*, 451-452. Πρβλ. O. J. SCHMITT, *Zur Geschichte der Stadt Garentza in 15. Jahrhundert, Byzantion* 65 (1995), 114-115.

64. MILLER, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας*, 606, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ μονὴ περιῆλθε στὸν Ἰωάννη Παλαιολόγο μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσι τῆς Ἀχαΐας ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο ὅμως πρέπει μᾶλλον νὰ ἐστηρίξη ὁ Miller ἐπὶ τῆς παραδόσεως περὶ ἀνακαινίσεως τῆς μονῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου.

σαν Έλληνες ὀρθόδοξοι μοναχοί. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἄστοχο νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ πολιτικὴ ἀλλαγὴ στὶς ἀπέναντι ἀκτὲς τῆς Πελοποννήσου καὶ ἡ ὑπεροχὴ τῶν Παλαιολόγων ἐκεῖ ὑπῆρξαν οἱ ἀφορμὲς γιὰ σύναψι καλῶν σχέσεων πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους⁶⁵ μοναχοὺς τῶν Στροφάδων καὶ πρὸς ἐνίσχυσι τῆς μονῆς.

Ἡ παραδιδιομένη ἀνακαινίσις ὑπὸ τῶν Παλαιολόγων καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς προκύπτουσα ἐπιρροὴ αὐτῶν ἐπὶ τῆς μονῆς πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἔληξε ὀλίγα ἔτη πρὸ τῆς πτώσεως τῆς αὐτοκρατορίας. Ὡς χρονικὸ ὄριο ἀδυναμίας παρεμβάσεως τῶν Παλαιολόγων καὶ ἐκ νέου ἐνεργοποιήσεως τοῦ ἀμέσου βενετικοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν περιοχὴ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ λογισθῆ ἡ συμφωνία Βενετῶν καὶ Τόκκων τῆς 11 Σεπτεμβρίου 1449, διὰ τῆς ὁποίας ὁ κόμης, οἱ ἀδελφοὶ καὶ διάδοχοί του τίθενται ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Γαλινοτάτης⁶⁶. Γνωστοῦ ὄντος ὅτι οἱ Τόκκοι εἶναι βενετοὶ ὑπήκοοι ἤδη ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμε ὅτι ἡ ἀνανέωσις τῆς προστασίας ἀποδεικνύει τὸ διαρκὲς ἐνδιαφέρον τῆς Γαλινοτάτης γιὰ τὴν περιοχὴ. Φαίνεται ἐπίσης ὅτι οἱ Βενετοὶ ἀρχίζουσιν μιὰ νέα προσπάθεια μὲ σκοπὸ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς ἀδυναμίας τοῦ κράτους τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς ἡγεμονίας τῶν Τόκκων, ἡ ὁποία θὰ ἀποφέρῃ λίγο ἀργότερα μέγα τμῆμα τῶν κτήσεων αὐτῶν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῆς Γαλινοτάτης.

Τῆ μνεῖαν τῶν Παλαιολόγων ὡς κητόρων τῆς μονῆς Στροφάδων εὐρίσκουμε καὶ σὲ γράμμα ζητείας τοῦ 1707: (*ἡ*) ... *καθ' ἡμᾶς ἱερά κατὰ ἀλήθειαν καὶ βασιλικὴ μονῆ ... ἡ ὑπὸ τοῦ μεγάλου βασιλέως Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου οἰκοδομηθεῖσα καὶ κτισθεῖσα* ... Εἶναι ἐπομένως καὶ τοῦτο στοιχεῖο πὸν ἀντλεῖται ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς. Ἡ χρονολογημένη στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνος μαρτυρία ἐπιβεβαιώνει τὴν παλαιότητα τῆς πηγῆς τοῦ χρονικοῦ, τὸ ὁποῖο ἐχρησιμοποίηθη ἀργότερα κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα ὑπὸ τῶν ζακυνθίων ἱστοριογράφων καὶ ἱστοριοδιφῶν, ἀφοῦ ἀντεγράφη ἐκ διαφόρων παραλλαγῶν. Παρὰ ταῦτα ἀπουσιάζουσιν καὶ στὴν περίπτωσιν τῆς ἀνακαινίσεως ὑπὸ τῶν Παλαιολόγων, ὅπως σ' ἐκείνῃ τῆς ἰδρύσεως ὑπὸ τῶν Λασκάρων, τὰ ἀδιαμφισβήτητα ἱστορικὰ τεκμήρια, διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἐπαληθευθοῦν τὰ παραδιδόμενα στὸ χρονικὸ ἢ τίς παραλλαγές του.

Ἐντύπωσι πάντως προκαλεῖ ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ γράμματος ζητείας δὲν ἐχρησιμοποίησε τὴν παλαιὰ περὶ Λασκάρων παράδοσι, ὡς ἰδρυτῶν τῆς μονῆς, ἀλλὰ περιορίσθη στὴ μαρτυρία περὶ τῶν Παλαιολόγων. Εἶναι ἐνδεχόμενον

65. Ἐπιμένουμε στὸν χαρακτηρισμὸ τῶν μοναχῶν ὡς ὀρθοδόξων, διότι, ὅπως ἀνεφέρθη ἀνωτέρω, λίγοντος τοῦ 13ου αἰῶνος εἶχαν ἐκλέξει ἡγούμενον τῆς μονῆς οἱ ρωμαιοκαθολικοί.

66. Κ. ΚΑΙΡΟΦΥΛΛΑΣ, Ἱστορικὰ σημεῖωματα Ζακύνθου ἀπὸ τὰ βενετικὰ ἀρχεῖα, *Ἰόνιος Ἀνθολογία* τχ. 66-68 (1932), 167, ὅπου παρατίθεται μετάφρασις βενετικῶν ἐγγράφων ἐκ τῶν *Libri Commemoriali della Repubblica Veneta*, βιβλίον 14, παρ. 96.

νά πράττη τοῦτο, διότι ἡ δυναστεία τῶν Παλαιολόγων ἦταν περισσότερο γνωστή ἐξ αἰτίας τῆς τραγικῆς μοίρας τοῦ τελευταίου τῆς αὐτοκρατορίας Κωνσταντίνου. Δὲν πᾶναι ὁμως νά πλανᾶται τὸ ἐρώτημα: αὐτὸ πού ἐγνωρίζαν οἱ ἀσχοληθέντες μὲ τὸ θέμα κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα καὶ ἰδίως ὁ Χιώτης, ὅταν ἔγραφε περὶ τοῦ χρονικοῦ τοῦ Μαλούχου, γιατί τὸ ἀγνοοῦσαν οἱ πατέρες τῆς μονῆς πού συνέταξαν τὸ κείμενο τῆς ζητείας;

“Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα ἡ ἐρευνωμένη ἀνακαίνις πρέπει νά θεωρηταί ὡς δευτέρα, ὑπολογιζομένης ὡς πρώτης ἐκείνης τῆς παλαιᾶς καὶ μὴ χρονολογούμενης, περὶ τῆς ὁποίας γράφει ὁ Buonfondomonti. Ἐὰν καὶ ἐκείνη ταυτίζεται πρὸς τὴν θεωρουμένη καὶ ὡς ἴδρουσι ὑπὸ τῶν Λασκάρεων, τότε ἐξηγεῖται γιατί ἡ μονὴ ἔφερε τὸν τίτλο βασιλικῆ καὶ αὐτοκρατορικῆ.

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΕΠΙΘΕΣΙΣ ΤΟΥ 1500

Εἶδαμε ὅτι ὁ βενετοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1479 εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ ληλασία τῆς ὑπαίθρου χώρας στὴ Ζάκυνθο καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς περιουσίας τῆς μονῆς ἐκεῖ. Κατὰ τὴ διάρκεια ἐκείνου τοῦ πολέμου δὲν διεπιστώθη τουρκικὴ ἐπίθεσις ἢ καταστροφὴ στὴ μονὴ τῶν Στροφάδων. Τὰ ἀναφερθέντα ἀνωτέρω κείμενα περιηγητῶν τῶν ἐτῶν 1484 καὶ 1495 μᾶς βεβαιώνουν περὶ τῆς παρουσίας ἐκεῖ μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι παντὶ σθένει ἀποκρούουν ἐπιτυχῶς κυρίως τουρκικὰς ἐπιδρομὰς. Βενετικὸ ἔγγραφο ὁμως τοῦ 1501 μᾶς πληροφορεῖ περὶ καταστροφῆς τῆς μονῆς πού συνέβη πρὸ τῆς χρονολογίας αὐτῆς⁶⁷. Τὸ ἔγγραφο, στὴν ἔκδοσι τοῦ Σάθα, φέρει χρονολογία *MCCCCC, die primo februari* κατὰ τὸ βενετικὸ ἡμερολόγιο (ἔναρξις τοῦ ἔτους τὴν 1 Μαρτίου) πού ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν 1 Φεβρουαρίου 1501 κατὰ τὸ δικό μας. Ἡ μνημονευομένη ἐκεῖ γενικὴ καταστροφὴ τῆς μονῆς καὶ αἰχμαλωσία τῶν μοναχῶν, πρέπει νά εἶναι ἡ ἀναφερομένη εἰς τὰ *Diarii* τοῦ Μ. Sanuto ὡς γενομένη τὴν 29 Ἰουνίου 1500, ὅταν τουρκικὰ πλοῖα συνέλαβαν 22 μοναχοὺς καὶ ἀφήρσαν ἱερὰ λείψανα⁶⁸.

67. C. N. SATHAS, *Documents inedits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, V, Παρίσι 1883 (φωτ. ἀνατ. Ἀθήναι 1972), 78-79, ὅπου ἀναφέρεται: *Humiliter Dominio nostro exposuerunt venerabiles Monaci Sancte Marie insule de Strophalia, quod cum superiori hoc tempore non solum a Turcis ex eorum monasterio expulsi fuerunt diruto ac penitus eo everso, verum etiam in miseram captivitatē abducti; a qua tandem dei clementia liberati, ad eorum monasterium reversi sunt*. Πρώτη ἀναφορὰ στὶς πληροφορίες τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ καὶ παρουσιάσ τους, βλ. Κ. ΚΑΙΡΟΦΥΛΛΑΣ, Ἱστορικαὶ σελίδες Ζακύνθου ἀπὸ ἐπίσημα ἔγγραφα (1499-1586), *Ἰόνιος Ἀνθολογία* τχ. 48-49 (1931), 85-86.

68. *I Diarii* (βλ. σημ. 36), III, στ. 397: *Di Zante, di sier Nicolò Marzello, provedador, di 29 (Giugno 1500). Come le fuste turche hanno preso 22 calogiero a Strivalli, e tolto le reliquie*. Πρβλ. Κ. ΚΑΙΡΟΦΥΛΛΑΣ, Ἡ Ζάκυνθος κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 16ου αἰ., *Ἰόνιος Ἀνθολογία* τχ. 78-80 (1933), 195.

Ἡ συντομία μὲ τὴν ὁποία παρέχεται ἡ εἰδησις στὸ ἡμερολόγιο τοῦ Sanuto δὲν ἐπιτρέπει νὰ σχηματίσουμε πλήρη εἰκόνα περὶ τοῦ μεγέθους τῆς καταστροφῆς. Περισσότερα στοιχεῖα μᾶς δίνει ἡ περιγραφή τοῦ βενετικοῦ ἐγγράφου πού ἐδημοσίευσε ὁ Σάθας, τὸ ὁποῖο ἀναφέρει ὅτι οἱ μοναχοὶ ἀπεμακρύνθησαν ἐκ τοῦ καταστραφέντος μοναστηρίου καὶ ἀφοῦ ἠλευθερώθηκαν *χάριτι Θεοῦ* ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας ἐπανήλθαν καὶ ἐφρόντιζαν γιὰ τὴν ἀποκατάστασι τῶν ζημιῶν.

Ἡ διασταύρωσις τῶν πληροφοριῶν τῶν δύο ἀνωτέρω πηγῶν ἐπιβεβαιώνει τὴν πρώτη καταστροφή τῆς μονῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἐὰν ὅμως ὑπολογίσουμε ὡς ἀρχικὴ ἐκείνη πού προεκλήθη ὑπὸ βαρβάρων καὶ μνημονεύεται ἀχρονολογῆτως στὸ κείμενο τοῦ φλωρεντινοῦ περιηγητοῦ Buonfondmonti, τότε ἡ ὑπὸ τῶν Τούρκων πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς δευτέρα μεγάλη καταστροφή τῆς μονῆς.

Τὸ θλιβερὸ τοῦτο γεγονός ἐντάσσεται στὴν πολεμικὴ σύρραξι μεταξὺ Βενετῶν καὶ Τούρκων τῶν ἐτῶν 1499-1503, κατὰ τὴν ὁποία ἡ Βενετία ἀπώλεσε τὶς πόλεις Ναύπακτο, Μεθώνη, Κορώνη καὶ Ναυαρίνο ἀλλὰ κατέλαβε τὴν Κεφαλληνία, πού κατεῖχετο ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀπὸ τοῦ προηγουμένου πολέμου (1479). Ὁ τουρκικὸς στόλος κατέκτησε πρῶτα τὴ Ναύπακτο (29 Αὐγούστου 1499)⁶⁹ καὶ μετὰ ἓνα ἔτος περὶπου τὴ Μεθώνη (9 Αὐγούστου 1500)⁷⁰. Τὴν πῶσι τῆς Μεθώνης ἠκολούθησε ἡ παράδοσις τοῦ Ναυαρίνου καὶ τῆς Κορώνης⁷¹. Ἡ Βενετία ἀπεχώρησε τότε ἐκ τῶν κτήσεων της στὴ δυτικὴ Πελοπόννησο μετὰ ἀπὸ παραμονὴ ἐκεῖ τριακοσίων ἐτῶν. Ἡ εἰδησις περὶ καταστροφῆς τῆς μονῆς τὴν 29 Ἰουνίου 1500 ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ ἐπίθεσις κατὰ τῶν Στροφάδων προηγήθη τῆς πολιορκίας τῆς Μεθώνης. Οἱ μοναχοὶ ἐπλήρωσαν μὲ τὴ ζωὴ τους καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς μονῆς τὴ συνεργασία τους μὲ τὸν βενετικὸ στόλο. Εἶναι ἄλλωστε βέβαιο ὅτι οἱ Στροφάδες ἀνήκουν κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὴν ἀρμοδιότητα τῆς βενετικῆς ἐξουσίας τῆς Μεθώνης⁷².

Ὁ γενικὸς ναύαρχος τοῦ βενετικοῦ στόλου (*capetanio zeneral di mar*), Beneto da chaù da Pesaro, εὐρίσκειται τὴν 20 Αὐγούστου 1500 πλησίον τῆς Ζακύνθου καὶ πληροφορεῖται τὴν ἐπιβεβαίωσι τῆς ἀπωλείας τῆς Μεθώνης ἀπὸ κάποιον ἱερέα τῆς μονῆς τῶν Στροφάδων, ὁ ὁποῖος εἶχε αἰχμαλωτισθῆ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλλὰ διέφυγε καὶ ἔφθασε ἀπὸ Πατρῶν στὴ Ζάκυνθο⁷³. Ὁ στροφιδιώτης ἱερομόναχος ἀνέφερε ὅτι στὴ Μεθώνη τὰ πάντα παρεδόθησαν εἰς τὸ

69. MILLER, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας*, 564-565.

70. *Ο.π.*, 567-568.

71. *Ο.π.*, 568.

72. *I Diarii*, XVIII, Βενετία 1888, στ. 159.

73. *Ο.π.*, III, στ. 770.

πῦρ και τὰ μόνα πού ἔμειναν ἦσαν τὰ τείχη τῆς ἱστορικῆς πόλεως. Κατόπιν τούτου ὁ βενετὸς ναύαρχος προνοεῖ γιὰ τὴν ἐνίσχυσι τῆς ἀμυντικῆς ἱκανότητος τῆς Ζακύνθου και γιὰ τὴ δημιουργία ἐκεῖ καταφυγίου τῶν ἀπὸ Μεθώνης πλοίων.

Ἡ ἐπιστροφή τῶν μοναχῶν, μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ 1500, ὀριοθετεῖ κατ' οὐσίαν τὴν ἔναρξι τῆς δευτέρας ἱστορικῆς περιόδου τῆς μονῆς. Ἡ παρέμβασις τῶν Βενετῶν ὑπὲρ τῆς μονῆς συνεχίζεται και μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ 1500⁷⁴. Σύμφωνα με τὴ διαθήκη τοῦ ἱερέως Ἀνδρέου Σάλδου⁷⁵, ὁ ναὸς τῆς Sancte Marie de Miraculis (Ἁγία Μαρία τῶν θαυμάτων) στὴ Ζάκυνθο ἐνεκρίθη νὰ ἐνωθῆ μετὰ τῆς μονῆς τῶν Στροφάδων. Ἐγκρίνεται ἐπίσης διὰ τῆς αὐτῆς ἀποφάσεως ἡ ἔνωσις μετὰ τῆς μονῆς τῶν Στροφάδων τοῦ μοναστηρίου τοῦ Σωτήρος Παντοκράτορος Λιθακιάς⁷⁶ Ζακύνθου, τὸ ὁποῖον ἀνήκε κληρονομικῶς στὸν ἱερομόναχο Γερμανὸ Ραζῆ⁷⁷. Ἡ μονὴ Παντοκράτορος προσέδωσε ἴσως, ἀφ' ὅτου ἠνώθη, και τὴν ὀνομασία της στὴ μονὴ τῶν Στροφάδων⁷⁸.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ἡ μέχρι τοῦ 1500 γνωστὴ ἱστορία τῆς μονῆς Στροφάδων εἶναι κατ' οὐσίαν ἱστορία τῶν ἀγώνων τῶν μοναχῶν κατὰ βαρβαρικῶν και ἐν γένει πειρατικῶν μουσουλμανικῶν ἐπιδρομῶν. Οἱ μαρτυρίες πού ἀνεφέρθησαν ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ κοινοβιάται τῶν δύο ἀπομονωμένων στὸ πέλαγος νήσων ἐφρόντιζαν γιὰ τὴ μοναστικὴ ἀσκησι και παρὰλληλα γιὰ τὴν ὑπεράσπισι τοῦ χώρου. Τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον τῆς Δύσεως γιὰ τοὺς Ἁγίους Τόπους και τὴν αὐτοκρατορία τῆς Ἀνατολῆς καθιστοῦσε τὰ Στροφάδια ἕνα ἀπὸ τὰ στρατηγικὰ σημεῖα διελεύσεως πολεμικῶν και ἐμπορικῶν πλοίων. Ἡ πειρατεία ἐξάλλου ἀποτελοῦσε διαρκὴ ἀπειλὴ με στόχο τὴ λεηλασία ἢ και τὴν ἐκδίωξι τῶν μοναχῶν. Παρὰ ταῦτα ἡ ἄμυνα ὑπῆρξε κατὰ κανόνα ἀποτελεσματικὴ. Ἀλλὰ και δσάκις οἱ μοναχοὶ ἠναγκάσθησαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ μονή, ἀργότερα ἐπέστρεψαν και εἶτε κα-

74. Βλ. δύο ἀκόμη μαρτυρίες, μία τοῦ ἔτους 1502 (*I Diarii*, III, στ. 1307) και ἄλλη τοῦ 1511 (SATHAS, *Documents*, 329), ὅπου ἀναφέρονται περιπτώσεις μοναχῶν ἐκ Στροφάδων, τῶν ὁποίων οἱ ὑποθέσεις διεκπεραιώθησαν στὴ Βενετία. Στὸ μοναχὸ τοῦ ἔτους 1502 ἐδόθησαν 3 δουκάτα και ἀνεχώρησε γιὰ τὴν Κεφαλληνία. Στους μοναχοὺς πού ἐπεσκέφθησαν τὴ Γαλινοτάτη τὸ 1511 γνωρίζουμε ὅτι προῖστατο κάποιος Νιμηφόρος.

75. SATHAS, *Documents*, 79. Πρβλ. ΜΟΥΣΟΥΡΑΣ, Μετόχεια, 104, ὅπου διατυπώνεται ὑπόθεσις περὶ τοῦ ποῖος ἦταν ὁ ναὸς ἐκεῖνος.

76. Τὸ χωρίον ὀνομάζεται στὸ ἔγγραφο Pismande, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ βενετικὴ μεταγραφή τοῦ Πισινώντα, σήμερα Παντοκράτωρ, πλησίον τῆς Λιθακιάς.

77. SATHAS, *Documents*, 79. Πρβλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σταθμοί, 299· ΜΟΥΣΟΥΡΑΣ, Μετόχεια, 104.

78. ΜΟΥΣΟΥΡΑΣ, Μετόχεια, 106.

τεσκεύασαν ἐκ νέου ὀχυρώτερα κτίσματα εἴτε ἐπιδιώρθωσαν τὰ παλαιὰ καὶ ἐξηκολούθησαν τὴ μοναστικὴ ζωὴ.

Ἡ γεωγραφικὴ θέσις καὶ ἡ ἔλλειψις ἀμυντικῆς αὐταρκείας τῆς μονῆς επέβησαν τὴν κατὰ καιροὺς συνεργασία τῶν μοναχῶν μετὰ τῶν ἰσχυρῶν κοσμοκῶν ἀρχόντων. Ἡ ἀποδοχὴ βοηθείας προερχομένης ἐκ μέρους τῶν Βενετῶν ὑπῆρξε ἀναπόφευκτο ἐπακολούθημα τῶν πολιτικῶν καὶ στρατηγικῶν βλέψεων τῆς Γαληνοτάτης γιὰ τὴν εὐρύτερη περιοχή. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῆ ὅτι τοῦτο δὲν συνεπήγετο ἀλλοιώσεις τοῦ ὀρθοδόξου φρονήματος τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς μονῆς. Ἡ περιγραφή τῆς μονῆς ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη ἐνθύμησι-χρονικὸ ἀποδεικνύει παρ' ὅλους τοὺς κινδύνους τὸ πνευματικὸ καὶ φυσικὸ κάλλος τοῦ χώρου ποὺ προσεῖλκε τοὺς ὀλίγους ἐκείνους ὑπερασπιστὰς του. Τοῦτο θὰ πρέπει νὰ ἐξηγηθῆ καὶ ἐκ τῆς ἀληθοῦς πνευματικῆς ἀναψυχῆς, τῆς ὁποίας ἀπελάμβαναν οἱ μοναχοὶ κατὰ τὰ εἰρηνικὰ καὶ ἀκίνδυνα χρόνια.

Τὸ γεγονός ὅτι καὶ κατὰ τὴ μεταγενέστερη τοῦ 1500 ἱστορία τῆς μονῆς διεπιστώθη κυρίως ὁ ἀμυντικὸς της χαρακτῆρας ἀποτελεῖ ἀπόδειξι τῆς διαχρονικῆς ἀποστολῆς τῶν μοναχῶν. Ἡ λειτουργία ἐξἄλλου βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου –ἀποδεδειγμένα κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 15ου αἰῶνος, ἀλλ' ὅπωςδήποτε καὶ νωρίτερα– ἀποδεικνύει ὅτι οἱ μοναχοὶ εἶχαν καὶ ἄλλες δραστηριότητες. Ἡ αὐστηρὴ τήρησις τοῦ μοναστικοῦ τυπικοῦ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀσφαλῆ πορεία τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν ἀσκουμένων. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι ἐξ ἀφορμῆς μιᾶς μεταγενέστερης καταστροφῆς, τὸ 1537, ὁ λόγιος μοναχὸς Παχώμιος Ρουσάνος θὰ συνθέσῃ Ἀκολουθίαν εἰς πάντας τοὺς ἐν Στροφάσι κατὰ καιροὺς μαρτυρήσαντας πατέρας. Ἡ σοβαρότης τοῦ Παχωμίου ὡς ἐκκλησιαστικοῦ συγγραφέως ἀποτελεῖ ἐγγύησι γιὰ τὸ ἦθος καὶ τὴ θυσία τῶν μαρτυρικῶν μοναχῶν. Πλησίον αὐτῆς καὶ τῆς ἐπομένης γενεᾶς πατέρων θὰ ἀσκηθῆ καὶ θὰ μονάσῃ στὰ Στροφάδια κατὰ τὸν 16ο αἰῶνα ὁ Διονύσιος Σιγοῦρος, ὁ μετέπειτα πολιοῦχος ἅγιος τῆς Ζακύνθου καὶ κατὰ τὴν ἔκφρασι τοῦ Ἀπολυτικίου του, *φρουρὸς τῶν Στροφάδων*.

Εὐρισκόμεθα ἐπομένως ἐνώπιον ἐνὸς παραδείγματος ἀμυντικοῦ μοναχισμοῦ, ὡς ἐσημειώθη καὶ στὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς ἐργασίας, ὁ ὁποῖος ἔφερε εἰς πέρας τὴν ἀποστολὴν του διὰ τῆς ὑπερασπίσεως τοῦ ἱεροῦ χώρου καὶ παραλλήλως τῆς μοναστικῆς ἀσκήσεως. Ἡ φύσις τῆς μοναχικῆς ζωῆς δὲν μετέβαλε τοὺς ἀσκητὰς εἰς παθητικοὺς ἀποδέκτας ποικίλων ἐπιθέσεων ἀλλὰ κατενοήθη ὡς χρέος ἀμύνης. Τοῦτο εἶχε ὡς εὐτυχὲς ἀποτέλεσμα ὁ χώρος ἐκεῖνος ὅχι μόνον νὰ μὴ παραδοθῆ εἰς ἐχθροὺς ἢ πειρατὰς ἀλλὰ τούναντιον νὰ ἀποτελῆ ἐπὶ αἰῶνας χριστιανικὸ φρούριο καὶ νησίδα ἀσκητικῆς πολιτείας ἐμποτισμένης μὲ τὸ ἄρωμα τοῦ ὀρθοδόξου μοναχισμοῦ.

Ἡ μονὴ Στροφάδων ἐξαρτωμένη κατὰ διαστήματα ἐκκλησιαστικῶς καὶ

διοικητικῶς ἐκ τῆς Πελοποννήσου συνέδεσε μετ' αὐτῆς τὴν τύχη καὶ ἐν χρόνῳ πορεία της ἕως τοῦ 1500. Μετὰ ταῦτα ἡ ζωὴ τῆς μονῆς θὰ συνδεθῆ στενωῶς μετὰ τῆς γειτονικῆς Ζακύνθου, μετὰ τῆς ὁποίας δὲν ἔπαυσε ποτὲ νὰ ἐπικοινωνῆ. Ἡ πλειοψηφία ἄλλωστε τῶν μοναχῶν ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ τοῦ 16ου αἰῶνος καὶ ἔξῃς προήρχετο ἐκ τῆς Ζακύνθου, ἐνῶ μικρότερος ἀριθμὸς αὐτῶν κατήγετο ἐκ Πελοποννήσου ἢ ἐκ Κεφαλληνίας.

Ἡ μέχρι σήμερα ὕπαρξις τοῦ πύργου τῶν Στροφάδων –μὲ ὅλα τὰ σημάδια τοῦ παρελθόντος ἐπάνω του– ἀποτελεῖ ἀδιάψευστο μάρτυρα μιᾶς εὐγενοῦς καὶ μοναχικῆς ἀντιστάσεως τῆς ἑλληνικῆς χριστιανικῆς ψυχῆς σ' ἓνα ἀπὸ τὰ σταυροδρόμια λαῶν καὶ πολιτισμῶν. Μιὰ μικρὴ ἀλλὰ οὐσιαστικὴ προσφορὰ στὸ οἰκοδόμημα τοῦ χριστιανικοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ διάσωσις καὶ ἀνακαίνισις τοῦ πύργου ἀποτελεῖ σήμερα πρωταρχικὸ καθήκον τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πολιτείας καὶ φόρον τιμῆς πρὸς τοὺς ἐπωνύμους καὶ ἀνωνύμους ὑπερασπιστὰς του.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Χ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΗΛΕΙΑΣ. ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΝΕΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Είναι κοινή η διαπίστωση ότι τα υλικά τεκμήρια από τη βυζαντινή Ηλεία που μας είναι γνωστά είναι μάλλον περιορισμένα, εάν μάλιστα προβεί κανείς σε μια πρόχειρη σύγκριση με άλλες περιοχές της Πελοποννήσου, όπως επί παραδείγματι τη Λακωνία ή τη Μεσσηνία. Ποικίλοι είναι οι παράγοντες που διαμόρφωσαν τη σημερινή εικόνα για τον μνημειακό χάρτη της Ηλείας από την ύστερη αρχαιότητα έως το τέλος του Μεσαίωνα. Χωρίς να υποτιμώνται οι ιστορικές συνθήκες που διαμόρφωσαν την ποικιλομορφία στην ανάπτυξη των επί μέρους περιοχών μιας γεωγραφικής ενότητας όπως η Πελοπόννησος¹, παράμετροι όπως η υψηλή σεισμικότητα² της περιοχής και η, έως πρόσφατα, περιορισμένη τοπογραφική και αρχαιολογική έρευνα, φαίνεται ότι έπαιξαν τον ρόλο τους.

Οι έρευνες που διεξάγουμε στον νομό κατά την τελευταία πενταετία, κατά μείζονα λόγο στο πλαίσιο των δράσεων και των προγραμμάτων της 6ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, έχουν αποδώσει νέες πληροφορίες για το βυζαντινό μνημειακό απόθεμα³. Η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί προκαταρ-

---

1. Για τη βυζαντινή και τη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο και τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Α. ΒΟΝ, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951· ο ΙΔΙΟΣ, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι 1969· ΑΝΕΤΑ ΙΛΙΕΝΑ, *Frankish Morea (1205-1262). Socio-cultural Interaction Between the Franks and the Local Population*, Αθήνα 1991· Ρ. ΛΟΚΚ, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο, 1204-1500*, μετάφραση Γ. ΚΟΥΣΟΥΝΕΛΟΣ, Αθήνα 1998· ΑΝΝΑ ΑΒΡΑΜΕΑ, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*, Παρίσι 1997· *Οι Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.)*, «Επιστήμης Κοινωνία», Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις ΕΙΕ, Αθήνα 2000.

2. Για τους σεισμούς στην Ηλεία, βλ. Α. ΓΑΛΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, 'Η σεισμικότης τῆς Ἡλείας, *ΕΕΗΜ* 2 (1983), 69-86.

3. Από τη θέση αυτή ευχαριστώ την Έφορο Αρχαιοτήτων Μυρτώ Γεωργοπούλου, διευθύντρια της 6ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, για την ενθάρρυνσή της να ασχοληθώ με την έρευνα και μελέτη των βυζαντινών ναών της Ηλείας. Σημαντική ήταν και η ενίσχυση του αρχαιολογικού έργου στην περιοχή από τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση της Ηλείας κατά το έτος 1997.

κτική παρουσίαση των εκκλησιαστικών μνημείων, περιλαμβανομένων και άγνωστων στην έρευνα, τα οποία συνολικά αποτελούν το αντικείμενο αναλυτικής μελέτης⁴. Οι επιτόπιες έρευνες στα μνημεία που παρουσιάζονται, βρίσκονται στην πλειονότητά τους εν εξελίξει.

Ο κατάλογος των εκκλησιαστικών μνημείων ακολουθεί τη γεωγραφική τους κατανομή. Παρά την, αναπόφευκτα, αδρομερή παρουσίαση του υλικού, η οποία περιορίζεται είτε στην απλή τοπογραφική επισήμανση των μνημείων είτε στην επιγραμματική καταγραφή των εργασιών που υλοποιήθηκαν σε αυτά, η αποτύπωση της διασποράς των μνημείων στον χώρο και τον χρόνο αποδίδει μια πρώτη εικόνα για τη μνημειακή τοπογραφία της Ηλείας⁵.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΗΛΕΙΑΣ

ΠΑΛΑΙΟΠΑΝΑΓΙΑ ΜΑΝΩΛΑΔΑΣ (εικ. 1)

Ξεκινώντας από το βορειοδυτικό τμήμα του Κάμπου της Γαστούνης, της Κοίλης Ηλίδος των αρχαίων⁶, στο κοιμητήριο του οικισμού Παλαιά Μανωλάδα⁷ συναντούμε τον ναό της Παλαιοπαναγιάς. Ο ναός τυπολογικά ανήκει σε μια παραλλαγή του ελεύθερου σταυρού με νάρθηκα που σχηματίζει περίστωο σε σχήμα «Π» γύρω από τη δυτική κεραία⁸. Οι εργασίες συντηρήσεως, στερεώ-

4. Οι ναοί που περιλαμβάνονται στην παρούσα ανακοίνωση αποτελούν το υλικό εκπονήσεως διδακτορικής διατριβής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης από τον υπογράφο, στον οποίο έχει παραχωρηθεί η μελέτη και δημοσίευσή τους από το Υπουργείο Πολιτισμού.

5. Η παρούσα εργασία δεν διαλαμβάνει τα μη εκκλησιαστικά μεσαιωνικά μνημεία, ούτε τις θέσεις που εντοπίστηκαν μετά την παρούσα ανακοίνωση, ούτε τις γνωστές μεταβυζαντινές εκκλησίες. Για μια συνοπτική παρουσίαση της ναοδομίας στην Ηλεία, βλ. D. ATHANASOULIS, *The Architecture of the Byzantine and Frankish Churches of Elis, Greece, XXVth Byzantine Studies Conference, Abstracts of Papers, October 26-29, 2000*, Harvard University, 88-89.

6. Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, *Ἡ Ἡλεία διὰ μέσου τῶν αἰώνων*, Αθήνα 1924 (φωτογ. ανατ. Λεχνιά 1991), 17.

7. Το μνημείο είναι από παλαιά γνωστό στην έρευνα, βλ. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, *Παληοπαναγία Μανωλάδος*, *ΔΧΑΕ* 2 (1892-94), 14-15· ο ΙΔΙΟΣ, *Παληοπαναγία Μανωλάδος*, *ΔΧΑΕ* 4 (1900), 89· A. STRUCK, *Vier byzantinische Kirchen der Argolis, Athenische Mitteilungen* 34 (1909), 226-227· G. MILLET, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916, 84, 165, 181, 194, 205, 212, 252, 266, 276, 222· ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, *Ἡ Ἡλεία*, 203-205· A. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, *Ὁ Ἄγ. Δημήτριος τῆς Βαράσσιας*, (Συμβολή εἰς τοὺς μονοκλίτους τρικόγχους ναοὺς τῆς Ἑλλάδος), *ΑΒΜΕ* 1 (1935), 115, 118 εικ. 15· A. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, *Βυζαντινὲς ἐκκλησίαι τοῦ Μωριά, Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά* 1 (1957), 231-232.

8. Την αρχιτεκτονική του μνημείου, που παρουσιάζει ειδικό ενδιαφέρον, μελέτησε ο Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Ἡ Παλαιοπαναγία στὴ Μανωλάδα, Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 4 (1969), 233-266, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

σεως και αποκαταστάσεως του μνημείου⁹, που πραγματοποιεί εδώ και χρόνια η 6η Εφορεία, έχουν αποδώσει σημαντικές πληροφορίες¹⁰. Νέα μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία επισημάνθηκαν κατά τη συντήρηση, ενώ αποκαλύφθηκε πλήρως και ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος της αφίδος. Στο εσωτερικό του ναού, κάτω από τα νεότερα επιχρίσματα, έρχεται στο φως σημαντικότατος τοιχογραφικός διάκοσμος. Ο ναός φέρει δύο τοιχογραφικά στρώματα, όπως διαπιστώνεται στην καμάρα της δυτικής κεραίας, εκ των οποίων το παλαιότερο διατηρείται αποσπασματικά. Σύμφωνα με τη Μυρτώ Γεωργοπούλου, που μελετάει τη ζωγραφική, οι τοιχογραφίες δεν μπορούν να χρονολογηθούν νωρίτερα από τα τέλη του 12ου ή τις αρχές του 13ου αιώνα¹¹. Ο Χ. Μπούρας είχε χρονολογήσει τον ναό στο β' ήμισυ του 12ου αιώνα¹². Τα κατασκευαστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά της Παλαιοπαναγιάς, μερικά εκ των οποίων παραπέμπουν και σε δυτικές επιρροές, όπως το ιοόδομο σύστημα στη δυτική όψη και οι αποστρωγγυλευμένες γωνίες της ίδιας πλευράς, εν είδει ημικίωνων τεταρτοκυκλικής διατομής, καθώς και ο τοιχογραφικός διάκοσμος, θα επέτρεπαν ίσως μια κάπως οψιμότερη χρονολόγηση.

ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ ΑΝΔΡΑΒΙΔΑΣ

Νοτιότερα, το τρίγωνο Ανδραβίδα – Χλεμούτσι – Γλαρέντζα και η ευρύτερη περιοχή του αποτέλεσαν, μετά τον 13ο αιώνα, τον σκληρό πυρήνα της Φραγκοκρατίας στον Μοριά. Η μνημειακή μαρτυρία επιβεβαιώνει την καταλυτική παρουσία που είχαν οι Φράγκοι εκεί. Ωστόσο, δεν λείπουν τα στοιχεία, έστω αποσπασματικά, που υποδεικνύουν ότι ο χώρος γνώρισε ανάπτυξη ήδη από τη μέση βυζαντινή περίοδο¹³.

Στην Ανδραβίδα¹⁴, πρωτεύουσα του φράγκικου πριγκιπάτου, διατηρού-

φία. Βλ. επίσης, ο ΙδΙΟΣ, *Βυζαντινή & μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, 94· Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ – Λαοκαζίνα ΜΠΟΥΡΑ, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τὸν 12ο αἰώνα*, Αθήνα 2002, 224-226 και σποραδικά.

9. Για τις έρευνες των κονιαμάτων της Μανωλάδας, βλ. Π. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ – Σ. ΒΑΡΝΑΒΑΣ – Δ. ΒΕΡΡΑΣ, *Γεωχημικά και πετρογραφικά χαρακτηριστικά «ιστορικών» κονιαμάτων από την ΒΔ Πελοπόννησο, Ορνκότος Πλούτος* 111 (1999), 7-20.

10. ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 35 (1980), Β1, 205-208· η ΙΔΙΑ, *ΑΔ* 36 (1981), Β1, 176· η ΙΔΙΑ, *ΑΔ* 37 (1982), Β1, 154-155· η ΙΔΙΑ, *ΑΔ* 45 (1990), Β1, 146, 148-149.

11. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 35 (1980), Β1, 208· η ΙΔΙΑ, *ΑΔ* 45 (1990), Β1, 148-149.

12. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Η Παλαιοπαναγιά*, 261: μετά τα μέσα του 12ου αιώνα· ο ΙΔΙΟΣ, *Βυζαντινή αρχιτεκτονική*, 138: προχωρημένος 12ος αιώνας.

13. ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Η έλλαδική ναοδομία*, 64.

14. Για την πόλη, βλ. ΒΟΝ, *Morée*, 318-320.

νται τα λείψανα ενός γνωστού γοτθικού μνημείου, του ναού της Αγίας Σοφίας¹⁵. Ήταν ίδρυμα του τάγματος των Δομινικανών¹⁶, αυλικός ναός των Βιλαρδουίνων¹⁷ και καθεδρικός ναός του λατίνου επισκόπου Ωλένης¹⁸. Ο ναός, ένας από τους τρεις της Ανδραβίδας που αναφέρονται στο *Χρονικόν του Μορζέως*¹⁹, είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική. Το ιερό, που καλύπτεται με νευρωτά σταυροθόλια, καθώς και τα δύο παρεκκλήσια που το πλαισιώνουν είναι τα μόνα ιατάμενα τμήματα του κτηρίου σήμερα. Το μνημείο, κτίσμα του 13ου αιώνα²⁰, φαίνεται ότι είχε οικοδομηθεί σε διαδοχικές φάσεις²¹. Εκτός από τις ανασκαφικές και στερεωτικές εργασίες που έχει υλοποιήσει κατά καιρούς η Αρχαιολογική Υπηρεσία²², έρευνες διεξήγε και ο C. Sheppard το 1982-83²³.

Το 1997 πραγματοποιήσαμε ανασκαφή κυρίως στο ιερό του ναού, το οποίο, μαζί με το βόρειο παρεκκλήσιο, είναι το μόνο τμήμα από το οποίο δεν έ-

15. R. TRAQUAIR, Frankish Architecture in Greece, *Journal of the Royal Institute of British Architects* 3rd ser., 31 (1923-24), 17-20· ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, *Ἡ Ἥλεια*, 171-174· BON, *Morée*, 547-553· Beata KITSIKI PANAGOPOULOS, *Cistercian and Mendicant Monasteries in Medieval Greece*, Σικάγο – Λονδίνο 1979, 64-77.

16. KITSIKI PANAGOPOULOS, *Cistercian Monasteries*, 64-66· Mary Lee COULSON, The Dominican Church of Saint Sophia at Andravida, *The Archaeology of Medieval Greece*, επιμ. P. LOCK – G. D. R. SANDERS, Οξφόρδη 1996, 49-59.

17. C. D. SHEPPARD, Excavations at the Cathedral of Hagia Sophia, Andravida, Greece, *Gesta* 25/1 (1986), 139.

18. KITSIKI PANAGOPOULOS, *Cistercian Monasteries*, 66· C. D. SHEPPARD, The Frankish Cathedral of Andravida, Elis, Greece, *Journal of the Society of Architectural Historians* 44 (1985), 211.

19. Από το Αραγωνικό Χρονικό παραδίδονται άλλες δύο φραγκικές εκκλησίες, ο Άγιος Στέφανος και ο Άγιος Ιάκωβος. Σήμερα δεν σώζονται ίχνη τους, βλ. KITSIKI PANAGOPOULOS, *Cistercian Monasteries*, 65-66· SHEPPARD, The Frankish Cathedral, 211. Σε αυτοψία στις θέσεις που μας υπέδειξαν οι κάτοικοι δεν υπάρχουν ορατά οικοδομικά λείψανα. Αναφορά στους δύο ναούς και πληροφορίες για ανασκαφική έρευνα δίνει ο Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, Ειδήσεις, *NE* 13 (1916), 480· ο ΙΔΙΟΣ, Άνασκαφαί ἐν Ἀνδραβίδι, *NE* 17 (1923), 101-103. Βλ. επίσης Ου. ΜΙΛΛΕΡ, Ἀνδραβίδα, λημνημένη γαλλική πρωτεύουσα, μετάφραση Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *NE* 21 (1927), 389-392.

20. Πα τις προτάσεις χρονολογήσεως του μνημείου, βλ. ενδεικτικά TRAQUAIR, Frankish Architecture, 20· BON, *Morée*, 547· KITSIKI PANAGOPOULOS, *Cistercian Monasteries*, 66, 77· SHEPPARD, The Frankish Cathedral, 218· ο ΙΔΙΟΣ, Excavations, 139.

21. SHEPPARD, The Frankish Cathedral, 219-220· ο ΙΔΙΟΣ, Excavations, 139· COULSON, The Dominican Church, 50-53.

22. Ν. Φ. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, *ΑΔ* 19 (1964), Β2, 178· Ν. ΖΙΑΣ – Ι. ΚΑΚΟΥΡΗΣ, *ΑΔ* 30 (1975), Β', 121-122· ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 35 (1980), Β', 208.

23. SHEPPARD, The Frankish Cathedral, 205-220· ο ΙΔΙΟΣ, Excavations, 139-144· Nancy K. COOPER, The Frankish Church of Hagia Sophia at Andravida, *The Archaeology of Medieval Greece*, 29-47.

χει αφαιρεθεί η επίχωση. Το 2001 πραγματοποιήθηκε έρευνα δυτικά του ναού, έξω από τον περίβολο του αρχαιολογικού χώρου. Τα θεμέλια των πλάγιων τοίχων και των τοξοστοιχιών συνεχίζονται στον δρόμο δυτικά του περιφραγμένου χώρου.

ΝΑΟΣ ΣΤΗ ΓΛΑΡΕΝΤΖΑ (εικ. 2)

Στη Γλαρέντζα²⁴, δυτικά της Κυλλήνης, είναι ορατά τα ερείπια του επινεΐου της φραγκικής πρωτεύουσας. Κοντά στο ανατολικό τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου της πόλεως διατηρούνται τα λείψανα μεγάλου γοθτικού ναού²⁵. Το ερειπωμένο κτήριο ήταν ένα εντυπωσιακών διαστάσεων οικοδόμημα, μήκους 43,30 μ. και πλάτους 14,90 μ. Παρά την κατάρρευση, τις φθορές και τη συστηματική λιθολόγησή του από τους ντόπιους, τμήματα της ανωδομής διατηρούνταν μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οπότε και κατεδαφίστηκαν²⁶.

Τα τελευταία τέσσερα έτη οι ανασκαφικές εργασίες αποκάλυψαν πλήρως την κάτοψή του, καθώς και τάφους, τμήματα των αρχιτεκτονικών γλυπτών του και σπαράγματα των τοιχογραφιών που κάποτε κοσμούσαν τον ναό. Τα τελευταία, αποτελούν ενδιαφέροντα δείγματα δυτικής ζωγραφικής στον ελλαδικό χώρο. Από τις διαστάσεις και τη σημασία του κτηρίου ο Α. Βον το είχε ταυτίσει με τον ναό της μονής του Αγίου Φραγκίσκου, που παραδίδεται από τις πηγές και εντός του οποίου είχαν γίνει συνελεύσεις των αρχόντων του περιγιάτου²⁷.

Στο νησί Κανκαλίδα της Κυλλήνης, απέναντι από το κάστρο της Γλαρέντζας, εντοπίστηκε συστάδα κεραμοσκεπών προσανατολισμένων τάφων, ενώ περιουνελέγησαν όστρακα παλαιοχριστιανικής και ρωμαϊκής περιόδου²⁸. Στο νησί υπάρχουν επίσης τα ερείπια του νεότερου ναΐσκου του Αγίου Ιωάννη²⁹.

24. ΒΟΝ, *Morée*, 602-607 και σποραδικά: Ελένη ΣΑΡΑΝΤΗ-ΜΕΝΔΕΛΟΒΙΤΣ, 'Η μεσαιωνική Γλαρέντζα, *Δέπνχα* 2 (1980-81), 61-71.

25. ΒΟΝ, *Morée*, 559-561.

26. Ο.π., πίν. 23a, 24b.

27. Ο Α. ΒΟΝ, *Morée*, 561, θεωρεί λιγότερο πιθανή την ταύτιση της μονής του Αγίου Φραγκίσκου με την πλησιόχωρη μονή Βλαχερνών. Πρβλ. και *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, ἐκδ. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, Αθήνα 1940 (ανατύπ. 1989), στ. 7517-7518: *καὶ ἦλθαν κ' ἐσωρευτήσαν ἐκεῖσε εἰς τὴν Κλαρέντζαν. Ἡ Στὸν ἄγιον Φραγκίσκου ἐσέβησαν, εἰς τοὺς Φρεμενουρίους.*

28. Γεωργία ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 43 (1988), Β1, 143-144.

29. Για το όνομα, βλ. Π. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ – Αλεξάνδρα ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ, *Αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἡλείας*, Αθήνα 1991³, 72, 79.

ΜΟΝΗ ΒΛΑΧΕΡΝΩΝ ΓΛΑΡΕΝΤΖΑΣ

Στην Κάτω Παναγιά Κυλλήνης, πλησίον του φραγκικού λιμένα της Γλαρέντζας, ευρίσκεται η μονή Βλαχερνών³⁰, το καθολικό της οποίας, που τιμάται στις 8 Σεπτεμβρίου στο Γενέσιο της Θεοτόκου, είναι τρικλιτη ξυλόστεγη βασιλική με θολοσκεπή το ιερό και τον νάρθηκα. Ο ναός, κτίσμα του 13ου αιώνα, μορφολογικά διατηρεί χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής του 12ου, καθώς και στοιχεία του φραγκοβυζαντινού ιδιώματος³¹. Επί Φραγκοκρατίας, το μνημείο γνώρισε μια δεύτερη οικοδομική φάση με την προσθήκη στοάς στα δυτικά και ορόφου πάνω από τον νάρθηκα και τη στοά. Οι τεταρτοκυκλικής διατομής θόλοι των πλαγίων κλιτών είναι όψιμες μετασκευές³².

Σε πρόσφατες εργασίες της 6ης Εφορείας στην αυλή εντοπίστηκαν και περισυνελέγησαν μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και τμήματα βυζαντινού τέμπλου³³. Ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τα θεμέλια του νοτίου προπύλου του ναού και την κρηπίδα της ανατολικής πλευράς, η οποία διαμορφώνεται χαμηλότερα από τις τρεις άλλες πλευρές και δεν ήταν μέχρι σήμερα ορατή³⁴. Κατά την εκτέλεση αναστηλωτικών και στερεωτικών εργασιών καθαιρέθησαν τα κονιάματα στο εσωτερικό του ναού χωρίς να εντοπιστούν τοιχογραφίες πέρα από τις μεταβυζαντινές που κοσμούν τον χώρο του διακονικού και τα λείψανα των βυζαντινών, που είχαν αποκαλυφθεί παλαιότερα στους δυτικούς τοίχους των πλαγίων κλιτών³⁵. Όταν έγινε ανακατασκευή της νεότερης νότιας πτέρυγας της μονής³⁶, κατά τον έλεγχο των θεμελίων δεν εντοπίστηκαν ούτε κτηριακά λείψανα ούτε άλλα αρχαιολογικά ευρήματα.

30. Πα το μνημείο, βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Αί Βλαχέρναι τῆς Ἡλείας, *AE* 1923, 5-35· TRAQUIR, *Frankish Architecture*, 20-24· Α. Η. S. MEGAW, *The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches*, *BSA* 32 (1931-1932), 113, 114, 116, 117, 119, 124, 129· A. BON, *Monuments d'art byzantin et d'art occidental dans le Péloponnèse au XIIIe siècle*, *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, Γ', Αθήνα 1966, 87-89, 91· KITSIKI PANAGOPOULOS, *Cistercian Monasteries*, 77-85· ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ – ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ, *Αί Βλαχέρναι*.

31. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, 138, 174.

32. Φανή Α. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, *ΑΔ* 25 (1970), Β1, 206-207. Ανακατασκευές έχουν γίνει και στη δυτική όψη του.

33. Στον ναό έχουν γίνει επανειλημμένως επεμβάσεις από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, βλ. Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, *ΑΔ* 25 (1970), Β', 196· ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, *ΑΔ* 42 (1987), Β', 185-186· η Ίδια, *ΑΔ* 43 (1988), Β1, 185.

34. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Αί Βλαχέρναι, 9.

35. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, *ΑΔ* 25 (1970), Β1, 206-207. Η Ίδια, 327 και σημ. 25 στον παρόντα τόμο.

36. Από το 1978 λειτουργεί ως ευαγές ίδρυμα της Μητροπόλεως Ηλείας και Ωλένης (ΦΕΚ 643/Β/1978). Νεότερες επεμβάσεις έχουν αφανίσει τις παλαιές πτέρυγες, βλ. Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Μοναστηριακά πατητήρια στην Ηλεία*, *Επιστημονικό Συμπόσιο, «Όνιον Ιστοριών»*. *Αμελοοικονομική ιστορία και αρχαιολογία της ΒΔ Πελοποννήσου, Κτίμα Μερκούρη, Κορακοχώρι Ηλείας*, επιμ. Γ. Α. ΠΙΚΟΛΑΣ, Αθήνα 2001, 75-76.

ΣΠΗΛΑΙΩΔΗΣ ΝΑΟΣ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΚΥΛΛΗΝΗΣ (σχ. 1, εικ. 3)

Βορειοδυτικά του οικισμού Κάστρο³⁷ του δήμου Κάστρου Κυλλήνης, εντοπίστηκε σε απότομη θαμνώδη πλαγιά, στη θέση Ψωμάκια, σπηλαιώδης ναός³⁸, γνωστός στους ντόπιους με την ονομασία «η σπηλιά του Ροκάνη». Πρόκειται για μονόχωρη καμαροσκέπαστη αίθουσα, εν μέρει σκαμμένη στον μαλακό ψαμίτη, με αβαθή αφίδα ανατολικά, το τόξο της οποίας σχηματίζεται με λαξευτούς ψαμιόλιθους. Μία είσοδος ανοίγεται στη δυτική πλευρά. Εσωτερικά έχει πλάτος 2,75 μ. και μήκος 5,15 μ. Οι τοίχοι είναι δομημένοι με αργολιθοδομή. Κατά τον διαμήκη άξονα ο ημικυλινδρικός θόλος χωρίζεται σε τρία μέρη: ο εσώτερος είναι λιθόκτιστος μέχρι ένα ύψος, ενώ στο κεντρικό τμήμα του έχουν χρησιμοποιηθεί πλίνθοι. Τα ίχνη ενός τόξου, πιθανόν σφενδονίου που έχει καταρρεύσει, τον χωρίζουν από το δεύτερο τμήμα της καμάρας όπου δεν χρησιμοποιούνται πλίνθοι. Τέλος, στο δυτικό πέρας είναι ορατές μεταγενέστερες, άτεχνες επεμβάσεις. Το μνημείο έφερε τοιχογραφικό διάκοσμο, από τον οποίο σήμερα ελάχιστα σπαράγματα διατηρούνται στους τοίχους. Καλύτερα διακρίνεται η παράσταση της Άκρας Ταπεινώσεως³⁹ στην κόγχη της προθέσεως που είναι διευθετημένη στον βόρειο τοίχο. Το δυτικό τμήμα του ναού εξέρχεται από το κοίλωμα του εδάφους. Στην προέκταση του βόρειου και του νότιου τοίχου σχηματίζονται τοιχία που διατηρούνται σε χαμηλό ύψος. Με τη

37. Μέσα στο Κάστρο Χλεμιούτσι, που χρονολογείται στα 1220-1223, υπήρχε παρεκκλήσιο διευθετημένο στον όροφο της βόρειας πτέρυγας του εσωτερικού περιβόλου, βλ. ΒΟΝ, *Morée*, 611.

38. Σπηλαιώδεις ναοί και ασκηταριά υπάρχουν στην Πελοπόννησο ήδη από τη μέση βυζαντινή περίοδο, βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Σπηλαιώδεις ναοί Λακωνίας βυζαντινών χρόνων, *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*, Β', Αθήνα 1987-1988, 213-218· ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΚΒΕ/ΕΙΕ, 'Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, *Τάσεις του Ορθόδοξου Μοναχισμού, 9ος-20ος αιώνας. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου που διοργανώθηκε στα πλαίσια των Προγραμμάτων «Οι δρόμοι του ορθόδοξου μοναχισμού: Πορευθέντες μάθετε», Θεσσαλονίκη, 28 Σεπτεμβρίου - 2 Οκτωβρίου 1994*, Αθήνα 1996, 92-95, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

39. Το εικονογραφικό θέμα του όρθιου νεκρού Χριστού μπροστά από τον σταυρό είναι γνωστό στη βυζαντινή τέχνη ήδη από τον 12ο αιώνα. Για το θέμα βλ. ενδεικτικά, G. MILLET, *Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos*, Παρίσι 1916, 483-488· D. PALLAS, *Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz*, Μόναχο 1965, 197-290· Susanne DUFRENNE, *Image du décor de la Prothèse, REB* 26 (1968), 297-310· H. BELTING, *An Image and its Function in the Liturgy: The Man of Sorrows in Byzantium, DOP* 34-35 (1980-1981), 1-16· ο ΙΔΙΟΣ, *Das Bild und sein Publikum im Mittelalter*, Βερολίνο 1981, 142-198.

βοήθεια αναλημματικού τοίχου, μικρό πλάτωμα σχηματίζεται έξω από την είσοδο. Χώροι διαμονής ή άλλα προσκτίσματα που να υποδεικνύουν ότι επρόκειτο για κάποιο ασκηταριό δεν εντοπίστηκαν.

ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΣΤΡΟΥ

Ο Άγιος Δημήτριος στο παλιό κοιμητήριο του χωριού, πάνω στον δρόμο που οδηγεί προς το Χλεμούτσι, είναι μεταβυζαντινός μονόχωρος ναός με τρίπλευρη αφίδα. Το κτήριο διαθέτει και παλαιότερη φάση, η οποία προς το παρόν δεν έχει διερευνηθεί ανασκαφικά.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΓΑΣΤΟΥΝΗΣ

Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Γαστούνη⁴⁰ είναι από παλαιά γνωστός στην έρευνα. Ανήκει στον τύπο του τρουλλαίου δικονίου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρίπλευρη αφίδα στην ανατολική πλευρά. Είναι δομημένος κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας. Με εξαίρεση κάποιες νεότερες μετασκευές στα ανοίγματα και την προσθήκη εξωνάρθηκα, το κτίσμα δεν έχει υποστεί σημαντικές αλλοιώσεις. Ο G. Millet⁴¹ και ο R. Traquair⁴² το χρονολόγησαν στον 11ο αιώνα, ενώ ο A. Megaw στο τρίτο⁴³ και κατόπιν στο τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα⁴⁴. Το δυτικής τεχνοτροπίας λίθινο πλαίσιο της βόρειας –σφραγισμένης σήμερα– εισόδου είχε ερμηνευθεί από τους μελετητές ως μεταγενέστερη φραγκική προσθήκη⁴⁵.

Οι εργασίες της 6ης Εφορείας αποκάλυψαν στην αφίδα του ιερού άγνωστη γραπτή επιγραφή στο στρώμα των μεταβυζαντινών τοιχογραφιών⁴⁶. Οι τελευταίες, σύμφωνα με την επιγραφή της νεότερης ιστορήσεως του ναού που υπάρχει στον νάρθηκα, χρονολογούνται το 1702, και κτήτοράς τους ήταν ο επίσκοπος Ωλένης Ιωαννίνιος⁴⁷. Η επιγραφή της αφίδος αναφέρει τους κτήτορες και ως έτος ανεγέρσεως της εκκλησίας το 6787 (= 1278/9). Πρόκειται για αντι-

40. Για τη Γαστούνη και την ιστορία της, βλ. BON, *Morée*, 335· Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία τής Γαστούνης*, Α΄-Β΄, Αθήνα 1998-1999.

41. MILLET, *L'école grecque*, 7 και σποραδικά.

42. TRAQUAIR, *Frankish Architecture*, 24.

43. MEGAW, *The Chronology*, 129 και σποραδικά.

44. A. H. S. MEGAW, *Glazed Bowls in Byzantine Churches*, ΔΧΑΕ περ. Δ' 4 (1964-1965), 153.

45. BON, *Monuments*, 91.

46. Μυρτώ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, *ΑΔ* 49 (1994), Β', 257.

47. TRAQUAIR, *Frankish Architecture*, 24.

γραφή της κτητορικής επιγραφής του μνημείου⁴⁸. Η υπόθεση αυτή επιβεβαιώνεται από την ανάγνωση μιας τρίτης επιγραφής, χαραγμένης επί του εξωτερικού λίθινου υπερθύρου της δυτικής εισόδου στον νάρθηκα. Στην τελευταία επαναλαμβάνεται, ελαφρώς παραλλαγμένο, τμήμα του κεμένου της αφίδος. Η χρονολόγηση του μνημείου στο 1278/9 επιβεβαιώνεται και από τη μελέτη στοιχείων της μορφολογίας και του διακόσμου του κτίσματος, όπως το εντοιχισμένο αγγείο τύπου Grid Iron που χρονολογείται στον όψιμο 13ο αιώνα⁴⁹.

Κτήτορες είναι οι «αυτάδελφοι» Καλλιγόπουλοι και οι συμβίες τους, οι οποίοι ανήκαν προφανώς στους έλληνες άρχοντες που διατήρησαν τα προνόμιά τους δηλώνοντας υποταγή στους Λατίνους. Πρέπει να ήταν από τους σημαντικότερους γαιοκτήμονες της περιοχής, αφού είχαν τα μέσα να οικοδομήσουν έναν ναό προθέσεων⁵⁰.

ΜΟΝΗ ΦΡΑΓΚΑΒΙΛΛΑΣ ΑΜΑΛΙΑΔΟΣ

Στο νότιο τμήμα της πεδιάδος της Γαστούνης, ένα περίπου χιλιόμετρο νοτιοανατολικά της Αμαλιάδος, βρίσκεται ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, καθολικό της μονής Φραγκαβίλλας⁵¹. Το όνομα Φραγκαβίλλα φαίνεται ότι δεν έχει άμεση σχέση με τον ναό, ο οποίος είναι μεσοβυζαντινό κτίσμα, πρωιμότερο δηλαδή της Φραγκοκρατίας⁵². Προφανώς αποτελούσε τοπωνύμιο της περιοχής και προδίδει δυτική παρουσία στη θέση αυτή, όχι όμως απαραίτητα και

48. Πα την ανάγνωση των επιγραφών, την αναχρονολόγηση του ναού και τους κτήτορες, βλ. Δ. Χ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Ο ναός της Παναγίας της Καθολικής στην Γαστούνη. Χρονολόγηση και κτήτορες, *Εικοστό Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 2000, 9-10· ο Ιδιος, Η αναχρονολόγηση του ναού της Παναγίας Καθολικής στη Γαστούνη, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 24 (2003), 63-78.

49. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Ο ναός της Παναγίας, 9-10.

50. Στα ανδραγαυικά αρχεία υπάρχει αναφορά σε έναν Νικόλαο Καλλιγόπουλο το 1289, δέκα έτη μετά την ανέγερση του ναού. Νικόλαος ονομαζόταν και ένας από τους κτήτορες, βλ. ΒΟΝ, *Morée*, 164. Τα δύο πρόσωπα δεν ταυτίζονται, βλ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Η αναχρονολόγηση, 71-72.

51. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, Περιηγήσεις, *ΔΧΑΕ* 1 (1892), 96· ΛΑΜΠΡΟΣ, Ειδήσεις, 481.

52. Πρβλ. ΒΟΝ, *Péloponnèse*, 142-143 και σημ. 1: 11ος-12ος αιώνας· D. Α. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Le Despotat grec de Morée*, II. *Vie et institutions*, Αθήνα 1953 (= édition revue et augmentée par Chryssa ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Λονδίνο, Variorum, 1975), 308. Ο ΒΟΝ, *Morée*, 359-360, ξεκινώντας από το όνομα πιθανολογεί ότι ο ναός μπορεί να είναι της εποχής της Φραγκοκρατίας, χωρίς ωστόσο να εντοπίζει δυτικές επιρροές. Η Αγάπη Καρακατσάνη θεωρεί ότι πρόκειται για ναό της Φραγκοκρατίας ή των πρώτων χρόνων της Τουρκοκρατίας που κτίστηκε πάνω σε παλαιότερα θεμέλια (Αγάπη ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ – Θεοδώρα ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Άγαια – Ήλεία. Όδηγός*, Αθήνα 1973, 41). Αναφορά στο τοπωνύμιο κάνει επίσης η ΠΙΛΕΒΑ, *Frankish Morea*, 236. Βλ. επίσης, Ο. ΜΑΡΚΛ, *Ortsnamen Griechenlands in "fränkischer" Zeit*, Γκρατς 1960, 32.

στο μοναστήρι⁵³. Φραγκαβίλλα είναι το όνομα οικισμών στη Γαλλία⁵⁴ και την Ιταλία⁵⁵, ενώ υπάρχει και ως επώνυμο Λατίνων⁵⁶. Είναι λοιπόν πιθανόν η Φραγκαβίλλα Αμαλιάδος να πήρε το όνομά της είτε από κάποιον ομώνυμο φράγκο χωροδεσπότη (τοπωνύμιο εξ ανθρωπωνυμίου) είτε επειδή η περιοχική και ενδεχομένως κάποιος οικισμός που υπήρχε εκεί έλαβε εξαρχής το όνομα αυτό από τους Φράγκους, λόγω των ειδικών συνθηκών που του παραχωρήθηκαν⁵⁷. Παλαιότερα ήταν ορατά «λείψανα κελίων ή οικημάτων», όπως αναφέρει το 1924 ο Γ. Παπανδρέου⁵⁸. Σήμερα, οι ανακαινίσεις, οι αυθαίρετες επεμβάσεις καθώς και η ανέγερση οικοτροφείων εντός του περιβάλλοντα, από τη Μητρόπολη, έχουν αλλοιώσει ανεπανόρθωτα τον περιβάλλοντα χώρο.

Το καθολικό ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με επιμήκεις πεσσούς να στηρίζουν τον τρούλλο και μεγάλη ημικυκλική αψίδα ανατολικά. Το μνημείο έχει υποστεί πολλές επεμβάσεις στα νεότερα χρόνια, δια-

53. Αυτό επιβεβαιώνεται και από την αναφορά της Francavilla σε κατάλογο οικισμών και κάστρων του Μοριά το 1463-1467, στο έργο του Stefano MAGNO, *Annali Veneti*, έκδ. C. HOFF, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Βερολίνο 1873, 202.

54. Franqueville στη Νορμανδία και την Πικαρδία, Francheville στη Νορμανδία, Βουργουνδία και αλλού.

55. Francavilla Fontana, Francavilla al Mare, Francavilla sul Sinni.

56. Επώνυμο εκ καταγωγής, αυτός που κατάγεται από τη Francavilla. Πρβλ. Φραντζέσκος Franchavilla από κατάλογο στρατευομένων του 1536 στα Χανιά [Βούλα ΚΟΝΤΗ, Τὰ ἔθνη καὶ οἰκογενειακά ὀνόματα στην Κρήτη κατά τὴ Βενετοκρατία (13ος-17ος αἰ.), *Σύμμεικτα* 8 (1989), 241].

57. Ο ὄρος Franqueville-Francheville-Francavilla ἔχει συνδεθεῖ με τὴν παραχώρηση ἐιδικῶν προνομίων στους κατοίκους τῶν ομώνυμων οικισμῶν, κυρίως με ἀπαλλαγές φόρων και εισφορῶν και γενικότερα φεουδαλικῶν υποχρεώσεων. Ἐτυμολογείται ἀπὸ τὸ franc, franche [= ἐλευθερός < franc, franque = Φράγκος: πρβλ. M. BLOCH, *La société féodale*, Παρίσι 1968, 214] + ville [= πόλη]. Για τὸς francs hommes, franchi homines, affrancati, affranchi στὸν Μοριά, βλ. J. LONGNON, *La vie rurale dans la Grèce franque*, *JS* 1965, 345· J. LONGNON – P. TOPPING, *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Παρίσι 1969, 263-264· D. JACOBY, *Une classe fiscale à Byzance et en Romanie latine: les inconnus du fisc, éléuthères ou étrangers*, *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines (Bucarest 6-12 septembre 1971)*, II, Βουκουρέστι 1975, 146-147· Μαρία ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η ἀνδευανική κυριαρχία στὴ Ρωμανία ἐπὶ Καρόλου Α' (1266-1285)*, Ἀθήνα 1987, 114· ΠΙΛΕΒΑ, *Frankish Morea*, 20-21· Μαρία ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Οἱ Βυζαντινοὶ στὸ φραγκικὸ πριγκιπάτο τῆς Ἀχαΐας*, Ἀθήνα 2000, 38. Λανθασμένα ο Κ. Ν. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Ἠλείας, *ΕΕΗΜ* 6 (1989-90), 131, ἀποδίδει τὸ ὄνομα σε χωροδεσπότη «ο ὁποῖος θα ἔφερε τὸ ἐπώνυμον φράγκος ἢ θα ἦτο Φράγκος». Μολονότι λοιπὸν ὁ ὄρος εἶναι φραγκικός, τὸ τοπωνύμιο δὲν ἀνήκει στὴν ἴδια κατηγορία με ἄλλα, ὅπως Φραγκοκκλησιά, Φραγκόβρυση, Φραγκονήσι, Φραγκαπήδημα, που παραπέμπουν εὐθέως στὸ ἐθνικὸ ὄνομα Φράγκος.

58. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, *Ἡ Ἠλεία*, 197-199.

τηρεί εν τούτοις τον αρχικό του πυρήνα, που θα μπορούσε να αναχθεί στον 11ο αιώνα. Οι περιορισμένοι εύρους έρευνες που υλοποιήθηκαν πρόσφατα στην ανωδομή του κτηρίου, καθώς και οι δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές που διενεργήθηκαν στον ναό και στην αυλή του, απέδωσαν σημαντικά στοιχεία⁵⁹. Η πρώτη τομή έγινε στη δυτική πλευρά, νοτίως της εισόδου. Πραγματοποιήθηκαν επίσης στερεωτικές εργασίες και καθαρισμοί που αποκάλυψαν ότι ο ναός διασώζει τοιχογραφίες σε δύο τουλάχιστον στρώματα⁶⁰.

ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΗΛΙΔΟΣ

Ανατολικότερα, στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Ήλιδος, έχει εντοπιστεί ικανός αριθμός παλαιοχριστιανικών και μεσαιωνικών θέσεων. Από τον ίδιο τον αρχαιολογικό χώρο, εκτός από την παλαιοχριστιανική βασιλική⁶¹ της νότιας στοάς, λίγα κτηριακά λείψανα, τον Παλιόπυργο στην ακρόπολη και τις χριστιανικές ταφές, προέρχονται επίσης νομίσματα και άλλα κινητά ευρήματα⁶², όπως ένας μεσοβυζαντινός σταυρός-λειψανοθήκη⁶³. Μεσαιωνικές θέσεις εντοπίστηκαν και από τις έρευνες πριν από την κατασκευή του φράγματος του Πηνεϊού⁶⁴, ενώ βυζαντινή κεραμική ήλθε στο φως στον Σταφιδόκαμπο⁶⁵. Στην ίδια περιοχή εντοπίζονται και οι παρακάτω θέσεις ναών.

Στο νεότερο χωριό Άγιος Δημήτριος (τ. Μαρινάκι) του δήμου Αμαλιάδος βρισκόταν ο αφανισμένος σήμερα δίκλιτος ομώνυμος ναός του Αγίου Δημη-

59. Η επεξεργασία των στοιχείων δεν έχει ολοκληρωθεί, καθώς συνεχίζεται παράλληλα με την επέκταση των ερευνών.

60. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, *ΑΔ* 45 (1990), Β1, 148.

61. Για τις γνωστές παλαιοχριστιανικές θέσεις στην Ηλεία, βλ. Άννα Ι. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Θέματα της ιστορικής γεωγραφίας του νομού Ήλειας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, *Αρχαία Αρχαία και Ηλεία. Ανακοινώσεις κατά το πρώτο διεθνές συμπόσιο, Αθήνα, 19-21 Μαΐου 1989* (Μελετήματα 13), επιμ. Α. Δ. ΡΙΖΑΚΗΣ, Αθήνα 1991, 283-291· ΑΝΡΑΜΕΛ, *Le Péloponnèse*, 196-199.

62. Συνοπτικά για τα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά ευρήματα στην αρχαία Ήλιδα, βλ. Ν. ΓΙΛΟΥΡΗΣ, *Αρχαία Ήλις, το λίκνο των Ολυμπιακών Αγώνων*, Αθήνα 1996, 50-51, 115, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

63. Δ. Χ. Α[ΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ], Χάλκινος σταυρός-λειψανοθήκη, *Ωρες Βυζαντίου: Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001 - Ιανουάριος 2002*, επιμ. Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Αθήνα 2002, 502-503 σφ. 688.

64. Βλ. τις εκθέσεις των ξένων Αρχαιολογικών Σχολών για τις σωστικές ανασκαφές στην Ήλιδα, *ΑΔ* 23 (1968), Β', 174-194. Βλ. επίσης την ανασκαφή οικίας του 13ου αιώνα στην Αριμάτοβα, στο Αρχαιολογικό Πηνεϊού, J. E. COLEMAN, *Excavations at Pylos in Elis*, Πρίνστον 1986, 9, 139-153. Πρβλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Θέματα ιστορικής γεωγραφίας, 286-287.

65. Ξένη ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ, Νεκροταφείο κλασικών χρόνων στον Σταφιδόκαμπο Ηλίας, *ΑΕ* 138 (1999), 214.

τρίου. Ο Μ. Le Bas αναφέρει ότι ο ναός ευρίσκετο πλησίον του χωριού Κολοκυθά, δυτικώς της συμβολής του Πηνειού και του Λάδωνος⁶⁶. Μια κάτοψη και δύο σχέδια του Landron στην περιήγηση του Le Bas από το 1843/44, καθώς και μια φωτογραφία του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου του 1906, μας παρέχουν κάποια στοιχεία για τη μορφή και τον τύπο του. Πρόκειται για δίκλιτο ναό, ο οποίος πιθανότατα αρχικά ήταν τρίκλιτη βασιλική. Η σχηματοποιημένη κάτοψη του Le Bas δεν επιτρέπει ακριβείς υπολογισμούς ή τη διατύπωση ασφαλών συμπερασμάτων. Στη μεταγενέστερη φωτογραφία του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου φαίνεται ότι είχε καταρρεύσει και ο βόρειος τοίχος του δίκλιτου ναού. Σύμφωνα με τον Π. Βοκοτόπουλο, που μελέτησε το μνημείο το 1969, θα μπορούσε να χρονολογηθεί στα μέσα του 11ου αιώνα⁶⁷. Επανεξέταση του ναού με βάση συγκριτικά στοιχεία με ναούς που εν τω μεταξύ έγιναν γνωστοί στην έρευνα οδήγησε άλλους μελετητές να μεταθέσουν την ανέγερσή του αρκετά οψιμότερα: μετά τα μέσα του 12ου αιώνα ο Γ. Βελένης⁶⁸ και στις αρχές του 13ου ο Β. Κατσαρός⁶⁹.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΣΤΟ ΠΑΛΙΟ ΜΑΡΙΝΑΚΙ

Στη θέση Παλιό Μαρινάκι⁷⁰ ή Παλιομάρανακο, του οικισμού Άγιος Δημήτριος, υπάρχει ο νεόδμητος ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, ο οποίος έχει οικοδομηθεί στη θέση παλαιότερου, που κατεδαφίστηκε. Στη νότια όψη του υπήρχε εντοιχισμένη μαρμαρίνη βυζαντινή πλάκα με παράσταση αετού και σταυρού κάτω από τόξο⁷¹.

Περιορισμένης εκτάσεως έρευνα που πραγματοποιήθηκε δεν εντόπισε τον παλαιότερο ναό, ο οποίος πρέπει να κείται κάτω από το νέο εκκλησάκι.

66. M. LE BAS, *Voyages et recherches archéologiques en Grèce et en Asie Mineure pendant les années 1843 et 1844, Revue Archéologique* 1 (1844), 285: *Nous passions le Ladon ... Les villages de Roupakia, de Souli, de Bali ... Puis le chemin, tournant à droite aux pieds des coteaux, nous conduisit à l'église d'Iman-Tchaouchi, à une fontaine ombragée par un chêne, non loin de Kolokynta, et enfin à une église byzantine située près d'un ruisseau qu'on traverse sur un pont ... a remplacé un temple antique; et comme elle est à double nef et dédiée à St. Démétrius et St. Georges, ... a remplacé un sanctuaire de Cérés et de Proserpine ... Le plan de cet édifice a été relevé et en ai fait prendre deux vues.*

67. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, "Άγιος Δημήτριος" Ήλιδος, *ΑΔ* 24 (1969), Α', 203-210.

68. Γ. Μ. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, 264 σημ. 3.

69. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, "Η μεσοβυζαντινή βασιλική τής Τολοφώνας στη Λοκρική Φωκίδα, *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, επιμ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Θεσσαλονίκη 1994, 591.

70. Τοπωνύμιο εξ ανθρωπωνυμίου: του Μαρινάκη, βλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ τοπωνυμικόν*, 181.

71. Σήμερα φυλάσσεται στην αρχαιολογική αποθήκη του Κάστρου Χιμεούτα.

Στην περιοχή γύρω από τον ναό διακρίνονται θραύσματα πλίνθων, κεράμων και γωνιολίθων, καθώς και κορμός κιονίσκου που πιθανόν προέρχεται από αρχαίο κτήριο.

ΣΩΤΗΡΟΥΛΑ ΑΓΙΟΥ ΗΛΙΑ ΠΗΝΕΙΑΣ (εικ. 4)

Ο ναός της Σωτηρούλας, αφιερωμένος δηλαδή στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος⁷², βρίσκεται σε ύψωμα δυτικά του χωριού Άγιος Ηλίας του δήμου Αμαλιάδος, το οποίο δεσπόζει πάνω από τη λεκάνη της τεχνητής λίμνης του Πηνειού. Σήμερα είναι μετόχι της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους. Ανατολικά του ναού υπάρχει διώροφο κτίσμα, πιθανότατα σύγχρονο της νεότερης φάσεώς του.

Στη σημερινή του μορφή ο ναός είναι μονόχωρος ξυλόστεγος του 19ου αιώνα. Εδράζεται σε παλαιότερο ναό, ίχνη του οποίου διακρίνονται κάτω από τον ιστάμενο, όπως η ημικυκλική αψίδα του ιερού κάτω από τη σημερινή τρίπλευρη. Το κτίσμα έχει και μια τρίτη φάση, η οποία συνίσταται στην υπέρυψωση των τοίχων και στην ανακατασκευή της στέγης. Πάνω από το υπέρθυρο της βόρειας εισόδου υπάρχει λίθινη πλάκα με επιγραφές που χωρίζονται κάθετα μεταξύ τους. Στην αριστερή αναγράφεται και η ημερομηνία 1883, στην οποία μπορούμε να αποδώσουμε την ανοικοδόμηση του ναού. Το δεξιό τμήμα, που αναφέρεται πάλι στις δαπάνες, δεν φαίνεται να περιλαμβάνει και άλλη χρονολογία. Στο κατώφλι της βόρειας θύρας υπήρχαν δύο θραύσματα μαρμάρινου θωρακίου⁷³. Το υπέρθυρο της βόρειας εισόδου είναι τμήμα μαρμάρινου επιστυλίου τέμπλου. Στο αυτοσχέδιο υπαίθριο προσκυνητάρι είναι ενσωματωμένα δύο μαρμάρινοι πεσίσκοι τέμπλου⁷⁴. Τα γλυπτά φαίνεται να συνανήκουν και να προέρχονται από το μαρμάρινο βυζαντινό τέμπλο του κατεστραμμένου ναού του Σωτήρος.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΔΑΦΝΙΩΤΙΣΣΑ ΠΗΝΕΙΑΣ (εικ. 5)

Στην περιοχή της Πηνείας εντοπίστηκε ο ναός της Παναγίας της Δαφνιώτισσας, νοτιοανατολικά του ομώνυμου χωριού (τ. Μουζικά⁷⁵), του δήμου Αμαλιάδος. Είναι κτισμένος στη δεξιά όχθη του Μπεσεραϊκού ρέματος, στην κορυφή μικρού λόφου, επί του οποίου υπάρχουν διάσπαρτα θραύσματα πλίνθων

72. Αντίστοιχη μεταβολή του γένους υπάρχει και στην Επισκοπή Ωλένης: Αγια-Σωτήρω, βλ. και ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ τοπωνυμικόν, 177.

73. Μεταφέρθηκαν στην αρχαιολογική αποθήκη του Κάστρου Χλεμούται.

74. Για τα βυζαντινά γλυπτά της Ηλείας ετοιμάζεται σχετική δημοσίευση από τον γράφοντα.

75. Αρβανίτικο τοπωνύμιο, βλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ τοπωνυμικόν, 142.

και κεράμιων, ενώ στα πρηνή του εντοπίστηκαν ταφές. Παλαιότερη ισοπέδωση του περιβάλλοντος χώρου με μηχανικά μέσα είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή τάφων, του ερειπωμένου νάρθηκα καθώς και άλλων οικοδομικών λειψάνων. Στη σημερινή του μορφή είναι τρικλιτη ξυλόστεγη βασιλική με πεσοστοιχίες, που καλύπτεται με ενιαία δίδρομη στέγη. Ανατολικά απολήγει σε τρεις αφίδες εκ των οποίων η κεντρική είναι πεντάπλευρη και οι πλάγιες τρίπλευρες.

Στον ναό της Παναγίας Δαφνιώτισσας έγινε καθαρισμός και ακολούθησε μικρή ανασκαφική έρευνα. Η ανασκαφή αποκάλυψε τα θεμέλια του νάρθηκα του μνημείου, καθώς και τις παλαιότερες φράσεις των αφίδων της ανατολικής πλευράς⁷⁶. Εντός του νάρθηκα αλλά και περιμετρικά αποκαλύφθηκαν κεραμοσκεπείς ακτέριστοι τάφοι, καθώς και μια λίθινη βάση πιεστηρίου⁷⁷. Στον ναό έγιναν έρευνες από τους συντηρητές της 6ης Εφορείας για την ύπαρξη τοιχογραφικού στρώματος κάτω από τα νεότερα επιχρίσματα, χωρίς θετικά αποτελέσματα. Τα ευρήματα από την ανασκαφική έρευνα υποδεικνύουν ότι η Δαφνιώτισσα χρονολογείται από τη μέση βυζαντινή περίοδο αλλά ανακατασκευάστηκε ριζικά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

ΑΣΚΗΤΑΡΙΟ ΣΤΟ ΣΤΑΥΡΑΚΙ (εικ. 6)

Βορειοανατολικά του χωριού Κακοτάρι⁷⁸ του δήμου Λασιώνος, στις υπώρειες του όρους Σκιαδοβούνι, στη δεξιά όχθη του ποταμού Πηνειού, βρίσκεται ασκηταριό⁷⁹ στη θέση Σταυράκι. Ψηλός τοίχος από αργολιθοδομή κλείνει τη σπηλαιώδη κοιλάδα του βράχου, την οποία οι ντόπιοι ονομάζουν «του Τουρκοπαναγή». Εσωτερικά οι χώροι αναπτύσσονται καθ' ύψος σε ορόφους. Έξω από το σπήλαιο είναι ορατά ερείπια κτισμάτων⁸⁰.

ΝΑΟΣ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΟΧΙΑΣ (ΩΡΙΑΣ)

Βορειοανατολικά του χωριού Κακοτάρι, σε επίκαιρη και οχυρή θέση πάνω από τα Διπτόταμα της κοιλάδας του Πηνειού, βρίσκεται εκτεταμένος ερει-

76. Μετά τη σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση, η ανασκαφή καλύφθηκε για να μην εμποδίζεται η λειτουργία του ξωκκλησιού.

77. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Μοναστηριακά πατητήρια, 77, πίν. 38 εικ. 12.

78. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Τò τοπωνυμικόν, 179.

79. Για τα ασκηταριά στην Πελοπόννησο, βλ. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΚΒΕ/ΕΙΕ, 'Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, 92-96.

80. F. COOPER – K. KOURELIS – H. B. FOSTER – M. B. COULTON – J. D. ALCHERMES, *Houses of the Morea / Σπίτια του Μορέα*, επιμ. F. COOPER, Αθήνα 2002, 114-115.

πίνας, ο οποίος είναι γνωστός με το όνομα Κάστρο της Οχιάς/Ωριάς⁸¹. Πρόκειται για μεσαιωνικό οικισμό⁸², ο οποίος εκτείνεται στις πλαγιές λόφου, στην κορυφή του οποίου είναι ορατά τα ερείπια ενός μονόχωρου ναού, ενώ ενδείξεις για την ύπαρξη και άλλων υπάρχουν στη γύρω περιοχή.

ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΣΙΩΝΟΣ

Στον αρχαιολογικό χώρο του αρχαίου Λασιώνος⁸³, ανάμεσα στα χωριά Κούμανη και Αντρώνη⁸⁴, στη θέση Κούτι, υπάρχουν τα ερείπια ναΐσκου. Βρίσκεται στον λόφο της ακροπόλεως⁸⁵. Σύμφωνα με τους ντόπιους ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Δημήτριο. Είναι μονόκλιτος με ημικυκλική αφίδα ιερού που προεξέχει από το ευθύγραμμο αρχαίο τείχος. Το σωζόμενο ύψος των τοίχων του δεν ξεπερνά το 1 μ. Η αφίδα έχει χορδή μήκους 2,78 μ. και ακτίνα 2,5 μ. Το μήκος του κυρίως ναού εσωτερικά είναι 6,9 μ. Στο ημικύκλιο της κόγχης αρχαία μέλη σχηματίζουν πιθανόν αγία Τράπεζα. Ο ναός είναι δομημένος εξ ολόκληρου με *srolia* αρχαίων κτηρίων.

ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ ΔΙΒΡΗΣ (εικ. 7)

Ο ναός της Αγίας Τριάδος βρίσκεται στο κοιμητήριο του χωριού Δίβρη⁸⁶ (νυν Λάμπεια) του δήμου Λαμπείας, στη συνοικία Γκρουσταδές⁸⁷ ή Απάνω

81. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, *Η Ήλεια*, 180-181· COOPER κ.ά., *Houses of the Morea*, 116-118. Για το δημόδες όνομα Κάστρο της Ωριάς, που έχει δοθεί σε δεκάδες ανώνυμα κάστρα του ελλαδικού χώρου, βλ. Ν. Α. ΒΕΗΣ, Μνεία του Άστρους κατά τους μέσους αιώνες και τα παρ' αυτό κάστρα. Τό τοπωνυμικόν Άτρια, *BZ* 17 (1908), 101 σημ. 1.

82. Στο Σταυράκι, όπως και στο κάστρο της Οχιάς, μας οδήγησε ο καθηγητής F. Cooper και ο αρχιτέκτων Κ. Κουρέλης, υπεύθυνοι του Minnesota Morea Project του Πανεπιστημίου της Μιννεσότα, που έχει ως αντικείμενο ερευνής την τοπική κοσμική αρχιτεκτονική από τη Φραγκοκρατία και εντεύθεν στη βορειοδυτική Πελοπόννησο (πρβλ. *BCH* 118, 1994, 721· COOPER κ.ά., *Houses of the Morea*).

83. Ν. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, *Πανασίον, Έλλάδος περιήγησις. Άρχαϊκά και Άρχαδικά*, Αθήνα 1980, 397.

84. Τοπωνύμια εξ ανθρωπωνυμίου, βλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Τό τοπωνυμικόν, 179.

85. Ν. ΔΕΠΑΣΤΑΣ, Λασιών, μία σημαντική πόλις ἐν τῇ Ήλειακῇ Ἀκρωρείᾳ, *ΕΕΗΜ* 1 (1982), 212, όπου και τοπογραφικό σακάρφημα, 239 πίν. 2.

86. Για την ετυμολογία, βλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Τό τοπωνυμικόν, 106. Για το χωριό, βλ. Τ. Αθ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Μονή Ζωοδόχου Πηγῆς Ἄνω Δίβρης, *Τόμος εἰς μνήμην ἐπισκόπου Ἀθανασίου Βασιλοπούλου, Μητροπολίτου Ἁλείας καί Ὠλένης (1968-1981)*, Αθήνα 1991, 451-452.

87. Ν. ΑΝΑΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Δίβρη Ηλείας στο διάβα των αιώνων*, Αθήνα 1994, 53-55, 62. Το όνομα της συνοικίας είναι ο πληθυντικός οικογενειακού ονόματος, βλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Τό τοπωνυμικόν, 187.

Μαχαλάς⁸⁸. Ανήκει σε μια ιδιότυπη παραλλαγή του απλού τετράστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο και νάρθηκα ναού. Στο μνημείο πραγματοποιήθηκαν στη δεκαετία του 1960 αναστηλωτικές και στερεωτικές εργασίες από τη Διεύθυνση Αναστηλώσεως του Υπουργείου Πολιτισμού, και ακολούθησε συντήρηση του τοιχογραφικού διακόσμου⁸⁹. Με τις εργασίες αποκαταστάθηκε ο θόλος της βόρειας κεραίας του σταυρού, ενώ στο κέντρο του τετραγώνου, όπου σύμφωνα με τους αναστηλωτές υπήρχε τρούλλος, προτιμήθηκε η λύση της κατασκευής ενός τυφλού θόλου, ο οποίος υλοποιήθηκε με την ανύψωση της τετράγωνης βάσεως του χαμένου τρούλλου.

Ο Χ. Μπούρας εντάσσει το μνημείο στα παραδείγματα του τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου που επιβιώνει μετά το 1453 και ειδικότερα σε εκείνη την υποκατηγορία όπου παρατηρούνται τροποποιήσεις στη θολοδομία, στην προκεκλιμένη περίπτωση με τη χρήση χαμηλών σφαιρικών θόλων⁹⁰. Ο ναός φέρει τοιχογραφικό διάκοσμο. Διακρίνονται δύο στρώματα: το παλαιότερο κατά την Αγάπη Καρακατσάνη είναι του 14ου αιώνα⁹¹ και το νεότερο μεταβυζαντινό⁹². Ο ναός διαθέτει κτιστό τέμπλο με μεταβυζαντινές τοιχογραφίες, καθώς και κτιστή αγία Τράπεζα, η οποία φέρει τοιχογραφικό διάκοσμο της πρώτης φάσεως.

ΜΟΝΗ ΣΚΑΦΙΔΙΑΣ (εικ. 8)

Επιστρέφοντας στην πεδινή Ηλεία, βορείως του κάστρου Ποντικόν ή Beauvoiri⁹³, εντοπίζεται η μονή Σκαφιδιάς⁹⁴, πλησίον του ομώνυμου οικι-

88. Ι. ΔΡΑΓΑΤΗΣ, 'Ηλειακά σημειώσεις, *Παρθενός* 7 (1883), 737.

89. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, *ΑΔ* 19 (1964), Β2, 178 και πίν. 189α, όπου διακρίνεται η διαμόρφωση των στεγών και η ανύψωση του θόλου του κεντρικού τετραγώνου.

90. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, 'Η ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική στην Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση (1453-1821), *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 3 (1969), 164-172, 166. Στο ίδιο άρθρο δημοσιεύονται και δύο σχέδια του ναού: 164 πίν. 1. Η Αγάπη Καρακατσάνη στο οδηγό της Ηλείας μιλάει για τεταρτοκλινδρικές καμάρες, τέτοιες όμως δεν υπάρχουν στον ναό, βλ. ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ - ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀγαῖα - Ἡλεία*, 69.

91. ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ - ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀγαῖα - Ἡλεία*, 69. Το ίδιο υποστηρίζει και ο ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, *ΑΔ* 19 (1964), Β2, 178. Ο Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονή Ζωοδόχου Πηγῆς*, 450, τοποθετεί το πρώτο τοιχογραφικό στρώμα αν όχι πριν από την Άλωση, πάντως όχι πολύ μακριά μετά από αυτή.

92. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, *ΑΔ* 19 (1964), Β2, 178: ίσως του 17ου αιώνα. Συντηρήθηκε το 1964 από τον συντηρητή Φ. Ζαχαρίου, υπό την επίβλεψη του Εφόρου Ν. Φ. Παλούρη (ό.π.).

93. ΒΟΝ, *Morée*, 328-330, 663-665.

94. Στην απογραφή των Ενετών αναφέρεται *Μοναστήριον τῆς Θεοτόκου Σκαφιδιότησας*, βλ. Κ. ΝΤΟΚΟΣ, 'Η ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδον τῆς Β' Ἐνετοκρατίας. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν Ἀρχείων Ἐνετίας, *ΒΝΙ* 21 (1971-1974), 141.

σιού⁹⁵. Το καθολικό του συγκροτήματος⁹⁶, αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, που διατηρεί τον μοναστικό του χαρακτήρα, είχε χρονολογηθεί παλαιότερα στον 12ο αιώνα⁹⁷. Έχει υποστεί πολλές μετασκευές, με κυριότερη την ανακατασκευή του μετά τον σεισμό του 1886, οπότε μετατράπηκε σε μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική με νάρθηκα και προστώο. Από τη βυζαντινή φάση διατηρείται το ανατολικό τμήμα με την τρίπλευρη αφίδα του ιερού. Είναι κτισμένο με πλινθοπερίχλειστη τοιχοποιία. Στην αφίδα διατηρείται το δίλοβο εγγεγραμμένο παράθυρο. Στον νάρθηκα διατηρούνται τοιχογραφίες του 18ου αιώνα⁹⁸. Ο υπόλοιπος ναός φέρει εσωτερικά νεότερα επιχρίσματα, εκτός από την αφίδα που κοσμεύεται με την Πλατυτέρα στο τεταρτοσφαίριο και τους συλλειτουργούντες Ιεράρχες στον ημικύλινδρο. Στους τοίχους του ιερού υλοποιήθηκαν δογμαστικές τομές στο νεότερο επιχρίσμα και διαπιστώθηκε η ύπαρξη, αποσπασματικά διατηρημένου, τοιχογραφικού στρώματος. Το μοναστήρι διαθέτει ενδιαφέροντα οχυρωματικό πύργο για τον οποίο δεν έχει προταθεί μια γενικά αποδεκτή χρονολόγηση⁹⁹.

ΔΕΣΠΟΤΑΚΙ ΣΤΟ ΣΚΟΥΡΟΧΩΡΙ

Έξω από το Σκουροχώρι, στη δεξιά πλευρά του δρόμου που οδηγεί προς τη Σκαφιδιά¹⁰⁰, τρία περίπου χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της μονής Σκαφιδιάς, στη θέση Δεσποτάκι, υπήρχαν, τουλάχιστον μέχρι το 1967, τα λείψανα μικρού βυζαντινού ναού με τρίπλευρη αφίδα¹⁰¹. Ήταν δομημένος με λαξευμένους πωρόλιθους και κοσμεύτο με οδοντωτή ταινία. Τότε οι τοίχοι διατηρούνταν σε ύψος 1 μ., ενώ σήμερα δεν υφίστανται ερείπια παρά μόνον μερικά θραύσματα πλίνθων, κεράμων και γωνιολίθων από πωρόλιθο στο αγρόκτημα ιδιοκτησίας Σ. Γύφτου.

95. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Τò τοπωνυμικόν, 167-168.

96. Για την ιστορία της μονής, βλ. Κ. Θ. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Μονὴ Σκαφιδιάς Ἡλείας*, Αθήνα 1984. Βλ. επίσης, ΛΑΜΠΡΟΣ, Εἰδήσεις, 481· ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, *Ἡ Ἡλεία*, 184-185· ΒΟΝ, *Morée*, 360.

97. ΒΟΝ, *Péloponnèse*, 78 σημ. 1, 142, 162 και κυρίως 170 σημ. 3· Ch. BOURAS, *Byzantine Churches of Greece, Architectural Design* 1972, 36 σφ. 189· ο ΙΔΙΟΣ, *Βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική*, 138· ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ἡ ἑλλαδικὴ ναοδομία*, 296-297 και στοχαστικά.

98. Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Χορὸς διακονισσῶν στὸν νάρθηκα τῆς Ἡλειακῆς μονῆς Σκαφιδιάς, *Πρακτικὰ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἡλειακῶν Σπουδῶν, Ἀμαλίας 13-15 Νοεμβρίου 1987*, Αθήνα 1989, 209-218.

99. Για το θέμα, βλ. Σ. ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Ο οχυρωματικός πύργος της Ι. Μ. Σκαφιδιάς Ηλείας, *Αναστήλωση – Συντήρηση – Προστασία Μνημείων και Συνόλων*, 3, Αθήνα 1993, 119-136.

100. Και τα δύο χωριά ανήκουν στον δήμο Πύργου.

101. Είχε εντοπιστεί από τον τότε επιμελητή αρχαιοτήτων Α. Χωρέμη, βλ. Ν. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, *ΑΔ* 22 (1967), Β1, 209, πίν. 149δ.

ΑΓΙΟΙ ΘΕΟΔΩΡΟΙ ΣΤΟ ΛΑΜΠΕΤΙ (εικ. 9)

Στη θέση Άγιοι Θεόδωροι Άμπουλα, στο Λαμπέτι¹⁰² του δήμου Πύργου, εντοπίστηκαν δύο τμήματα αρράβδωτων κορμών κόνων, ένα θραύσμα πλάκας με ανάγλυφες ταινίες, πιθανότατα από θωράκιο, τμήματα λίθινων αρχιτεκτονικών μελών και θραύσματα κεράμων. Μετά από αίτημα των κατοίκων για ανέγερση νέου ναού στον χώρο διενεργήθηκε περιορισμένη ανασκαφική έρευνα. Κατά τη δοκιμαστική τομή αποκαλύφθηκαν τμήματα θεμελίων, τα οποία ίσως ανήκουν στην παλαιοχριστιανική βασιλική, η οποία είχε παλαιότερα εντοπιστεί μαζί με κεραμοσκεπείς τάφους κατά τη διάνοξη του παρακείμενου αγροτικού δρόμου¹⁰³. Η μεγάλη φθορά των οικοδομικών λειψάνων, που πιστοποίησε η ανασκαφή, μπορεί ίσως να ερμηνευθεί από την πληροφορία ότι περί το 1880 οι κάτοικοι του χωριού ανέσκαψαν τον χώρο για την απόληψη οικοδομικού υλικού, όπως αναφέρεται στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα* του 1919¹⁰⁴. Από την ίδια δημοσίευση πληροφορούμαστε ότι στον χώρο, όπου κατά την παράδοση υπήρχε μοναστήρι των Αγίων Θεοδώρων, εκτός από αρχιτεκτονικά μέλη, διακρίνονταν τότε και τεμάχια ψηφιδωτού δαπέδου καθώς και πλακίδια μαρμάρου.

ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΩΛΕΝΗΣ (εικ. 10)

Βορειοανατολικά του Πύργου, στην κορυφή του λόφου πάνω από το σημερινό χωριό Ώλενα¹⁰⁵, βρίσκεται ο ναός της Επισκοπής¹⁰⁶, αφιερωμένος στη

102. Του Λαμπέτι, τοπωνύμιο εξ ανθρωπωνυμίου, βλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Τò τοπωνυμικόν, 88.

103. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, *ΑΔ* 22 (1967), Β1, 208.

104. Α. ΣΚΙΑΣ, Ήλειας τοπογραφικά, *ΑΕ* 1919, 44.

105. Πα την ετυμολογία, βλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Τò τοπωνυμικόν, 52-56, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Πα την περιοχή της Ώλενας, το κάστρο και τον ναό της Επισκοπής, βλ. επίσης ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, *Ή Ήλεια*, 174-178· Α. ΒΟΝ, Ήλειακά, *BCH* 70 (1946), 15-31, 29· ο ΙΔΙΟΣ, *Péloponnèse*, 137, 143, 162· Ν. Φ. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, *ΑΔ* 20 (1965), Β2, 210. Πα την ιστορία και τις παραδόσεις της περιοχής, βλ. και ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΑΥΡΟΕΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ή Ώλενα. Ιστορία και παράδοση*, Αθήνα 1994. Εκτός από την πύλη του κάστρου (πρβλ. COOPER κ.ά., *Houses of the Morea*, 86-89) και την Επισκοπή, στην ευρύτερη περιοχή καθώς και στην Παλιώλενα εντοπίσαμε και άλλες αρχαιολογικές θέσεις, κυρίως ναών, οι οποίες δεν μπορούν να αξιολογηθούν χωρίς ανασκαφική έρευνα. Ευχαριστίες οφείλονται στη κυρία Βασιλική Μαυροειδοπούλου για τη συνεργασία της στην έρευνα της περιοχής. Τυχαία ευρήματα και παραδόσεις (βλ. ενδεικτικά Α. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, *ΑΔ* 35, 1980, Β1, 170) επιβεβαιώνουν την ύπαρξη μεσαιωνικών θέσεων στον χώρο της Ώλένης.

106. Ν. Α. ΒΕΕΣ (ΒΕΗΣ), Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands im Mittelalter und in der neueren Zeit, *Oriens Christianus* N.S. 4 (1915), 260. Πα την Επισκοπή, βλ. Γ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Αί μητροπόλεις και αρχιεπισκοπαί του Οικουμενικού Πατριαρχείου και ή τάξις αυτών*, Αθήνα 1934, 102· ΑΓΝΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Ή επισκοπή Ώλένης - Βολαίνης κατά την

Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Στο κεντρικό κλίτος του ερειπωμένου βυζαντινού ναού είναι κτισμένο ναύδριο του 19ου αιώνα. Σύμφωνα με τον Βοκοτόπουλο, το κτήριο ήταν θολοσκεπής βασιλική, ενώ ο γλυπτός διάκοσμος χρονολογείται στο πρώτο μισό του 10ου αιώνα¹⁰⁷.

Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν το 1996-1997 στον καθεδρικό ναό της βυζαντινής Ηλείας αποκάλυψαν πλήρως την κάτοψη της τρίκλιτης βασιλικής με τις τρεις ημικυκλικές αφίδες. Το κτίσμα έχει υποστεί μεταγενέστερες επεμβάσεις και μετατροπές, ενώ δεν μπορεί να αποκλειστεί η ύπαρξη και πρωιμότερης, παλαιοχριστιανικής φάσεως.

ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ ΜΙΡΑΚΑΣ (εικ. 11)

Κατεβαίνοντας στην πεδιάδα του Αλφειού, στη δεξιά όχθη του και ανατολικά του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας, στον λόφο Οινομάου Μιράκας, έχει ανασκαφεί¹⁰⁸ ερείπιο που έφερε το αγιώνυμο Άγιος Παντελεήμων. Πρόκειται για μονόχωρο βυζαντινό ναύδριο με ημικυκλική αφίδα, το οποίο αποκαλύφθηκε κατεστραμμένο, με τους τοίχους μόλις να ξεπερνούν το ύψος των θεμελίων. Ο νότιος και τμήμα του δυτικού ήταν πλήρως κατεστραμμένοι. Ο ναός έφερε τοιχογραφικό διάκοσμο, όπως προκύπτει από τα σπαράγματα που αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα. Γύρω από αυτόν ανασκάφησαν ακτέριστοι χριστιανικοί κεραμοσκεπείς τάφοι.

Τέλος, ενδείξεις για ύπαρξη βυζαντινών μνημείων υπάρχουν και σε άλλες περιοχές της επαρχίας Ηλείας. Έτσι, λείψανα βυζαντινού ναού είχαν ανασκαφεί, παλαιότερα, στη θέση Παναγία στο Καρδιακαύτι, ενώ αρχιτεκτονικά μέλη, που πιθανόν υποδεικνύουν την ύπαρξη βυζαντινών ναών, έχουν εντοπιστεί στις νεότερες εκκλησίες των Αγίων Θεοδώρων Σιμόπουλου και του Αγίου Αθανασίου στο Λευκοχώρι. Επίσης, ο ναός του Αγίου Νικολάου Κλαδέου φαίνεται ότι έχει οικοδομηθεί στη θέση παλαιότερου. Περιμετρικά και ειδικότερα νοτιοδυτικά της εκκλησίας υπάρχουν ορατά λείψανα κτηρίων.

βυζαντινήν περίοδον, *Πρακτικά Α' Συνεδρίου 'Ηλιακῶν Σπουδῶν* (23-26 Νοεμ. 1978), Αθήνα 1980, 250-260· Π. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, 'Η 'Ηλεία κατά τήν μεσοβυζαντινήν περίοδον, *ΕΕΗΜ* 1 (1982), 197.

107. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, 'Η ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τήν Δυτικὴν Στερεάν 'Ελλάδα καὶ τήν 'Ηπειρον, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1992², 143, 202 σημ. 5.

108. Η ανασκαφή διενεργήθηκε το 1986 από τον τότε Έφορο Αρχαιοτήτων της Ζ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Α. Λιάγκουρα, στον οποίο οφείλονται ευχαριστίες για την παραχώρηση μελέτης του υλικού.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΟΛΥΜΠΙΑΣ

Νοτίως του ποταμού Αλφειού, η γεωμορφολογία του μεσημβρινού τμήματος της Ηλείας παρουσιάζει έντονη διαφοροποίηση από την υπόλοιπη, πεδινή στο μεγαλύτερο μέρος, χώρα. Η μεσημβρινή Ηλεία είναι ορεινή αλλά και κραιομη γεωστρατηγικά, αφού τα περάσματα και οι κλεισούρες της οδηγούν από τα δυτικά παράλια και τον κάμπο της Ηλείας, δηλαδή τον μεσαιωνικό Μορέα, στο κέντρο της χερσονήσου, την Αρκαδία. Πρόκειται για χώρο ο οποίος, τουλάχιστον κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, ήταν γνωστός με το όνομα Σκορτά και δρόγγος ή ζυγός των Σκορτών¹⁰⁹. Στην περιοχή αυτή, εκατέρωθεν του όρους Μίνθη, αξιοσημείωτη είναι η πυκνότητα των βυζαντινών μνημείων, η μεγαλύτερη που συναντούμε στην Ηλεία. Από τους ναούς, η πλειονότητα χρονολογείται κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο.

ΜΟΝΗ ΙΣΟΒΑΣ, ΝΑΟΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ

Ψηλότερα στην κοιλάδα του Αλφειού, στη θέση Παλατάκια του χωριού Μπιτσιμπάρδι¹¹⁰ (νυν Τρυπητή) του δήμου Σκυλλουντίας, στέκονται τα ερείπια μοναστηριού, που έχει ταυτιστεί με τη φραγκική μονή της Ίσοβας, γνωστή από το *Χρονικό του Μορέως*¹¹¹. Έχει υποστηριχθεί ότι ανήκε στο τάγμα των Βενεδικτίνων μοναχών¹¹². Η Μπέατα Κιτσιίκη Παναγοπούλου το αποδίδει στο τάγμα των Κιστερικιανών¹¹³. Οι πρώτες διερευνητικές ανασκαφικές τομές, πα-

109. Ι. Σ. ΣΑΡΡΗΣ, Τὰ «κάστρα τῶν Σκορτῶν» Ἀράκλοβον καὶ Ἅγιος Γεώργιος, *ΑΕ* 1934-1935, 58: «[ἡ σημερινὴ ἐπαρχία Ὀλυμπίας] ... ταυτίζεται πρὸς τὸν τότε καλούμενον Δρόγγον τῶν Σκορτῶν, ἀποτελοῦντα μέρος τῆς γενικῆς χώρας Σκορτά». Το ὄνομα χρησιμοποιεῖται τον 13ο και 14ο αἰῶνα στο *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, ἐνίοτε ὡς δρόγγος ἢ ζυγός τῶν Σκορτῶν, βλ. *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, σποραδικά, καθὼς καὶ σε ἐπιγραφὴ στον Μυστρά, βλ. Κ. Γ. ΖΗΣΙΟΥ, Μυστρά ἐπιγραφαί, *Αθηνά* 3 (1891), 476-479 (= *Σύμμικτα*, Αθήνα 1892, 60-63): G. MILLET, *Inscriptions byzantines de Mistra*, *BCH* 23 (1899), 89-90 στ. 5: *περὶ τὰ Σκορτά*, στ. 16: *περὶ τὰ Σκορτά*, στ. 36-37: *τὴν ἄλυσαν χώραν τῶν Σκορτῶν*, στ. 41: *χώρα τῶν Σκόρτων*. Ἀργότερα, το τοπωνύμιο ἐξαφανίζεται. Πα τα Σκορτά, που ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐπαρχία Ὀλυμπίας περιλάμβαναν καὶ τὴ Γορτυνία τῆς Ἀρκαδίας, βλ. ΣΑΡΡΗΣ, Τὰ «κάστρα τῶν Σκορτῶν», 57-84· Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, Τοπογραφικὰ τῆς Φραγκοκρατίας, *Πελοποννησιακά* 2 (1957), 1-26· J. LONGNON, *Les noms de lieu de la Grèce franque*, *JS Juil.-Sept.* 1960, 99· ΒΟΝ, *Morée*, 363-406. Πα τὴν ἐτυμολογία, βλ. Α. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, Τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως. Συμβολαὶ εἰς τὴν φραγκοβυζαντινὴν ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν, *ΔΙΕΕ* 6 (1906), 481· D. J. GEORGIKAKIS, *The Middle Greek Placename Skorta (in Arcadia)*, *Beiträge zur Namenforschung* 1 (1949), 78-84.

110. Πα το ὄνομα, βλ. Κ. Ν. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας, *ΕΕΗΜ* 6 (1989-90), 324-325.

111. *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, στ. 4671, 4794, 6598, 6614, 8381.

112. TRAQUAIR, *Frankish Architecture*, 2.

113. ΚΙΤΣΙΚΙ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Cistercian Monasteries*, 50· ἡ ΙΔΙΑ, Δυτικὸς μοναχισμὸς στὴν

ρά τον περιορισμένο χαρακτήρα τους, απέδωσαν σημαντικά αποτελέσματα. Στον μεγάλο ναό της Παναγίας¹¹⁴, διερευνήθηκαν τα θυραία ανοίγματα, η πύλη, αποκαλύφθηκαν οι κίονες που στήριζαν τα βεργία του θόλου της αφίδος και περισυνελέγησαν τμήματα του γλυπτού αρχιτεκτονικού διακόσμου.

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΙΣΟΒΑΣ

Λίγα μέτρα νοτιοδυτικά της Παναγίας βρίσκεται ο ναός του Αγίου Νικολάου¹¹⁵, τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, ο οποίος φαίνεται ότι οικοδομήθηκε για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες λατίνων μοναχών. Διατηρείται σε κακή κατάσταση, καθώς έχει καταρρεύσει ο νότιος και ο δυτικός τοίχος. Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τμήμα του δαπέδου, που καλύπτεται με καλοδιατηρημένο πολύχρωμο μαρμαροθέτημα. Επίσης, αποκαλύφθηκε ένα από τα γοτθικά κιονόκρανα του ναού.

ΝΑΟΣ ΣΤΑ ΣΕΡΒΩΤΑ

Στη θέση Σερβωτά¹¹⁶ του οικισμού Σέκουλα¹¹⁷ του δήμου Ανδρίτσαινας, στην αριστερή όχθη του ποταμού Αλφειού, βρίσκεται ερειπωμένος ναός, ο οποίος ανήκει στον σπάνιο τύπο του δίκλιτου σταυρεπίστεγου. Το μόνο δημοσιευμένο παράδειγμα αυτού του τύπου είναι ο ναός των Αγίων Ιωάννου Προδρόμου και Νικολάου στα Μαλευριάνικα Ζαρνάτας, το οποίο είχε θεωρηθεί μεταβυζαντινό¹¹⁸, ενώ είναι βυζαντινό σύμφωνα με νεότερη αναχρονολόγηση¹¹⁹. Διατηρεί σπαράγματα τοιχογραφιών και χρονολογείται στα τελευταία χρόνια της ύστερης βυζαντινής περιόδου¹²⁰.

Πελοπόννησο. Κιστερικανοί, Φραγκισκανοί και Δομινικανοί τον 13ο και 14ο αιώνα, 291-308 στον παρόντα τόμο.

114. Για τον ναό, την αρχιτεκτονική του και το μοναστήρι γενικότερα, βλ. TRAQUAIR, *Frankish Architecture*, 2-7· BON, *Morée*, 537-544· ΚΙΤΣΙΚΙ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Cistercian Monasteries*, 42-52.

115. TRAQUAIR, *Frankish Architecture*, 7-10· BON, *Morée*, 544-547· ΚΙΤΣΙΚΙ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Cistercian Monasteries*, 52-56.

116. Σλαβικό τοπωνύμιο, βλ. M. VASMER, *Die Slaven in Griechenland*, Μόναχο 1941 (φωτοτ. ανατύπ. Λιψία 1970), 96, 149· ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας*, 360.

117. Τοπωνύμιο ἐξ ἀνθρωπωνυμίου, βλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας*, 379.

118. Σ. Β. ΚΟΥΓΕΑΣ, *Τρεῖς κτητορικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐκ Ζαρνάτας, Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον*, Γ', 247-250.

119. Σύμφωνα με τον Δρανδάκη, ο ναός οικοδομήθηκε εξαρχῆς δίκλιτος. Η τοιχοποιία είναι υστεροβυζαντινή, ενώ τα σπαράγματα των παλαιότερων τοιχογραφιών χρονολογούνται στο πρώτο μισό ή στα μέσα του 13ου αιώνα (Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Δίκλιτος σταυρεπίστεγος ναός βυζαντινῶν χρόνων, Πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις ἀνακωνώσεων*, Αθήνα 1981, 19-20) ή στη δεύτερη τριακονταετία του 13ου αιώνα (Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Δίκλιτος σταυρεπίστεγος ναός βυζαντινῶν χρόνων*, *ΑΑΑ* 14, 1981, 37-46), χρονολόγηση που αποτελεί και *terminus ante quem* για την ανέγερση του ναού.

120. Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, *Ὁ δίκλιτος σταυρεπίστεγος ναός στοῦ Σέκουλα Ἡλείας, Δέκατο Ἐνα-*

ΦΡΑΓΚΟΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΤΩ ΣΑΜΙΚΟΥ

Στη θέση Φραγκοκκλησιά του Κάτω Σαμικού, βρίσκονται ίχνη ερειπωμένου κτίσματος, καθώς και διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, που υποδεικνύουν τη θέση χριστιανικού ναού¹²¹.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΓΛΑΤΣΑΣ (εικ. 12)

Στο χωριό Γλάτσα (νυν Ανήλιο) του δήμου Ζαχάρως, οικισμό που αναφέρεται στις πηγές ήδη το 1391¹²², έχουν ερευνηθεί δύο ναοί. Ο ένας είναι ο γνωστός στη βιβλιογραφία ναός της Παναγίας¹²³. Η εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου βρίσκεται κοντά σε πηγή νερού, σε κάπως απόμερη θέση, 1 χλμ. περίπου νοτιοανατολικά του χωριού. Πιθανότατα ήταν καθολικό μονής ή, κατά την παράδοση, μετόχι της μονής των Στροφάδων. Πρόκειται για τρικλιτη ξυλόστεγη βασιλική με θολοσκεπείς τον νόρθηκα και το ιερό. Ανατολικά απολήγει σε τρεις τρίπλευρες αιτίδες. Ο ναός είναι ερειπωμένος. Μόνον ο βόρειος τοίχος και οι τοίχοι του ιερού, που έχει τριμερή διάταξη, δεν έχουν καταρρεύσει¹²⁴. Μικρή ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε το δάπεδο του ιερού, το οποίο αποτελείται από θραύσματα πλίνθων και κεράμων. Είναι διαπιστωμένη η τυπολογική ομοιότητα της Παναγίας με το καθολικό της μονής Βλαχερνών Ηλείας, ενώ τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της την κατατάσσουν στη φραγκοβυζαντινή τάση της υστεροβυζαντινής αρχιτεκτονικής¹²⁵. Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στην πρώιμη περίοδο της Φραγκοκρατίας. Το μνημείο δεν έχει άλλες κατα-

---

το Συμπόσιο *Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 1999, 17.

121. Ελένη Παπακωνσταντίνου-Χαρίτου, Περιοχή Σαμικού. Αρχαιολογικές ενδείξεις κατοικήσεως στα ιστορικά χρόνια, *ΕΕΗΜ* 2 (1983), 302-304, πίν. 8-9.

122. Βον, *Morée*, 392.

123. Δημοσιευμένος από τον Χ. Μπουρά, 'Η φραγκοβυζαντινή εκκλησία της Θεοτόκου στο Ανήλιο (τ. Γλάτσα) της Ηλείας, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 12 (1984), 239-262. Τον ναό είχε περιλάβει νωρίτερα και ο Π. Βοκοτόπουλος στις μετά το 1204 βασιλικές (Βοκοτοπούλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 99 σημ. 6, 195 σημ. 1). Βλ. επίσης Βελενης, *Ερμηνεία*, 24, 58, 257, πίν. 8β, 24α.

124. Πρόσφατα έγινε συστηματικός καθαρισμός, αποψύλιση και παράλληλα έργα υποστρώσεως, καθώς η τοιχοποιία είχε αποδιοργανωθεί από τις ρίζες των δένδρων που είχαν φυτρώσει πάνω στους τοίχους. Είχαν γίνει και παλαιότερα εργασίες καθαρισμού (Γεωργοπούλου, *ΑΔ* 36, 1981, Β1, 185), αλλά το ζήτημα της διασώσεως του ερειπίου από τον ολοκληρωτικό αφανισμό είναι σύνθετο. Πριν από την περιφράξη του διαπιστώθηκε ότι είχε αφαιρεθεί από τον χώρο ένα κιονόκρανο.

125. Για το φραγκοβυζαντινό ιδίωμα στην αρχιτεκτονική, βλ. Ch. BOURAS, *The Impact of Frankish Architecture on Thirteenth-Century Byzantine Architecture, The Crusades from the*

σκευαστικές φάσεις. Η πρόχειρη μετατροπή του διακονικού σε οστεοφυλάκιο με τη σφράγιση των ανοιγμάτων του, η τοίχιση των πλαγίων θυρών με ξερολιθιά (σήμερα δεν σώζονται), η κατασκευή της κτιστής αγίας Τράπεζας στην αψίδα του ιερού και παρόμοιας στην πρόθεση, αποτελούν πολύ μεταγενέστερες πρόχειρες επεμβάσεις.

ΣΩΤΗΡΑΣ ΓΛΑΤΣΑΣ

Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος βρίσκεται μέσα στον οικισμό Γλάτσα. Είναι μονόχωρο ξυλόστεγο εκκλησάκι του 19ου αιώνα, ερειπωμένο σήμερα, που έχει οικοδομηθεί στη θέση παλαιότερου ναού. Ο καθαρισμός του χώρου και η περιορισμένη ανασκαφική έρευνα έφεραν στο φως τα λείψανα βυζαντινού ναού. Βρέθηκαν τμήματα του γλυπτού διακόσμου του, καθώς και σπαράγματα τοιχογραφιών από την κόγχη της προθέσεως. Η ύπαρξη παλαιοχριστιανικών αρχιτεκτονικών μελών¹²⁶ στον χώρο υποδεικνύει ότι πιθανόν υπάρχει και παλαιότερη, παλαιοχριστιανική φάση, η οποία όμως δεν εντοπίστηκε από τις διερευνητικές ανασκαφικές τομές.

ΑΓΙΑ ΕΛΕΝΗ ΝΕΡΟΒΙΤΖΑΣ

Στον πρόναο του ναού της Αθηνάς¹²⁷ στην αρχαία Αλίφειρα¹²⁸, υπήρχαν τα ερείπια εκκλησίας, η οποία, σύμφωνα με τους ντόπιους, ήταν αφιερωμένη στην Αγία Ελένη¹²⁹. Το μεσαιωνικό όνομα της αρχαίας πόλης ήταν Νεροβί-

---

Perspective of Byzantium and the Muslim World, επιμ. Angeliki E. LAIOU – R. P. MOTTAFEDEN, Ουάσιγκτον 2001, 247-262.

126. Μεταξύ αυτών σε παλαιές φωτογραφίες διακρινόταν και ένας πεσσίσκος φράγματος προεμβυτηρίου, ο οποίος σήμερα δεν υπάρχει. Ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη θέση αυτή αναφέρει και η Ροδονίκη ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *ΑΔ* 28 (1973), Β1, 236. Βλ. επίσης, ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, *ΑΔ* 19 (1964), Β2, 178· D. PALLAS, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Βατικανό 1977, 186-187 σφ. 93.

127. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἡ Ἀρκαδική Ἀλίφειρα καὶ τὰ μνημεῖα της*, Αθήνα 1967-68, 22-23 εικ. 8-9, 247 εικ. 175.

128. Το σημερινό χωριό Αλίφειρα, τέως Ρογκοζό (για την ετυμολογία, βλ. VASMER, *Die Slaven*, 149· ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας*, 374), ανήκει στον δήμο Αλίφειρας και βρίσκεται βόρεια της αρχαίας πόλεως. Για την αρχαία Αλίφειρα, βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἡ Ἀρκαδική Ἀλίφειρα*, και ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, *Πανσαίνιον, Ἑλλάδος περιήγησις, Ἀχαικὰ καὶ Ἀρκαδικὰ*, 282-288.

129. Η «Αγία Λένη», σύμφωνα με την προφορική και γραπτή παράδοση των κατοίκων της περιοχής γύρω από την Αλίφειρα, ήταν μέχρι πρόσφατα ο τόπος μιας λατρευτικής γονιμικής τελετουργίας που γινόταν κάθε Μάρτιο των Αγίων Σαράντα, βλ. Ελένη ΨΥΧΟΓΙΟΥ, Στο αλώνι της Αγιάλενης, εφημ. *Η Καθημερινή* φ. 1-5-2001, ένθετο *Επτά Ημέρες*, 32-33). Παρεκκλήσι αφιερωμένο στην Αγία Ελένη υπάρχει και στο μεταβυζαντινό μοναστήρι της Κάτω Μονής Δίβρης Ηλείας, βλ. ΑΝΑΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Δίβρη*, 40.

τζα¹³⁰. Το χριστιανικό κτίσμα αποκαλύφθηκε κατά τις ανασκαφές του Α. Ορλάνδου στον χώρο και καθαρεύθηκε από τον ανασκαφέα, προκειμένου να αποκαλυφθεί πλήρως ο υποκείμενος αρχαίος ναός¹³¹.

Ο Α. Ορλάνδος τον αναφέρει ως «μονόκλιτο ναύδριον». Όπως φαίνεται από τη δημοσιευμένη κάτοψη¹³², πρόκειται για μονόκλιτο ναό με νάρθηκα. Σύμφωνα με τον ίδιο, από την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν μόνο τα θεμέλια του και μικρά τμήματα της ανωδομής. Ήταν οικοδομημένος με αρχαίο υλικό από τον ναό της Αθηνάς, ενώ οι τοίχοι περιείχαν και τεμάχια αρχαίων επιγραφών. Κατά την ανασκαφή της Αλίφειρας δεν βρέθηκαν κτήρια και κινητά αντικείμενα βυζαντινής εποχής. Ο Α. Ορλάνδος χρονολογεί τελικά το μνημείο στην όψιμη Τουρκοκρατία, στηριζόμενος στη στενή θύρα εισόδου του¹³³. Μολονότι η χρονολόγηση αυτή δεν ερείδεται σε ισχυρά τεκμήρια, εν τούτοις μια νέα άποψη δεν μπορεί να διατυπωθεί με ασφάλεια, δεδομένου ότι οι πληροφορίες για το αφανισμένο σήμερα κτίσμα είναι ελάχιστες¹³⁴. Ας σημειωθεί ότι, και τον παρακείμενο ναό του Αγίου Νικολάου Αλίφειρας (βλ. αμέσως παρακάτω), ο δεινός ερευνητής τον είχε ομοίως τοποθετήσει στον 17ο-18ο αιώνα¹³⁵, ενώ πρόκειται για κτίσμα της υστεροβυζαντινής περιόδου.

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΛΙΦΕΙΡΑΣ

Ο ναός του Αγίου Νικολάου¹³⁶ είναι κτισμένος στην κλιτύ του λόφου του κάστρου της Νεροβίτζας, δηλαδή στον αρχαιολογικό χώρο της Αλίφειρας, βο-

130. A. BLOUET, *Expédition scientifique de Morée. Architecture, sculptures, inscriptions et vues du Peloponnèse, des Cyclades et de l'Attique...*, II, Παρίσι 1833, 1-2. Το τοπωνύμιο είναι ολαβικό, βλ. VASMER, *Die Slaven*, 149. Βλ. επίσης ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἡ Ἀρκαδική Ἀλίφειρα*, 4 και ΒΟΝ, *Morée*, 385 σμμ. 3, ο οποίος αναφέρει "non marqué sur la carte française", αλλά σημειώνει ότι είδε νομίματα εποχής Φραγκοκρατίας "qui provenaient d'un trésor trouvé «près de Rongozio» sans autre précision".

131. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἡ Ἀρκαδική Ἀλίφειρα*, 23 σμμ. 1, 247.

132. *Ο.π.*, 22 εικ. 8, 247 εικ. 175.

133. *Ο.π.*, 244, 247.

134. Η αναζήτηση φωτογραφικού υλικού από το Αρχείο Ορλάνδου στην εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία δεν είχε αποτελέσματα. Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω την υπεύθυνη του φωτογραφικού αρχείου της Εταιρείας κ. Ιωάννα Νίνου.

135. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἡ Ἀρκαδική Ἀλίφειρα*, 244-247.

136. Από τους 78 σταυρεπίστεγους ναούς που καταμέτρησε ο Μ. Κύππερ στην Πελοπόννησο, οι 12 τιμώνται στο όνομα του Αγίου Νικολάου, του ναού της Αλίφειρας περιλαμβανομένου, η πλειονότητα δηλαδή από τους 20 συνολικά ανά την Ελλάδα που είναι αφιερωμένοι στον Άγιο Νικόλαο, βλ. Η. Μ. ΚΥΠΠΕΡ, *Der Bautypus der griechischen Dachtranseptkirche*, I, Άμστερνταμ 1990, 76 σμμ. 388. Από αυτούς τους 20, οι 11 χρονολογούνται στους 13ο-14ο αιώνα, εκ των οποίων 7 βρέ-

ρειοανατολικά της ακροπόλεως¹³⁷. Το κτίσμα είναι ερειπωμένο και το εσωτερικό του μπαζωμένο από τα πεσμένα τμήματα της τοιχοποιίας και των θόλων. Είναι σταυρεπίστεγος του τύπου Α3, σύμφωνα με την γνωστή τυπολογική κατάταξη του Α. Ορλάνδου, όπου μάλιστα τον απαριθμεί στα παραδείγματα του τύπου¹³⁸ και τον χρονολογεί στον 17ο-18ο αιώνα, βασιζόμενος σε στοιχεία όπως τα ελάχιστα φωτιστικά ανοίγματα και στο σύστημα τοιχοδομίας. Όμως οι αναλογίες, τα τυπολογικά και κυρίως τα μορφολογικά χαρακτηριστικά υποδεικνύουν χρονολόγηση στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Ο Μ. Κύρρη προτείνει επίσης χρονολόγηση στον 13ο αιώνα¹³⁹.

ΤΑΞΙΑΡΧΕΣ ΜΟΦΚΙΤΖΑΣ

Λίγες εκατοντάδες μέτρα βορειοανατολικά του χωριού Μοφκίτζα¹⁴⁰ (νυν Ταξιάρχης) του δήμου Ζαχάρω, διατηρούνται δύο ναύδρια, ο Άγιος Ανδρέας και οι Ταξιάρχης. Ο τελευταίος αναφέρεται στην καταγραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας από τους Ενετούς (1697-1700)¹⁴¹.

Οι Ταξιάρχης ανήκουν στον τύπο του μονόκλιτου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο ναού και διατηρούνται σε σχετικά καλή κατάσταση. Οι όψεις του ναού είναι λιτές και αδιάθροωτες. Κεραμοπλαστικός διάκοσμος δεν υπήρχε. Ύστερα από έρευνα των συντηρητών της 6ης Εφορείας διαπιστώθηκε ότι οι Ταξιάρχης δεν διατηρούν τοιχογραφικό διάκοσμο. Ο Α. Βον κάνει μνεία του ναού και τον τοποθετεί στα τέλη του 13ου - αρχές του 14ου αιώνα¹⁴².

σκονται στον Μοριά, χωρίς τον ναό της Αλίφειρας ανάμεσά τους, βλ. *ό.π.*, 76 σμμ. 389. Οι 11 είναι πλησίον της θαλάσσης, βλ. *ό.π.*, 76 σμμ. 390.

137. Βλ. τη θέση Ω στο τοπογραφικό διάγραμμα του ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Ἀρκαδική Ἀλίφεια*, 42 εικ. 24.

138. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, *ΑΒΜΕ* 1 (1935), 45 εικ. 3, 46. Για τους σταυρεπίστεγους ναούς γενικά, βλ. και Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Ἡ καταγωγή τῶν σταυρεπίστεγων ναῶν, *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδου*, Β', 187-211· ΚΥΡΡΗ, *Der Bautyrus*, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

139. ΚΥΡΡΗ, *Der Bautyrus*, II, 39. Εν τούτοις, στον χρονολογικό-τυπολογικό πίνακα τοποθετεί τον ναό με τη χρονολόγηση του Ορλάνδου, βλ. *ό.π.*, I, 76 πίν. 5 αρ. 24.

140. Ο ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας, 358, το περιλαμβάνει στα ολαβικά τοπωνύμια. Για τα τοπωνύμια με κατάληξη -ίτσα, βλ. Άννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Παύλιτσα Ἡλείας, Ἱστορικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες, *Σύμμεικτα* 8 (1989), 339, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

141. *Μοφκίτζα, ἄλλη [ἐκκλησία] τοῦ Ταξιάρχου με θόλον*, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία, 160.

142. ΒΟΝ, *Morée*, 390.

ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΟΦΚΙΤΖΑΣ (εικ. 13)

Ο ναός του Αγίου Ανδρέα βρίσκεται λίγες δεκάδες μέτρα βορειοανατολικά των Ταξιαρχών. Δεν αναφέρεται στην απογραφή Grimani. Ίσως ήταν από τότε κατεστραμμένος¹⁴³. Έχει οικοδομηθεί στην απότομη νότια κλιτύ ενός ριζιμού βράχου πάνω από μια πηγή που εξακολουθεί να βγάζει νερό και η οποία καλύπτεται με ημικυλινδρικό θόλο. Το μνημείο ήταν μέχρι σχετικά πρόσφατα ερειπωμένο, έως ότου επισκευάστηκε με πολλές αυθαιρεσίες από τους ντόπιους¹⁴⁴. Ο ναός, μονόχωρος με ζεύγη αιψιδωμάτων στους πλάγιους τοίχους, στη σημερινή μορφή του είναι καλυμμένος με πλάκα οπλισμένου σκυροδέματος. Η δόρυτη κεραμοσκεπή είναι επίσης σύγχρονη. Ο Α. Βον είχε χρονολογήσει τον Άγιο Ανδρέα στην ίδια εποχή με τους Ταξίαρχες, δηλαδή στα τέλη του 13ου - αρχές του 14ου αιώνα.

ΑΓΙΑ ANNA ΜΟΥΝΤΡΑΣ (εικ. 14)

Το χωριό Μουντρά¹⁴⁵ (νυν Φασκομηλιά) του δήμου Φιγαλείας, είναι ήδη γνωστό από το *Χρονικόν του Μορέως*¹⁴⁶, ενώ μας παραδίδεται και από το χρυσόβουλλο του αυτοκράτορος Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, σύμφωνα με το οποίο, κατά το έτος 1322 η περιοχή αυτή των Σκορτών είχε παραχωρηθεί στη μονή Βροντοχίου του Μυστρά¹⁴⁷.

Λίγες εκατοντάδες μέτρα νοτιοανατολικά του οικισμού εντοπίσαμε το πρώτο αυτής της περιόδου μνημείο στο χωριό¹⁴⁸, τον ναό της Αγίας Άννης, άγνωστο έως σήμερα στη βιβλιογραφία, πιθανόν λόγω της απομονωμένης θέσε-

143. Στον ενετικό κατάλογο των ναών της Μοφκίτζας αναφέρονται και δύο ανώνυμες «χάλασμένες», βλ. Ντοκος, *Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία*, 160.

144. Στα δυτικά έχει προστεθεί ακαλαίσθητο υπόστεγο με ξύλινη δικλινή κεραμοσκεπή, το οποίο στηρίζεται σε τέσσερις ογκώδεις πεσσούς, εκ των οποίων οι δύο εφάπτονται στις δύο δυτικές γωνίες του ναού. Η βόρεια και η δυτική πλευρά του έχουν κλειστεί με τοιμεντόπλινθες.

145. Για τη Μουντρά, βλ. ΒΟΝ, *Μορέε*, 132, 357· ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας*, 322-23.

146. *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, στ. 5304. Ο Στ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ (*Χρονικῶν Μορέως, Τοπωνυμικὰ - τοπογραφικὰ - ἱστορικὰ*, Αθήνα 1921, ανατύπ. 1994, 262-265) και ο Α. ΒΟΝ (*Μορέε*, 358-359), διατυπώνουν προβληματισμό για την ταύτιση της Μουντράς του *Χρονικοῦ* με τη Μουντρά-Φασκομηλιά της Φιγαλείας.

147. Αντίγραφο του εν λόγω χρυσοβούλλου διατηρείται τοιχογραφημένο στο νοτιοδυτικό παρεκκλήσι του Αφεντικοῦ. Το κείμενό του έχει δημοσιευθεί από τον ΖΗΣΙΟΥ, Μυστρά ἐπιγραφαί, 476-479 (= *Σύμμικτα*, 60-63) και τον MILLET, *Inscriptions byzantines*, 115-118. Πρβλ. ΒΟΝ, *Μορέε*, 221 και σημ. 4.

148. Τα ερείπια ενός ακόμη κτίσματος στη Μουντρά, που ταυτιζόταν από τους κατοίκους της περιοχής με ναό του Αγίου Χαράλάμπους, εντοπίζονται νοτιοδυτικά του οικισμού, στη θέση

ώς του¹⁴⁹. Στη σημερινή του μορφή είναι μονόχωρη ξυλόστεγη αίθουσα, είχε όμως οικοδομηθεί ως σταυρεπίστεγος ναός του τύπου Α1¹⁵⁰. Το μνημείο ήταν από αιώνες ερειπωμένο, όπως προκύπτει και από την αναφορά του στην ενετική απογραφή του 1700: *Μονντρά, εις τήν Σπηλία τῆς Ἁγίας Ἄννης, ὁμοίως [χαλασμένη]*¹⁵¹. Το δεύτερο στοιχείο που προκύπτει από την εν λόγω καταγραφή είναι το τοπωνύμιο Σπηλία. Όταν τοποθετήθηκε η σύγχρονη ξύλινη διόρυγη στέγη ανακατασκευάστηκαν και τμήματα των τοίχων. Κάποια μορφολογικά χαρακτηριστικά παραπέμπουν σε δυτικές επιρροές.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΖΟΥΡΤΣΑΣ

Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου βρίσκεται ένα περίπου χιλιόμετρο ανατολικά του οικισμού Ζούρτσα¹⁵² (νυν Νέα ή Κάτω Φιγαλεία) του δήμου Φιγαλείας. Είχε κτιστεί ως τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με υπερυψωμένο το μεσαίο κλίτος και τρεις ημικυκλικές αφίδες στο ιερό. Έχει υποστεί μεταγενέστερες επεμβάσεις και μετατροπές¹⁵³. Η ανατολική όψη και ο κεραιοπλαστικός διάκοσμος της αφίδος, αποκαταστάθηκαν από την 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων το 1980¹⁵⁴. Σύμφωνα με τον Χ. Μπούρα, χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 10ου αιώνα¹⁵⁵.

Ο ναός είναι γνωστός στους ντόπιους ως «Μοναστήρι». Τα λείψανα κτισμάτων πέριξ του ναού θα μπορούσαν να συσχετιστούν με την παράδοση αυτή¹⁵⁶. Η ταύτιση του μνημείου με μοναστήρι της Παναγίας και η θέση του στην «χώρα» των Σκορτών, πλησίον και ανατολικά της Ζούρτσας, επιτρέπουν τον

Πέτρα. Με αφορμή αίτημα για την ανέγερση νέου ναού πλησίον των ερειπίων, διεξήχθη μικρή ανασκαφή με πενήχρα αποτελέσματα, καθώς ο χώρος είχε αποχωματωθεί και καθαριστεί με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν στρωματογραφικές ενδείξεις. Τελικά η έρευνα απέδειξε ότι δεν επρόκειτο για ναό.

149. BON, *Morée*, 389: "Ils [Zourtsa et Moundra] ne possèdent pas de vestiges médiévaux intéressants".

150. Για τον τύπο, βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Οί σταυρεπίστεγοι, 42-44.

151. ΝΤΟΚΟΣ, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία, 160.

152. Σύμφωνα με τον ΗΛΙΟΠΟΥΛΟ, Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας, 318, 367, το τοπωνύμιο είναι αλβανικό.

153. Για την αρχιτεκτονική, βλ. Ch. BOURAS, Zourtsa. Une basilique byzantine au Péloponnèse, *CA* 21 (1971), 137-149. Πρβλ. MILLET, *L'école grecque*, 181, 206, 273 σημ. 3, 281· A. H. S. MEGAW, Byzantine Reticulate Revetments, *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον*, Γ, 10-22· ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, 27, 96 σημ. 1, 101, 104, 132 σημ. 4, 143, 165, 167 σημ. 1, 169 σημ. 2, 170 σημ. 1, 173, 187, 202, 206.

154. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 35 (1980), Β', 208.

155. BOURAS, Zourtsa, 149.

156. Την υπόθεση ότι ανήκε σε μοναστήρι διατυπώνει και ο BOURAS, Zourtsa, 137.

συσχετισμό του με δύο πληροφορίες από τις πηγές. Η πρώτη είναι οψιμότερη και αφορά την ενετική καταγραφή του 1700, όπου αναφέρεται *εις τὴν Ζούρτζα σιμὰ εἶναι μοναστήριον, τῆς Παναγίας τῆς Λιγόβαης*¹⁵⁷. Η δεύτερη και παλαιότερη προέρχεται από το χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, με το οποίο παραχωρούνται στη μονή της Οδηγήτριας στον Μυστρά φέουδα στην περιοχή των Σκορτών¹⁵⁸. Εκεί, εκτός από τη Μουντρά και τη Ζούρτζα, μνημονεύεται επανειλημμένως το μοναστήρι της Παναγίας της Βόγαλης¹⁵⁹. Η απαρίθμηση στο χρυσόβουλλο των –τουλάχιστον γνωστών και ταυτισμένων– τοπωνυμίων Ζούρτσα, Μουντρά και Πρατζυδάκη (το σημερινό Πρασιδάκι κοντά στο Παννισοχώρι) στα Σκορτά, υπακούει σε μια λογική ακολουθία, δηλαδή ξεκινά από ανατολικά και καταλήγει δυτικά. Αμέσως πριν από τη Ζούρτσα αναφέρεται το μετόχι της Παναγίας της Βόγαλης¹⁶⁰, το οποίο επομένως θα μπορούσε να τοποθετηθεί ανατολικότερα αυτής, όπου δηλαδή βρίσκεται και ο ναός της Παναγίας ή «Μοναστήρι». Πρόσφατα, μάλιστα, εντοπίσαμε στο δυτικό νεότερο τμήμα του ναού εντοιχισμένα σε δεύτερη χρήση αγχιτεκτονικά μέλη, όπως βεργία και κιονόκρανο, που μπορούν να χρονολογηθούν στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους.

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΑ ΤΡΙΑΝΤΑ

Βορειοανατολικά του οικισμού Τριάντα¹⁶¹ του δήμου Φιγαλείας, σε ευθεί-

157. ΝΤΟΚΟΣ, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία, 158.

158. Βλ. παραπάνω, σπμ. 109 και 147. Βλ. επίσης ΒΟΝ, *Morée*, 389.

159. Οι σχετικές αναφορές (σύμφωνα με τις δύο εκδόσεις και δική μου ανάγνωση του χρυσοβούλλου) έχουν ως εξής: στ. 5-7: ... *περὶ τὰ Σκορτὰ μετόχιον* | *εις ὄνομα τιμόμενον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου και ἐπικληκλιμένον ἢ Βό(γα)λις μετὰ τῶν δικαίων αὐτοῦ, ἤγουν, παροίκων, ἀμπελιῶν, χωραφίων, μύλωνος και ἐτέρων δένδρων ὀπωροφόρων* | *ἔτι δὲ και χωρία δύο, ἢ Ζούρτζα και ἢ Μουντρά καλούμενα μετὰ τῆς περιοχῆς αὐτῶν ἣτις ἐστὶν ἢ Παχεῖα, ἢ Χουτζᾶ, τὸ Πρατζυδάκη και ἢ Κλενοβά...*: στ. 15-17: ... *και τὸ παραδοθὲν αὐτῇ* | *περὶ τὰ Σκορτὰ μετόχιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Βόγαλις μετὰ τῶν προσόντων αὐτῶ παροίκων και κτημάτων, ὅσα και οἷα ἦσιν, ἤγουν ἀμπελιῶν, χωραφίων, ἐλαίων, σῖκα,* | [...] *ἐτέρων ὀπωροφόρων δένδρων. Ὅμοίως καιητῆσαι και τὰ χωρία Ζούρτζαν και τὴν Μουντράν, μετὰ τῆς εἰρημένης περιοχῆς αὐτῶν, ἣτις ἐστὶν ἢ Παχεῖα, ἢ Χουτζᾶ, τὸ* | [*Πρατζυ*]δάκη *και ἢ Κλενοβά...*: στ. 36-38: ... *τὴν ἅπασαν χώραν τῶν Σκορτῶν, καθέξει ἢ τῆαυτῆ σεβασμία μονή* | *και τὴν εἰς τὸ δηλωθὲν μετόχιον τῆς Βόγαλις, ἀλλὰ δὴ και τὴν εἰς τὰ* | *εἰρημένα δύο χωρία λατινικὴν μερίδα...*

160. Στην ίδια κατεύθυνση μας οδηγεί και η πιθανή προέλευση της λέξεως Λιγόβαη από το Βόγαλη.

161. Αντίστοιχο τοπωνύμιο στη Ρόδο προέρχεται, σύμφωνα με τον Παπαχριστοδούλου, από αριθμό αγροτεμαχίων, την κατάκτηση κτήματος σε τριάντα μερίδια. Ο ίδιος επισημαίνει ότι αντίστοιχη προέλευση έχουν και οι ονομασίες «τα Εκατό» και «στους Δεκαπέντε», βλ. Χ. Ι. ΠΑΠΑΧΡΙ-

α απόσταση ενός χιλιομέτρου ανατολικά¹⁶² από τον μεσοβυζαντινό ναό της Παναγίας της Ζούρτσας, που αναφέρθηκε παραπάνω, και σε οπτική επαφή με αυτόν, εντοπίστηκαν με ανασκαφή τα ερείπια ναού στη θέση με το αγιώνυμο Άγιος Νικόλαος, όταν ντόπιοι ευσεβείς θέλησαν να ανεγείρουν εκεί νέα εκκλησία. Στην καταγραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας του 1700, ο ναός αναφέρεται ήδη ως «χαλασμένος» ενώ το όνομα του οικισμού αναφέρεται στη γενική «Εἰς τοῦ Τριάντα»¹⁶³. Επίσης, η θέση αναφέρεται ως Καλαμπόκι, ενώ σήμερα είναι γνωστή ως Καλουπάκι.

Ο ναός έχει κάτοψη σχήματος ελευθέρου σταυρού. Πέριξ αυτού και κυρίως κάτω από τις λίθινες πλάκες του δαπέδου του αποκαλύφθηκαν πολλές πρόχειρες ταφές. Σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων, τάφοι είχαν βρεθεί κατά την άρωση και στους πλησιόχωρους αγρούς. Άλλα κτίσματα δεν είναι ορατά στον γύρω χώρο. Ο ναός εσωτερικά κοσμοούνταν με τοιχογραφίες, από τις οποίες διατηρούνται ελάχιστα λείψανα¹⁶⁴.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΚΟΠΑΝΙΤΖΑΣ (εικ. 15)

Στο κοιμητήριο της Άνω Κοπάνιτζας¹⁶⁵ (νυν Κρουονέρι) του δήμου Φιγαλείας, κοντά στη Ζούρτσα, βρίσκεται ο ναός της Παναγίας¹⁶⁶, ο οποίος ανήκει στον τύπο του απλού τετράστυλου τρουλλαίου σταυροειδούς εγγεγραμμένου και φέρει τοιχογραφικό διάκοσμο. Ο τρούλλος έχει τύμπανο δωδεκάπλευρο. Ο ναός ανατολικά απολήγει σε τρεις ημικυκλικές αψίδες στο ιερό, εσωτερικά έχει μήκος 5,75 μ. χωρίς την αψίδα, και πλάτος 5,05 μ. και είναι κτισμένος με αργολιθοδομή. Έχει υποστεί πολλές μετατροπές και επεμβάσεις. Ο δυτικός τοίχος και ο νόρθηκας έχουν κατεδαφιστεί ώστε να γίνει επέκταση του ναού προς δυ-

ΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ένσωμάτωσή της Δωδεκανήσου* (1948), Αθήνα 1994², 36· ο Ιδίου, *Το τοπωνυμικό της Ρόδου*, Ρόδος 1996², 111-112.

162. Μεταξύ Παναγίας και Αγίου Νικολάου, στη δυτική κλιτύ της πλαγιάς που βρίσκεται και ο τελευταίος, σε θέση με το όνομα Γαρτσάνικα, υπάρχουν λείψανα κτηρίων και ονομάζονται οι θέσεις δύο ναών, του Αγίου Βλασίου και των Αγίων Θεοδώρων, ενώ υπήρχε και πηγή με νερό. Παλιό μονοπάτι οδηγεί από εκεί στον Άγιο Νικόλαο.

163. *Εἰς τὸ Καλαμπόκι τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὁμοίως [χαλασμένη]*, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, 'Η ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία, 160. Στην καταγραφή των οικισμών από τον Alberghetti κατά τη Β' Ενετοκρατία, υπάρχει ο οικισμός Τριάντου, βλ. Θ. ΚΡΙΜΠΑΣ, 'Η Ένετοκρατούμενη Πελοπόννησος, 1685-1715, *Πελοποννησιακά* 1 (1956), 346.

164. Τα σπαράγματα που διατηρούνται κατά χώραν τα συντήρησε και τα στερέωσε η συντηρήτρια της Εφορείας Αναστασία Σαμπαζιώτου.

165. Για την Κοπάνιτζα, βλ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Χρονικῶν Μορφῶς*, 263· ΒΟΝ, *Morée*, 358-359.

166. Αναφέρεται στην ενετική απογραφή: *Εἰς τὴν Κοπάνιτζα [ἐκκλησία] τῆς Παναγίας σκοπασμένη*, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, 'Η ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία, 158.

σμάς. Εξωτερικά έχει πρόσφατα επιχριστεί, ενώ έγινε και ανακεράμωση της στέγης. Οι τοίχοι του ναού είναι εσωτερικά επιχρισμένοι με αββεστοκονίαμα, κάτω από το οποίο διατηρείται σε καλή κατάσταση στρώμα τοιχογραφιών, τις οποίες η Ροδονίκη Ετζέογλου έχει χρονολογήσει στον 18ο αιώνα¹⁶⁷. Οι συντηρητές της Εφορείας προχώρησαν δοκιμαστικά σε αποκάλυψη τμημάτων των τοιχογραφιών για να διαπιστωθεί το εύρος και η κατάσταση διατηρήσεως. Στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας διακρίνεται η Πλατυτέρα. Στον ημικύλινδρο του ανατολικού σκέλους του σταυρού η Ανάλιψη. Στη νότια πλευρά του νοτιοανατολικού πεσσού και στις διόδους μεταξύ ιερού και παραβημάτων διατηρούνται ολόσωμες μορφές αγίων.

ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΕΡΒΙΤΣΑΣ (εικ. 16)

Ανατολικά του χωριού Βερβίτσα¹⁶⁸ (νυν Πετράλωνα) του δήμου Φιγαλείας και αριστερά του δρόμου που οδηγεί προς Λινίστενα, σε νότια πλαγιά του όρους Μίνθη, υπάρχουν τα ερείπια δύο ναών σε σχετικά κοντινή απόσταση μεταξύ τους, του Αγίου Δημητρίου και του Αγίου Παντελεήμονος. Η θέση στην οποία, σύμφωνα με τους ντόπιους υπήρχε οικισμός, λέγεται Δολιανά ή Δολιανού¹⁶⁹.

Ο μονόχωρος ξυλόστεγος ναός του Αγίου Δημητρίου στη σημερινή μορφή του είναι νεότατο, πρόχειρο κατασκευάσμα. Ωστόσο, οικοδομήθηκε στη θέση παλαιού ναού, όπως υποδεικνύουν τα σποιλία, αρχιτεκτονικά μέλη από πωρόλιθο, που έχουν ενσωματωθεί στην τοιχοποιία και στα πλαίσια των παραθύρων και των κογχών, καθώς και τμήμα παλαιότερου τοίχου που διακρίνεται στο βόρειο τμήμα της δυτικής πλευράς του ναού.

ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ ΒΕΡΒΙΤΣΑΣ (εικ. 17)

Τα ίχνη του ναού του Αγίου Παντελεήμονος βρίσκονται επίσης στη θέση Δολιανά Βερβίτσας, βορείως της θέσεως Λεύκα, εντός της ιδιοκτησίας Παναγούλια. Έχει σταυρόσχημη κάτοψη και ημικυκλική αφίδα. Λάκκοι, κυρίως στο βόρειο σκέλος του προδίδουν διενέργεια λαθρανασκαφών. Σύμφωνα με μαρτυρίες του ιδιοκτήτη, στον περιβάλλοντα τον ναό χώρο κατά την άρωση έχει αποκαλυφθεί μεγάλος αριθμός ταφών. Εκτός από τους δύο ναούς, των Αγίων Δημητρίου και Παντελεήμονος, αγιώνυμα στον ίδιο χώρο υποδεικνύουν την ύπαρξη και άλλων εκκλησιών.

167. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, ΑΔ 28 (1973), Β1, 236.

168. Σλαβικό τοπωνύμιο, βλ. VASMER, *Die Slaven*, 66, 146, 151· ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Τò τοπωνυμικόν τῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας, 353.

169. Σλαβικό τοπωνύμιο, βλ. VASMER, *Die Slaven*, 31, 82, 89, 153, 263· ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Τò τοπωνυμικόν τῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας, 355.

ΑΓΙΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΛΙΝΙΣΤΑΙΝΑΣ

Στη θέση Σκούντρα¹⁷⁰ Σκιαδά¹⁷¹, ανατολικά του χωριού Λινίσταινα¹⁷² του δήμου Ανδρίτσαινας, σώζονται τα ερείπια δύο ναών, του Αγίου Χαράλάμπους¹⁷³ και των Ταξιάρχων, εκ των οποίων μόνον ο πρώτος μόλις διακρίνεται ερειπωμένος και επικεχωσμένος. Στο χωριό υπάρχει επίσης ένας πύργος, ενώ το ερειπωμένο κάστρο της Λινίσταινας μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 13ου αιώνα¹⁷⁴.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΑΥΛΙΤΖΑΣ (εικ. 18)

Ο υστεροβυζαντινός ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου βρίσκεται στο κοιμητήριο του χωριού Παύλιτζα¹⁷⁵ (νυν Φιγάλεια), του δήμου Φιγαλείας, στον αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας Φιγαλείας. Ο ναός ανήκει στην κατηγορία Α1 των σταυρεπιστέγων¹⁷⁶. Οι θόλοι έχουν καταρρεύσει και οι τοίχοι είναι σε μεγάλο βαθμό ανακατασκευασμένοι. Σήμερα καλύπτεται με δίρρουτη στέγη που ακολουθεί την κλίση που είχε η στέγη του εγκάρσιου θόλου. Αναφέρεται στην καταγραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας στη Β' Ενετοκρατία¹⁷⁷. Κοσμεύεται με μεταβυζαντινές τοιχογραφίες¹⁷⁸, ενώ, σε πρόσφατες έρευνες που διενεργήσαμε εντοπίστηκαν υπολείμματα και δεύτερου, παλαιότερου στρώμα-

170. Για το τοπωνύμιο, βλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας, 374. Σύμφωνα με τους ντόπιους σημαίνει ριζώμα.

171. Για το τοπωνύμιο, βλ. *ό.π.*, 346. Για τα τοπωνύμια ἐξ ἀνθρωπωνυμίου δηλοῦντα τον παλαιὸ κτήτορα, βλ. Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Τὰ ἐξ ἀνθρωπωνυμίων τοπωνύμια τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. (Σχεδιάγραμμα), *Αἰμός. Τιμητικὸς τόμος στον καθηγητὴ Ν. Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικῆς του προσφοράς στο Πανεπιστήμιο, Α'*, Θεσσαλονίκη 1990, 281-298. Για την τοπική παράδοση των τοπωνυμίων, βλ. Σ. ΣΜΥΡΝΗΣ, Τοπωνυμία Λινίσταινας Ὀλυμπίας, *Πελοποννησιακὰ* 17 (1987-88), 182-183.

172. Για το χωριό, τὸ ὄνομα και την ιστορία του, βλ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας, 320-21, 357· Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Ἀρχαιολογικά Κάστρου Λινίσταινας (Criegesueer), *Πρακτικὰ Ἐ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Ἄργος - Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995)*, Β', Αθήνα 1996-1997, 385-410.

173. Βρίσκεται ἐντὸς κτήματος ιδιοκτησίας Κωνσταντίνου Παναγούλια.

174. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Ἀρχαιολογικά, 395.

175. Για την Παύλιτζα, τὸ ὄνομα, την ιστορία και την τοπογραφία της, βλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Παύλιτζα, 335-345. Βλ. ἐπίσης BLOUET, *Expédition scientifique*, 3-4, πίν. 1-2.

176. ΟΡΑΝΑΟΣ, Οἱ σταυρεπίστεγοι, 42-44.

177. Παύλιτζα, ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας σκεπασμένη, βλ. ΝΤΟΚΟΣ, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία, 156.

178. Ἐχει προταθεῖ ἡ χρονολόγηση των μεταβυζαντινῶν τοιχογραφιῶν στα τέλη του 17ου αἰῶνα και του ναοῦ στον 13ο αἰῶνα, βλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Παύλιτζα, 346.

τος. Η έκταση που καταλαμβάνει η μεταβυζαντινή τοιχογράφηση υποδεικνύει ότι το κτήριο έχει υποστεί και άλλες μετατροπές πριν φθάσει στη σημερινή του μορφή. Ο ναός διαθέτει τοιχογραφημένο κτιστό τέμπλο. Το μνημείο έχει οικοδομηθεί στη θέση αρχαίου κτίσματος, πιθανόν ναού, ενώ δεν θα πρέπει να αποκλειστεί και η πιθανότητα να έχει διαδεχθεί παλαιότερη εκκλησία. Το δάπεδο ανήκει σε πρωιμότερη φάση, ενώ στους τοίχους είναι εντοιχισμένοι όρθιοι κορμοί κίωνων¹⁷⁹.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΙ ΣΤΗ ΦΙΓΑΛΕΙΑ (εικ. 19, σχ. 2)

Στην Παύλιτσα, εντός του αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας Φιγαλείας, στη θέση Σταυρούλι, είχαν από παλαιά εντοπιστεί τα ερείπια χριστιανικού ναού¹⁸⁰. Πρόκειται για τα λείψανα μεγάλης τρίκλιτης, ξυλόστεγης όπως φαίνεται από τις διαστάσεις, βασιλικής. Ανατολικά απολήγει σε μεγάλη ημικυκλική αφίδα. Είναι κτισμένη με αρχαίο οικοδομικό υλικό. Το μήκος της δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια, δεδομένου ότι δεν έχει εντοπιστεί το δυτικό πέρασ. Σήμερα η βασιλική είναι ορατή σε μήκος τουλάχιστον 13 μ. Το κεντρικό κλίτος έχει πλάτος 6,25 μ. και τα πλάγια 3 μ., ενώ το συνολικό πλάτος εσωτερικά φθάνει τα 13,5 μ. Έγινε καθαρισμός του μνημείου και μικρή διερευνητική τομή. Αποκαλύφθηκε τμήμα του διαπέδου του ναού, που αποτελείται από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες. Στον χώρο υπάρχει ακόσμητο τεκτονικό κιονόκρανο με διαστάσεις 0,30 μ. ύψος, 0,67 μ. μήκος και 0,36 μ. πλάτος. Από την ίδια θέση προέρχεται αρχιτεκτονικό μέλος κοσμημένο με σταυρό¹⁸¹.

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΗΝ ΚΑΣΤΡΟΥΓΚΑΙΝΑ (εικ. 20, σχ. 3)

Στην κοιλάδα του ποταμού Νέδα, κοντά στο χωριό Καστρούγκαινα¹⁸² του δήμου Φιγαλείας, στη θέση Άγιος Νικόλαος, υπάρχουν τα ερείπια κτίσματος δομημένου με αργολιθοδομή¹⁸³. Τα λείψανα είναι καλυμμένα από πυκνή βλάστηση, ενώ το νότιο τμήμα του κτίσματος έχει κρημνιστεί στην απότομη πλαγιά προς τη ρεματιά. Διακρίνεται μια αφίδα στην ανατολική πλευρά και λείψα-

179. Τα ευρήματα από τη διάνοιξη τάφων στο σύγχρονο κοιμητήριο επιβεβαιώνουν την υπόθεση για την ύπαρξη αρχαιότερου κτίσματος στη θέση.

180. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Παύλιτσα, 348 σημ. 2.

181. *Ο.π.*, 348, 349 εικ. 3.

182. Τοπωνύμιο ολαβικό κατά τον ΗΛΙΟΠΟΥΛΟ, Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας, 357.

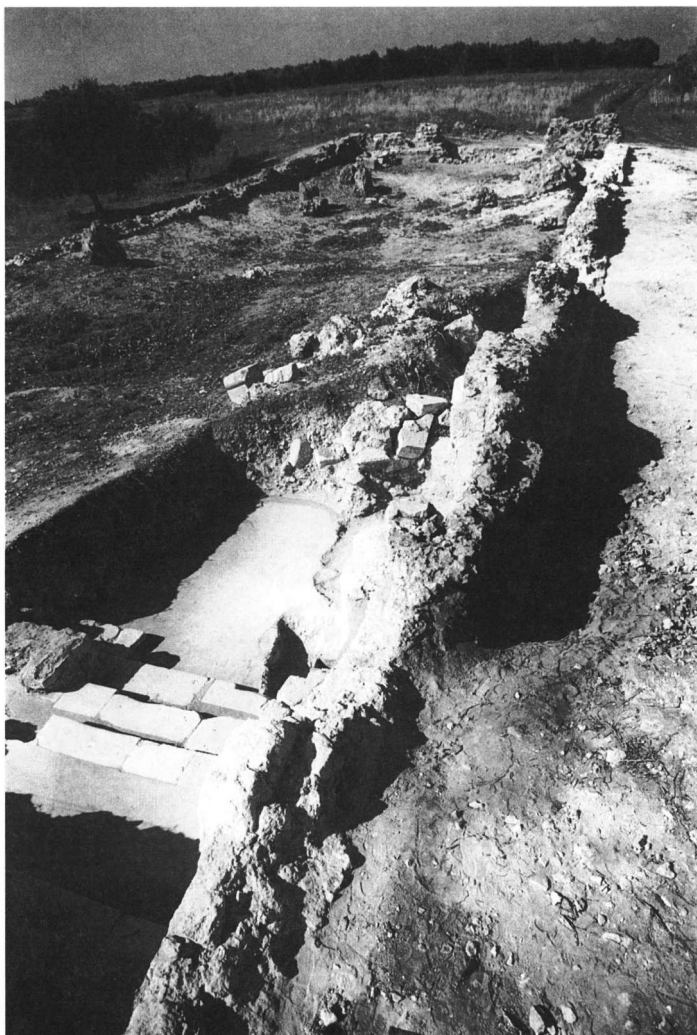
183. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Παύλιτσα, 351-352, η οποία χρονολογεί το μνημείο στη μέση ή στην ύστερη βυζαντινή περίοδο.

να τοίχων βορείως αυτής. Ο προσανατολισμός, η κάτοψη και το αγώνυμο στοιχειοθετούν με αρκετή πιθανότητα την ταύτισή του με ναό. Το ορατό μήκος του (B-N) δεν ξεπερνά τα 5 μ., όμως φαίνεται ότι συνεχίζεται και δυτικότερα. Το σωζόμενο πλάτος του συνολικά φθάνει τα 6,2 μ. Ο βόρειος χώρος είναι ορθογωνικής κατόψεως, διαστάσεων 3,10x2 μ. και κλείνει προς δυσμάς με δύο μεγάλες όρθιες λιθόπλακες αδρομερώς λαξευμένες –πάχους 0,22 μ.– οι οποίες αφήνουν ένα άνοιγμα 0,67 μ. στο μέσον. Δυτικά του ανοίγματος υπάρχει κίονας πακτωμένος στο έδαφος με τόρμιο στην άνω επιφάνειά του. Στον βόρειο και ανατολικό τοίχο του βόρειου χώρου παρατηρούνται αρμοί στην τοιχοποιία, που φανερώνουν μεταγενέστερες μετατροπές. Στα ερείπια υπάρχουν διάσπαρτα τμήματα αρχιτεκτονικών μελών: τμήματα κορμών αρράβδωτων κίονων, τεκτονικό κιονόκρανο, πλάκες κοσμημένες με απλή ταινία. Όλα τα αρχιτεκτονικά μέλη είναι κατασκευασμένα από ασβεστόλιθο. Πρόχειρος περιορισμένος καθαρισμός δεν απέδωσε νέα στοιχεία, εκτός από θραύσματα γυάλινου αγγείου στην αψίδα.

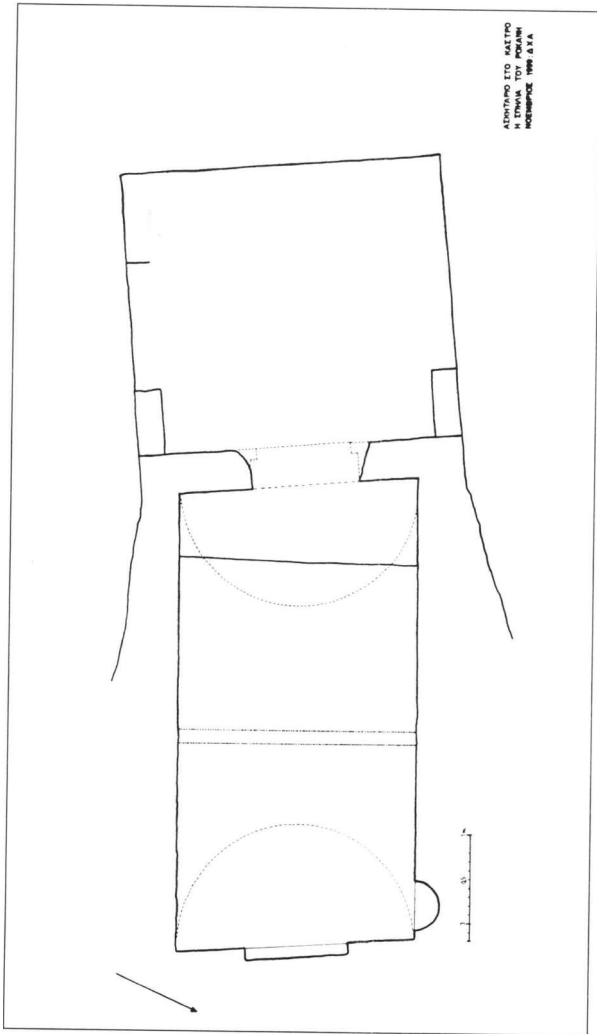
Από τα παραπάνω μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η μεσοβυζαντινή και κυρίως η υστεροβυζαντινή Ηλεία εκπροσωπούνται από ικανό αριθμό θέσεων. Μικρότερο είναι το ποσοστό των πρωτοβυζαντινών μνημείων, φαινόμενο που μπορεί να ερμηνευθεί από την απουσία εκτεταμένων ανασκαφικών ερευνών. Οι πληροφορίες που απέδωσε η πρόσφατη αρχαιολογική και τοπογραφική έρευνα προσθέτουν νέες, άγνωστες, θέσεις εκκλησιαστικών μνημείων στον χώρο της Ηλείας και επιτρέπουν την ασφαλέστερη χρονολόγηση και αξιολόγηση των ήδη γνωστών.

Εικ. 1. Παλαιοπαναγιά Μανωλάδας από δυομιάς μετά τις εργασιές

Ειχ. 2. Γοτθικός ναός Γλαρέντζας. Άποψη από βορειοανατολικά

Εικ. 3. Σπηλαιώδης νάος στο Κάστρο Κυλλήνης. Το εσωτερικό από δυομάς

Εικ. 4. Σωτηρούλα Πηγείας. Άποψη από νοτιοανατολικά

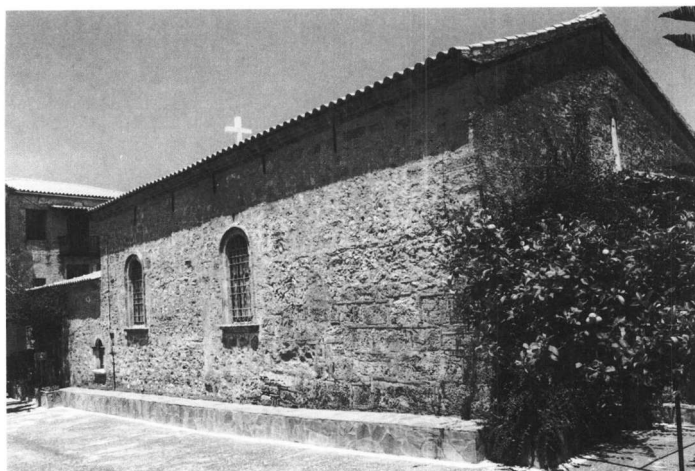
Εικ. 5. Παναγία Δαφνιώτισσα. Ανατολική όψη

Εικ. 6. Ασχηταριό στο Σταυράκι.

Εικ. 7. Αγία Τριάδα Δίβρης. Άποψη από νοτιοδυτικά

Εικ. 8. Καθολικό μονής Σκαφιδιάς. Άποψη από νοτιοανατολικά

Εικ. 9. Άγιοι Θεόδωροι Λαμπετίου. Κορμοί κίονων

Εικ. 10. Επισκοπή Ωλένης. Άποψη από βορειοδυτικά

Εικ. 11. Άγιος Παντελεήμων Μιράκας. Τμήμα της αφίδος

Εικ. 12. Παναγία Γλάτσας. Βόρεια όψη

Εικ. 13. Άγιος Ανδρέας Μορφιτζας. Βόρεια όψη

Εικ. 14. Αγία Άννα Μουντράς. Δυτική όψη

Εικ. 15. Παναγία Κοπάνιτζας. Άγιος στο τόξο της διόδου από την πρόθεση στο ιερό

Εικ. 16. Άγιος Δημήτριος Βερβίτσας. Άποψη από νοτιοδυτικά

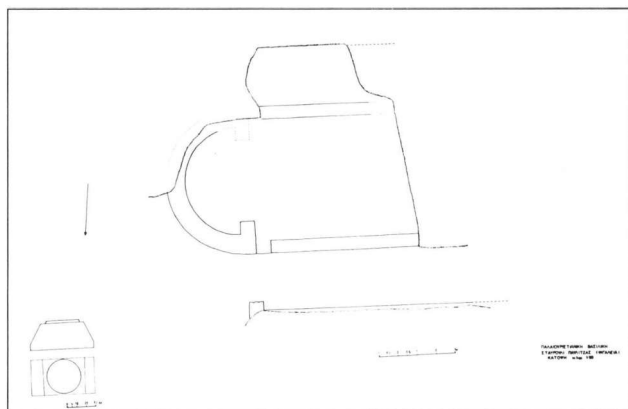

Εικ. 17. Λείψανα ναού στη θέση Άγιος Παντελεήμων Βερβίτσας

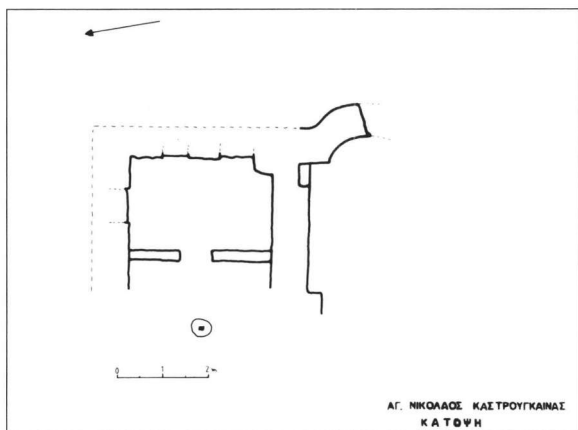

Εικ. 18. Παναγία Παύλιτζας. Άποψη του εσωτερικού από δυσμάς

Σχ. 2. Βασιλική στο Σταυρούλι Φιγαλείας. Σκαρίφημα κατόψεως

Σχ. 3. Άγιος Νικόλαος Καστρούγκαιας. Σκαρίφημα κατόψεως

Εικ. 19. Σταυρούλι Φιγαλείας. Τμήμα της ασπίδος από βόρεια

Εικ. 20. Άγιος Νικόλαος Καστρούγκανας

ΜΠΕΑΤΑ ΚΙΤΣΙΚΗ-ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ

ΔΥΤΙΚΟΣ ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ. ΚΙΣΤΕΡΚΙΑΝΟΙ, ΦΡΑΓΚΙΣΚΑΝΟΙ ΚΑΙ ΔΟΜΙΝΙΚΑΝΟΙ ΤΟΝ 13ο ΚΑΙ 14ο ΑΙΩΝΑ

Μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, το 1204, δημιουργήθηκαν στο καινούργιο φραγκικό κράτος 12 μοναστήρια κιστερκιανών μοναχών, εκ των οποίων μόνο 2 επέζησαν μετά το 1276, το Δαφνί και των Γεργεριστών στην Κρήτη. Οι Κιστερκιανοί είχαν πάρει ενεργό μέρος στην 4η Σταυροφορία ύστερα από πιέσεις του πάπα Ιννοκεντίου Γ'. Στην αρχή δέχθηκαν να βοηθήσουν οικονομικά και μόνον ορισμένα μέλη τους να ακολουθήσουν τους Σταυροφόρους.

Στην Πελοπόννησο υπάρχουν δύο γνωστά κιστερκιανά μοναστήρια, ο Ζαρακάς στον νομό Κορινθίας και η Santa Maria de Verge έξω από τη Μεθώνη. Πιθανόν κιστερκιανό ήταν και το μοναστήρι της Παναγίας της Ίσοβας αλλά δεν σώζεται καμιά γραπτή μαρτυρία. Στα μοναστήρια της Ανδραβίδας ήταν Δομινικανοί και στις Βλαχέρνες Φραγκισκανοί.

Μέχρι τώρα πολύ λίγη προσοχή δόθηκε στα φραγκικά κτίσματα, επειδή υπήρχαν πολλά βυζαντινά με πλούσια παράδοση και τα ερείπια δυτικών εκκλησιών φαίνονταν φτωχά, χωρίς ενδιαφέρον. Παρόλα αυτά, οι περιορισμένες ανασκαφές των Καναδών στον Ζαρακά και οι ανασκαφές φραγκικών μνημείων στην Κόρινθο από την Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή δείχνουν ότι υπάρχουν ακόμη άγνωστα μνημεία που ρίχνουν καινούργιο φως σε αυτή την περίοδο.

Οι Κιστερκιανοί ήρθαν πρώτοι στην Πελοπόννησο. Ξέρουμε από γράμμα του πάπα Ιννοκεντίου Γ', του 1210, στον ηγούμενο της μονής Hautecombe στη Σαβοΐα, ότι ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος (1209-1226), πρίγκιπας της Αχαΐας, του πρότεινε να κτίσει μοναστήρι στην Πάτρα, ως θυγατρική του κιστερκιανού μοναστηριού της Hautecombe¹. Φαίνεται ότι ο Γοδεφρείδος έκανε αυτή την

---

1. J. LONGNON, *Recherches sur la vie de Geoffrey de Villehardouin suivies du catalogue des Actes de Villehardouin*, Παρίσι 1939, 218-219 αρ. 116· ο Ιάσιος, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Παρίσι 1949, 164-166.

πρόταση για να βελτιώσει τις σχέσεις του με τον πάπα, ο οποίος είχε πληροφορηθεί από την εκκλησία της Πάτρας ότι ο Γοδεφρείδος και άλλοι λατίνοι άρχοντες είχαν πάρει υπό την κατοχή τους τη γη εκκλησιών και είχαν εξαναγκάσει τους κληρικούς να πληρώνουν ετήσιο φόρο².

Δεν έχουμε καμιά πληροφορία αν χτίστηκε ή όχι τέτοιο μοναστήρι στην Πάτρα. Ξέρουμε μόνον από τα πρακτικά του Τάγματος ότι κάποιος μοναχός της Hautecombe ήταν προηγουμένως, το 1212, ηγούμενος στην Ελλάδα, “Quondam abbate Graecia”, αλλά δεν καθορίζεται σε ποιο κιστεριανό μοναστήρι³. Επίσης είναι γνωστό ότι ο λατίνος αρχιεπίσκοπος Άντελμος ενθάρρυνε και βοήθησε την εγκατάσταση γάλλων μοναχών στην Πελοπόννησο και ότι το 1210 προσπάθησε να προσελκύσει μοναχούς από τη μονή της Hautecombe⁴.

Το 1225 ο γιος του Γοδεφρείδου, ο Γοδεφρείδος Β΄, ζήτησε πάλι από τη γενική συνέλευση των Κιστεριανών να σταλεί ομάδα μοναχών για να ιδρύσουν μοναστήρι στην Αχαΐα⁵. Η συνέλευση ανέθεσε την υπόθεση στον ηγούμενο του Morimond στη Σαβοΐα. Ίσως τότε να ιδρύθηκε το μοναστήρι του Saracez, σήμερα Ζαρακά, της επισκοπής Κορίνθου⁶. Το όνομα είναι ελληνικό και ίσως προήλθε από κάποια ελληνική κοινότητα εκεί κοντά. Η μόνη πηγή που έχουμε σχετικά με αυτή την τοποθεσία είναι η ιστορία του τάγματος (*Statuta*), όπου στα πρακτικά του αναφέρεται ο Ζαρακάς τέσσερις φορές. Από εκεί γνωρίζουμε σίγουρα ότι υπήρχε και δρούσε η μονή το 1236. Επίσης ξέρουμε ότι το 1241 οι μοναχοί του Ζαρακά και του Δαφνίου είχαν εγκαταλείψει τα μοναστήρια τους. Το 1257 και το 1260 αναφέρεται ότι ο ηγούμενος του Ζαρακά απουσίαζε από την επιβεβλημένη παρουσία του στη συνέλευση του τάγματος. Γνωρίζουμε ακόμη ότι είχε γίνει λόγος να βρεθεί καινούργια τοποθεσία για το μοναστήρι του Ζαρακά, πράγμα περίεργο, γιατί το μέρος όπου είχε κτισθεί ήταν ιδεώδες γι’ αυτούς, είχε τρεχούμενα νερά, καλή γη, ήταν μακρινά από συνωτισμό, έτσι όπως το επιθυμούσαν οι Κιστεριανοί. Ίσως όμως οι σχέσεις με τον ντόπιο πληθυσμό να μην ήταν καλές. Το 1276 οι Κιστεριανοί εγκατέλειψαν τα μοναστήρια τους στην Ελλάδα. Ο Ζαρακάς είναι γνωστό μόνον ότι λειτουργούσε ως το 1260.

2. Elisabeth A. R. BROWN, *The Cistercians in the Latin Empire of Constantinople and Greece 1204-1276*, *Traditio* 14 (1958), 86.

3. J. M. CANIVEZ, *Les Statuta selecta capitulorum generalium ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, I, Λουβαίν 1933, 397 αρ. 36.

4. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, “Ο αρχιεπίσκοπος Άντελμος και τὰ πρώτα ἔτη τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας Πατρῶν”, *ΕΕΒΣ* 10 (1933), 407, 408, 409.

5. BROWN, *The Cistercians*, 93-118.

6. O. L. JANAUSCHEK, *Originum Cisterciensium*, I, Βιέννη 1877, 227, υποστηρίζει ότι το 1223-24 ιδρύθηκε το μοναστήρι του Saracez - Ζαρακά.

Άλλη κιστερζιανή μονή στην Πελοπόννησο ήταν η Σάντα Μαρία ντε Βέργε, μονή καλογραιών, κτισμένη πριν από το 1267⁷. Τα ερείπια σώζονται ακόμη καλυμμένα από αγριόχορτα και δεν έχει γίνει ανασκαφή. Βρίσκεται 2-3 χιλιόμετρα έξω από τη Μεθώνη μέσα σε καλλιέργειες⁸. Από το 1246 ως το 1278 η περιοχή ήταν διαρκώς εμπόλεμη μεταξύ Φράγκων και Βυζαντινών. Τελικά, οι καλόγριες διώχθηκαν το 1267 από τον ελληνικό πληθυσμό, ο οποίος και κατέστρεψε εντελώς το μοναστήρι. Η ηγουμένη Δεμέτα Παλαιολόγου τις οδήγησε στην Ιταλία. Το 1267 έφθασαν στο Μπρίντιζι και πολύ σύντομα εγκαταστάθηκαν στο μοναστήρι του Αγίου Βενεδίκτου του Conservano.

Εκτός από τον Ζαρακά και τη Σάντα Μαρία ντε Βέργε, έχουμε στην Πελοπόννησο και τα μοναστήρια της Παναγίας της Ίσοβας στο Μπιτομπαρδι, όπως λέγεται σήμερα το χωριό, τη δομικανή εκκλησία της Ανδραβίδας και το μοναστήρι των Βλαχερνών, που κατοικήθηκε από φραγκοκακανούς μοναχούς.

Η αρχιτεκτονική των Κιστερζιανών έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εξέλιξη της γοθτικής αρχιτεκτονικής. Παρόλη την απλότητα του σχεδίου της, μετέφερε τον γοθτικό ρυθμό στην κεντρική και μεσογειακή Ευρώπη και συνέβαλε σημαντικά στη δημιουργία ενός καινούργιου γοθτικού τύπου εκκλησίας με πλατεία κλίτη, χαμηλή οροφή, όπως ήταν οι Hallenkirchen του 14ου και 15ου αιώνα.

Το τάγμα των Κιστερζιανών ιδρύθηκε από τον Robert de Molesme στο Citeaux της Γαλλίας το 1098. Εκεί έφερε μαζί του 21 μοναχούς ερημίτες που ήθελαν να ζήσουν μακριά από τον κόσμο σε παρθένα φύση, για να διατηρήσουν έτσι την ιδέα της ερήμου. Ήθελαν πιο αυστηρούς κανόνες από αυτούς που ακολουθούσαν οι Βενεδικτινοί, τάγμα που είχε ιδρυθεί τον 6ο αιώνα από τον Άγιο Βενέδικτο. Σκοπός τους ήταν η σιωπή, η φιλανθρωπία και η ομοφωνία μεταξύ τους. Σύντομα πολλαπλασιάστηκαν στη Δύση και απλώθηκαν σε όλη την Ευρώπη μέχρι και την Ελλάδα.

Η κιστερζιανή εκκλησία έπρεπε να είναι μετρίων διαστάσεων με απλουστευμένο αρχιτεκτονικό σχέδιο και λιτή διακόσμηση. Βέβαια, πολλά από τα παραδείγματα που έχουμε τον 13ο αιώνα ξεφεύγουν από αυτά τα ιδεώδη και γίνονται πιο επιτηδευμένα, ιδίως στην Αγγλία, όπου γενικά διαφέρει η γοθτική αρχιτεκτονική. Το μοναστήρι του Ζαρακά⁹ είναι αναμφισβήτητα γοθτικό

7. J. M. CANIVEZ, Citeaux (Abbaye), *DHGE* 12 (1953), 860-862, όπου αναφέρονται τρία μοναστήρια. Το πρώτο είναι: "De viridario beate Mariae" της επισκοπής Μεθώνης.

8. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Έπανεξέταση του λεγομένου Άγιολέου κοντά στην Μεθώνη, *Φύλια Ήπειρος* Ε. Μυλωνάν, Γ, Αθήνα 1989, 302-311, 319-322.

9. A. BON, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι 1969, 553-559· Beata KITSIKI PANAGOPOULOS, *Cistercian and Mendicant Monasteries in Medieval Greece*, Σικάγο – Λονδίνο 1979, 27-42.

κτήριο. Ανασκάφηκε αρχικά από τον Α. Ορλάνδο (1924-30)¹⁰ και τον Ε. Στίκα (1962). Κατόπιν κανείς δεν ασχολήθηκε με αυτό. Έτσι χάθηκαν πολλά κομμάτια από το κτήριο.

Το 1984 δόθηκε άδεια στην Καναδική Αρχαιολογική Σχολή να καθαρίσει το οικοπέδο από τα χόρτα. Ξεκινώντας από μια γεωφυσική μελέτη, που αποτελούσε μέρος της εργασίας τους στην αρχαία Στυμφαλία, οι Καναδοί διαπίστωσαν, χωρίς όμως ανασκαφές, ότι υπάρχουν ίχνη από κτήρια στη νότια πλευρά της εκκλησίας. Οι ανασκαφές επαναλήφθηκαν το 1993 από το Μεσαιωνικό Ινστιτούτο του Τορόντο. Διήρκεσαν 4 χρόνια και σταμάτησαν το 1997¹¹.

Η κάτοψη της εκκλησίας του Ζαρακά είναι η χαρακτηριστική των κιστερικιανών εκκλησιών (εικ. 1). Μετρίων διαστάσεων, με ορθογώνιο ιερό που προεξέχει ανατολικά, έξι μεγάλους κίονες με τέσσερις συνδεδεμένους ημικιονίσκους (εικ. 2). Οι κίονες χώριζαν την εκκλησία σε τρία κλίτη που κατέληγαν σε δύο παρεκκλήσια με τετραγώνες αφίδες, όπως του ιερού. Δύο από τους ημικιονίσκους του κάθε κίονα υποστήριζαν αφίδες ανάμεσα στα κλίτη και άλλοι δύο συνεχίζονταν ως τη στέγη. Αν η στέγη του κεντρικού κλίτους ήταν συνεχής πέτρινη καμάρα, χωρίς σταυροθόλια, τότε δεν θα υπήρχαν παράθυρα που να φώτιζαν το κεντρικό κλίτος, όπως νόμιζε ο Ορλάνδος, γιατί η καμαρωτή στέγη είναι πολύ βαρεία και δεν επιτρέπει ανοίγματα. Τα πλάγια κλίτη θα είχαν σίγουρα πέτρινη θολωτή στέγη και πιθανότατα σταυροθόλια. Οι Κιστερικιανοί δεν ήθελαν οι εκκλησίες τους να επεκτείνονται σε ύψος και επέτρεπαν τα σταυροθόλια μόνο στα πλάγια κλίτη και στο ιερό. Από τη βόρεια πλευρά ο εξωτερικός τοίχος υποστηριζόταν από κάθετες αντηρίδες, ενώ ο νότιος φαίνεται ότι αποτελούσε μέρος της στοάς της αυλής. Αυτή η αυλή αποκαλύφθηκε με τις καινούργιες ανασκαφές. Οι ανασκαφές των Καναδών δείχνουν επίσης ότι υπήρχε εξωνάρθηκας τον οποίο δεν γνώριζε ο Ορλάνδος. Απόδειξη γι' αυτό είναι ότι στη δυτική πλευρά έχει δύο κίονες και κιονόκρανα που βρισκόνταν εκεί για να στηρίζουν τον θόλο του εξωνάρθηκα. Οι πεσσοί που υποστήριζαν ένα στέγασμα στην κεντρική είσοδο του εξωνάρθηκα είναι καμμένοι από πυρκαγιά. Βρέθηκαν κεραμίδια και ένα πεσμένο τόξο (εικ. 3). Οι καταστροφές αυτές φαίνεται ότι οφείλονταν σε σεισμό.

Τελευταία ήρθαν στο φως τα ίχνη του νοτιοδυτικού τοίχου του εξωνάρθηκα και μία νότια είσοδος που θα χρησίμευε για τους λαϊκούς μοναχούς που έμπαιναν από την αυλή (εικ. 4). Άλλη μια είσοδος υπήρχε στη νοτιοανατολική

10. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, 'Η φραγκική εκκλησία της Στυμφαλίας, *Mélanges offerts à Octare et Melpo Merlier, à l'occasion du 25e anniversaire de leur arrivée en Grèce*, III, Αθήνα 1957, 99-116.

11. Sheila D. CAMPBELL, The Cistercian Monastery of Zaraka, *Échos du Monde Classique/Classical Views* 41/16 (1997), 177-196.

πλευρά του εξωτερικού τοίχου (εικ. 5) και μάλλον θα συνέδεε την εκκλησία με τους κοιτώνες των μοναχών, που όμως ακόμη δεν έχουν βρεθεί.

Στη βορειοανατολική πλευρά της εκκλησίας υπήρχε πέτρινη βάση καμπαναριού. Οι Κιστερικιανοί απαγόρευαν τα καμπαναριά εκτός από ορισμένες περιπτώσεις. Εδώ φαίνεται ότι χρειαζόταν για να καλούν τους μοναχούς που δούλευαν στους αγρούς μακριά από την εκκλησία.

Με τις τελευταίες ανασκαφές διαπιστώθηκε ότι τα θεμέλια της εκκλησίας δεν ήταν πολύ βαθειά και ότι δεν είχε κτισθεί επάνω σε αρχαίο ναό. Ανατολικά από το ιερό βρέθηκε ένας τάφος, ίσως του ιδρυτή ηγουμένου.

Έχει ειπωθεί πολλές φορές ότι οι Κιστερικιανοί ως επί το πλείστον έκτιζαν μόνοι τους τα μοναστήρια τους (εικ. 6). Και εδώ ίσως η προσεγμένη εργασία στα κιονόκρανα και στα τόξα να έγινε από τους ίδιους. Οι εξωτερικοί τοίχοι (εικ. 7) είναι κτισμένοι από καλά λαξευμένους δόμους και λίθους, οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση που προέρχεται από τη γειτονική αρχαία Στύμφαλο. Το παραγέμισμα όμως του τοίχου, αποτελούμενο από φθηνότερο υλικό με μικρές πέτρες, φαίνεται να το δούλεψαν έλληνες εργάτες της περιοχής. Μισθωτοί και δουλοπάροικοι δούλευαν κοντά στους μοναχούς και τους νεοφώτιστους¹².

Δυτικά της αυλής υπήρχε ένα διώροφο κτήριο, πιθανώς κουζίνα στο κάτω πάτωμα και τραπεζαρία επάνω.

Δύο ακόμη ενδιαφέροντα στοιχεία υπάρχουν στον Ζαρακά. Δυτικά μια διώροφη πύλη και ανατολικά ένα σιδηρουργείο. Η πύλη ακουμπούσε στα τείχη που περιέκλειαν το μοναστήρι, τα οποία όμως έχουν τελείως εξαφανισθεί. Στην πύλη βρέθηκε πολλή στάχτη που μεταφέρθηκε αργότερα από την περιοχή που δούλευαν το μέταλλο. Ο Ζαρακάς ξανακατοικήθηκε, αφού έφυγαν οι μοναχοί, σε δεύτερη φάση τον 14ο και σε τρίτη τον 15ο αιώνα.

Σε ένα τελευταίο άρθρο της η K. Salzer, η οποία εργάστηκε στην ανασκαφή, χαρακτηρίζει την αρχιτεκτονική αυτή ως αρχιτεκτονική του Μοριά, υπονοώντας ότι ξεχώριζε από την κιστερικιανή αρχιτεκτονική της Δύσης, δίνοντας ως παράδειγμα την Αγγλία¹³. Όμως, οι Κιστερικιανοί στην Ελλάδα δεν επηρεάστηκαν από το περιβάλλον τους στα λίγα χρόνια που ήταν εκεί. Τουναντίον, έμειναν προσηλωμένοι στα αρχικά ιδανικά τους. Όσο για τα αγγλικά παραδείγματα είναι εντελώς άσχετα. Τα πιο κοντινά για την κιστερικιανή γοθική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα παραδείγματα βρίσκονται στην Ιταλία.

12. L. PRESSOUVRE, *Le rêve cistercien*, Παρίσι 1990, 99.

13. Kathryn SALZER, A Study of the Cistercian Abbey of Zarakas. Gatehouses and Motherhouses, *Mediaeval Studies* 61 (1999), 297-306.

Στις ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής στην αρχαία Κόρινθο, το 1992, ήλθαν στο φως αρκετά φραγκικά κτίσματα (εικ. 8)¹⁴. Αποκαλύφθηκε μία πλατεία και γύρω από αυτήν διάφορα κτίσματα και μία εκκλησία που χρονολογείται από τα μέσα του 13ου αιώνα. Σε μικρή απόσταση βρίσκεται και μία βασιλική δυτικού ρυθμού, περιτριγυρισμένη από μοναστηριακά κτήρια. Ονομαζόταν μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου αλλά δεν ξέρομε πότε έλαβε το όνομα αυτό. Στα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας είχε μετατραπεί σε ορθόδοξη εκκλησία. Εξακολουθούσε να είναι μοναστήρι ως τα 1600 και κατεδαφίστηκε το 1937. Ο Αμερικανός αρχαιολόγος Scranton χρονολόγησε την ανέγερσή της στα τέλη του 12ου αιώνα και όπως δείχνουν τα νομίσματα που βρέθηκαν εκεί πιθανόν να ήταν μικρή βυζαντινή εκκλησία που την εγκατέλειψαν οι Έλληνες όταν ήλθαν οι Φράγκοι το 1204. Οι τελευταίοι την επεξεύειναν και την κάλυψαν με θόλους¹⁵. Επίσης πρόσθεσαν και άλλα κτίσματα και δημιουργήθηκε το μοναστήρι. Δεν γνωρίζουμε ποιοι μοναχοί το κατοίκησαν, ίσως Βενεδικτίνοι.

Το 1312 η Κόρινθος υπέστη επιδρομή και καταστροφές από τους Καταλανούς. Στα τέλη του 14ου αιώνα οι Ιππότες του Αγίου Ιωάννου ίσως να επέκτειναν το μεσαίο κλίτος της μικρής εκκλησίας δίπλα στην πλατεία. Ήταν βυζαντινού ρυθμού και πιθανό να είχε παραχωρηθεί επί Φράγκων από τον Γοδεφρείδο Α΄ στους Βενετούς, οι οποίοι απαιτούσαν να έχουν μια εκκλησία, ένα δικαστήριο και να μην πληρώνουν φόρους σε κάθε πόλη με την οποία είχαν εμπορικές σχέσεις. Η περιοχή γύρω από την εκκλησία δεν είναι τελείως ανασκαμμένη και είναι πιθανό να έρθουν στο φως, στο μέλλον, μοναστηριακά κτίσματα. Η αόριστη έκφραση «φραγκική» αντί «γοθτική» αρχιτεκτονική ταίριαζε περισσότερο επειδή δεν υπάρχουν αρκετές πληροφορίες.

Το μοναστήρι της Παναγίας της Ίσοβας¹⁶ στην Ηλεία δημιουργεί ερωτήματα σχετικά με την ίδρυσή του. Είναι αναμφισβήτητα γοθτικού ρυθμού αλλά δεν έχουμε καμιά ένδειξη ότι είναι μονή Βενεδικτινών, όπως υποστήριξε ο Buchon¹⁷. Καμία πηγή δεν το επαληθεύει, παρόλο που και αυτοί ακολούθησαν τους Σταυροφόρους. Το μοναστήρι της Ίσοβας αναφέρεται στο Χρονικό του Μορέως αλλά όχι σχετικά με την ίδρυσή του. Γνωρίζουμε μόνον ότι κάηκε το 1263 κατά τη μάχη της Πρινίτσας από τους τούρκους μισθοφόρους των Ελλήνων. Και οι τελευταίες ανασκαφές δεν έλυσαν το πρόβλημα της ίδρυσης αυτού

14. C. K. WILLIAMS, Π – O. H. ZERVOS, Frankish Corinth: 1991, *Hesperia* 61 (1992), 135-136.

15. R. SCRANTON, *Medieval Architecture in the Central Area of Corinth (Corinth XVI)*, Πρίνστον 1957.

16. BON, *Morée*, 537-544· KITSIKI PANAGOPOULOS, *Cistercian Monasteries*, 42-49.

17. J.-A. BUCHON, *La Grèce continentale et la Morée. Voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841*, Παρίσι 1843, 498.

του λατινικού κτίσματος, που παρόλη την απλότητά του έχει ιδιαίτερη ομορφιά.

Πρόκειται για μονόκλιτη βασιλική με πεντάπλευρη αφίδα (εικ. 9). Δεν έχει νάρθηκα και η δυτική πλευρά στέκει ακόμη όρθια, σε αντίθεση με το ιερό και τον νότιο τοίχο που είναι εντελώς καταστραμμένοι. Καλυπτόταν με ξύλινη στέγη που ακουμπούσε σε πέτρινα φουρούσια και δεν είχε κίονες με κιονόκρανα και σταυροθόλια, εκτός από το τμήμα επάνω από το ιερό. Κομμάτια από σταυροθόλια βρέθηκαν στον τοίχο της γειτονικής εκκλησίας του Αγίου Νικολάου που κτίσθηκε, μετά την εγκατάλειψη της εκκλησίας της Παναγίας, μάλλον για τη δυτική λειτουργία από έλληνες εργάτες.

Οι τοίχοι της Παναγίας είναι κτισμένοι με καλοπελεκημένες πέτρες που δίνουν την εντύπωση περιποιημένης εργασίας. Ιδίως οι πέτρες των παραθύρων από ψαμιόλιθο είναι πολύ προσεκτικά κομμένες. Στη βόρεια πλευρά υπήρχε αυλή περιτριγυρισμένη από σκεπασμένη στοά, που ακουμπούσε επάνω στα πέτρινα φουρούσια του εξωτερικού τοίχου της εκκλησίας (εικ. 10). Η αυλή, αντίθετα από τη δυτική συνήθεια, ήταν στη βόρεια πλευρά της εκκλησίας γιατί το έδαφος εκεί ήταν πιο ομαλό.

Ανατολικά της αυλής υπήρχε ένα διώροφο κτήριο. Στον τοίχο της εκκλησίας φαίνονται τα ίχνη του δεύτερου ορόφου όπου θα έπρεπε να ήταν κοιτώνες. Στο εσωτερικό της εκκλησίας η επίχωση καλύπτει μεγάλο μέρος των τοίχων. Η εκκλησία έχει δύο εισόδους από τη στοά της αυλής αλλά καμία είσοδο δυτικά, επειδή ήταν μονή και δεν υπηρετούσε ενορία.

Το μοναστήρι της Παναγίας της Ίσοβας ήταν σίγουρα κτισμένο από δυτικούς μοναχούς. Αυτό είναι φανερό από την τοιχοδομία, τα παράθυρα και την ξύλινη στέγη. Δεν γνωρίζουμε τίποτα για τους μοναχούς αλλά σίγουρα δεν μπορεί να ήταν Δομινικανοί ή Φραγκισκανοί, γιατί το μοναστήρι ήταν απομακρυσμένο από τον κόσμο και ακατάλληλο για προσηλυτισμό. Η γνώμη του Buchon ότι ήταν Βενεδικτινοί δεν είναι σύμφωνη με τη μεγάλη απλότητα του κτηρίου. Υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα να ήταν Κιστερκιανοί και να είχαν σταλεί κι αυτοί από τη Σαβοΐα σε ανταπόκριση στις δύο αιτήσεις των Βιλλεαρδουίνων, το 1210 και το 1225. Ξέρουμε μόνον τον Ζαρακά αλλά όχι ποιο ήταν το άλλο μοναστήρι.

Πα τη γειτονική εκκλησία του Αγίου Νικολάου¹⁸ δεν θα μιλήσω γιατί δεν υπάρχουν καθόλου πληροφορίες.

Στην Ανδραβίδα της Ηλείας, πρωτεύουσα του φραγκικού πριγκιπάτου της Αχαΐας, σώζεται άλλη μια γοτθική εκκλησία, η Αγία Σοφία¹⁹. Ήταν δομινι-

18. BON, *Morée*, 544-547· KITSIKI PANAGOPOULOS, *Cistercian Monasteries*, 52-56.

19. BON, *Morée*, 547-553· KITSIKI PANAGOPOULOS, *Cistercian Monasteries*, 65-77.

κανή εκκλησία που χτίστηκε μάλλον το 1220 με ξύλινη στέγη, ενώ γύρω στο 1240²⁰ προστέθηκαν θόλοι και σταυροθόλια. Οι Δομινικανοί και οι Φραγκισκανοί ήσαν στη διάθεση του πάπα για να τον βοηθήσουν στην πολυπόθητη ένωση των εκκλησιών, την οποία επεδίωκε να επιτύχει με απευθείας επαφές με τους Έλληνες και όχι πλέον διά του λατίνου πατριάρχη. Τα κτήριά τους ήσαν πολύ απλά για να είναι εμφανής η φτώχεια και η ταπεινότητά τους. Ήταν κτισμένα μέσα σε πόλεις για να μπορούν να πλησιάζουν όσο το δυνατόν περισσότερους πιστούς. Όπως οι Κιστερκιανοί, δεν είχαν αρχιτεκτονικούς και αισθητικούς κανόνες αλλά ακολουθούσαν περιοριστικές προδιαγραφές. Τα κτήριά τους ήσαν χαμηλά με στέγη ξύλινη εκτός από το τμήμα του ιερού. Πολλές φορές χρησιμοποιούσαν εκκλησίες άλλων ταγμάτων γιατί δεν είχαν οικονομική άνεση.

Η Αγία Σοφία ήταν μια από τις τρεις εκκλησίες που, κατά το αραγωνικό Χρονικό του Μορέως, έκτισε ο Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουίνος (1246-1278). Πολύ λιθανόν κτίστηκε επάνω στα ερείπια βυζαντινής εκκλησίας, όπως φαίνεται από τα διακοσμητικά στοιχεία που βρέθηκαν εκεί στις ανασκαφές του πανεπιστημίου της Μιννεσώτας²¹. Πρόκειται για μεγάλη τρίκλιτη βασιλική της οποίας το μεσαίο κλίτος είναι δυο φορές πλατύτερο από τα πλάγια. Το ιερό και τα δύο παρεκκλήσια είναι ορθογώνια (εικ. 11). Σώζονται μόνο μερικά ίχνη από τους κίονες που χώριζαν τα κλίτη και μια βάση τους. Οι τελευταίες ανασκαφές αποκάλυψαν και τη βάση του βορείου τοίχου²². Παρ' όλα αυτά είναι άγνωστο αν κτίστηκε η εκκλησία σε μια φάση ή αν υπάρχουν διάφορες οικοδομικές φάσεις.

Μέχρι το 1983 οι ενδείξεις ήσαν ότι σε πρώτη φάση είχε κτισθεί μόνο το κεντρικό και το νότιο κλίτος και το νότιο παρεκκλήσιο. Το βόρειο και το νότιο παρεκκλήσιο είναι πολύ διαφορετικά και φαίνεται ότι κτίστηκαν σε διαφορετικές εποχές. Το τώξο που χωρίζει το βόρειο παρεκκλήσιο από το βόρειο κλί-

20. O. C. D. SHEPPARD, The Frankish Cathedral of Adravidia, Elis, Greece, *Journal of the Society of Architectural Historians* 44 (1985), 219, πιστεύει ότι η εκκλησία κτίστηκε μετά το 1205 και πριν το 1231. Το ιερό κτίστηκε κατ' αρχήν χωρίς τα παρεκκλήσια και τα σταυροθόλια. Ο Ιδρις, Excavations at the Cathedral of Hagia Sophia, Andravida, Greece, *Gesta* 25/1 (1986), 139-144, υποστηρίζει ότι στα μέσα του 13ου αιώνα ξανακτίστηκε η ανατολική πλευρά και τότε προστέθηκαν τα παρεκκλήσια και τα σταυροθόλια.

21. Nancy K. COOPER, The Frankish Church of Haghia Sophia at Andravida Greece, *The Archaeology of Medieval Greece*, επιμ. P. LOCK – G. D. R. SANDERS, Οξφόρδη 1996, 29-47. Δίνει εκτενή περιγραφή των νεότερων στοιχείων που προέκυψαν από την ανασκαφή του πανεπιστημίου της Μιννεσώτας το 1985.

22. Mary Lee COULSON, The Dominican Church of Saint Sophia at Andravida, *The Archaeology of Medieval Greece*, 49-59.

τος είναι ένα μέτρο φαρδύτερο από το νότιο, το έδαφος του βορείου παρεκκλησίου είναι πολύ πιο υπερυψωμένο από του νοτίου, ενώ και τα παράθυρα είναι μακρύτερα.

Το 1964, έγινε αναστήλωση στο βόρειο παρεκκλήσιο γιατί είχε καταπέσει η στέγη και το νοτιοανατολικό σταυροθόλιο. Φαίνεται ότι και το τόξο του βόρειου παρεκκλησίου προς το βόρειο κλίτος είχε πέσει και ξανακτισθεί, όπως φαίνεται από φωτογραφία του 1891, και ένας χαμηλός τοίχος είχε προστεθεί, προφανώς για να βοηθήσει τη στερέωσή του. Κατά την εκτίμηση των αρχαιολόγων της ανασκαφής του πανεπιστημίου της Μιννεσώτας, οι εργάτες που δούλεψαν στην αναστήλωση δεν ήσαν πεπειραμένοι. Ο νότιος τοίχος του νοτίου παρεκκλησίου είναι παχύτερος, προφανώς γιατί ακουμπούσε επάνω του άλλο μοναστηριακό κτήριο. Στον νότιο τοίχο, δίπλα στο παρεκκλήσι υπήρχε πόρτα, ενώ στον βόρειο υπάρχουν τα ίχνη ενός παραθύρου.

Οι αμερικανοί αρχαιολόγοι αντιμετώπισαν δυσκολίες στην τελευταία ανασκαφή, γιατί την εκκλησία διασχίζει δυτικά ο σημερινός δρόμος και ο αρχαιολογικός χώρος είναι περιορισμένος βόρεια και νότια, ενώ αποκαλύφθηκαν και πολλοί τάφοι μέσα στον χώρο της εκκλησίας.

Η Αγία Σοφία έχει πάντως όλα τα χαρακτηριστικά δυτικής γοτθικής αρχιτεκτονικής. Το παράθυρο του ιερού, που υπέστη μετατροπές από τους Τούρκους, είναι γοτθικό των μέσων του 13ου αιώνα. Δεν έχει διατηρηθεί τίποτα από τη λεπτή πέτρινη διακόσμηση του. Δυστυχώς λείπουν πολλά κομμάτια από το κτήριο, τα οποία μεταφέρθηκαν αλλού.

Στο ορθόδοξο μοναστήρι των Βλαχερνών²³ στην Ηλεία εγκαταστάθηκαν φραγκισκανοί μοναχοί. Δεν υπάρχουν πληροφορίες στις ιστορικές πηγές. Το βυζαντινό μοναστήρι είχε κτισθεί τον 12ο αιώνα αλλά φαίνεται ότι δεν είχε τελειώσει η οικοδομή όταν οι Φράγκοι κατέλαβαν την Πελοπόννησο. Οι φραγκισκανοί μοναχοί που εγκαταστάθηκαν εκεί έκαναν μια προσθήκη στο επάνω μέρος του νόρθηκα και της δυτικής στοάς (εικ. 12). Η δυτική όμως πρόσοψη, όπως είναι σήμερα, οφείλεται στην αναστήλωση που πραγματοποίησαν έλληνες μοναχοί τον 18ο αιώνα, μετά από σεισμό.

Οι επιδράσεις που άφησε η δυτική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στη βυζαντινή είναι ελάχιστες και χωρίς συνέπειες, και πολλές φορές ανήκουν όχι στην καθαρά φραγκική περίοδο, αλλά στον 12ο αιώνα, όταν υπήρχαν οικονομικές και εμπορικές σχέσεις με τη Δύση και ειδικότερα με τη Βενετία.

Εδώ όμως στις Βλαχέρνες έγιναν φραγκικές προσθήκες (εικ. 13) από τους φραγκισκανούς μοναχούς του 13ου αιώνα. Ο τοίχος στα υψηλότερα μέρη της

23. BON, *Morée*, 561-574· KITSIKI PANAGOPOULOS, *Cistercian Monasteries*, 77-85.

εκκλησίας είναι κτισμένος με πυρόλιθο χωρίς κεραμίδι. Ο κοσμήτης κάτω από τη στέγη του κεντρικού κλίτους είναι διακοσμημένος με ρόδακες και στηρίζεται επάνω σε δεκατρία φουρούσια, το τέταρτο από τα οποία έχει ένα λιοντάρι, όπως συχνά βρίσκουμε στη Δύση, αν και πρόκειται για εισηγμένο ανατολικό μοτίβο.

Ακόμη πιο χαρακτηριστικό στοιχείο δυτικής αρχιτεκτονικής είναι οι κιονίσκοι που στέφονται από μικρά κιονόκρανα. Στις Βλαχέρνες βρίσκονται στις εξωτερικές γωνίες των τοίχων που πρόσθεσαν οι Φραγκισκανοί (εικ. 14), όπως και στις δύο πλευρές του δίλοβου παραθύρου επάνω από τον νάρθηκα, στη βόρεια είσοδο και στην κεντρική αψίδα. Τους ίδιους κιονίσκους βρίσκουμε και στην Ανδραβίδα, όπως και γλυπτά πρόσωπα επάνω σε φουρούσια. Τα σταυροθόλια του νάρθηκα (εικ. 15) στις Βλαχέρνες είναι βέβαια δυτικό στοιχείο αλλά δεν γνωρίζουμε αν υπήρχαν ήδη στην εκκλησία του 12ου αιώνα ή αν είναι προσθήκη των Φραγκισκανών.

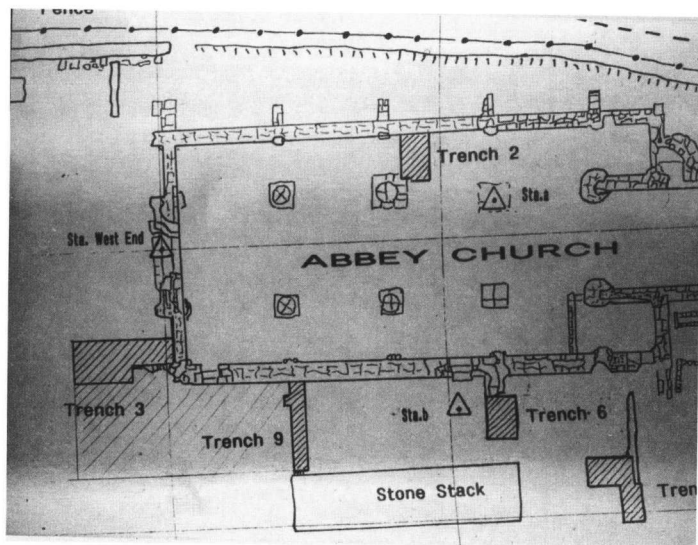
Πα την εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου στον Μέρμπακα (εικ. 16) ξέραμε ότι ήταν του 12ου αιώνα βυζαντινή, με δυτικά στοιχεία, κτισμένη πριν από την άφιξη των Φράγκων²⁴. Επίσης φαίνεται να έγινε ανακατασκευή του ναού τον 13ο αιώνα²⁵. Τώρα πιστεύεται ότι ιδρύθηκε μετά τη φραγκική κατάκτηση της Πελοποννήσου, μετά τα μέσα του 13ου αιώνα²⁶. Η χρονολόγηση του μνημείου βασίζεται στα κεραμικά που είναι εντοιχισμένα στον ναό και ανάγονται στην περίοδο 1250-1300, όπως επίσης και στις βυζαντινές τοιχογραφίες που χρονολογούνται πιθανότατα στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αιώνα.

Θα ήθελα να τελειώσω εδώ, λέγοντας ότι η δυτική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα έχει το ενδιαφέρον της για την ιστορία της μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής του τόπου μας. Πρέπει να προφυλαχθεί και να συνεχισθεί η έρευνά της. Παρόλο που η επίδρασή της είναι μικρή, μας δίνει μια άλλη διάσταση για την περίοδο αυτή. Οτιδήποτε έγινε στον τόπο μας ακόμη και από ξένους μας αφορά αλλά και πλουτίζει την ιστορία μας.

24. A. BON, *Art oriental et art occidental en Grèce au Moyen Age, Mélanges offerts à K. Michalowski*, Βαρσοβία 1966, 298· ο ΙΔΙΟΣ, *Monuments d'art byzantin et d'art occidental dans le Péloponnèse au XIIIe siècle, Χαρακτήρων εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδου*, Γ, Αθήνα 1966, 92-93· ο ΙΔΙΟΣ, *Morée*, 585· ο ΙΔΙΟΣ, *Monuments venitiens en Grèce centrale et dans le Péloponnèse jusqu'au XVe siècle, Venezia e il Levante fino al secolo XV, Β'*, Φλωρεντία 1974, 48, υποστηρίζει ότι κτίσθηκε στα τέλη του 12ου αιώνα με δυτικές επιδράσεις.

25. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Φλιούς, Παναγία Ραχιώτισσα, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 16 (1991-92), 46.

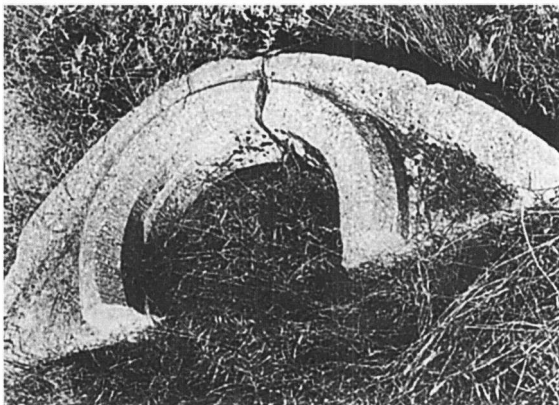
26. Βούλα ΚΟΝΤΗ, Αρχολογικά σημειώματα, *Σύμμεικτα* 9 (1994) (= *Μνήμη Δ. Α. Ζακωθνοῦ*), Α', 266-267.

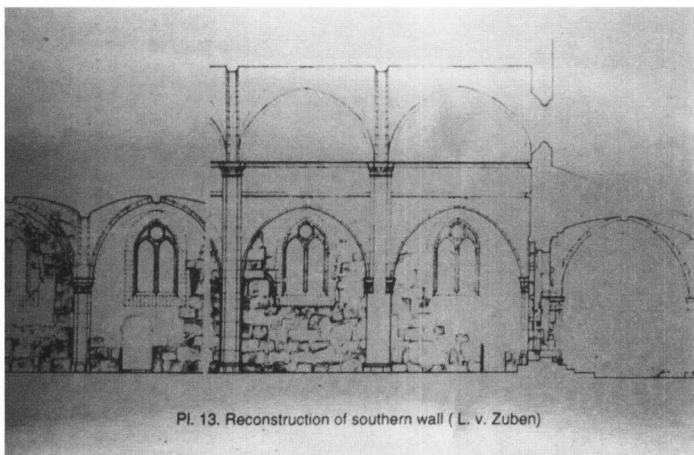
Εικ. 1. Ζαράκας, κάτοψη της μοναστηριακής εκκλησίας μετά τις Καναδικές ανασκαφές

Εικ. 2. Ζαράκας, κίονας με τέσσερις κιονίσκους

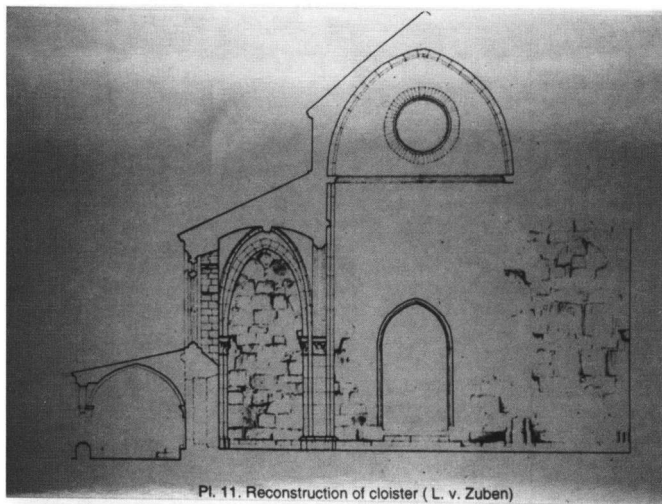
Εικ. 3. Ζαράκας, γοθικό τόξο

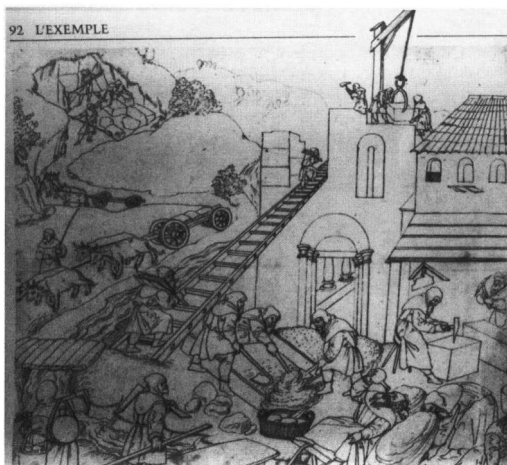
Pl. 13. Reconstruction of southern wall (L. v. Zuben)

Εικ. 4. Ζαράκας, τομή. Νότιος τοίχος που καταλήγει στον εξωνάρθηκα

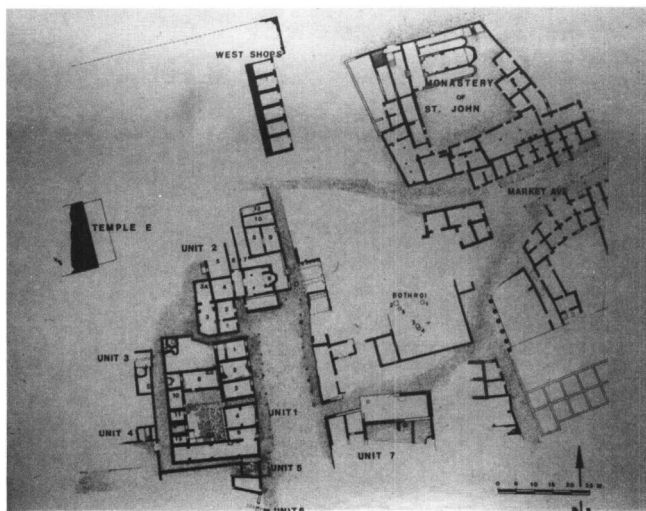
Εικ. 5. Ζαρακάς, τομή με τη στοά της αυλής στη νότια πλευρά της εκκλησίας

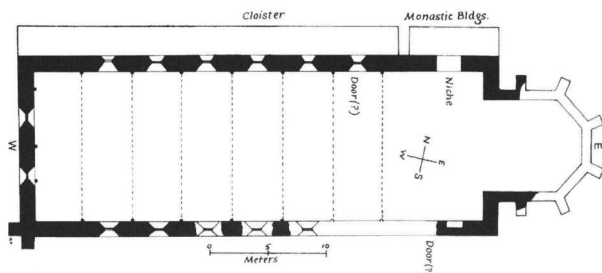
Εικ. 6. Κιστερκιανοί μοναχοί κτίζουν εκκλησία

Εικ. 7. Ζαράκας, άποψη από βορειοδυτικά

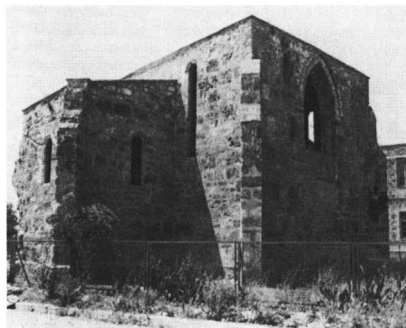
Εικ. 8. Κόρινθος, ανασκαφές Αμερικανικής Σχολής του 1992

Εικ. 9. Ίσοβα, εκκλησία της Παναγίας, κάτοψη

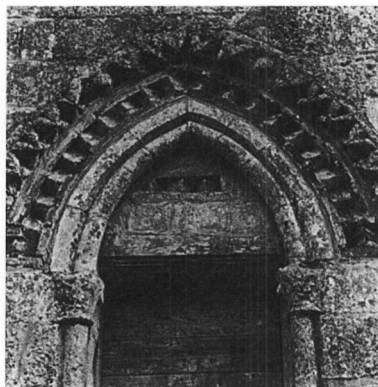
Εικ. 10. Ίσοβα, εκκλησία της Παναγίας. Βόρειος τοίχος με φουρούσια στα οποία ακουμπούσε η σκελασμένη αυλή των μοναχών

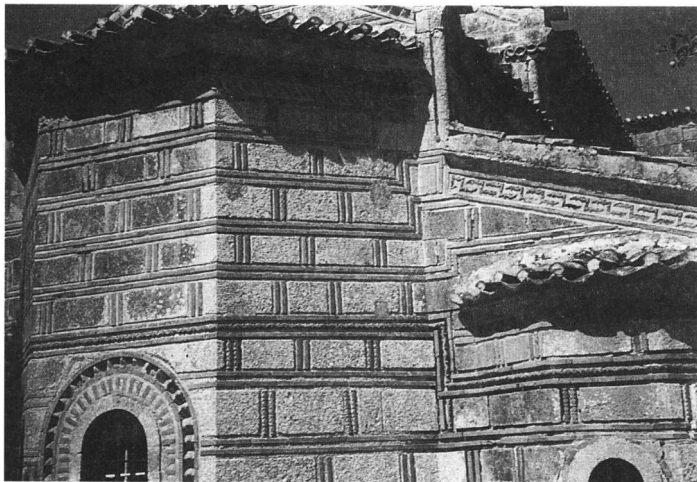
Εικ. 11. Ανδραβίδα, εκκλησία της Αγίας Σοφίας, ανατολική πλευρά. Ιερό και νότιο παρεκκλήσιο.

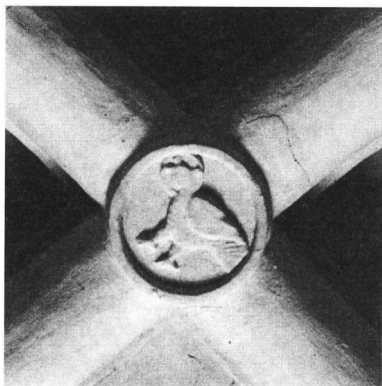
Εικ. 12. Μονή Βλαχερνών βυζαντινή, με προσθήκες φραγκισκανών μοναχών
τον 13ο αιώνα

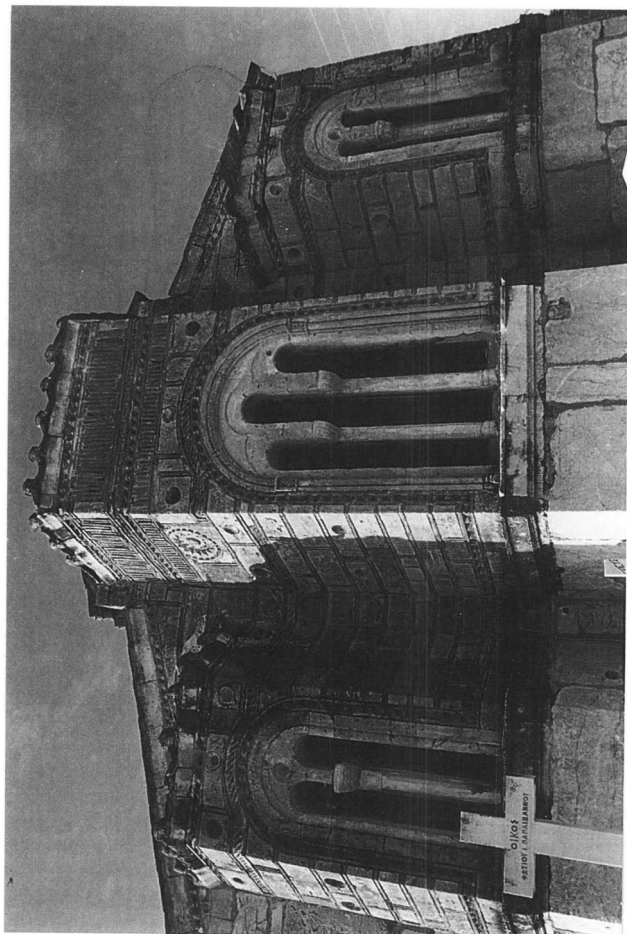
Εικ. 13. Μονή Βλαχερνών, βόρεια είσοδος

Εικ. 14. Μονή Βλαχερνών, ανατολική πλευρά με κιονίσκους
στο επάνω μέρος του κεντρικού κλίτους

Εικ. 15. Μονή Βλαχερνών, σταυροθόλια του νάρθηκα

Εικ. 16. Μεσποταμός, εκκλησία Κοίμησης της Θεοτόκου.
Ιερό και παρεκκλήσια με κιονιστούς

ΜΑΡΙΑ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΟΙ ΙΩΑΝΝΙΤΕΣ ΙΠΠΟΤΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΙΓΚΙΠΑΤΟ ΤΗΣ ΑΧΑΪΑΣ

Η ανακοίνωση αναφέρεται στην παρουσία του στρατιωτικού τάγματος των Ιωαννιτών ιπποτών στην ανατολική Μεσόγειο και ιδιαίτερα στο φραγκικό πριγκιπάτο της Αχαΐας κατά το 13ο και 14ο αιώνα. Όπως είναι γνωστό, το τάγμα ιδρύθηκε το 1070 στην Ιερουσαλήμ από αμαλφινούς εμπόρους και μετά την Α΄ σταυροφορία, με βούλλα του 1113, απέκτησε την παπική προστασία. Αρχικός στόχος ήταν η άσκηση της ιατρικής και γενικότερα της φιλανθρωπίας (*xenodochium, hospitale, hospitium*) αλλά και η άμυνα των σταυροφορικών κρατών της Ανατολής¹. Ιδιαίτερα κατά το 14ο αιώνα δόθηκε έμφαση στο

---

1. Για τους Ιωαννίτες στη Δύση, βλ. ενδεικτικά T. MILLER, *The Knights of Saint John and the Hospitals of the Latin West*, *Speculum* 53 (1978), 709-733· A. FOREY, *Constitutional Conflict and Change in the Hospital of St. John During the Twelfth and Thirteenth Centuries*, *Journal of Ecclesiastical History* 33 (1982), 15-29 (= *Military Orders and Crusades*, Aldershot, Variorum Collected Studies Series, 1994, αφ. X)· A. BELTJENS, *Aux origines de l'ordre de Malte: de la fondation de l'Hôpital de Jerusalem à sa transformation en ordre militaire*, Βρυξέλλες 1995· A. LUTTRELL, *The Earliest Hospitallers, Montjoie. Studies in Crusade History in Honour of Hans Eberhard Mayer*, επιμ. B. Z. KEDAR – J. RILEY-SMITH – R. HIESTAND, Aldershot, Variorum, 1997, 37-54. Για τους Ιωαννίτες στην Ανατολή, βλ. J. DELAVILLE LE ROULX, *Les Hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre (1100-1310)*, Παρίσι 1904· ο ΙΔΙΟΣ, *Les Hospitaliers à Rhodes jusqu'à la mort de Philibert de Naillac (1310-1421)*, Παρίσι 1913 (= *Les Hospitaliers à Rhodes, 1310-1421*, ανατύπ. με εισαγωγή Α. LUTTRELL, Λονδίνο, Variorum, 1974)· J. RILEY-SMITH, *The Knights of St. John in Jerusalem and Cyprus c. 1050-1310*, Λονδίνο 1967· A. LUTTRELL, *The Hospitallers at Rhodes, 1306-1421. A History of the Crusades*, III. *The Fourteenth and Fifteenth Centuries*, επιμ. K. SETTON – H. W. HAZARD, Μάντισον Ουισκόνσιν 1975, 278-313 (= *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West, 1291-1440*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1978, αφ. I)· ο ΙΔΙΟΣ, *The Hospitallers of Rhodes: Prospectives, Problems, Possibilities*, *Die geistlichen Ritterorden Europas*, επιμ. J. FLECKENSTEIN – M. HELLMANN, Sigmarigen 1980, 243-266 (= *Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades, 1291-1440*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1982, αφ. I)· J. RICHARD, *Hospitals and Hospital Congregations in the Latin Kingdom in the Early Days of the Frankish Conquest, Outremer – Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem, Presented to Joshua Prawer*, Ιερουσόλυμα 1982, 89-100 (= *Croisés, missionnaires et voyageurs. Les perspectives orientales du monde latin médiéval*, Λονδίνο, Variorum Reprints 1983, αφ. II)· Z. N. ΤΣΙΡΠΑΝΗΣ, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών ιπποτών (14-16ος αι.)*. Συλλογή ιστορικών μελετών, Ρόδος 1991· ο ΙΔΙΟΣ, *Η Ρόδος και η ιστορία της*. (Από τα βυζαντινά χρόνια ως την ενσωμάτωση με την Ελλάδα), *Δωδώνη* 20 (1991),

στρατιωτικό χαρακτήρα του και λειτουργούσε σαν πολεμικό όργανο της σταυροφορικής πολιτικής του πάπα. Το τάγμα είχε αυστηρή διοικητική οργάνωση και σε αυτό κατέφευγαν κάθε είδους κοινωνικές ομάδες και εθνότητες, κυρίως όμως Γάλλοι. Μετά την πτώση της Ιερουσαλήμ στο Σαλαδινό, το 1187, το τάγμα μεταφέρθηκε στην Άκρα μέχρι το 1291, στη συνέχεια βρέθηκε στην Κύπρο και το 1310 εγκαταστάθηκε στη Ρόδο ως το 1522, οπότε μεταφέρθηκε στη Μάλτα. Η παρουσία τους στη Ρόδο αποτελούσε στοιχείο σταθερότητας για τη χριστιανική Ανατολή. Αν και λειτουργούσε ως όργανο του πάπα στη Ρόδο είχε αρκετή ανεξαρτησία, όπως δικαίωμα νομοθεσίας, κοπής νομίσματος και αποστολής πρεσβειών. Ιδιαίτερα μετά την κατάργηση του τάγματος των Ναϊτών, το 1312, το τάγμα ενισχύθηκε οικονομικά με την απορρόφηση των περιουσιών τους αλλά και πολιτικά, όντας η ισχυρότερη στρατιωτική δύναμη για την άμυνα των χριστιανών στην ανατολική Μεσόγειο.

Μετά την ίδρυση του φραγκικού πριγκιπάτου της Αχαΐας, το 1205, οι Ιωαννίτες, όπως και τα τάγματα των Ναϊτών και των Τευτόνων, απέκτησαν, σύμφωνα με το *Χρονικόν τοῦ Μορέως*², περιουσία στην περιοχή με εισόδημα τεσσάρων ιπποτικών³ φεσύδων και είχαν φεουδαρχικές υποχρεώσεις όπως και οι κοσμικοί φεουδάρχες προς τον πρίγκιπα, δηλ. παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας αλλά όχι φύλαξη (*γαρνιζοῦν*) συνόρων. Στην άρνηση της λατινικής εκ-

τχ. 1 (= *Μνήμη Δημήτρη Λουλέ*), 373-417· A. FAILLER, L'occupation de Rhodes par les Hospitaliers, *REB* 50 (1992), 113-135· P. LOCK, The Military Orders in Mainland Greece, *The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring for the Sick*, επιμ. M. BARBER, Aldershot, Variorum, 1994· Z. N. ΤΣΙΡΠΑΝΑΗΣ, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών (1421-1453)*, Ρόδος 1995· A. LUTTRELL, *The Hospitaller State on Rhodes and its Western Provinces, 1306-1462*, Aldershot, Variorum Collected Studies Series, 1999. Οι μεγάλοι αξιωματούχοι του τάγματος ήταν ο μεγάλος μάγιστρος που εκλεγόταν ισόβια, ο πρεκέπτορας (grand precepteur, commandeur) ως εκπρόσωπος του μεγάλου μαγίστρου, ο μαρεσάλος με στρατιωτικές αρμοδιότητες, ο τουρκοπολιέτης που διοικούσε το ελαφρύ μισθοφορικό ιππικό, ο θησαυροφύλακας ως διαχειριστής των οικονομικών, ο hospitalarius υπεύθυνος του νοσοκομείου, ο vestiarius (draper) υπεύθυνος για το ρουχισμό, ο πριόρης (prior, ηγούμενος) διοικητής της εκκλησίας του τάγματος και των εφημεριών αλλά και κατώτεροι αξιωματούχοι, όπως ο οικονόμος [yconomus hospitalis, βλ. *I registri della Cancelleria angioina*, έκδ. R. FILANGIERI (στο εξής *Registri*), VI, Νάπολη 1954, 111 αρ. 502], ή ο elemosinarius, υπεύθυνος για τη συλλογή ελεημοσύνης (*Registri*, V, 129 αρ. 121, βλ. σχετικά LUTTRELL, *The Hospitallers at Rhodes*).

2. *The Chronicle of Morea*, έκδ. J. SCHMITT, Λονδίνο 1904 (επανέκδ. 1967): *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, έκδ. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, Αθήνα 1940 (ανατύπ. 1989), στ. 1951-2009: *Τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ὁσπιταλίου τέσσαρα φέιε τοῦ ἐδῶκαν ... φλάμιουρον νὰ σηκῶνῃ: Libro de los fechos e conquistas del Principado de la Morea, compilado por comandamiento de don Fray Johan Ferrandez de Heredia. Chronique de Morée aux XIIIe et XIVe siècles*, έκδ. A. MOREL-FATIO, Γενεύη 1885, 31 § 131: *quatro cavallerias de tierras & de villanos*.

κλησίας να παρέχει την οφειλόμενη υπηρεσία, ο πρίγκιπας προέβη το 1221 σε τριετή κατακράτηση των εισοδημάτων τους, τα οποία χρησιμοποίησε για την κατασκευή του Χλουμουτζιού. Η ηρεμία επανήλθε στις σχέσεις λατινικής εκκλησίας και πρίγκιπα το 1223 με το κονκορδάτο της Ρώμης³. Δεν είναι ακριβώς γνωστά πού βρίσκονταν τα φέουδα των Ιωαννιτών. Πιθανότατα κατείχαν το Ricotin (ταυτίζεται με το τοπωνύμιο Μπουχιώτη, κοντά στην Παλαιόπολη Ηλείας⁴) στις αρχές του 14ου αιώνα, ενώ, σύμφωνα με τον κατάλογο φεούδων του πριγκιπάτου το 1377, ως κάστρα των Ιωαννιτών αναφέρονται η Παλαιόπολη και η Φόστενα στην Αχαΐα, που είχε δοθεί αρχικά στους Ναΐτες⁵.

Ανατρέχοντας στο Αρχείο του Καρόλου Α' (1266-1285) και του Καρόλου Β' του Ανδεγαυού (1285-1309)⁶, οδηγούμεθα στις εξής διαπιστώσεις σχετικά με τη δραστηριότητα του τάγματος. Οι Ανδεγαυοί, ως πιστοί υποτελείς του πάπα και υποστηρικτές της πολιτικής του, εξέφραζαν την εύνοιά τους στο τάγμα με διάφορους τρόπους. Όπως προκύπτει από τα έγγραφα του ανδεγαυικού αρχείου, οι ηγεμόνες φρόντιζαν για την ασφαλή μεταφορά των αξιωματούχων του τάγματος⁷ και επέτρεπαν την ελεύθερη εξαγωγή προϊόντων, κυρίως σιτηρών και αλόγων, συχνά από τα κτήματα (*massarie*) των Ιωαννιτών στο βασίλειο της Νεαπόλεως για την τροφοδοσία του τάγματος στην Άκρα, καθορίζοντας όμως αυστηρά τις ποσότητες⁸. Ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Καρόλου Α' πολλές ήσαν οι αποστολές σιτηρών χωρίς την καταβολή δασμών (*sine jure exiture*) για τη συντήρηση των αδελφών του τάγματος στην Άκρα⁹. Οι Ιωαννίτες είχαν αλυκές (*saline*) στο βασίλειο αλλά και για την αποστολή αλατιού για τη διατροφή των αδελφών στην Άκρα (*hospitale fratrum pauperum*) χρειάζονταν την άδεια του βασιλέα, εφόσον το προϊόν αποτελούσε κρατικό μονοπώλιο¹⁰. Επίσης συλλεγόταν ελεημοσύνη για την ενίσχυση των α-

3. Βλ. επίσης, *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, στ. 2631-2720, 2664-2668: 'Οσπιτάλιν ... ἔβαλεν και ἐκράτησαν τοὺς τόπους και προνοίεῖς, ὅπου εἶχαν κ' ἐκρατοῦσαν ἕ ὄλον τὸ πριγκιπάτο.

4. Στ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Χρονικῶν Μορέως, τοπωνυμικά - τοπογραφικά - ἱστορικά*, Αθήνα 1921, 259· Α. ΒΟΝ, *La Morée franque. Études historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1204-1430)*, Παρίσι 1969, 339.

5. Α. Τ. LUTTRELL, *The Principality of Achaëa in 1377*, *BZ* 57 (1964), 344 (= *The Hospitallers in Cyprus*, αρ. XXII): *del freri de sanct Johan lo castello del Paleopuli, lo castello della Fustena*· ΒΟΝ, *Morée*, 100.

6. *I registri della cancelleria angioina*, έκδ. R. FILANGIERI, I-XLV, Νάπολη 1950-2000.

7. *Registri*, I, 46 αρ. 75, XI, 120 αρ. 139: *de securu conductu*, 136 αρ. 224.

8. *Registri*, I, 295 αρ. 410, III, 286 αρ. 2, 3, XIII, 33 αρ. 143.

9. *Registri*, I, 295 αρ. 410, 411, 293 αρ. 402, III, 189 αρ. 474, XIV, 51 αρ. 247, XV, 37 αρ. 147: *de gratia speciali consentimus, pro usu fratrum*. Το 1277 ο Κάρολος έστειλε τον Ruggiero San Severino ως επίτροπο της ανδεγαυικής αυλής στην Άκρα (ό.π., XXI, 213 αρ. 54).

10. *Registri*, I, 299 αρ. 428, 429, IV, 96 αρ. 634.

δελφών¹¹ αλλά από την άλλη ζητείτο να δοθεί η δεκάτη (*decima*) στην Αγία Έδρα από την εκμετάλλευση ορυχείων¹², αν και σε ορισμένες περιπτώσεις απαλλάσσονταν λόγω εύνοιας¹³.

Σε γενικές γραμμές το τάγμα έχαιρε της εκτίμησης και της εμπιστοσύνης των Ανδεγαυών¹⁴. Ο μεγάλος μάγιστρος στην Άκρα αποκαλείτο *karissimus amicus noster*¹⁵, ενώ συχνά οι Ιωαννίτες χρησιμοποιούνταν σε εμπιστευτικές υποθέσεις (*pro nostris serviciis*), όπως ως μάρτυρες σε συνθήκες με το Βαλδουίνο, φιλόνοματι λατίνο αυτοκράτορα Κωνσταντινουπόλεως ή το βασιλέα της Τυνησίας¹⁶, ως εγγυητές για φύλαξη χρημάτων¹⁷ ή ως τοποτηρητές σε ορυχεία πολυτίμων μετάλλων¹⁸. Επίσης, οι Ανδεγαυοί χρησιμοποιούσαν συχνά τα πλοία του τάγματος για εμπορικούς ή στρατιωτικούς σκοπούς¹⁹. Το τάγμα είχε περιουσία στο βασίλειο της Νεαπόλεως²⁰ και στα έγγραφα αναφέρονται επικυρώσεις παλαιότερων δωρεών αλλά και νέες εκχωρήσεις που προέρχονταν από δημευθείσες περιουσίες προδοτών (*manifestorum proditorum*)²¹. Συχνά μνημονεύονται τα ονόματα αξιωματούχων του τάγματος στο βασίλειο, όπως του *prior, perceptor, hospitalarius, elemosinarius* κ.ά.²².

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ανδεγαυικό έγγραφο του 1272 που αφορά ανάθεση φύλαξης χρημάτων σε ιωαννίτη αξιωματούχο στη Γλαρέντζα, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για την πληρωμή των μισθοφόρων²³, όπως και ορισμένα τα οποία αφορούν αποστολές σιτηρών με πλοία Ιωαννιτών για τον εφοδιασμό των κάστρων της Αχαΐας²⁴ και της Κέρκυρας²⁵. Είναι αξιοσημείωτο ότι το τάγμα δεν χρησιμοποιείτο από τον Κάρολο Α' για στρατιωτικούς σκοπούς, στην αναμέτρηση δηλ. με τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο. Στα εκατοντάδες έγγραφα που αφορούν αποστολές αξιωματούχων και στρατιωτών στην Αχαΐα και

11. *Registri*, II, 134 αρ. 516: *ad opus fratrum militum et pauperum domus*.

12. *Registri*, XI, 96 αρ. 36.

13. *Registri*, XXXV, 58 αρ. 141: *de gratia speciali*.

14. *Registri*, XXVII, 286 αρ. 197: *sub regia protectione*.

15. *Registri*, VII, 233 αρ. 142, XXI, 202 αρ. 28: *chier ami frere*.

16. *Registri*, I, 97 αρ. 5, IX, 73 αρ. 27.

17. *Registri*, X, 28 αρ. 102, 37 αρ. 126.

18. *Registri*, XI, 245 αρ. 216, XIX, 51 αρ. 181.

19. *Registri*, III, 189 αρ. 474, 193 αρ. 492, XV, 41 αρ. 166.

20. *Registri*, I, 293 αρ. 403, II, 268 αρ. 137, 292 αρ. 86, IX, 251 αρ. 181, XI, 184 αρ. 11, XXII, 100 αρ. 23, XXVII, 82 αρ. 526.

21. *Registri*, III, 50 αρ. 296, VI, 201 αρ. 1067.

22. *Registri*, V, 129 αρ. 121, XIII, 33 αρ. 143, XXVII, 87 αρ. 565, 265 αρ. 42.

23. *Registri*, IX, 166 αρ. 233.

24. *Registri*, IX, 30 αρ. 47.

25. *Registri*, XIV, 228 αρ. 385, XXXV, 233 αρ. 306.

γενικότερα στη Ρωμανία δεν αναφέρονται Ιωαννίτες. Αντίθετα το 14ο αιώνα, οι Ιωαννίτες μετά την κατάκτηση και την εγκατάστασή τους στη Ρόδο το 1310²⁶ μετατράπηκαν, όπως προκύπτει από τα έγγραφα της εποχής, σε πολεμικό όργανο στην υπηρεσία του πάπα. Πολλές ήταν οι προτροπές του πάπα προς τους Ιωαννίτες της Ρόδου, προκειμένου να συμμετάσχουν στη σταυροφορική εκστρατεία, η οποία δεν στόχευε πια στην ανάκτηση των Αγίων Τόπων αλλά στην προστασία των λατινικών κτήσεων της Ρωμανίας²⁷. Έτσι, το 1312, ο Κλήμης Ε΄ ζητούσε την επέμβαση των Ιωαννιτών για να εκδιωχθούν οι Καταλανοί από τη Ρωμανία²⁸ και να βοηθηθούν οι Ανδεγαυοί της Πελοποννήσου. Από το 1332 έχουμε διαβουλεύσεις του δόγη με τον πάπα για να υπογραφεί η ιερὰ συμμαχία (*liga sacra*) εναντίον των Τούρκων²⁹ και το 1344, με τις ευλογίες του Κλήμη ΣΤ΄ και τη βοήθεια της Βενετίας, της Γένουας, της Κύπρου και των Ιωαννιτών κατελήφθη η Σμύρνη³⁰. Συχνές ήταν οι παπικές παραινήσεις τα επόμενα χρόνια για τη διατήρηση της συμμαχίας εναντίον των Τούρκων, όπως και της άμυνας της Σμύρνης³¹. Το 1372 ο πάπας Γρηγόριος ΙΑ΄ κάλεσε τις λατινικές δυνάμεις σε συνέδριο στη Θήβα, το οποίο όμως δεν πραγματοποιήθηκε, προκειμένου να οργανωθεί εκστρατεία (*passagium*) για να αντιμετωπιστεί ο τουρκικός κίνδυνος³². Αν και το σχίσμα της παπικής εκκλησίας από το 1378-1417 αποδυνάμωσε το τάγμα, διαχωρίζοντας όσους υποστήριζαν τους αντιπάπες της Ανίγνον και όσους τους πάπες της Ρώμης, δεν μείωσε το κύρος και τη δραστηριότητά του. Παρά τα διοικητικά και οικονομικά προβλήματα

26. FAILLER, L'occupation de Rhodes, 113-135.

27. A. LUTTRELL, The Crusade in the Fourteenth Century, *Europe in the Late Middle Ages*, επιμ. J. R. HALE – J. R. L. HIGHFIELD – B. SMALLEY, Λονδίνο 1965, 122-154 (= *Latin Greece*, αρ. XVI). Το 1313, *nuove indulgenze accordate dal papa all'ordine*, βλ. *I libri Commemoriali della Repubblica di Venezia. Regesti*, έκδ. R. PREDELLI (στο εξής *Commemoriali*), I, Βενετία 1876, libro I, 127 αρ. 566.

28. *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409). Col·leció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria*, έκδ. A. RUBIÓ I LLUCH, Βαρθελώνη 1947, 72 αρ. 56: *Fulconi de Villareto, magistro Hospitalis sancti Iohannis Ierosolimitani, ... ad expellendum vos de partibus Romanie*.

29. *Commemoriali*, II, Βενετία 1878, libro III, 45 αρ. 264.

30. *Commemoriali*, II, libro IV, 142 αρ. 142-143.

31. *Commemoriali*, II, libro V, 217 αρ. 21, 246 αρ. 153, 261 αρ. 225, 264 αρ. 241. Η Σμύρνη παρέμεινε σε χριστιανικά χέρια ως το 1402. Ο μάγιστρος της Ρόδου παρείχε οπλισμό και 20 γαλέρες για την επιχείρηση αυτή (*Commemoriali*, II, libro III, 124 αρ. 53).

32. R.-J. LOENERTZ, Athènes et Neopatras, II, *AFP* 28 (1958), 66 αρ. 176 (= *Byzantina et franco-graeca*, II. *Articles choisis parus de 1936 à 1969*, επιμ. P.-M. DE CONTENSON – Enrica FOLLIERI – P. SCHREINER, Ρώμη 1978, 371-372).

που αντιμετώπιζαν³³, οι Ιωαννίτες διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην προετοιμασία της Ρωμανίας από τους Τούρκους, ενώ οι προσπάθειές τους για να εγκαταστήσουν στρατιωτική βάση στην Πελοπόννησο δεν διακόπησαν καθόλη τη διάρκεια του 14ου αιώνα.

Η ιστορία του πριγκιπάτου το 14ο αιώνα ήταν ιδιαίτερα περίπλοκη. Η παρακμή και η συρρίκνωσή του, ιδιαίτερα στο β' μισό του αιώνα και τα πρώτα χρόνια του 15ου, ήταν απόλυτη, επικρατούσε αναρχία και ανομοιογένεια, ενώ διαφορετικά συμφέροντα βρίσκονταν σε σύγκρουση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέλιξη και η σταδιακή παρακμή του πριγκιπάτου της Αχαΐας, σε συνάρτηση με τις εσωτερικές και εξωτερικές συνθήκες που εναλλάσσονταν. Η ανδραγαυική κυριαρχία ήταν σκιάδης, ενώ η Βενετία ήταν η μεγάλη δύναμη που υπαγόρευε τις πολιτικές εξελίξεις³⁴. Παράλληλα, νέες οικογένειες Φλωρεντινών και Γενοατών είχαν αντικαταστήσει τις παλιές φραγκικές που είχαν εξαφανιστεί και αναζητούσαν πολιτική και οικονομική εξουσία. Η φεουδαρχική κοινωνία του πριγκιπάτου της κατάκτησης (*nova Francia*) δεν υπήρχε πλέον. Παρόλα αυτά, το ενδιαφέρον των υποψηφίων διεκδικητών δεν είχε εκλείψει, κυρίως λόγω της γεωγραφικής θέσης αλλά και της παλαιότερης αίγλης του. Ο όρος πριγκιπάτο διατηρείται στα έγγραφα και του 15ου αιώνα διαχωρίζοντάς το από το βυζαντινό δεσποτάτο του Μορέως³⁵.

33. Βλ. αυστηρή κριτική από τον κρητο-βενετό έμπορο Emmanuele Piloti, A. LUTTRELL, Emmanuele Piloti and Criticism of the Knights Hospitallers of Rhodes: 1306-1444, *Annales de l'Ordre Souverain Militaire de Malte* 20 (1962), 11-17 (= *The Hospitallers in Cyprus*, αρ. XXIV). Οι Ιωαννίτες συχνά προέβαιναν σε δανεισμούς χρημάτων από βενετούς ή φλωρεντινούς τραπεζίτες (*Commemoriali*, I, libro I, 120 αρ. 535: *società Peruzzi*), για να αντιμετωπίσουν τις στρατιωτικές κυρίως ανάγκες τους.

34. Ας σημειωθεί ότι το 1321 οι βαρώνοι, ανίκανοι να αντιμετωπίσουν τις επιδρομές των Βυζαντινών, συζητούσαν να παραδώσουν το πριγκιπάτο στους Βενετούς, ή ακόμη και στους Καταλανούς των Αθηνών (*Commemoriali*, I, libro II, 231 αρ. 278). Οι πριγκίπτες αναζητούσαν τη βοήθεια των Βενετών (ανανέωσαν τα εμπορικά προνόμια που είχαν από την εποχή του Γουλιέλμου: λιανική πώληση υφασμάτων το 1355 στην Αχαΐα, *Commemoriali*, II, libro V, 234 αρ. 101-102) και το 1382 ανανέωσαν τις καλές σχέσεις τους με τη Βενετία (*Commemoriali*, III, libro VIII, 157 αρ. 126). Η Ιωάννα Α' της Νεάπολης το 1376 ζήτησε από το βάλτο της Αχαΐας να ορίσει επιτροπή για τον καθορισμό των συνόρων του πριγκιπάτου με τις βενετικές κτήσεις της Κορώνης και της Μεθώνης (*Commemoriali*, III, libro VIII, 130 αρ. 10-11). Το 1388 η Βενετία αγόρασε το Ναύπλιο και το Άργος, ενώ η Μαρία d'Enghien υποσχέθηκε ότι θα παντρευόταν βενετό ευγενή (*Commemoriali*, III, libro VIII, 195 αρ. 303). Οι Ιωαννίτες δεν δίστασαν να προσεγγίσουν τους Βενετούς και να προσφερθούν να οχυρώσουν την Τένεδο αλλά αυτό αντιτίθετο στη συνθήκη του Τουρίνου που πρόβλεπε εγκατάλειψη του νησιού.

35. *Monumenta Peloponnesiaca. Documents for the History of the Peloponnese in the 14th and 15th Centuries*, έκδ. Julia CHRYSOSTOMIDES (στο εξής *Monumenta*), Camberley, Surrey 1995, 501 αρ. 257: *despotatu Grechie et principatu Achaye*.

Οι Ιωαννίτες αποτελούσαν σημαντική δύναμη στο χώρο της Ρωμανίας, την οποία προσπαθούσαν να προσεταιριστούν τόσο οι Δυτικοί όσο και οι Βυζαντινοί. Οι ίδιοι ενδιαφέρονταν να αποκτήσουν μια σταθερότερη βάση στην κεντρική Ελλάδα αλλά και το πριγκιπάτο χρειαζόταν καλύτερη άμυνα εναντίον των συνεχιζόμενων τουρκικών επιδρομών³⁶. Μετά το 1330 αναφέρονται δύο διοικητές του τάγματος, ένας στο δουκάτο των Αθηνών και ένας στην Πελοπόννησο, ενώ το τάγμα είχε εισοδήματα σε όλες τις λατινικές κτήσεις. Το 1356 ο Ιάκωβος της Σαβοΐας, εγγονός της Ισαβέλλας Βιλλεαρδουίνου και του Φιλίππου της Σαβοΐας, πρότεινε στον πάπα Ιννοκέντιο ΣΤ΄ να αγοράσει τα δικαιώματά του στο πριγκιπάτο και ήταν έντονο το ενδιαφέρον να μεταφερθεί η έδρα των Ιωαννιτών από τη Ρόδο στην Πελοπόννησο. Η άρνηση, όμως, του πρίγκιπα Ροβέρτου Β΄ του Τάραντος (1346-1364) απέτρεψε την ολοκλήρωση του σχεδίου. Το 1377 η Ιωάννα Α΄ (1343-1381) με τον τέταρτο σύζυγό της Όθωνα de Brunswick ενουκίασε το πριγκιπάτο στους Ιωαννίτες της Ρόδου προς 4.000 δουκάτα το χρόνο για πέντε χρόνια (1376-1381). Ο Dominique d'Allemagne (*Domenico Alamania*) ανέλαβε την επιτροπεία της ηγεμονίας για λογαριασμό των Ιωαννιτών μέχρι το 1381 και έλαβε τους όρκους υποτελείας από τους βαρώνους³⁷. Την ίδια εποχή μεγάλος μάγιστρος στη Ρόδο εξελέγη ο αραγώνιος Juan Ferrandez de Heredia, ο οποίος είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εγκατάσταση των Ιωαννιτών στην κεντρική Ελλάδα και την ανάκτηση των λατινικών κτήσεων. Το 1378 στρατολόγησε τις κομπανίες των Ναβαρραίων που είχαν σταλεί το 1376 από τον Λουδοβίκο δ'Εννευκ για την κατάκτηση του Δυρραχίου, προκειμένου να αντιμετωπίσει τους Αλβανούς στη Βόνιτσα της Ακαρνανίας, κατέλαβε τη Ναύπακτο αλλά συνελήφθη αιχμάλωτος από τον Ιωάννη Μπούα Σπάτα. Έκτοτε οι Ναβαρραίοι διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στο πριγκιπάτο³⁸. Ο Heredia έδωσε εντολή για τη συγγραφή του αραγωνι-

36. Οι συνεχείς επιδρομές των Τούρκων το 1356-1357 στην Πελοπόννησο κινητοποίησαν τους Χριστιανούς, ενώ ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος (1354-1391) ασπάσθηκε το ρωμαιοκαθολικό δόγμα το 1369, βλ. Α. LUTTRELL, *The Hospitallers at Rhodes*: D. M. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου, 1261-1453*, Αθήνα 1996, 424.

37. DELAVILLE LE ROULX, *Les Hospitaliers à Rhodes*, 339· R.-J. LOENERTZ, *Hospitaliers et Navarrais en Grèce, 1376-1383. Régestes et documents, OCP 22* (1956), 337 (= *Byzantina et franco-graeca*. I. *Articles parus de 1935 à 1966*, επιμ. P. SCHREINER, Ρώμη 1970, 347)· J. LONGNON – P. TOPPING, *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Παρίσι 1969, 196.

38. R.-J. LOENERTZ, *Athènes et Neopatras*, I, *AFP 25* (1955), 136 (= *Byzantina et franco-graeca*, II, 228). Το 1380 η κομπανία του Mahiot de Coquerel και του Jean d'Urtubia αποτελούσαν τη δύναμη των Ναβαρραίων στην Πελοπόννησο [*societas sistens in principatu Achaiae*, βλ. LOENERTZ, *Hospitaliers et Navarrais*, 332 (= 342)]. Το 1382 ο βικάριος του Πέτρου Δ΄ της Αραγωνίας υπέγραψε συνθήκη (ώς το 1386) με το βάλιο της Αχαΐας και το Νέριο της Κορίνθου, ενώ το 1380

κού χρονικού του Μορέως, το οποίο ολοκληρώθηκε το 1393 και καλύπτει τα γεγονότα μέχρι το 1377, παρέχοντας σημαντικές πληροφορίες για την ιστορία του πριγκιπάτου, ιδιαίτερα κατά το 14ο αιώνα. Το 1381 ο Dominique d'Allemagne επέστρεψε το πριγκιπάτο στο βάλιο της Ιωάννας, όπως και το ποσό των 2.000 δουκάτων στους Ναβαρραίους που βρισκόνταν εκεί³⁹. Τον ίδιο χρόνο οι ανώτεροι φεουδάρχες (λίξιοι) του πριγκιπάτου και οι Ναβαρραίοι αναγνώρισαν ως πρίγκιπα τον Ιάκωβο des Baux, ανιψιό της Ιωάννας, ο οποίος έλαβε τους τίτλους του empereur de Constantinople, despote de Romanie, prince de Tarente et d'Achaie, όπως και τον Mahiot de Coquerel ως βάλιο και τον Πέτρο de Saint Superan διοικητή, οι οποίοι και πρότειναν συνθήκη καλής γειτνίασης στους βενετούς καστροφύλακες της Μεθώνης και της Κορώνης. Το 1383 ο de Baux πέθανε, αναγνωρίζοντας ως διάδοχο των γαιών του τον Λουδοβίκο Α' Ανζου, θετό γιο της Ιωάννας. Το 1384 η Μαρία της Βρετανής, χήρα του Λουδοβίκου Α', όρισε ως βασιλέα της Νεαπόλεως τον ανήλικο γιό της Λουδοβίκο Β' και το 1387 πώλησε το πριγκιπάτο στους Ιωαννίτες για 20.000 φιορίνια. Ο κατάλογος του 1391⁴⁰ δίνει εικόνα της ηγεμονίας στα τέλη του αιώνα και αναφέρει ως διοικητή (πρεκέπτορα) του τάγματος τον Adam Boulart. Το 1382 ο Θεόδωρος Α' (1382-1407), porfirogenitus γιος του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου, ορίστηκε δεσπότης του Μορέως και το 1397, για να σώσει την Κόρινθο από τις τουρκικές επιδρομές, την παραχώρησε στους Ιωαννίτες της Ρόδου, φίλους του αδελφού του, Μανουήλ Β' (1391-1425). Ας σημειωθεί ότι η Κόρινθος είχε δοθεί το 1358 στο φλωρεντινό Νικόλαο Acciaiuoli, ο οποίος την παραχώρησε στο γιό του Άγγελου Acciaiuoli († 1367). Από το 1370 κυρίαρχος ήταν ο Νέριο Acciaiuoli μέχρι το θάνατό του, το 1394, όταν την Κόρινθο ανέλαβε ο γαμπρός του Κάρολος Α' Τόκκος, σύζυγος της κόρης του, και στη συνέχεια ο Θεόδωρος, επίσης γαμπρός του Νέριο. Στην Κόρινθο αναφέρεται από παλαιά διοικητές των Ιωαννιτών⁴¹ και το 1399 ο Ιωαννίτης Elie de Fossat ως καστροφύλακας της πόλης. Για ένα μικρό διάστημα δεν αναφέρονται επιδρομές Τούρκων στην περιοχή. Οι Ιωαννίτες οχύρωσαν τον Ακροκόρινθο και προσέγγισαν τον Πέτρο San Superan (διοικητή των Ναβαρραίων), πρίγκιπα της Αχαΐας (1396-1402), για να αντιμετωπίσουν τους Τούρκους. Ενδιαφέρονταν να αυξήσουν την εξουσία τους στην Πελοπόννησο, έτσι αφού απέκτησαν τα Καλάβρυ-

ζήτησε τη βοήθεια των Ιωαννιτών για να εκδιώξει τους Ναβαρραίους (που ήταν στην υπηρεσία τους) από το δουκάτο των Αθηνών [LOENERTZ, *Athènes et Neopatras*, I, 146 (= 240) αρ. 181].

39. LOENERTZ, *Hospitaliers et Navarrais*, 337 (= 347)· BON, *Morée*, 254.

40. BON, *Morée*, 691-692.

41. LOENERTZ, *Athènes et Neopatras*, I, 114 (= 200) αρ. 55.

τα το 1400 προχώρησαν ώς το Μυστρά, γεγονός που επιβεβαιώνει τη βυζαντινή παρακμή αλλά και την αυξανόμενη τουρκική απειλή⁴². Η έδρα του δεσποτάτου μεταφέρθηκε στη Μονεμβασιά. Σοβαρή όμως ήταν η αντίδραση των Ελλήνων για να μην υποκύψουν στους Λατίνους, όπως και η αντίσταση στην ανίερη πολιτική του Θεόδωρου που πωλούσε τα εδάφη του. Κατά τη βραχύχρονη κυριαρχία τους στην Κόρινθο, από το 1397 ως το 1404, οι Ιωαννίτες ενίσχυσαν τη θέση τους εξοπλίζοντας τον ισθμό, ενώ προέβαιναν σε προνομιακές εκχωρήσεις στους κατοίκους της περιοχής, όπως γαίες ή φορολογικές απαλλαγές αλλά και σε επικυρώσεις παλαιότερων δωρεών του Νέριο ή του δεσπότη. Οι πληροφορίες των εγγράφων είναι χαρακτηριστικές της εσωτερικής ιστορίας μιας κτήσης των Ιωαννιτών της Ρόδου, όπου ο μεγάλος μάγιστρος αποφάσισε για οτιδήποτε την αφορούσε. Έτσι, το 1402 ο Philibertus de Nailhaco απάλλαξε υποτελή του Έλληνα⁴³ από τις οφειλόμενες εισφορές (ορισμένες βυζαντινής προέλευσης, όπως το τέλος και το βοϊδιατικόν, ίσως ζευγαρατίκιον). Επίσης στον Μανόλη Enclava από την Κωνσταντινούπολη, κάτοικο Καλαβρύτων, επικύρωσε παλαιότερη εκχώρηση του διοικητή του τάγματος στην Κόρινθο⁴⁴. Εν τούτοις η λαϊκή αντίδραση ανάγκασε το δεσπότη να διαπραγματευθεί με το τάγμα την επιστροφή των βυζαντινών εδαφών. Ο μεγάλος μάγιστρος Philibertus de Nailhaco εξουσιοδότησε τον Domenico Alamania και στη συνέχεια τον Elie de Fossat να διαπραγματευθεί την επιστροφή του δεσποτάτου και της Κορίνθου στο δεσπότη Θεόδωρο Α'⁴⁵. Έτσι, το 1404 με τη συνθήκη του Βασιλοπόταμου (*tractatus, pacta convenciones, promissiones et obligationes*), οι Ιωαννίτες επέστρεψαν τα Καλάβρυτα και την Κόρινθο στο δεσπότη του Μορέως έναντι του ποσού των 46.500 δουκάτων⁴⁶. Ως εγγυητής της συνθήκης

42. D. A. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Le Despotat grec de Morée*, I. *Histoire politique*, Παρίσι 1932 (= édition revue et augmentée par Chryssa A. MALTÉZΟΥ, Λονδίνο, Variorum, 1975): R.-J. LOENERTZ, Pour l'histoire du Péloponnèse au XIVe siècle (1382-1404), *REB* 1 (1943), 186-196 (= *Byzantina et franco-graeca*, I, 254-264): Χρύσα Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Οι ιστορικές περιπέτειες της Κορίνθου στα τέλη του 14ου αιώνα, *Σύμμεικτα* 3 (1979), 29-51.

43. *Monumenta*, 485 αφ. 242: *Andree Canacari fideli vassallo nostro et religionis nostre ... vineas, terras, ... molendina et possessiones, iura et bona alia ... que habes ... et possides ... confirmamus et ... exemptum facimus liberum a tallia, delo, vodiatico et ab omni alio gravamine seu onere.*

44. *Monumenta*, 486 αφ. 243: *casalia ... cum omnibus et singulis eorum iuribus et pertinenciis, hominibus, subditiis et vassallis.*

45. *Monumenta*, 501 αφ. 257: *civitates, castra, terras, possessiones, loca, iura omnia et singula ... dicte domus in ... despotatu [Grecie] et principatu [Achaye]* (η Κόρινθος θεωρητικά αποτελούσε τμήμα του πριγκιπάτου), 504 αφ. 259.

46. *Monumenta*, 519 αφ. 271: *despotum porfirum genitum.. super vendicione despotatus Grecie et castellanie Corinthi, ... castellanie comitatus de la Sole* (η Άμφισσα το 1403 δόθηκε από τους Τούρκους στους Ιωαννίτες).

απεστάλη ο Peter Holt, πριόρης (ηγούμενος) της Ιρλανδίας και τουρκοπουλιέρης (διοικητής του μισθοφορικού ιππικού) του τάγματος, παλαιός γνώριμος του αυτοκράτορα Μανουήλ Β', υπεύθυνος για την πιστή εφαρμογή των συμφωνημένων⁴⁷ και για την υπογραφή συμμαχίας με τους Βυζαντινούς το 1406. Αλλά και αργότερα, το 1422, γίνονταν διαβουλεύσεις με το δεσπότη Θεόδωρο Β' (1407-1428 μόνος δεσπότης, 1428-1443 με τον Κωνσταντίνο και το Θωμά), γιο του αυτοκράτορα Μανουήλ Β', το Zaccaria II Centurione (1402-1430), πρίγκιπα της Αχαΐας και τον αρχιεπίσκοπο Πατρών για να αποσταλεί βοήθεια των Ιωαννιτών στην Πελοπόννησο, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τους Τούρκους αλλά εκείνοι αρνήθηκαν, διότι τους απασχολούσε η άμυνα της Μ. Ασίας⁴⁸.

Οι αποσπασματικές πληροφορίες των εγγράφων δίνουν εικόνα της πολύπλοκης κατάστασης στην οποία είχε περιέλθει το πριγκιπάτο της Αχαΐας πριν απορροφηθεί αρχικά από τους Βυζαντινούς του δεσποτάτου του Μορέως και στη συνέχεια από τους Τούρκους το 1460, όταν οι αντικρουόμενες δυνάμεις των Βυζαντινών, Βενετών, Ανδεγαυών, Φλωρεντινών, Ιωαννιτών και Ναβαρραίων διεκδικούσαν την εξουσία. Άξια προσοχής είναι, ακόμη μια φορά, η αποδυνάμωση του φραγκικού πριγκιπάτου αλλά και η αδυναμία των Βυζαντινών να αντιμετωπίσουν τους Τούρκους. Το μόνο αίσθημα που διακατείχε το λαό και συντέλεσε στη διαφύλαξη του τόπου, έστω και για περιορισμένο διάστημα, ήταν το ορθόδοξο δόγμα. Ιδιαίτερα η παρουσία των Ιωαννιτών αποτελεί ένα σημαντικό κεφάλαιο στην ιστορία του πριγκιπάτου και πιθανότατα ένα σοβαρό λόγο για την καθυστέρηση της τουρκικής κατάκτησης.

47. *Monumenta*, 523 αρ. 274, 535 αρ. 283.

48. E. GERLAND, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras*, Λιψία 1903, 171· BON, *Morée*, 288.

ΦΑΝΗ Α. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΛΑΧΕΡΝΩΝ ΚΥΛΛΗΝΗΣ ΤΟΝ 15ο ΑΙΩΝΑ

Το φραγκοβυζαντινό μοναστήρι της Βλαχέρνας¹ (εικ. 1-2) βρίσκεται τέσσερα χιλιόμετρα έξω από τη μεσαιωνική Γλαρέντζα, μία πόλη με μεγάλο εμπορικό λιμάνι, που στις αρχές του 15ου αιώνα είχε δυτικό κυρίως πληθυσμό, ήταν η πρωτεύουσα του φράγκικου πριγκιπάτου της Αχαΐας και μίλλον της εριδος ανάμεσα στο πριγκιπάτο και το επίσης φράγκικο κράτος των Τοκκο της

---

1. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Αί Βλαχέρνα της Ήλειας, *AE* 1923, 5-35, εικ. 1-62· Α. ΒΟΝ, *Art oriental et art occidental en Grèce au Moyen Age, Mélanges offerts à Kazimierz Michalowski*, Βαρσοβία 1966, 299, εικ. 8-9· Ο ΙΔΙΟΣ, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι 1969, 325, 561-574, 584-589, πίν. 25-32, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία· D. J. WALLACE – T. S. R. BOASE, *The Arts in Frankish Greece and Rhodes*, A. Frankish Greece, *A History of the Crusades, IV. The Art and Architecture of the Crusader States*, επιμ. Κ. SETTON – H. W. HAZARD, Μάντισον Ουισκόνσιν – Λονδίνο 1977, 212, με εκτενή βιβλιογραφία. Στα ανωτέρω ο φραγκοβυζαντινός χαρακτήρας του αρχιτεκτονήματος αποδίδεται σε δύο διαδοχικές κατασκευαστικές φάσεις, μία βυζαντινή και μία φράγκακη, χρονολογούμενη στον 13ο αιώνα· Α. Η. Σ. ΜΕΓΑΥ, *The Chronology of Some Middle Byzantine Churches, BSA* 32 (1931-32), 113, 114, 116, 117, 119, 124, όπου εύστοχες παρατηρήσεις. Αντίθετα, στο R. TRAQUAIR, *Frankish Architecture in Greece, Journal of the Royal Institute of British Architects* 3rd ser., 31 (1923-24), 76-80, εικ. 25-28, εκτός από τις καθαρά φράγκικες προσθήκες των ναρθήκων, το αρχικό κτήριο θεωρείται βυζαντινό με γοθτικές επιδράσεις και χρονολογείται όχι πριν από τα μέσα του 14ου αιώνα. Την ίδια γνώμη διατυπώνουν οι Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Η φραγκοβυζαντινή εκκλησία της Θεοτόκου στο Άνιγλιο (τ. Γκλάτσα) της Ήλειας, ΔΧΑΕ* περ. Δ' 12 (1984), 256, 261, και ΑΣΠΑΣΙΑ ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, *Δυτικές επιδράσεις στους τρούπους δόμησης βυζαντινών ναών, Δέκατο όγδοο συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Περίληψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 1998, 38. Βλ. τέλος, Μ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Καθολικό ιεράς μονής Βλαχερνών Ηλείας, ΑΔ* 54 (1999), Μελέτες (υπό εκτύπωση), για μία εις βάθος μελέτη του θέματος, και Φανή Δροσογιάννη, *Υπολείμματα βυζαντινών τοιχογραφιών στην μονή Βλαχερνών Κυλλήνης, ΑΔ* 54 (1999), Μελέτες (υπό εκτύπωση). Πρβλ. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Φραγκοβυζαντινά μνημεία στην Ελλάδα, Η Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα*, επιμ. Α. ΑΛΠΑΓΚΟ ΝΟΒΕΛΛΟ – Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Αθήνα 1995, 176, εικ. της σ. 173, όπου ο συγγραφέας δέχεται την αρχική θέση του Ορλάνδου για δύο διαδοχικές κατασκευαστικές φάσεις· Ο ΙΔΙΟΣ, *Βυζαντινή & Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, 138, 174· Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ – ΛΑΣΚΑΡΙΝΑ ΜΠΟΥΡΑ, *Η ελληνική ναοδομία κατά τόν 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 96-99, 634, εικ. 84-87, 409, 495, 514, 541, με πλούσια βιβλιογραφία.

Κεφαλληνίας. Καίτοι η έρις αυτή και οι αλληπάλληλες επιδρομές και ανακτήσεις πρέπει να είχαν ζημιώσει κάπως την οικονομία της, εξακολουθούσε να είναι πόλη μεγάλη και με έντονα δυτικό χαρακτήρα².

Όμως, τον Δεκέμβριο του 1427 έφθασε στην Πελοπόννησο ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, 23 τότε ετών, ο οποίος μέσα σε τρία χρόνια και σε συνεργασία με τους αδελφούς του Ιωάννη και Θωμά κατόρθωσε να απαλλάξει όλη την περιοχή από τους διάφορους μνηστήρες, από το πριγκιπάτο της Αχαΐας, από τους Τοκκο της Κεφαλληνίας και από το εκκλησιαστικό κράτος του Πανδούλφου Μαλατέστα της Πάτρας³.

Η Γλαρέντζα στο διάστημα του αγώνα αυτού έχει μία ιδιαίτερη ιστορία. Ύστερα από αλληπάλληλες εναλλαγές κυριάρχων περιήλθε το 1428 στον Κωνσταντίνο ως προίκα της γυναίκας του Μαγδαληνής-Θεοδώρας, ανιψιάς του

2. BON, *Morée*, 230, 320-325, 559-561, 602-607, 692· Ελένη ΣΑΡΑΝΤΗ-MENDELOVICI, 'Η μεσαιωνική Γλαρέντζα, *Δίπτυχα* 2 (1980-81), 67-68, όπου υποστηρίζεται ότι στις αρχές του 14ου αιώνα η Γλαρέντζα είχε παρακάσει. Βλ. επίσης D. A. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Le Despotat grec de Morée*, II. *Vie et institutions*, Αθήνα 1953 (= édition revue et augmentée par Chryssa ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Λονδίνο, Variorum, 1975), όπου εις μιν τι σ. 177 διατυπώνεται η γνώμη ότι η Γλαρέντζα εξακολουθούσε να έχει μία κάποια ευμάρεια όταν περιήλθε στους Έλληνες το 1428, αν και ήδη η Πάτρα την είχε υποκαταστήσει ως πρώτο λιμάνι της Πελοποννήσου, εις δε τη σ. 256 διατυπώνεται η γνώμη ότι η Γλαρέντζα είχε περιπέσει σε μαρσασμό λόγω της παρακμής του πριγκιπάτου της Αχαΐας.

3. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, Giorgio Sfranze, *Cronaca*, έκδ. R. MAISANO (*CFHB* 29), Ρώμη 1990, 36-72 κεφ. XVI-XXI· ΛΑΟΝΙΚΟΣ ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, *Ἀποδείξεις ἱστοριῶν δέκα*. Laonici Chalcocondylae Atheniensis, *Historiarum Libri Decem*, έκδ. I. BEKKER, Βόννη 1843, 239-242· Laonici Chalcocondylae, *Historiarum Demonstrationes*, έκδ. E. DARKÓ, 1-2, Βουδαπέστη 1922-1927, 2/1, 17-20· W. MILLER, *The Latins in the Levant: A History of Frankish Greece (1204-1566)*, Λονδίνο 1908 (ανατύπ. Καίμπριτζ 1964), 391-392 (= *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, 1204-1566*, μετάφραση με προσθήκες και βελτιώσεις Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, Β', Αθήνα 1909-1910, 84-86)· D. A. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Le Despotat grec de Morée*, I. *Histoire politique*, Παρίσι 1932 (= édition revue et augmentée par Chryssa ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Λονδίνο, Variorum, 1975), 200-213· BON, *Morée*, 280-281, 291-294· K. M. SETTON, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, II. *The Fifteenth Century*, Φιλαδέλφεια ΗΠΑ 1978, 33· ΣΑΡΑΝΤΗ-MENDELOVICI, Γλαρέντζα, 67· η ΙΔΙΑ, *Οί έμπορικές και πολιτικές σχέσεις τῆς Πάτρας με τῆ Βενετία στό πρώτο ἡμιοσ τοῦ 15ου αἰώνα*, *Θησαυρίσματα* 17 (1980), 142-147· J. V. A. FINE, *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor Mich. 1994², 543, όπου όμως μνημονεύεται μόνο μία κατάσταση της Γλαρέντζας από τους Παλαιολόγους, το 1427, και αγνοούνται πολύ σημαντικότερα μεταγενέστερα γεγονότα· D. M. NICOL, *The Immortal Emperor. The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans*, Καίμπριτζ 1992, 8-11· N. HOUSLEY, *The Later Crusades, 1274-1580: From Lyons to Alcazar*, Οξφόρδη 1995, 172· P. LOCK, *The Franks in the Aegean, 1204-1500*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1995, 134, 160 (= *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο, 1204-1500*, μετάφραση όχι πολύ ακριβής Γ. ΚΟΥΣΟΥΝΕΛΟΣ, Αθήνα 1998, 230, 270)· Thekla SANSARIDOU-HENDRICKX, *The World View of the Anonymous Author of the Chronicle of the Tocco: the Antagonists as Groups*, *Βυζαντιακά* 21 (2001), 195.

Καρόλου Τοσσο, δουκός της Κεφαλληνίας, και κόρης του αδελφού του Λεονάρδου, που είχε εκπορθήσει παλαιότερα την πόλη. Το 1430 καταλήφθηκε από Καταλανούς, συμμάχους του Πανδούλου Μαλατέστα της Πάτρας. Τον επόμενο χρόνο την εξαγόρασε ο Κωνσταντίνος από τους Καταλανούς και στη συνέχεια την κατέστρεψε και εξόρισε τον πληθυσμό της.

Την πληροφορία δίνουν το *Μείζον Χρονικόν* του Σφρατζή και βραχεία χρονικά⁴ αλλά διεξοδική περιγραφή κάνει ο θρηγός *Άλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως*⁵.

*Ἐχάλασες, βαρόμοιρε, τὸ κάστρον τῆς Κλαρέντζας·
τοὺς πύργους, τὰ θεμέλια, ὅλα ἐξερορίζωσές τα·
ἢ ἐκκλησιαῖς ἐχαλάσασιν, οἱ καλογηροὶ ἐκλαῖγαν,
οἱ ἄρχοντες μὲ τοὺς πτωχοὺς μεγάλην λύπην εἶχαν·
τὰ σπίτια των ἐχάλασες, ἐκείνοι ἐξωρισθῆκαν,
γυναῖκες καὶ παιδία των ὅλα ξωλοθρευθῆκαν,
ὅλοι ἐξωριστήκασιν, μέγαν κρῖμαν ἦτον.*

Φαίνεται ότι ο φράγκικος πληθυσμός της Γλαρέντζας δεν ήταν διατεθειμένος να υποταχθεί στον Κωνσταντίνο. Παρέμενε ένας επικίνδυνος συμπαγής πυρήνας έτοιμος να προωθήσει εχθρικά σχέδια. Ίσως και να μην εδέχετο την επανεγκαθίδρυση του Κωνσταντίνου και των βυζαντινών αρχών, που κατά

4. Pseudo-Phrantzes, sive Macarii Melissenii Chronicon, 1258-1481, Παράρτημα στο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΦΡΑΖΤΖΗΣ, *Τὰ καθ' ἑαυτὸν καὶ τινὰ γεγονότα ἐν τῷ χρόνῳ τῆς ζωῆς αὐτοῦ, 1401-1477*, Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401-1477*, ἐκδ. V. GRECU, Βουκουρέστι 1966, 298. Η πληροφορία ἔχει εἰσοβελισθεῖ ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τοῦ αὐθεντικοῦ χρονικοῦ τοῦ Σφρατζή, βλ. ΣΦΡΑΖΤΖΗΣ, 52*-82* καὶ κυρίως 70*-71*, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία: P. SCHREINER, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I (CFHB 12), Βιέννη 1975, 183 ἀρ. 22/25, 236 ἀρ. 32/44, 267 ἀρ. 34/7, καὶ II, Βιέννη 1977, 442-443· H. F. TOZER, *The Franks in the Peloponnese*, *JHS* 4 (1883), 210 (το ἔτος ἐκδόσεως εἶναι 1883 καὶ ὄχι 1893 ὅπως λανθασμένα σημεῖώνει ο BON, *Morée*, 602)· R. TRAQUAIR, *Mediaeval Fortresses of North-Western Peloponnesus*, *BSA* 13 (1906-07), 276· ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, II, 223-224 σμμ. 8· BON, *Morée*, 292, 323, 559, 607· SETTON, *Papacy*, 35· ΣΑΡΑΝΘ-ΜΕΝΔΕΛΟΒΙΤΣ, Γλαρέντζα, ὅπου στὴ σμμ. 37 γίνεται παραπομπή εἰς Σφρατζή minus, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ majus, προφανῶς ἀπὸ σύγχυσης με τὴν προηγούμενη σμμ. ἀρ. 36· NICOL, *Immortal Emperor*, 11.

5. A. ELLISSEN, *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur*, III, Λιψία 1857, 112, 114· W. WAGNER, *Mediaeval Greek Texts*, Λονδίνο 1870, 142-143· E. LEGRAND, *Bibliothèque grecque vulgaire*, I, Παρίσι 1880, XXIII, 171· *Βυζαντινὴ ποίησις*, ἐκδ. Γ. Θ. ΖΩΡΑΣ (*Βασικὴ Βιβλιοθήκη* 1), Αθήνα 1956, 178. Στον θρήνο παραπέμπουν οἱ TRAQUAIR, *Mediaeval Fortresses*, 276, ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, II, 223-224 σμμ. 8, ΣΑΡΑΝΘ-ΜΕΝΔΕΛΟΒΙΤΣ, Γλαρέντζα, 67 σμμ. 37 καὶ NICOL, *Immortal Emperor*, 98-100 καὶ σμμ. 14. Βλ. ἐπίσης, B. ΚΝΟΣ, *Autour du roème appelé «La Prise de Constantinople»* (*Άλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως*), *Ἑλληνικά* 20 (1967), 311-337· H.-G. BECK, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, Μόναχο 1971, 164, 166 (= *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς δημόδους λογοτεχνίας*, μετάφραση Νίκη ΕΙΔΕΝΕΙΕΡ, Αθήνα 1988, 260, 263).

την άλωση της πόλης από τους Καταλανούς απουσίαζαν στην πολιορκία της Πάτρας⁶. Έτσι, το έτος 1431 αποτελεί τομή, κατά την οποία καταργείται ο φράγκικος χαρακτήρας της πόλης⁷. Τέσσερα χρόνια αργότερα, δηλαδή το 1435, ο ισπανός περιηγητής Pero Tafur μιλά για μία πόλη στον κόλπο των Πατρών (sic), ονόματι Florencia (sic), πολύ παλιά, με μεγάλα οικοδομήματα αλλά ερημωμένη (*de poblada*). Προφανώς δεν είναι άλλη από τη Γλαρέντζα, το όνομα της οποίας παραποιήθηκε και κατέληξε σε Florencia⁸.

Παρά ταύτα, ο Ορλάνδος στη μελέτη του «Αί Βλαχέρναι τῆς Ἡλείας», διατύπωσε την εικασία ότι το μοναστήρι παρέμεινε στο δυτικό δόγμα και τη γνώμη αυτή αποδέχθηκε και ο Βον. Στον νότιο εξωτερικό τοίχο του καθολικού

6. Η αιτιολόγηση αυτή δεν είναι παρά απλή εικασία στην οποία μας οδηγεί το λεγόμενο από τον ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΑΛΗ [241 (BEKKER), 2/1, 19 (DARKÓ)], ότι: *αὶ τοῦ ἀρχιερέως τμήρεις* (δηλαδή οι εξυπηρετούσες τον Πανδούλφο Μαλατέστα καταλανικές γαλέρες) ... ἐπὶ ... τὴν Κλαρεντιαν ἀφικόμεναι ἀπόντος αὐτῆ τοῦ ἀρχοντος, καὶ φρουρᾶς οὐκ ἐνούσης ἐν τῇ πόλει, εἰσελθόντες λάθρα τὴν πόλιν κατέσχον καὶ ἠνδραποδίασαν. Στη βιβλιογραφία ως αιτία θεωρείται γενικώς η απόφαση να καταστραφούν τα τείχη για να μην ξαναπεριέλθει η πόλη σε πειρατές ή σε δυτικούς ή γενικότερα στους εχθρούς, βλ. TRAQUIAIR, *Mediaeval Fortresses*, 276· BON, *Morée*, 292 και 323· SCHREINER, *Kleinchroniken*, II, 19· SETTON, *Papacy*, 35, όπου διατυπώνεται επίσης η σκέψη ότι ίσως τα τείχη ξαναχτίστηκαν από τον Θωμά το επόμενο έτος, 1432, όταν πήρε από τον Κωνσταντίνο τη Γλαρέντζα ανταλλάσσοντας την με τα Καλάβρυτα, πράγμα εντελώς απίθανο, που δεν μαρτυρείται ούτε από τις πηγές ούτε από τα αρχαιολογικά ευρήματα, και δεν ταυριάζει με την εικόνα της πόλης που δίνει ο περιηγητής Tafur το έτος 1435 (βλ. παρακάτω, σημ. 8)· ΣΑΡΑΝΘ-ΜΕΝΔΕΛΟΒΙΤΣΙ, Γλαρέντζα, 67· NICOL, *Immortal Emperor*, 11. Εἰς ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, II, 223-224 σημ. 8, αναφέρεται ότι κατά τη γνώμη του Κωνσταντίνου Σάθα η καταστροφή έγινε στο πλαίσιο ενός αγώνα κατά της φεουδαλικής αριστοκρατίας.

7. Για τη χρονολόγηση, βλ. SCHREINER, *Kleinchroniken*, II, 443. Στην παλαιότερη βιβλιογραφία ανεφέρετο ασαφώς άλλοτε το έτος 1428 (A. BON, *Monuments vénitiens en Grèce centrale et dans le Péloponnèse jusqu'au XVe siècle*, *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, II, επιμ. Α. PERTUSI, Φλωρεντία 1974, 52), άλλοτε το έτος 1429 (BON, *Morée*, 559 και 607), και άλλοτε το έτος 1430 [TRAQUIAIR, *Mediaeval Fortresses*, 279· A. BON, *Pierres inscrites ou armoriées de la Morée franque*, ΔΧΑΕ περ. Δ' 4 (1964-65) (= *Εἰς μνήμην Γεωργίου Α. Σωτηρίου*), 101]. Όμως, είναι μάλλον δύσκολο να υπάρξει πλέον αντίρρηση για τη χρονολόγηση στο 1431.

8. PERO TAFUR, *Andanças e Viajes por diversas partes del mundo avidos (1435-1439)*, έκδ. Μ. JIMENEZ DE LA ESPADA, Μαδρίτη 1874, 44· ο ΙΔΙΟΣ, *Travels and Adventures (1435-1439)*, μετάφραση Μ. LETTS, Λονδίνο 1926, 49, όπου όμως το όνομα Florencia μεταφράζεται σε Corinth. Βλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, II, 178, όπου γίνεται παραπομπή μόνο στην έκδοση Jimenez de la Espada, αλλά όπου γίνεται ταύτιση με την Πάτρα, και τόμ. II, 256, όπου γίνεται μεν σωστή ταύτιση με τη Γλαρέντζα αλλά δεν γίνεται αναφορά σε καμία καταστροφή και η παρακμή αποδίδεται στη γενικότερη κατάρρευση του πριγκιπάτου· D. M. NICOL, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, Ουάσινγκτον 1968, 22 σημ. 31· Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Origins of the Greek Nation*, New Brunswick, N.J. 1970, 270, όπου υιοθετείται η ταύτιση με την Κόρινθο· SCHREINER, *Kleinchroniken*, II, 443 σημ. 51, όπου γίνεται παρα-

της μονής Βλαχέρνας υπάρχει μεταξύ άλλων το εξής χάραγμα: *Francisc(us) de Priolis 1447* (εικ. 3). Ο Ορλάνδος το απέδωσε σε δυτικό μοναχό του μοναστηριού –που πρέπει μάλιστα να ήταν Βενετός λόγω του ονόματός του– με λογικό συμπέρασμα ότι το φράγκικο μοναστήρι εξακολούθησε να λειτουργεί κατά το έτος 1447, χρονολογία του χαράγματος⁹.

Ο Βον, που αποδέχεται τη γνώμη ότι το μοναστήρι εξακολούθησε να ανήκει στο δυτικό δόγμα, θεωρεί πιθανότερο ότι ο Franciscus de Priolis δεν ήταν μοναχός αλλά μάλλον επισκέπτης¹⁰. Τα επιχειρήματά του είναι: 1) ότι ένα άλλο χάραγμα στη Βλαχέρνα, αχρονολόγητο αυτό, με το όνομα *RAIMONDO BOLDUS* (εικ. 3) είναι ίσως αποδοτέο σε βενετό επισκέπτη του 17ου αιώνα και 2) ότι ορισμένα από τα χαράγματα που υπάρχουν σε άλλους ναούς, όπως π.χ. στη μονή Σκαφιδιάς ή σε εκκλησίες της Αργολίδος, δημοσιευμένα από τον Κ. Ζησίου¹¹, και ειδικότερα μερικά νεότερα στην Πηγηάδα (Νέα Επίδαυρο)¹², ανήκουν πέρα πάσης αμφιβολίας σε επισκέπτες και όχι σε μοναχούς. Όμως

πομπή μόνο στην έκδοση Jimenez de la Espada· ΣΑΡΑΝΤΗ-ΜΕΝΔΕΛΟΒΙΤΣ, Γλαρέντζα, 68 και σημ. 39, όπου επισημαίνονται οι δύο διαφορετικές ταυτίσεις στο ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, και η ταύτιση με την Κόρινθο της μετάφρασης Letts· NICOL, *Immortal Emperor*, 11 σημ. 21. Το ότι η Γλαρέντζα εξακολούθησε να χρησιμοποιείται ως λιμάνι αποδεικνύεται από το γεγονός ότι από τη Γλαρέντζα αναχώρησε το 1446, λίγο πριν τη δήμευση του Μουράτ Β', η κόρη του Θωμά Παλαιολόγου Ελένη πηγαίνοντας στη Σερβία για να παντρευτεί τον γιο του Γεωργίου Βραγκονίε δεσπότη Λάζαρο, βλ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, 98 κερ. XXVIII.7-9· ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, I, 239. Για αναφορές στην περαιτέρω ερήμωση ή κατάπτωση της πόλης από τον 15ο ως τον 18ο αιώνα, βλ. ΒΟΝ, *Morée*, 324 και 607 σημ. 1, στον οποίο παραπέμπει η ΣΑΡΑΝΤΗ-ΜΕΝΔΕΛΟΒΙΤΣ, Γλαρέντζα, 68 και σημ. 39-41.

9. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Αί Βλαχέρνα, 34 εικ. 61· ΒΟΝ, *Morée*, 573.

10. Ο.π.

11. Κ. ΖΗΣΙΟΥ, 'Επιγραφαί Ναυπλίας, *Αθηνά* 3 (1891), 487-504 (= *Σύμμικτα*, Αθήνα 1892, 80 κ.ε.)· Χρ. Α. ΓΙΑΜΑΛΙΔΗΣ, 'Αρχαία εκκλησία 'Επιδαύρου και τῶν πέριξ χωρίων, *Αθηνά* 25 (1913), 411.

12. Για την Πηγηάδα ο Βον δεν δίνει παραπομπή. Βλ. όμως, ΓΙΑΜΑΛΙΔΗΣ, 'Αρχαία εκκλησία 'Επιδαύρου, 412-413, 423· Μ. ΓΚΗΤΑΚΟΣ, 'Ο ἐν Νέᾳ 'Επιδαύρῳ ἀνέκδοτος μέχρι τοῦδε ναὸς τοῦ 'Οσίου Μιχαὴλ τῶν Σιννάδων, Αθήνα 1954, 9-13· Ο ΙΔΙΟΣ, 'Ανέκδοτοι ἐπιγραφαὶ καὶ χαράγματα ἐκ βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος. *Corpus ἐπιγραφῶν καὶ χαραγμάτων*, Αθήνα 1957. Στην Κρήτη επίσης, ένα μεγάλο ποσοστό χαραγμάτων, βυζαντινῶν μάλιστα χρόνων, ανήκει σε επισκέπτες, βλ. S. A. CURUNI, Documenti di graffiti e di epigrafi veneto-cretesi conservati nell'archivio Gerola dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 148 (1989-1990), 237-342, πίν. I-IV· Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Τὰ ἐπιγραφικὰ χαράγματα τῆς κρητικῆς μονῆς Φανερωμένης Τράχηλα με βάση τίς φωτογραφίες Δ. Α. Ζακυνθνοῦ, *Σύμμικτα* 9 (1994) (= *Μνήμη Δ. Α. Ζακυνθνοῦ*), Β', 24 και σοφοράδην· Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ – Ελένη ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, 'Ανέκδοτα χαράγματα καὶ ἐπιγραφές ἀπὸ ναοῦ καὶ μονῆς τῆς Κρήτης, *Ἐνθύμους Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, επιμ. Σ. ΚΑΚΑΜΑΝΗΣ – Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ – Γ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ, Ηράκλειο 2000, 684 και σοφοράδην.

δεν συνέχισε τον συλλογισμό του ο Βον, ώστε να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι έτσι δεν αποδεικνύεται η λειτουργία της φράγκικης μονής μετά την καταστροφή της Γλαρέντζας το έτος 1431.

Πέρα όμως από αυτό γίνεται ένα σοβαρό λάθος. Θεωρείται ως πιθανό ότι ο Franciscus de Priolis του χαράγματος του 1447 είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Φραγκίσκο de Priulis, βενετό ναύαρχο και εκπρόσωπο της Βενετίας, στον οποίο παρέδωσε την Κύπρο η βασίλισσα Αικατερίνη Κορναρο, όταν υποχρεώθηκε να παραιτηθεί από τον θρόνο. Ο Βον χρονολογεί την παράδοση αυτή της Κύπρου στο έτος 1449. Όμως, η παράδοση δεν έγινε το 1449, αλλά το 1489, δηλαδή 40 χρόνια αργότερα¹³. Το λάθος εμφανίζεται επανειλημμένα σε τρεις δημοσιεύσεις του Βον: 1) στη μελέτη «Pierres inscrites...»¹⁴, όπου εικάζεται ότι, αν είναι το ίδιο πρόσωπο ο Φραγκίσκος de Priulis της Κύπρου, είχε κάποτε διαμείνει στην Πελοπόννησο ή είχε πραγματοποιήσει ένα ταξίδι στην Πελοπόννησο δύο χρόνια πριν πάει στην Κύπρο, 2) στο βιβλίο *La Morée franque*¹⁵, όπου διατυπώνεται η υπόθεση ότι ο βενετός ναύαρχος είχε περάσει από τη Γλαρέντζα καθ' οδόν προς την Κύπρο και 3) στη μελέτη «Monuments vénitiens...»¹⁶, όπου γίνεται παραπομπή στο ανωτέρω βιβλίο και διατυπώνεται η εικασία ότι ένας σημαντικός αξιωματούχος, ο οποίος προσήγγισε στη Γλαρέντζα, ενδιαφέρθηκε να δει το μοναστήρι που ετιμάτο στο όνομα της Παναγίας της Βλαχερνίτισσας και χάραξε το όνομά του εκεί. Το λάθος επαναλαμβάνεται από την Anne Philippides-Braat σε δημοσίευση των ιστορικών επιγραφών της Πελοποννήσου¹⁷.

Η επωνυμία de Priolis είναι πάρα πολύ συνηθισμένη. Φυλλομετρώντας πρόχειρα τον Σάθα βρίσκει κανείς Antonio de Priolis το 1455, Paolo de Priolis

13. G. HILL, *A History of Cyprus*, III. *The Frankish Period, 1432-1571*, Καίμπριτζ 1948, 748· P. W. EDBURY, Οι τελευταίοι Λουζινιανοί (1432-1489), *Ιστορία της Κύπρου*, Δ'. *Μεσαιωνικών βασιλείων, Ένετοκρατία*, μέρος Α', επιμ. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Λευκωσία 1995, 255. Το περιεργό είναι ότι όλες οι πηγές, στις οποίες παραπέμπει ο Βον, δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ως προς τη χρονολογία 1489. Μία μικρή σύγχυση μόνο δημιουργείται μεταξύ 1488 και 1489, επειδή στην αναμνηστική επιγραφή της ύψωσης της βενετικής σημαίας αναγράφεται το έτος 1488, πράγμα που οφείλεται στο γεγονός ότι το βενετικό ημερολογιακό έτος άρχιζε την 1η Μαρτίου και η ύψωση της σημαίας έγινε στις 26 Φεβρουαρίου. Άλλη αμφιβολία δεν υπήρξε.

14. BON, *Pierres inscrites*, 101 σημ. 2, πίν. 30d.

15. BON, *Morée*, 573.

16. BON, *Monuments vénitiens*, 52, πίν. 27.

17. ANNE PHILIPPIDES-BRAAT, *Inscriptions du IXe au XVe siècle*, στο D. FEISSEL – ANNE PHILIPPIDES-BRAAT, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance*, III. *Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)*, *TM* 9 (1985), 382.

το 1467, Petrus de Priolis το 1495¹⁸. Ακριβώς δε συνώνυμος, Francesco de Priolis, είναι και ένας φρούραρχος της Μεθώνης, που ανακλήθηκε και δικάστηκε για συνωμοσία το 1405, δηλαδή 42 χρόνια πριν από τη χρονολογία του χαράγματος¹⁹. Τέλος, σε επιτύμβιο που εκτίθεται στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων Ρόδου, το όνομα του νεκρού είναι Jacobus de Priolis, με χρονολογία 1476.

Κατά τη γνώμη μου, η επίσκεψη αυτή ενός Βενετού στην περιοχή της Γλαρέντζας το 1447 πρέπει να συσχετισθεί –και δεν έχει συσχετισθεί μέχρι σήμερα– με την τρομερή δήωση που υπέστη η Πελοπόννησος και ειδικότερα η περιοχή της Γλαρέντζας το έτος 1446 από τον σουλτάνο Μουράτ Β'. Η δήωση έγινε σε απάντηση της νικηφόρου προέλασης του Κωνσταντίνου μέχρι και τη Θεσσαλία, που προφανώς έγινε ύστερα από τις συνηνοήσεις του με τον πάπα Ευγένιο Δ', τη Βενετία, και τον βασιλέα της Ουγγαρίας, στο πλαίσιο της σταυροφορίας της Βάρνας (1444)²⁰.

18. C. N. SATHAS, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, I, Παρίσι 1880, 218-223 αρ. 149, 263 αρ. 178, V, Παρίσι 1883, 22-24.

19. F. THIRIET, *La Romanie vénitienne au Moyen Âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIe-XVe siècles)*, Παρίσι 1959 (ανατύπ. 1975), 198-199, στον οποίο παραπέμπει ο BON, *Pierres inscrites*, 101 σημ. 2.

20. ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, 318-320 (BEKKER), 2/1, 91-92 (DARKÓ): ΜΙΧΑΗΛ ΔΟΥΚΑΣ, *Ducac Michaelis Ducae Nepotis, Historia Byzantina*, έκδ. I. BEKKER, Βόννη 1834, 222-223· DUCAE, *Historia Turcobyzantina*, έκδ. V. GRECU, Βουκουρέστι 1958, 279· MILLER, *Latins*, 410· ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, I, 205 και 230· ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Origins*, 172 και 178-179· Α. Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ίστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Α'. *Αρχές και διαμόρφωσή του*, Θεσσαλονίκη 1974², 295-296· SETTON, *Papacy*, 72, 73, 96· *Byzantium, Europe, and the Early Ottoman Sultans, 1373-1513. An Anonymous Greek Chronicle of the Seventeenth Century. (Codex Barberinus Graecus 111)*, έκδ. Μ. PHILIPPIDES, New Rochelle, N.Y. 1990, 150 σημ. 44, 153 σημ. 62· NICOL, *Immortal Emperor*, 28-29· ο ΙΔΙΟΣ, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1463*, Καίμπριτζ 1993², 362. Προσπάθεια έχει γίνει να υποβαθμισθεί η βυζαντινή συμβολή και συνεννόηση με τη σταυροφορία, βλ. σχετικά Μ. DABROWSKA, *Hexamilion i Warna, Warna 1444. Rzeczywistosc I tradycja*, επιμ. I. CZAMANSKA – W. SZULE, Poznan 1997, 61-70. Όμως, η συμβολή και η συνεργασία αποδεικνύονται από τη σαρωτική προέλαση του Κωνσταντίνου μέχρι τη Θεσσαλία [βλ. κυρίως ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, 319-320 (BEKKER), 2/1, 91-92 (DARKÓ): *ὡς δὲ τὸ τεῖχος τοῦ Ἰσθμοῦ αὐτῷ παρεσκευάστο, στρατὸν τε ἔπεμψεν ἐπὶ τὴν βασιλευῶς χώραν, καὶ ἐδήου τε τὴν χώραν καὶ πολέμων διεγένετο*]. Η συνεννόηση αποδεικνύεται και από τη σχεδιασθείσα αποστολή του Σφραντζή προς τον Λαδίσλαο της Ουγγαρίας και τους εκπροσώπους του πάπα και της Βενετίας [ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, 94 κεφ. XXVI(4)· ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, I, 230· NICOL, *Immortal Emperor*, 28] και από την ανταλλαγή επιστολών του αυτοκράτορα Ιωάννη Η' με τον καρδινάλιο Cesarini και τον Λαδίσλαο της Ουγγαρίας [SETTON, *Papacy*, 87· E. W. BODNAR, *Ciriaco d'Ancona e la crociata di Varna. Nuove prospettive, Il Vetro 27* (1983), 237· δεν πρόρεσα να συμβουλευθώ τη μεταγενέστερη μελέτη του BODNAR, *Ciriaco d'Ancona and the Crusade of Varna. A Closer Look, Mediaevalia 14* (1988), 253-280]. Επίσης, η συνεννόηση αποδεικνύεται από το γεγονός ότι το 1444, δηλαδή τη χρονιά της σταυροφορίας, βυζαντινοί πρέσβεις είχαν περάσει από τη

Από τα *Senato Secreti* φαίνεται, ότι η είδηση της δήωσης, των απίστευτων καταστροφών και της απαγωγής 60.000 αιχμαλώτων από την περιοχή, συζητήθηκαν τον Ιανουάριο του 1447 στη γερουσία της Βενετίας και αποφασίσθηκε να ζητηθεί από τους ρέκτορες της Ρωμανίας να στείλουν περισσότερες πληροφορίες²¹. Ίσως, λοιπόν, ο Franciscus de Priolis του χαράγματος να ήταν κάποιος απεσταλμένος που πέρασε από τη Βλαχέρνα, εκτελώντας αυτήν ακριβώς τη διαταγή της συλλογής πληροφοριών.

Με μία υπερέκταση της φαντασίας θα μπορούσε να πει κανείς, ότι υπάρχει μία μικρή πιθανότητα να είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Φραγκίσκο de Priolis της Κύπρου, ο οποίος θα πέρασε από τη Γλαρέντζα και τη Βλαχέρνα, όχι δύο χρόνια πριν υψώσει τη σημαία του Αγίου Μάρκου στην Αιμμόχωστο, αλλά 40 χρόνια νωρίτερα, σε νεαρότατη ηλικία, μαζεύοντας πληροφορίες για την ενημέρωση της βενετικής γερουσίας.

Τελικά, φαίνεται ότι δεν υπάρχουν επιχειρήματα που να πείθουν ότι το 1431, οπότε κατέστρεψε τη Γλαρέντζα ο Κωνσταντίνος και εξόρισε τον πληθυσμό της, άφησε ανενόχλητο το φράγκικο μοναστήρι της Βλαχέρνας. Η τακτική των βυζαντινών στις ανακαταλαμβανόμενες περιοχές ήταν να διώχνουν τους δυτικούς μοναχούς από τα μοναστήρια τους. Παράδειγμα η φράγκικη Παναγία της Βέργης στη Μεθώνη τον 13ο αιώνα και η Παναγία de Percheio στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και οι φραγκισκανοί μοναχοί της Κωνσταντινούπολης, που εξεδιώχθησαν το 1261, καίτοι επανήλθαν αργότερα για να παραμείνουν εκεί μέχρι το 1307²².

Εξάλλου, στον θρήνο για την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως αναφέρεται ρητά για τη Γλαρέντζα, ότι *ἡ ἐκκλησιαίς ἐχαλάσασιν, οἱ καλογήροι ἐκλαΐ-*

Ραγούσα καθ' οδόν προς την Ουγγαρία [B. ΚΡΕΚΙĆ, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, Παρίσι 1961, 55-57, στον οποίο παραπέμπει ο ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Origins*, 178· ο ΙΔΙΟΣ, *Ιστορία*, 295].

21. F. THIRIET, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, III, 1431-1463, Παρίσι 1961, 136, στον οποίο παραπέμπει ο BON, *Morée*, 322, χωρίς όμως να αξιοποιεί το στοιχείο αυτό. Μία μεγάλη φάλαγγα από τους απαχθέντες αιχμαλώτους είδε ο Κυριακός ο Αγκωνίτης να τους σέρνουν αλυσοδεμένους στο σκλαβοπάζαρο της θρακικής Καλλιπόλης και τους άκουσε να διηγούνται την καταστροφή του Εξαμιλίου (SETTON, *Papacy*, 95-96, όπου δημοσιεύεται απόσπασμα επιστολής του Κυριακού του Αγκωνίτη· J. COLIN, *Cyriaque d'Ancone: le voyageur, le marchand, l'humaniste*, Παρίσι 1981, 366· BODNAR, *Ciriaco d'Ancona e la crociata di Varna*, 247).

22. R. L. WOLFF, *The Latin Empire of Constantinople and the Franciscans*, *Tradiio* 2 (1944), 213-237 (= *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1976, αφ. VII)· Elisabeth A. R. BROWN, *The Cistercians in the Latin Empire of Constantinople and Greece*, 1204-1276, *Tradiio* 14 (1958), 94-95, 117-118· LOCK, *Franks*, 231.

γαν, και πάρα κάτω για τον πληθυσμό, *ὅλοι ἐξωριστήκασιν*²³, προφανώς εννοώντας τους Δυτικούς, οι οποίοι άλλωστε αποτελούσαν την πλειονότητα του πληθυσμού. Θα ήταν περίεργο να παραλείφθηκε η Βλαχέρνα.

Μία άλλη σκέψη είναι ότι στη Βλαχέρνα μπορεί να ετάφη η γυναίκα του Κωνσταντίνου Μαγδαληνή-Θεοδώρα, που είχε πεθάνει ένα χρόνο πριν, τον Νοέμβριο του 1429. Ο Σφραντζής δίνει την πληροφορία ότι η Μαγδαληνή-Θεοδώρα απέθανε εις το Σταμηρόν, ένα φρούριο σε κοντινή περιοχή, *ἐτάφη δὲ μέχρι τινός εις μίαν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Γλαρέντζας, καὶ μετὰ ταῦτα ἀπήγαν αὐτὴν εις τὴν ἐν τῷ Μυζηθρᾷ τοῦ Ζωοδότου μονήν*, δηλαδή την Αγία Σοφία, που ήταν το επίσημο τρόπον τινά μαυσωλείο των δεσποινών. Σημειώνει συγχρόνως ότι *ἀπέθανε, καταλείψασα λύπην πολλήν ... διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν καλλίστην*²⁴. Από το λεγόμενο του Σφραντζή, ότι ετάφη εις μίαν των εκκλησιῶν της Γλαρέντζας, δημιουργείται μάλλον η εντύπωση ότι η εκκλησία βρισκόταν μέσα στην πόλη. Αλλιώς ο Σφραντζής θα ανέφερε ρητά το ξεχωριστό μοναστήρι. Όσο για τη μετακομιδή στον Μυστρά, αυτή πρέπει να έγινε είτε διότι η ταφή στη Γλαρέντζα είχε εξοχική προσωρινό χαρακτήρα είτε διότι ο χώρος της αρχικής ταφής στη Γλαρέντζα είχε χάσει την αίγλη του.

Ένα στοιχείο σχετικό με το δόγμα του μοναστηριού είναι ορισμένα υπολείμματα τοιχογραφιών (εικ. 4), οίγουρα βυζαντινών και όχι φράγκικων, που ανακαλύφθηκαν κατά την εκτέλεση αναστηλωτικών εργασιών. Αυτά θα μπορούσαν να δώσουν οριστική απάντηση στο ερώτημα, αν σώζονταν σε λίγο μεγαλύτερη έκταση από τη σημερινή. Από τα διατηρούμενα στοιχεία τους και παρά την αποσπασματικότητά τους μπορούν να χρονολογηθούν μεταξύ του 13ου και των μέσων του 15ου αιώνα, με περισσότερες πιθανότητες στον 15ο αιώνα²⁵.

Τέλος, μία ακόμα πηγή για την ιστορία του μοναστηριού, γνωστή μεν αλλά μονίμως παραμελούμενη, είναι τα βραχέα χρονικά, που έχουν δημοσιευθεί απ' ενός από τους Σπυρίδωνα Λάμπρο και Κωνσταντίνο Άμαντο και απ' ετέ-

23. Βλ. παραπάνω, σημ. 5.

24. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, 68 κεφ. XX(9)· SETTON, *Papacy*, 33· NICOL, *Immortal Emperor*, 33. Υπάρχει και η γνώμη ότι έγινε μία ακόμη μετακομιδή από την Αγία Σοφία του Μυστρά στη μονή της Χώρας της Κωνσταντινουπόλεως, βλ. Silvia RONCHEY, *Malatesta/Paleologhi. Un'alleanza dinastica per rifondare Bisanzio nel quindicesimo secolo*, *BZ* 93 (2000), 526-532 και 536, όπου όμως στη σημ. 71 αναφέρεται λανθασμένα ότι η Μαγδαληνή-Θεοδώρα απέθανε στον Μυστρά.

25. Ανακοίνωσή μου με τίτλο «Υπολείμματα βυζαντινών τοιχογραφιών στη Μονή Βλαχερνών Κυλλήνης», στο Δωδέκατο Συμπόσιο Μονεμβασιάς «Η ζωγραφική της τελευταίας βυζαντινής περιόδου», υπό εκτύπωση (βλ. σημ. 1). Προκαταρκτική γνωστοποίηση του ερευρήματος, βλ. Φανή ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, *ΑΔ* 25 (1970), Β1, 206-207.

ρου από τον Peter Schreiner. Αυτά πληροφορούν για μία επανάσταση κατά των Τούρκων, που έγινε στην Πάτρα και τα Καλάβρυτα και τους τόπους που κατείχαν οι Τούρκοι στη βόρεια Πελοπόννησο, κατά την οποία σκοτώθηκαν Τούρκοι και η οποία είχε οργανωθεί από τους αδελφούς Γεώργιο και Θωμά Ράλλη μέσα στην ίδια τη Βλαχέρνα²⁶.

Είναι η εποχή του τελευταίου αγώνα του Θωμά Παλαιολόγου εναντίον των Τούρκων, κατόχων ήδη της βόρειας Πελοποννήσου και επικυρίαρχων του υπολοίπου της, αγώνα που χρονολογείται στο 1459. Ο Θωμάς έδρασε, όπως φαίνεται ότι έδρασε παλαιότερα και ο Κωνσταντίνος, μέσα στο πλαίσιο μιας σταυροφορίας. Τη νέα αυτή σταυροφορία είχε αναλάβει από το 1458 ο πάπας Πίος Β΄, ο οποίος μάλιστα έστειλε στην Πελοπόννησο και εκστρατευτικό σώμα από 300 άνδρες. Υπάρχει εξάλλου δημοσιευμένη επιστολή του πάπα προς τον Θωμά και αλληλογραφία του Θωμά με τον Φραγκίσκο-Αλέξανδρο Sforza, δούκα του Μιλάνου, του οποίου η γυναίκα Bianca Maria Visconti είχε δώσει τους 100 από τους 300 άνδρες του εκστρατευτικού σώματος²⁷.

26. SCHREINER, *Kleinchroniken*, I, 262-265, 273-274, II, 493-494· Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Βραχεία Χρονικά*, επιμ. Κ. Ι. ΑΜΑΝΤΟΣ, Αθήνα 1932, θ', ιβ'- ιε' αρ. 9, 17-21 αρ. 9, 53-56 αρ. 29, στο οποίο παραπέμπει ο ΒΟΝ (*Morée*, 325 και σημ. 4), αλλά με λανθασμένη χρονολόγηση του περιστατικού, πράγμα που παρατηρεί ο SCHREINER (*Kleinchroniken*, II, 494 σημ. 23).

27. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, 152 κεφ. XXXIX· ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, 455-459, 470-485 (BEKKER), 2/2, 213-216, 226-239 (DARKÓ)· ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ, *Ξεγγραφή Ιστοριών*, Critobuli Imbriotae, *Historiae*, έκδ. D. R. REINSCH (*CFHB* 22), Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1983, 141-142 Γ 19-20· SCHREINER, *Kleinchroniken*, I, 274, II, 493-494· ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Origins*, 212· SETTON, *Papacy*, 209-230, ο οποίος παραπέμπει στο Archivio Segr. Vaticano, Reg. Vat 471 [Pii II de Curia, anno I, tom. IV], fol. 349, και στον Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟ, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, Δ', Αθήνα 1930, 242-244· NICOL, *Immortal Emperor*, 111-113· Ο ΙΔΙΟΣ, *Last Centuries*, 398· T. DILO, *Les luttes des Albanais du Péloponnèse contre les Turcs au XVe s.*, *Deuxième Conférence des Études Albanologiques, Tirana, 12-18 Janvier 1968*, I, Τίρανα 1969, 251-260, όπου η επανάσταση του 1459 παρουσιάζεται ως αποκλειστικά επανάσταση των Αλβανών, ενώ από τις πηγές προκύπτει ότι υπήρξε κοινή επανάσταση όλου του πληθυσμού της Πελοποννήσου, Ελλήνων και Αλβανών, βλ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, 152 κεφ. XXXIX: *Ἀλβανιτῶν καὶ Μοραϊτῶν ...*· ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, 456-457 (BEKKER), 213-216 (DARKÓ): *συναφίστη μέντοι καὶ τοὺς λοιποὺς αὐτῶν Πελοποννησίους, Ἀλβανῶν τε ἅμα καὶ Ἑλλήνων, καὶ παρακάτω: Θωμᾶς συναθροίσας τοὺς τε Ἀλβανούς καὶ Ἑλληνας τοὺς συναφιστώτας παρετάσσετο ὡς εἰς μάχην ...*· ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ, 141 Γ 19(3): *τῶν τε ταύτη Ἀλβανῶν μεταπεσόντων ἐς τὸν δεσπότην Θωμᾶν τῶν τε τοῦ δεσπότη Δημητρίου καλλιστευνόντων αὐτομολία καθ' ἡμέραν χρωμένων ἐς αὐτὸν ...* Αντίθετα προς την ανακοίνωση Dilo, στην ανακοίνωση A. DUCCELLIER, *Οἱ Ἀλβανοὶ στὴν Ἑλλάδα (13ος-15ος αἰ.)*. *Ἡ μετανάστευση μᾶς κοινότηας*, μετάφραση Κατερίνα ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Αθήνα 1994, 42, αναφέρεται ότι Αλβανοί και Πελοποννήσιοι μαζί έπεισαν τον Θωμά να επαναστατήσει. Ως προς την εθνικότητα των αδελφών Ράλλη, πρωταγωνιστών του συγκεκριμένου περιστατικού της μνήης Βλαχερνών, είναι νομίζω θέμα ανοιχτό και εξαρτάται από την ετιμολογία του ονόματος. Η βιβλιο-

Οι λόγοι που οδήγησαν τον Θωμά στον τελευταίο αυτό ένοπλο αγώνα είναι: 1) ότι δεν μπορούσε να συμβιβασθεί με το γεγονός ότι με συνεννοήσεις που έγιναν εν απουσία του και προφανώς παρά τη δική του γνώμη είχε εκβιασθεί να παραδώσει στους Τούρκους τα φρούρια της βόρειας Πελοποννήσου²⁸, 2) η συνακόλουθη εν πολλοίς αντίθεσή του με τον αδελφό του Δημήτριο²⁹, 3) η ενθάρρυνση που του έδινε η σταυροφορία του πάπα³⁰, και 4) η ενθάρρυνση που του έδιναν τοπικοί Παράγοντες, οι οποίοι με τη σειρά τους ενθαρρύνονταν ή από τους ίδιους τους Τούρκους³¹ ή από απεσταλμένους του πάπα ή από δικιά τους μικροσυμφέροντα³².

Το πόσο σημαντική υπήρξε η συνωμοσία της Βλαχέρνας για την έναρξη του αγώνα του Θωμά είναι και αυτό ένα θέμα ανοιχτό. Αξιοσημείωτο πάντως είναι ότι σύμφωνα με τα βραχεία χρονικά η συνωμοσία της Βλαχέρνας οδήγησε ευθέως σε επανάσταση στην Πάτρα, τα Καλάβρυτα και όλη τη βόρεια Πελοπόννησο γενικώς³³, όπως ακριβώς μας πληροφορούν οι σύγχρονοι ιστορικοί, ότι η επανάσταση του Θωμά άρχισε από την Πάτρα, τα Καλάβρυτα και τη βόρεια Πελοπόννησο³⁴, πράγμα φυσικό άλλωστε, αφού αυτούς τους τόπους κατείχαν οι Τούρκοι.

γραφία, στην οποία παραπέμπουν οι SCHREINER, *Kleinchroniken*, II, 494 σημ. 22, και MAISANO, *Σφραντζής*, 56*, δίνει μία ετυμολογία βυζαντινή. Υπάρχει, όμως, και η αλβανική ετυμολογία ράλις = σπάνιος και σπανός. Είς P. TOPPING, *Albanian Settlements in Medieval Greece: Some Venetian Testimonies, Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, επιμ. Angeliki E. LAIOU-THOMADAKIS, New Brunswick, N.J. 1980, 261-271, θεωρείται ως αλβανός, χωρίς όμως τεκμηρίωση, ο ηρωικός Μιχαήλ Ράλλης, που ήταν στην υπηρεσία της Βενετίας και σκοτώθηκε μαρτυρικά στην Πάτρα το 1466.

28. ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, 455 (BEKKER), 2/2, 213 (DARKÓ): *Θωμά δὲ τῷ νεωτέρῳ ἀδελφῷ μετέμελε καὶ ἀπόστασίν τε αὐτίκα ἐβουλεύετο ἀπὸ βασιλέως.*

29. ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ, 141 Γ 19(1): *οἱ γὰρ ὑπὸ σφισιν ὄντες ... τοὺς τε δεσπότης συνέκρονόν τε καὶ συνέβαλλον ἀλλήλους ...* και 142 Γ 20(1): *πυθόμενος ὁ βασιλεὺς τήν τε πρὸς ἀλλήλους σφῶν αὐτῶν μάχην τε καὶ διαφορὰν καὶ τὸν ἀκήρυκτον πόλεμον.*

30. SETTON, *Papacy*, 209-230 (βλ. σημ. 27). Βλ. επίσης ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, 471 (BEKKER), 2/2, 226 (DARKÓ): *καὶ Ἰταλῶν οὗς μετεπέμψατο Θωμάς, παρήσαν ...* ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ, 142 Γ 20(1): *καὶ συνθήκας μετὰ τῶν Ἰταλῶν ποιεῖται κανὼς καὶ τούτους ἐς ἐπικουρίαν καλεῖ.*

31. ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, 456 (BEKKER), 2/2, 214 (DARKÓ): *ταύτην μὲν δὴ τὴν ἀπόστασιν Ὀμάρεω φασὶ τινες διαπράξασθαι ...* Schreiner, *Kleinchroniken*, II, 493.

32. ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ, 141 Γ 19(1): *οἱ γὰρ ὑπὸ σφισιν ὄντες τῶν ἐν τέλει καὶ ἀρχάς ἔχοντες καὶ προσόδους μεγάλας καὶ πόλεον καὶ φρουρίων ἐπιστατούντες οὐκ ἀρκοῦμενοι τούτοις, ἀλλ' ἀπληστία τε γνώμης καὶ μοχθηρία τρώπων αἰε τοῦ πλείονος ἐφιέμενοι καὶ νεωτέρων ἐπιθυμοῦντες στασιάζοντες τε ἦσαν ἐν ἀλλήλοις αὐτοὶ ... τοὺς τε δεσπότης συνέκρονόν τε καὶ συνέβαλλον ἀλλήλους.*

33. SCHREINER, *Kleinchroniken*, I, 273-274, II, 493-494.

34. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, 152 κεφ. XXXIX(2): *ἀπήραν ... τὰ Καλάβρυτα ...* ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, 456 (BEKKER), 2/2, 214 (DARKÓ): *ἐπεὶ δὲ ἀπέστη τε ἐκ τοῦ φανεροῦ καὶ ἐπολέμει ταῖς βασιλέως ἀκροπόλει ...* ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ, 142 Γ 20(1): *ὁ δεσπότης Θωμάς ἀτετήσας τὰς πρὸς αὐτὸν διαλλαγὰς ἐπεκρομίων παρειετό τινα τῶν αὐτοῦ.*

Εις πάσαν περίπτωσιν, τα μοναστήρια υπήρξαν πάντα εστίες εθνικοαπελευθερωτικών αγώνων. Ποιο όμως ήταν το δόγμα του μοναστηριού κατά την εποχή της συνωμοσίας; Στην προκειμένη περίπτωση τα βραχεία χρονικά δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικά. Αναφέρουν το μοναστήρι πολύ απλά: *εις τὴν Βλαχέρναν, ἢ εἰς τὸ μοναστήριον εἰς τὴν Βλαχέρναν, ἢ εἰς τὸ μοναστήριον τὴν Βλαχέρναν* (το τελευταίο τούτο κατά την έκδοση Λάμπρου – Αμιάντου του χρονικού αφ. 9)³⁵, ενώ αν ήταν δυτικό θα γινόταν ίσως κάποια διευκρίνιση.

Αντίθετο επιχείρημα, αν και όχι πολύ ισχυρό, είναι ότι ο πάπας Β', καθώς και οι προκατόχοί του, χρησιμοποίησαν κατά τις σταυροφορίες τους φραγκισκανούς μοναχούς για την ενθάρρυνση και χρηματοδότηση τοπικών εξεγέρσεων και τη διεξαγωγή διπλωματικών διαπραγματεύσεων³⁶ και ότι έχει επικρατήσει σήμερα η εικασία ότι το μοναστήρι ήταν φραγκισκανικό³⁷. Όμως, η εικασία αυτή, καίτοι δεν αποκλείεται, είναι ανεξακριβωτη, γιατί ξεκινά από την άλλη εικασία, ότι τα χαράγματα ανήκουν σε μοναχούς, πράγμα μάλλον απίθανο. Σε αυτήν είχε βασισθεί και η τρίτη εικασία, ότι το μοναστήρι παρέμεινε στο δυτικό δόγμα μετά την εκδίωξη των Δυτικών από τη Γλαρέντζα. Το ότι υπήρχε φραγκισκανική μονή στη Γλαρέντζα, όπως άλλωστε υπήρχε και δομινικανική, είναι βέβαιο³⁸, αλλά είναι ίσως πιθανότερο να βρίσκονταν μέσα στην τειχιωμένη πόλη³⁹.

35. Βλ. παραπάνω, σμμ. 26.

36. WOLFF, *The Latin Empire*, 217· J. GILL, *Pope Callistus III and Skenderbeg the Albanian*, *OCP* 33 (1967), 540· SETTON, *Papacy*, 208-209 κ.ε.· J. RICHARD, *La Papauté et les missions d'Orient au Moyen Âge (XIIIe-XVe s.)*, Παρίσι 1998², όπου πλούσια βιβλιογραφία.

37. ΟΡΑΝΔΟΣ, Αί Βλαχέρνα, 34· Beata KITSIKI PANAGOPOULOS, *Cistercian and Mendicant Monasteries in Medieval Greece*, Σιάγιο – Λονδίνο 1979, 77-78, η οποία αποδέχεται ουσιαστικά την εικασία του Ορλάνδου· LOCK, *Franks*, 231, που επίσης βασίζεται στην απλή εικασία του Ορλάνδου.

38. TOZER, *Franks*, 210· TRAQUAIR, *Mediaeval Fortresses*, 275-276· BON, *Morée*, 102 σμμ. 1, 215 σμμ. 6, 240 σμμ. 9, 243 σμμ. 4, 322 σμμ. 5, 559-561· *Monumenta Peloponnesiaca. Documents for the History of the Peloponnese in the 14th and 15th Centuries*, έκδ. Julia CHRYSOSTOMIDES, Camberley, Surrey 1995, 196 αφ. 99· LOCK, *Franks*, 231 και 232· Claudine DELACROIX-BESNIER, *Les Dominicains et la Chrétienté grecque aux XIVe et XVe siècles*, Ρώμη 1997, 5-6. Βλ. και Δ. Χ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Μεσαιωνικά εκκλησιαστικά μνημεία Ηλείας. Προκαταρκτική παρουσίαση νέων στοιχείων από την τοπογραφική και αρχαιολογική έρευνα, 247 και σμμ. 27, στον παρόντα τόμο.

39. BON, *Morée*, 561, όπου μιλώντας για το *moustier de Saint-François*, λέει ότι για την ταύτησή του θα μπορούσε να αμφιταλαντευθεί κανείς μεταξύ της μονής Βλαχέρνας και του μεγάλου κτηρίου στην τειχιωμένη πόλη της Γλαρέντζας, αν οι διαστάσεις του μεγάλου κτηρίου στην πόλη δεν ήταν ένα αποφασιστικό επιχείρημα υπέρ αυτού. Βλ. επίσης *ό.π.*, 215 σμμ. 6, 243 σμμ. 4, 322 και 607.

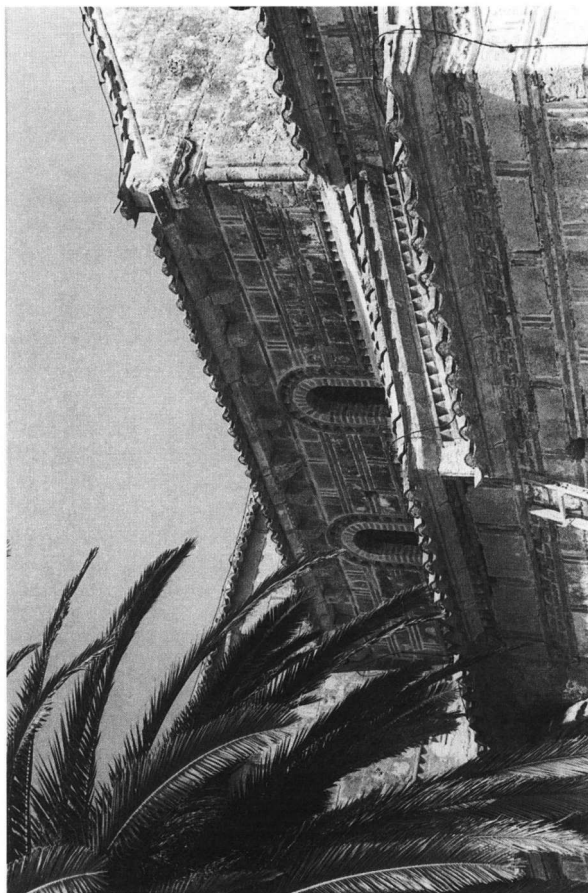
Χωρίς να μπορεί κανείς να καταλήξει σε κάποιο σίγουρο συμπέρασμα, το πιθανότερο είναι ότι οι δυτικοί μοναχοί αναγκάστηκαν να φύγουν το 1431, ότι το καθολικό της μονής υπέστη σοβαρές ζημιές κατά τη δήωση του Μουράτ Β' το 1446, οπότε το επισκέφθηκε ο Franciscus de Priolis του χαράγματος, ότι σε κάποια φάση ή πριν ή μετά το 1446 –και μεταξύ των ετών 1431 και 1459– εγκαταστάθηκαν σε αυτό έλληνες μοναχοί, όπως δείχνουν οι βυζαντινές τοιχογραφίες, και ότι σε κάποια στιγμή, αμέσως μετά τη δήωση του 1446, έγιναν ριζικές επισκευές, συμπεριλαμβανομένης και τοιχογράφησης, όπως δείχνουν τα υπολείμματα των τοιχογραφιών, τα οποία κατά πάσαν πιθανότητα πρέπει να χρονολογούνται στον 15ο αιώνα. Οι κατασκευές και επισκευές θρησκευτικών ιδρυμάτων και οι δαπάνες για τον σκοπό αυτό και για την απόκτηση κειμηλίων δεν είχαν καθόλου ανακοπεί από τα πολεμικά γεγονότα και την κρισιότητα των καιρών. Παράδειγμα το Κάλενιτς και η Ρεσάβα στη Σερβία (1413 και 1418) και η Παντάνασσα στον Μυστρά (1428)⁴⁰. Ίσως μάλιστα η ελπίδα αφ' ενός και ο κίνδυνος αφ' ετέρου να τις είχαν ενισχύσει.

---

40. S. RADOJČIĆ, La pittura bizantina del 1400 al 1453, *RSBN* N.S. 15 (1968), 41-60 (ανατύπ. στα σερβοκρατικά στο *L'école de la Morava et son temps. Symposium de Resava 1968*, Βελιγράδι 1972, 229-237)· V. DJURIĆ, La peinture murale de Resava. Ses origines et sa place dans la peinture byzantine, *L'école de la Morava et son temps*, 277-291, εκ. 1-35.

Εικ. 1. Μονή Βλαχερνών. Νότια όψη εσωνάρθηκα (όροφος)

Εικ. 2. Μονή Βλαχερνών. Νότια όψη κυρίως ναού

Εικ. 3. Μονή Βλαχερνών. Χαράγματα στον νότιο τοίχο

Εικ. 4. Μονή Βλαχερνών. Υπολείμματα τοιχογραφιών στο βόρειο κλίτος

ANDREA NANETTI

HOUSES OF THE MENDICANT ORDERS IN VENETIAN MESSENIA: THE DOCUMENTARY EVIDENCE UNTIL 1500

As a contribution to the subject of monasticism in the Peloponnese*, I would like to point out some documentary evidence about the *domus*, i.e. the houses of the mendicant orders in Venetian Messenia between the thirteenth and the fifteenth centuries, in particular, the house of the Preaching Dominican Friars Order, dedicated to St. Mary, at Modon, and the house of the Franciscan Grey Friars Order, dedicated to St. Nicholas, at Coron. I then will present further information about the other three mendicant orders, the Hermit Friars of St. Augustine, the Carmelite Friars and the Servites of Mary, so as to complete the list of the five mendicant orders as it emerged from the selection produced at the second Council of Lyons in 1274¹.

As a preface, it may be useful to explain some of the reasons for several choices taken in this study, that is, the choice of subject matter, of territorial area, and of chronological period. To begin with, in the regions under Byzantine control that came to be invaded and conquered by the armies of the Fourth Crusade, the presence of the mendicant orders shared the diverse fates of the various Latin contingents. Those houses which, even though born within the institutional framework of the Latin Empire in Constantinople, at the urging and varied interventions of Innocent III² were, in fact, founded in territories

---

* This paper was first published in Italian: *Casi di ordini mendicanti nella Messenia veneziana: testimonianze documentarie fino al 1500*, *Bizantinistica* 3 (2001), 343-355. I thank Dr. Mary Lee Coulson for the translation of the text.

1. For the mendicant orders in the *Romania*, see Chryssa A. MALTEZU, *Monjes latinos en Romania: un programa religioso*, *Ἐπίγειος Οὐρανός. El cielo en la tierra. Estudios sobre el monasterio bizantino*, eds. P. BÁDENAS – A. BRAVO – Inmaculada PÉREZ MARTÍN, Madrid 1997, 47-57; A. CARILE, *Gli Ordini mendicanti nell'Impero bizantino, Alle frontiere della Cristianità. I frati mendicanti e l'evangelizzazione tra '200 e '300. Atti del XXVIII Convegno internazionale della Società di Studi Francescani e del Centro Interuniversitario di Studi Francescani (Assisi, 12-14 ottobre 2000)*, CISAM, Spoleto 2001, 61-88.

2. For the many interventions of Innocent III, see, in general, *PL* 215, as cited in T. M. VIOLANTE, *La provincia domenicana di Grecia*, Rome 1999, 66.

directly governed by Venice, became tied to the social, economic and cultural life of Venice and to the fate of the *Stato da mar* of the Venetian Republic, and also to its archival data, and thus there is available some surviving documentary evidence concerning the orders, especially about their early history, about which the documents of the orders themselves, unfortunately are silent³.

The Messenian maritime stations of Modon and Coron were the only settlements in the Peloponnese ruled directly and continuously by *La Serenissima* between the thirteenth and the fifteenth centuries, from 1205/1206 until August of 1500, when they both were annexed to the Ottoman Empire. Indeed, the Venetian Commune, in accordance with the necessity of consolidating the strategic points along its commercial network, even though having been awarded, on paper, the entire Peloponnese in the agreement stipulated by the *Partitio terrarum imperii Romaniae*, the treaty signed by the participants of the Fourth Crusade in Constantinople in 1204, in point of fact, by 1205 (or 1206, the date is not certain), occupied only the castles of Modon and Coron⁴, slightly later formally regularizing this actual choice in 1209, on the island of Sapienza in a treaty contracted with Geoffrey I Villehardouin, who was enfeoffed with the rest of the Peloponnese, the greater part of which still remained to be conquered⁵. The strategic role of Modon and Coron went far beyond the boun-

---

3. Concerning this negative observation, see Beata KITSIKI PANAGOPOULOS, *Cistercian and Mendicant Monasteries in Medieval Greece*, Chicago – London 1979; A. BARTOLI LANGELI – N. D'ACUNTO, I documenti degli ordini mendicanti, *Libro, scrittura, documento della civiltà monastica e conventuale nel basso medioevo (secoli XIII-XV). Conference proceedings (Fermo, 17-19 September 1997)*, eds. G. AVARUCCI – Rosa Marisa BORRACCINI VERDUCCI – G. BORRI, Spoleto 1999, 381-415; VIOLANTE, *La provincia dominicana*, 61; while, for a critical synthesis and updated bibliography of the historical and social picture of the Dominican and Franciscan presence in Greece, following the Fourth Crusade, see the review by E. MORINI in *Annali di Storia dell'Esegesi* 16 (1999), 307-314, of the volume by Claudine DELACROIX-BESNIER, *Les Dominicains et la Chrétienté grecque aux XIVe et XVe siècles*, Rome 1997.

4. Only in the wake of the crumbling of the Frankish Principality of Achaia (1205-1430) as a result of the exhaustive dissension with the Byzantine despotate of Morea (1262-1460) and the Turkish advance which annihilated them both, was Venice able to begin, at the end of the fourteenth century and through all of the fifteenth, to extend, in spite of long reflexion and second thoughts, her own direct domination also over other points in the Peloponnese: such as Nauplion (1388 and 1389-1540), Argos (1388 and 1394-1463), Patras (1408-1413 and 1417-1419), Maina (1467-1479) and Monemvasia (1464-1540).

5. For the events and their historical context, see A. CARILE, *Partitio Terrarum Imperii Romaniae*. Edizione e commento, *Studi Veneziani* 7 (1965), 125-305, with the remarks of N. OIKONOMIDES, La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: à propos de la "Partitio Romaniae", *XVe Congrès International d'Études Byzantines*. Rap-

daries of the Peloponnese, so much so, that the ports received the significant epithet, *oculi capitales Communis Veneciarum* or *duo oculi Veneciarum*, in the system of domination under which, as of the Fourth Crusade, the Venetian Republic, the *Stato da Mar*⁶, exercised its sovereign authority for centuries; and this was because of these ports' geographical position in the network of the Mediterranean maritime routes between the East and the West, *quasi in media via ad omnem terram et mare*, as the Dominican pilgrim, Felix Fabri, who paused at Modon on his return from the Holy Land in December of 1483⁷, wrote, referring to the best landing places along the necessary circumnavigation of the Peloponnese on the way between Venice and Constantinople and the Black Sea or to Alexandria in Egypt; also just as the geomorphological characteristics created the excellent natural harbours, so, too, the environment of the territory offered good possibilities for the provision of water, food and building materials⁸.

These preliminary reflections have led to the exclusion from this examination of some orders, although important for the Peloponnese after the Fourth Crusade, since the fate of their houses was not tied territorially to that of the Venetian *Stato da mar*. In fact, for the three principal military orders, the Army of the Poor Knights of Christ (the Templars), the Knights Hospitallers of St. John of Jerusalem and the Teutonic Knights of the Hospitality of the Blessed

---

ports et co-rapports, I/1, Athens 1976, 3-28 (= *Byzantinism from the Ninth Century to the Fourth Crusade. Studies, Texts, Monuments*, London, Variorum Collective Studies Series, 1992, no. XX); A. CARILE, *Per una storia dell'impero latino di Costantinopoli (1204-1261)*, Bologne 1978²; and for updated bibliography, see D. JACOBY, *The Venetian Presence in the Latin Empire of Constantinople (1204-1261): The Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance*, *JÖB* 43 (1993), 140-201. For the Venetian conquest of Coron and Modon and for the treaty of Sapienza (text conserved in the *Pacta Ferrariae* and in the *Liber Albus*, in the Archivio di Stato di Venezia, and edited in G. L. F. TAFEL – G. M. THOMAS, *Urkunden zu älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, II, Wien 1856, 96-100), see A. BON, *La Morée franque. Recherches historiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Paris 1969, 66-67 and n. 2-4.

6. See above all the brilliant synthesis by P. SELMI, *Lo spirito della civiltà veneta*, lacking date and place of publication (a copy exists in the Archivio di Stato di Venezia, Biblioteca, Opusc. 10325).

7. F. FABRI, *Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem*, ed. C. D. HASSLER, III, Stuttgart 1849, 343, as cited by Enrica FOLLIERI, *Santi di Metone: Atanasio vescovo, Leone taumaturgo*, *Byzantion* 41 (1971), 383.

8. For the general picture, see F. C. LANE, *Venice. A Maritime Republic*, Baltimore – London 1973; IDEM, *I mercanti di Venezia*, Turin 1982; IDEM, *Le navi di Venezia fra i secoli XIII e XVI*, Turin 1983; G. LUZZATO, *Storia economica di Venezia dall'XI al XVI secolo*, introduction by M. BERENGO, Venice 1995³.

Virgin St. Mary⁹, we have evidence only of houses founded in the Moreote territories of the Frankish Principality of Achaia¹⁰, as is also the case for the

9. Here, see in general, J. FOREY, *The Military Orders (12th-14th Centuries)*, London 1991; M. MARKER, *The Military Orders. Fighting for the Faith and Caring for the Sick*, Aldershot 1994, with the bibliography there cited, among which, for the Templars, A. DEMURGER, *Vie et mort de l'ordre du Temple*, Paris 1989, while for the Hospitallers, see J. DELAVILLE LE ROULX, *Cartulaire général des Hospitaliers de Saint-Jean-de-Jérusalem (1100-1310)*, 4 vols., Paris 1894-1906; IDEM, *Les Hospitaliers en Terre sainte et à Chypre (1100-1310)*, Paris 1904; IDEM, *Les Hospitaliers à Rhodes jusqu'à la mort de Philibert de Naillac (1310-1421)*, Paris 1913 (= *Les Hospitaliers à Rhodes, 1310-1421*, reprod. with introduction of A. LUTRELL, London, Variorum, 1974); A. LUTRELL, *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West (1291-1440)*, London, Variorum Reprints, 1978; IDEM, *Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades, 1291-1440*, London, Variorum Reprints, 1982; IDEM, *The Hospitallers of Rhodes and Their Mediterranean World*, Aldershot, Variorum Collected Studies Series, 1992; finally, for the Teutonic Knights, see the dated but still authoritative work of W. HUBATSCH, *Quellen zur Geschichte des deutschen Ordens*, Göttingen 1954.

10. BON, *Morée*, 100 with ns. 2-5, based on the various versions of the *Chronicle of the Morea* and on the letters of Innocent III. In Messenia, Bon points out only the estates of the Teutonic Knights near Kalamata, based on the *Chronicle of the Morea* in the Greek version, *Tò Χρονικόν τοῦ Μορέως*, ed. P. P. KALONAROS, Athens 1940 (repr. 1989), l. 1953-1954 (εἶθ' οὕτως γὰρ ἐδόθησαν καὶ αὐτῶν τῶν Ἀλλαμάνων ἰτέσσαρα φέε τοῦ νὰ κρατοῦν στὰ μέρη Καλομιάτας), and on the Italian version in the edition of C. HOFF, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Berlin 1873 (repr. Brussels 1966), 428 (*All'Alemanno 4 Cavalline verso Calamata*). We note also that the cartulary of the Venetian notary, Pasqual Longo (see *Pasquale Longo, notaio in Corone (1289-1293)*, ed. A. LOMBARDO, Venice 1951, 73 doc. 91), reports the testament, dated July 29, 1292 in Coron, of a certain Leonardo of Mantova, inhabitant of Coron, who left, among other things, *yperpera decem hospitali Alemannorum quod dicitur Mostanica et meam loriam, meum collarem ferri atque cappellam ferri*, providing us with our earliest information about what was their principal house in the Morea. The same information, in *lo principado ... la Chasa dela Mosteniza*, appears also in the *Libro dele uxanze e statui delo imperio de Romania*, ed. Antonella PARMEGGIANI, Spoleto 1998, 144 § 48. For Mostenitsa (or Mosteniza, Moseniza, Mosconiza) otherwise known up to now only through territorial disputes with the Venitians, see BON, *Morée*, 243 with n. 5, 429 with n. 2 and 441 with n. 3, which, above all classifies the toponym among those of uncertain identification in the territory. Finally, as regards the "des Teutschen Herren hauss", ([Felix FABER], *Eigentliche beschreibung der hin und wider farht zu dem Heyligen Landt gen Jerusalem und furter durch die grosse Wüsteney zu dem Heiligen Berge Horeb Sinay, darauß zuuernemen was wunders die Pilgrin hin und wider auff Land und wasser zu erfahren und zu besehen haben, Uber die maß kurtzweilig und lüstig zu lesen, sonderlich denen so der Heiligen schriffit etwas erfahn sein, Vormalis im druck nie dergleichen außgangen*, [Ulm] 1556, ff. 219, consulted in Athens, The Gennadius Library, GT 424.2 B, f. 206^v, as in *Die Pilgerfahrt des Bruders Felix Faber ins Heilige Land ANNO MCDLXXXIII*, new ed. Berlin [1964], 155), in which the above mentioned Felix Faber, lodged in Modon ("alle Pilgri zusammen im Teutschen hause, das da ist", *ibidem*) from the 9th to the 16th of December in 1483, on his return from the Holy Land, we follow the interpretation of S. B. LUCE, Modon: a Venetian Station in Medieval Greece, *Classical and Medieval Studies in Honor of Kennard Rand, Produced upon the*

Cistercians¹¹, if one makes an exception for the sisters of St. Mary *de Verge*, who were expelled from Modon in 1267¹².

THE DOMINICANS

The general chapter of the order of the preaching friars, gathered at Paris in 1228, created the new *provincia Graeciae* on the territorial basis of the Latin Empire of Constantinople, which in 1225 consisted of Constantinople and its suburbs, the Morea, Athens and Thebes, some islands of the Aegean, Negroponte and Crete¹³. The earliest information about the convents in Greece was compiled by Bernard Gui (1261-1331), dating to 1277 and to 1303 and was published by Quetif and Echard in 1719. The *notitia prima et antiqua ordinis* informs us of the number of convents with reference to the individual provincial representatives present at the general council of the order in *Burdegala* (*Burdigala*, Bordeaux) in 1277, when the sixth and last place of the right choir was reserved for the representative of the province of Greece: 6. *In provincia Grae-*

Completion of his Fortieth Year of Teaching, ed. L. WEBBER JONES, New York 1938, 195-208, especially 199 and 208 where he also calls it in his translation, "[the] house of the Teutonic Lords", and assimilates it thus with the "Fondaco dei Tedeschi" in Venice, and, even better, as a simple "German Inn" for German pilgrims and merchants; this latter being an interpretation which we propose to follow by reason of the fact that the *Komturei* (commenda) of Greek Romania already seem to have been in decline before the collapse of the Teutonic state, definitively ratified in the peace of Thorn in 1466, after the fall of Marienburg in 1457 and 1460.

11. BON, *Morée*, 100-102 and n. 13.

12. For which, even if we know that, of the three convents of Cistercian sisters in Greece, cited in a list of the first half of the fourteenth century published by Winter and by Canivez, other than those of Constantinople and Corinth, one was in the diocese of Modon (*de viridario beate Marie*, recites the list) and this has been identified with that of the sisters of Santa Maria *de Verge*, nevertheless, we know nothing of them in Modon except for the notice of their expulsion in 1267 *per Graecorum potentiam ac violentiam abiectis* and their successive refuge in Italy, as reported in a letter of Pope Gregory X, of July 11, 1272. See, Elisabeth A. R. BROWN, The Cistercians in the Latin Empire of Constantinople, *Traditio* 14 (1958), 94 with ns. 164, 166, where is cited the edition of the letter in F. UGHELLI, *Italia Sacra, sive de Episcopis Italiae et insularum adjacentium...*, new ed. N. COLETTI, VII, Venice 1721 (repr. Nendeln, 1970), no. 706; Ch. BOURAS, 'Επιανεξέταση τοῦ λεγομένου Ἀγιοπέου κοντά στην Μεθώνη, *Φύλλα ἔπη εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν*, III, Athens 1989, 319, who proposes very convincingly on architectural evidence the identification of this monastery with the building known as San Leone, a little way from Modon in the area known as Paleomethoni.

13. *Monumenta Ordinis Praedicatorum Historica*, III, Rome 1896, 2. The reference is cited in R.-J. LOENERTZ, Les établissements dominicains de Péra – Constantinople, *EO* 34 (1935), 334 and n. 5 (= *Byzantina et franco-graeca*, I. *Articles parus de 1935 à 1966*, ed. P. SCHREINER, Rome 1970, 211),

ciae conventus fratrum septem, quorum unum est in Creta. But it is only from the state of the order as of 1303 that we have as well a list of the individual convents with the indication of the geographical origins of the conventuals: "1. Clarentinus. Gallicorum. 2. Thebarum. [Gallicorum]. 3. Nigropontensis. Lombardorum. 4. Candiensis in Creta. [Lombardorum]. 5. In Canea, qui coepit anno M CCC VI. In codice Lingonensi additur. 6. Motonensis". On that occasion, the provincial prior of the province of Greece was reserved the seventh place, of ten, at the right of the master of the order. As for the foundation dates of the convents, all male, we have no certain data; Constantinople was very likely the first (it does not appear in the list of 1303, since most likely it was suppressed in 1261), followed by Thebes, Clarence, Negroponte and Candia, and then Modon, Canea and another not well identified house, again in Crete¹⁴.

As regards the *domus* of Modon, probably populated by conventuals from the Dominican province of Lombardy, as is documented, for example, for Negroponte and for Crete, and numbered among the seven houses attested in the notice of 1277, historical tradition is inclined to maintain that it was one of the two new *domus* assigned to the province of Greece at the general chapter of Trier in 1249¹⁵. In any case, it is only from the testamentary legacies preserved in the acts *mortis causa*, drawn up in Modon by Venetian notaries, that we have the earliest positive and certain evidence concerning the *domus Mothonensis O.P.*; the *ecclesia et conventus sancte Marie de ordine Fratrum Predicatorum* is in fact attested within the walls of the castle of Modon as of the 24th of May, 1339¹⁶, even though as of now we do not know the exact site of the convent within the castle.

---

and is repeated in VIOLANTE, *La provincia domenicana*, 55.

14. J. QUÉTIF – J. ECHARD, *Scriptores Ordinis Praedicatorum recensiti, notisque historicis et criticis illustrati*, I-II, Paris 1719-1721 (repr. Turin 1961), I and XII; DELACROIX-BESNIER, *Les Dominicains*, 5-8; VIOLANTE, *La provincia domenicana*. For the few names of the provincials of Greece, noted for the XIVth and XVth centuries, see R.-J. LOENERTZ, Documents pour servir à l'histoire de la province dominicaine de Grèce (1474-1699), *AFP* 14 (1944), 78-79.

15. VIOLANTE, *La provincia domenicana*, 61-85, especially 66 and 83.

16. A. NANETTI, *Documenta veneta Coroni & Methoni rogata. Euristica e critica documentaria per gli oculi capitales Communis Veneciarum (secoli XIV e XV)*, I. *Documenta a presbiteris et notariis castellanorum cappellanis rogata, Pars prima. Antonius Paulo, Lucianus Girardo, Marcus Marzella, "Iohannes Bono" nec non Antonius de Vatazis*, Athens 1999, docs. 2.1 (May 24, 1339), 3.105 (August 19, 1358), 3.50 (December 30, 1371), 3.74 (May 2, 1373), 3.77 (June 17, 1373), 3.104 (January 14, 1372 or 1371 m.v.). The earliest protocol of the acts for Messenia, of the notary Pasquale Longo (see above, n. 10), cites only the legacies to Dominicans in Venice.

THE FRANCISCANS¹⁷

At the first general chapter, celebrated on the 14th of May, 1217, nine years after the confirmation of the order on the part of Pope Honorius III, the first institutions of the province were set out and the provincial ministers appointed; there, *frater autem Helias minister provincialis est institutus ultra mare a beato Francisco*, as stated in 1262 by friar Giordano da Giano in his memoirs, the *Chronica Ordinis Fratrum Minorum (1207-1279)*, and with him departed the first group of friars¹⁸. Friar Elia Bombarone da Cortona was the first minister of the province of the Holy Land (also called *provincia Syriae seu Ultramaris*), the mother province which embraced all of the Mediterranean East, organized in three dependencies (Syria, Cyprus and another not named in the sources as a dependency, but identifiable with the *provincia di Romania* or the *provincia di Graecia*) which existed until 1263, when, according to the Tavola Urbaniana, the daughter province, called *Romaniae* or *Graeciae*, arose from it. This is the generally accepted opinion. But, from the first years of the life of the province of the Holy Land, we also find citations of a *provincia Romanie* which, according to Matteucci, on the basis of the work of Lemmens and of Van Der Vat, already could have existed in the first half of the thirteenth century, if not even from the first council of 1217. Indeed, Elia, called also the *minister Syriae*¹⁹ was succeeded as minister of the provincialate first by friar Luca d'Apulia, named in two pontifical bulls of December 9, 1220 and February 18, 1221, the *magister Fratrum Minorum de partibus Romanie*²⁰ and then, in 1221, by Benedetto d'Arezzo, already provincial of the Marca d'Ancona, called also the *ministro Romano* [that is *Romaniae* in other words, *Graeciae*]²¹. Of even more interest to us is the title of *minister Fratrum Minorum de Morea*, "titolo che apparisce in una bolla

---

17. A systematic study of the Franciscan presence in Greece is still lacking today as a complement to the two above mentioned recent works on the Dominicans. In Modern Greek it is possible to consult M. N. ROUSSOS-MILIDONIS, *Φραγκισκανοί Καπουκκίνου: 400 χρόνια προσφορά στους Έλληνες (1585-1995)*, Athens 1995, 37-39.

18. *Analecta franciscana, sive Chronica aliaque varia documenta ad Historiam Fratrum Minorum spectantia*, I, Florence 1897, 1-19, especially 3, cited in extract in P. G. GOLUBOVICH, *Biblioteca Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano, I. (1215-1300)*, Florence 1906, 37-38 and repeated in G. MATTEUCCI, *I francescani di Terra Santa, Venezia ed una lampada viviva nel S. Sepolcro, OCP* 21 (1955), 232.

19. G. DA GIANO, *Chronica*, cited in GOLUBOVICH, *Biblioteca Bio-Bibliografica*, I, 40.

20. J. H. SBARALEA, *Bullarium franciscanum*, I, Rome 1759, 6-8 nos. VI-VII, now also in *Bullarium franciscanum continens constitutiones, epistolas, diplomata ad tres ordines S. Francisci spectantia*, 3 vols, Florence 1929-1939.

21. GOLUBOVICH, *Biblioteca Bio-Bibliografica*, I, 165.

diretta nel 1253 al canonico della cattedrale di Reggio Calabria, maestro Pangratino, nella quale si dice che era stata precedentemente commessa, con bolle pontificie dirette al *ministro dell'Ordine dei Frati Minori di Morea*, al priore dei domenicani di Tebe ed a frate Stefano Belsen dello stesso ordine, una causa riguardante l'elezione dell'arcivescovo di Patrasso fatta dal capitolo di quella cattedrale e contestata da altri²². Furthermore, in 1260, at the general congress of the order in Narbonne, the *provincia Romanie* or *Graeciae* occupied the thirtieth rank, and we know that it was organized in three dependencies: Negroponte (with also the Cretan convents of Canea and Candia), Thebes (with also the convents of Athens and Corinth) and Clarence, where this last also included, in addition to a *domus* at *Lixuri* on the island of Kephallonia and one at Zante, other three convents, again in the Peloponnese, one in Andravida, one in Patras and one in Coron²³.

The earliest, if indirect, evidence of a Minor convent at Coron is found in the *Historia septem tribulationum* of friar Angelo Clareno, and refers to the mission in the East conducted as a papal legate by the minister general of the order, friar Giovanni da Parma, to the emperor in Nicaea in 1249. *Hunc, cum misisset frater Iohannes [de Parma] ad visitandos fratres provinciae Romaniae, Venetorum navis portabat sub hoc pacto, quod ipsum poneret in portu Corone. Cumque navis venisset ad conventionis locum, rogabat eos frater Gerardus [Boccabadati], quod iuxta promissum ponerent eum in loco prefato. Naute vero prosperum habentes tempus, propter magnum damnum et periculum, se promissum implere non posse firmabant. Quod vir Dei audiens, secessit ad modicum et oravit; statimque miro modo audivit Deus orationem servi sui, et contrarium ventum misit, quo coacti applicaverunt ad locum promissum, ac ponentes eum in scapha miserunt ad terram. Ipse vero nautis, qui portaverant*

---

22. G. MATTEUCCI, *La missione francescana di Costantinopoli*, I. *La sua antica origine e primi secoli di storia (1217-1585)*, Florence 1971, 1-16.

23. Even though some notices, based on official statistics of the order, for the *domus* of the dependency of Clarence, date back not earlier than the fourteenth century (1334, fr. Paolino, provincial of the order, and 1385-1390, Pisano), there is no doubt that many if not all of these convents already existed in the fourteenth century. See BON, *Morée*, 102 n. 1, which utilizes J. A. C. BUCHON, *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies. Première époque. Conquête et établissement féodal, de l'an 1205 à l'an 1333*, I, Paris 1843, 296 n. 1, based on L. WADDING, *Annales Minorum, seu Trium Ordinum a S. Francisco Institutorum (1208-1680)*, now available in the edition of Quaracchi, Rome 1931-1964, 32 vols; M. A. BELIN, *Histoire de la latinité de Constantinople*, Paris 1894², 77; R. L. WOLFF, *The Latin Empire of Constantinople and the Franciscans*, *Traditio* 2 (1944), 213-237. For the statistics, see GOLUBOVICH, *Biblioteca Bio-Bibliografica*, II, 263-265.

ipsum dixit "Redite quam cito, et patronis dicite navis, quod iter suum faciant, quia hic ventus naturalis non est, sed missum est a Deo, ut prelati mei obedientiam compleam". Qui audientes verbum et maris aspicientes undas cognoverunt ita esse, et ancoras, quas proiecerant substolentes perrexerunt iter suum. Ipsi autem naute et dominus Raphael Natalis, cum ante locum illum navigaremus, pro magno miraculo referebant, quod ibidem de illo fratre contigerat. Similes sibi socios vir sanctus habere studebat, ut exemplum sancte conversationis eorum ad bonum fratres, quos visitabat, posset adtrahere²⁴.

Already from this passage, providing a chronological reference for the context of the narration of the hagiographic *topos*, a Franciscan presence in Coron before at least 1249 seems plausible. Even earlier could be the chronological reference attributable to another testimony, again of an hagiographic character. In the *Vita* of Benedetto d'Arezzo (provincial from 1221 until 1237), written by Nanni di Arezzo in 1302, it is recounted that a man of God is conducted on a dromedary or camel by an angel in the form of a dragon to the place of the grave of the prophet Daniel, where, joyful to be able to venerate the mortal remains of the prophet, he removed from the tomb a finger which he then made a gift of to his native city, Arezzo. "The Franciscan hagiographer, Lodovico Nuti († 1668), in his biography of Benedetto, inserted in the *Santi e beati di Toscana*²⁵, thinks that the relic of the finger of the prophet Daniel already had been offered to him [Benedetto] as a gift by the brothers at Coron during his sojourn there on his return to Italy... Strengthening the conclusion that the finger of the prophet was a gift of the brothers of Coron has been the fact that there exists there a relic of the foot [of Daniel], which ... came to be transferred to Venice and consigned to the convent [of *Santa Maria Gloriosa*] of the Friars, before the conquest of this area on the part of the Turks. In Nuti's account, the vision concerning the prophet Daniel is nothing but a prelude and guarantee of the gift: *Comprese egli dell'avvenuta visione, ch'era il suo pio desiderio favorito dal cielo. Quindi affidato, appena domandò, che graziosamente ottenne quel dito del profeta, e seco con riverenza portatolo, proseguì il viaggio verso l'Italia*²⁶. Matteucci already has underlined the fact that we have no certain

24. A. CLARENTI, *Historia Tribulationum Ord. Min.*, *Archiv für Literatur und Kirchengeschichte*, II, Berlin 1886, 268-269, as cited in GOLUBOVICH, *Biblioteca Bio-Bibliografica*, I, 225-226.

25. G. ABATE, P. M. Ludovico Nuti O.F.M. Conv.: *Santi e beati francescani di Toscana* (29/2/1627-13/7/1668), *Miscellanea Francescana* 32 (1932), 97, where the act of the notary, Giovanni Antonio Zacchi, is cited, dated November 3, 1501.

26. MATTEUCCI, *La missione francescana*, I, 71-73 with n. 18, which is based on GOLUBOVICH, *Biblioteca Bio-Bibliografica*, I, 129-149.

data for a Franciscan presence in Coron during those years, adding, however, the note that this relic still is conserved in the church of St. Francis in Arezzo, in an elegant silver reliquary.

For the Franciscans, as already noted for the Dominicans, we have in the testamentary legacies recorded in the acts *mortis causa* drawn up in Coron by Venetian notaries, the earliest positive and certain evidence of the *domus Coronensis O.F.M.*; the *ecclesia, conventus et monasterium sancti Nicolai de ordine Fratrum Minorum*, was indeed attested outside the walls, in the vicinity of the castle of Coron (*de extra et prope Coronum*), from the 12th of January, 1348 or 1347 *more veneto*²⁷. This Franciscan *domus* should not be confused, however, with the Greek Orthodox *ecclesia et monasterium sancti Nicolai de Insula*, on the island of Venetico, opposite Cape Akrita, documented in 1401²⁸.

THE AUGUSTINIANS²⁹

The order of the Hermit Brothers of St. Augustine, created by Pope Alexander IV in 1256, on the model of the Augustinians of *Saint-Loup de*

---

27. A. NANETTI, *Documenta veneta*, I. *Pars secunda* (in press), doc. 7.22 (January 12, 1348 or 1347 *m.v.*); IDEM, *Documenta veneta*, I. *Pars prima*, docs. 3.106 (November 24, 1357), 3.109 (July 26, 1358), 3.46 (October 31, 1371), 3.51 (April 9, 1372), 3.94 (March 10, 1374) and (receipts for testamentary legacies) 4.5 (October 26, 1372), 4.6 (October 31, 1372), 4.28 (November 27, 1373). The above mentioned protocol of the acts of the notary Pasquale Longo (Coron, 1289-1293), cites only the legacies to the Franciscans in Venice and one (doc. 116, Corone, April 5, 1293) to the Franciscans in Clarence.

28. The Greek, "Georgius Melacrino de Filadelfia habitator Coroni" in his testament drawn up by the notary Taddeo de Taddeis (to be published by A. NANETTI, *Documenta veneta*, I. *Pars tertia*, in preparation), in Coron on the 26th of June 1409, ordains that he be buried *in cimiterio Sancti Nicolai de Insula*, to which *ecclesia* he left twenty yperpera and ten to the presbyter, *qui celebrat in dicta ecclesia et eam tenet et gubernat, pro aporismo secundum mores Grecorum*, for his soul. Among the other testamentary legacies *pro anima* we have five yperpera for the church known as *La 'Digitria, qua sita est in burgo Coroni*, and one hundred sixty-five yperpera for charitable purposes to the *presbiteris grecis et aliis pauperibus personis iuxta consuetudines Grecorum*. Finally, if one or more of his sons dies, he ordains that from then on a legacy should be made *pro anima* of fifty yperpera to the *monasterio Sancti Nicolai de Insula*. The context leaves little doubt that we are dealing with a Greek Orthodox institution. It is worth noting, parenthetically, that also on f. 153^a of the codex *Ayasofia* of Piri Reis, the island of Venetico, opposite Cape Akrita, is called San Nicolò; for this, see D. LOUPIS, *Ο Πίρι Πέις (1465-1553). Οθωμανική χαρτογραφία και η λήκη του Αγιαίου*, Athens 1999, 310-311.

29. Also for the Augustinians, there is still today no systematic study of their presence in Greece. In general, see M. T. DISDIER, *Ordre dit de Saint Augustin*, *DHGE* 5 (1931), 499-581; B. RANO, *Agostiniani*, *Dizionario degli istituti di perfezione* 1 (1974), 278-381; F. DAL PINO, *Formazione*

Troyes, occupied the monastery of *Saint-Sauver* (San Salvatore) in Messenia, which the chapter had received as a gift in 1209 from one of the companions of Geoffrey I Villehardouin, the *champenois* Simon de Lagny, on his return to his native land. In the deed of gift, the abbey was understood as being a dependency of the diocese of Coron, whereas it was listed in the diocese of Modon in the acts of confirmation of the Latin Patriarch of Constantinople, Gervase, in 1216; in fact, although the first Latin bishops mentioned in the Peloponnese are certainly those of Modon and Coron as dependencies of the archbishop of Patras, the limits of their bishoprics remained under discussion for some time before the intervention of the Pope in 1212³⁰. Among the precious and always well founded *tentatives de localisation* of Bon, the house was identified with the ruins of a small monastery near a stream, at 827 metres above sea level, to the south of Aetos, in the vicinity of the locale which today still, significantly, bears the toponyme of Monastiri; the monastery is not marked on any map, except for the work of Philippson, which, however, gives no details about the edifice³¹. To this, we may add the suggestion that the toponyme, San Salvatore (in Latin, *Sanctus Salvator*, in Venetian, *San Salvador*) could be compared with the provenance of a certain *ser Bartholomeus de Sancto Salvatore*, notary and clerk in the curia of Modon, who in the fourteenth century figured as a witness to acts notarized in Modon, even if archaeological data is lacking, and Bon could not affirm that the castle of the same name was in the vicinity of the ruined monastic structure³².

---

degli eremiti di sant'Agostino e loro insediamenti nella terraferma veneta e a Venezia, *Gli Agostiniani a Venezia e la chiesa di Santo Stefano. Giornata di studio del V centenario della dedicazione della chiesa di Santo Stefano*, Venice 1997, 29-87.

30. For the documents relative to the deed of gift, the act of donation itself, the confirmation by the prince and that of the patriarch, see J. LONGNON, *Le patriarcat latin de Constantinople*, *JS* 1941, 174-184, as cited in Bon, *Morée*, 71 n. 1, 93 n. 1, 100 n. 12. For the dioceses of Modon and Coron see always BON, *Morée*, 92 n. 12 and 93 n. 1, which is based on INNOCENT III, *Epistulae*, *PL* 215, coll. 1078-1079, *Ep.* IX, 244-246 (February 1206), where the Pope confirms to the bishop of Modon the estates, given by Guillaume de Champlitte and the rule of the tithes, fixed by the same; IDEM, coll. 1079-1080, *Ep.* IX, 247, where INNOCENT confirms a gift to the church of the Virgin in Coron; *PL* 216, col. 221-222, *Ep.* XIII, 23 (March 1209), where the exemption from the acrostic accorded to Geoffrey I Villehardouin is confirmed and (= IDEM, col. 576, *Ep.* XV, 44, May 1212), where allusion is made to the usurpation which the estates of the church of Coron could suffer during the pilgrimage of its bishop to St. James of Compostela.

31. BON, *Morée*, 430 n. 1, which is based on A. PHILIPPSON, *Die griechischen Landschaften. Eine Landeskunde*, III. *Der Peloponnes*, ed. E. KIRSTEN, Frankfurt 1959: Teil 2. *Der Westen und Süden der Halbinsel*, 384-399: 4. *Die Messenische Halbinsel*, 347.

32. NANETTI, *Documenta veneta*, I. *Pars prima*, docs. 4.29 (October 2, 1373), 4.30 (October 5, 1373), 4.33 (October 29, 1373), 4.40 (November 19, 1373), 4.47 (February 25, 1374, 1373 *m.v.*), 4.49

THE CARMELITE FRIARS³³

The religious family of the Carmelites, originally completely contemplative in accordance with the rule composed for them around 1209 by Albert, the Latin Patriarch of Constantinople, and confirmed by Pope Honorius III in 1226, after an initial expansion in Palestine, migrated around 1235 to the West, where it became rooted in the fabric of urban society and the rigors of the rule, officially renewed by Pope Innocent IV in 1247 and 1252, became attenuated.

The single fragile suggestion for hypothetical documentary proof of a Carmelite presence in Venetian Messenia comes from a *frater Georgius quondam Nicolai de Corono* who, in a notarial act drawn up in the Italian city of Imola on the 2nd of October, 1420, is referred to as *prior ecclesie fratrum S. Marie de Monte Carmelo de Imola*³⁴; this information may be compared with the fact that the same Italian city provided *magister Iachobus de Brunis, pedegogus*, and his son, Simone, who had installed himself at Lilla (*in districtu Coroni sub episcopatu*), also as the *magister Paulus de Avexanis phisicus sallariatus Coroni*, whom we find as a witness in notarial acts in Coron in 1333/1334, in 1370 and in 1371, respectively. The emigration of professional figures from Imola to Coron to serve in Venetian administration and the presence of Imola's merchants in Venice is attested also by another member of the same Bruni family, a certain Alessandro, whose son lived in Venice in 1370³⁵. In this case, we may speak a little better of "suggestions" since it does not appear improbable, even if unprovable, that the Carmelite prior originating from Coron whom we find in Imola in 1420, was a descendent, returned to his "native land", of one of those *Imolesi* who in the course of the fourteenth century emigrated to the Venetian "colonies".

(March 17, 1374), 4.56 (April 7, 1374), noting that in the indexes, the toponym San Salvatore, is not given in parentheses as the modern "Monastiri", since the identification is only hypothetical, even if very probable.

33. For the Carmelites, also, there is today no systematic study of their presence in Greece. See, in general, M. DE STE-MARIE, *Carmel, DHGE* 11 (1949), coll. 1070-1104; E. ANCILLI, *Carmelitani, Dizionario degli istituti di perfezione* 2 (1975), 460-521; J. SMET, *I Carmelitani*, I, Rome 1989.

34. Archivio di Stato di Bologna - Sezione di Imola, *Archivio Notarile*, Atti del notaio Antonio dal Monte, vol. IV, f. 260^v. For this reference, I am grateful to Prof. Andrea Padovani and Dr. Andrea Ferri, president of the *Associazione per Imola Storico Artistica - ONLUS*, who have given me permission to consult the earliest cartularies, noted in an electronic data base which they are preparing, and for having indicated to me the work of R. FIORENTINI, *Il Carmine di Imola in Borgo S. Giacomo*, Imola 1981, which, however, cites nothing regarding prior Giorgio of Coron.

35. NANETTI, *Documenta veneta*, I. *Pars prima*, docs. 1.74 (October 23, 1333), 1.8 and 1.9 (May 27, 1334) for *Iachobus*, 3.8 (November 8, 1370) for *Simone* and other ancestors in Imola and Venice, and 3.36 (August 29, 1371), 3.37 (September 20, 1371), 3.41 (October 27, 1371) and 3.46 (October 31, 1371) for *Paulus*.

THE SERVITES OF MARY³⁶

Of the Servites of Mary, founded by Filippo Benizi and his six companions in Florence in the middle of the thirteenth century, who received the papal approval of Benedict XI in 1304 and who saw formal recognition of their status as mendicants with various papal privileges between the end of the fourteenth and the beginning of the following century, as well as the later creation of the province of Venice in 1348, we have not a single reference to a house of theirs in Venetian Messenia, except the nomination as bishop of Coron of Matteo, servant of Maria, in 1426 and his deposition in 1439³⁷.

The presence of the mendicant orders in Latin Romania thus presents a field of investigation in large part still unexplored, and a field which makes one hopeful, in as much as where systematic research has taken place, as in the case of the Dominicans, results are not lacking, opening through historical and archaeological research, new horizons in the study of the Latin and Greek society of the imperial Byzantine territories conquered by the Latins following the Fourth Crusade.

---

36. As with the preceding mendicant orders, for the Servites of Mary we also have no publication specifically for Greece. See, in general, F. DAL PINO, *I Servi di Maria dalle origini all'approvazione (1223-ca. 1304)*, Louvain 1972.

37. QUÉTIF – ECHARD, *Scriptores*, 835 [a].

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

Ο ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

4ος - 15ος αι.

ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΕ 600 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗ

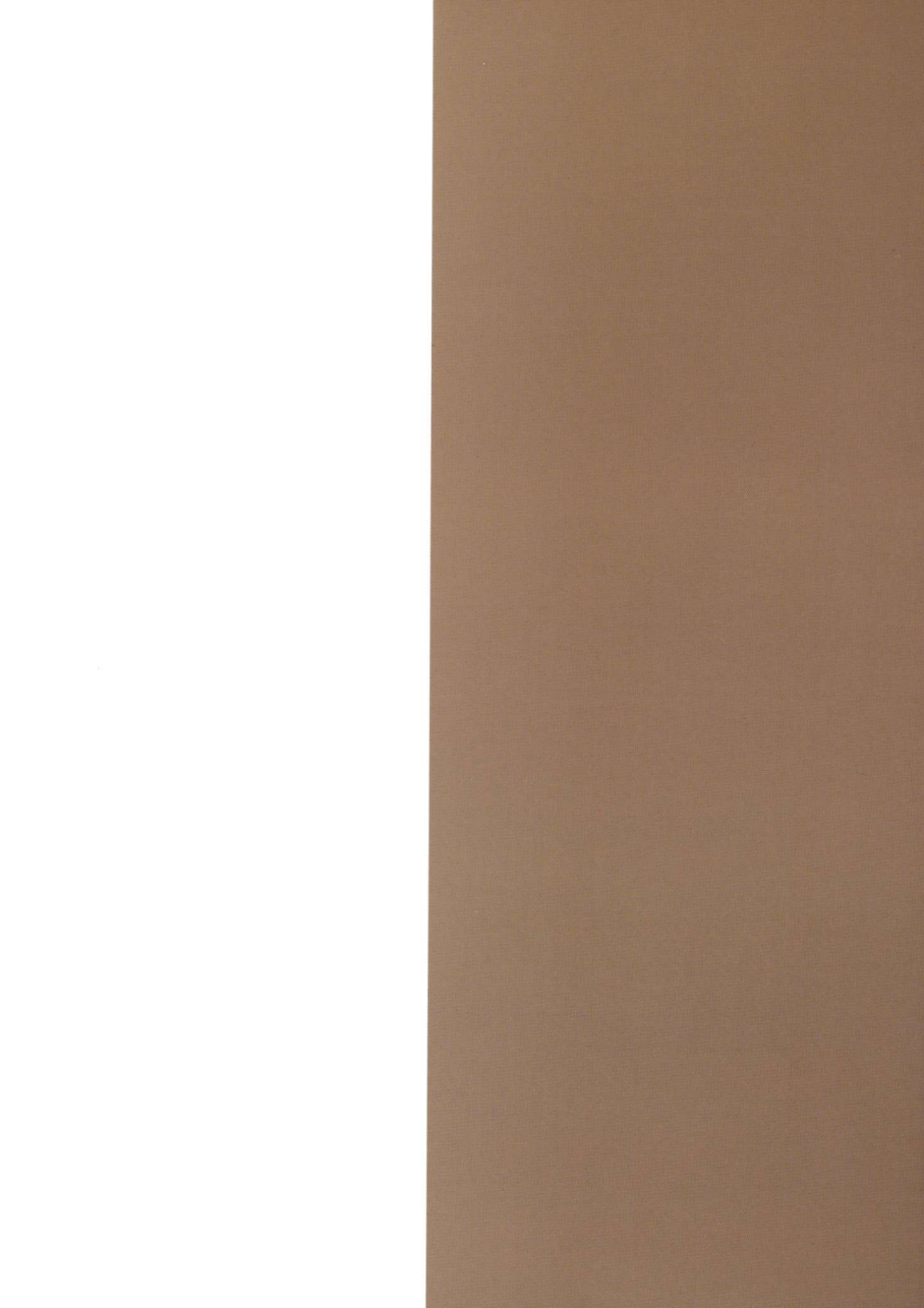
«Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.» ΤΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2004

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH
INTERNATIONAL SYMPOSIUM 14

MONASTICISM IN THE PELOPONNESE

4th – 15th c.

Edited by
Voula Konti

MD0006135120

ATHENS 2004

ISSN 1106-1448
ISBN 960-371-027-X